

Департамент освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації
Черкаський державний технологічний університет
Відділ освіти Чигиринської районної державної адміністрації
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
«Суботівський історичний музей» НКЗ «Чигирин»
Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Чигиринський заклад загальної середньої освіти I–III ступенів №1
імені Богдана Хмельницького

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 8

**КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
ЧИГИРИНЩИНИ**

**Матеріали Восьмої міжрегіональної
історико-краєзнавчої конференції
«Чигиринщина в історії України»**

30 квітня 2020 р.

**Черкаси
2020**

УДК 94 (477. 46)
ББК 63.3 (4 УКР – 4 ЧЕК)
Ч58

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Лазуренко Валентин Миколайович – доктор історичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Діденко Я. Л. – учений секретар НІКЗ “Чигирин”; **Дяченко Г. В.** – вчителька історії і права Чигиринської загальноосвітньої школи I – III ступенів №1 ім. Богдана Хмельницького Чигиринської районної ради Черкаської області; **Кравченко О. А.** – вчитель історії та основ правознавства Чигиринського навчально-виховного комплексу «Дошкільний навчальний заклад – спеціалізована школа I – III ст. №2»; **Кукса Н. В.** – завідувачка відділу “Суботівський історичний музей” НІКЗ “Чигирин” (відповідальний секретар); **Лазуренко Ю. М.** – кандидат історичних наук, доцент; **Мельниченко В. М.** – професор, голова Черкаської обласної організації НСКУ; **Мирошніченко Т. І.** – директор Чигиринської загальноосвітньої школи I – III ступенів №1 ім. Богдана Хмельницького (заступник відповідального редактора); **Полтавець В. І.** – генеральний директор НІКЗ “Чигирин”; **Стадник І. Ю.** – кандидат історичних наук, доцент; **Стрижак Є. М.** – кандидат історичних наук, доцент; **Яшан О. О.** – кандидат історичних наук, доцент.

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 8: Культурна спадщина Чигиринщини. Матеріали Восьмої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2020. – 392 с.

Пропонований увазі читачів збірник складають матеріали Восьмої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції “Чигиринщина в історії України”, присвяченої культурній спадщині Чигиринщини, яка відбулася 30 квітня 2020 р. у м. Чигирині Черкаської області.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю.

Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

© Черкаський державний технологічний університет, 2020
© НІКЗ “Чигирин”, 2020
© Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, 2020
© Суботівський історичний музей НІКЗ “Чигирин”, 2020
© Чигиринська загальноосвітня школа I – III ступенів №1 імені Богдана Хмельницького, 2020

ВОСЬМА МІЖРЕГІОНАЛЬНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

30 квітня 2020 р. в Чигиринському закладі загальної середньої освіти І–ІІІ ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького Черкаської області в заочно-дистанційній формі відбулася Восьма міжрегіональна історико-краєзнавча конференція «Чигиринщина в історії України». Тема конференції – «Культурна спадщина Чигиринщини».

Конференція проводиться за підтримки Департаменту освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації, науковців кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету, відділу освіти Чигиринської районної державної адміністрації, Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», Суботівського історичного музею НІКЗ «Чигирин», Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Чигиринського закладу загальної середньої освіти І–ІІІ ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького. Це, здебільшого, учнівська конференція, у якій беруть участь і науковці, і вчителі, і краєзнавці, і аспіранти з різних куточків України.

Історія проведення історико-краєзнавчої конференції сягає травня 2006 р., адже саме тоді у Суботівській ЗОШ І – ІІІ ст. Чигиринського району Черкаської області за ініціативи та організаційної підтримки викладачів кафедри історії України та працівників Центру студентського розвитку та культурних програм Черкаського державного технологічного університету було проведено Першу конференцію. Відтоді такі конференції в селі Суботів проводилися п'ять разів і були присвячені дослідженню різних аспектів історії Чигиринщини: історії села Суботів; подіям Другої світової війни; Голодомору 1932 – 1933 рр. та політичним репресіям; шкільній освіті на Чигиринщині; 500-річному ювілею Чигирини. Результатом усіх п'яти конференцій стало видання збірників матеріалів конференцій. Таким чином пишеться писемна історія Чигиринщини.

Саме такі історико-краєзнавчі конференції відіграють важливу роль у формуванні національного патріотизму, насамперед, у молодого покоління українців, адже вони покликані якнайширше залучати учнів шкіл до пошукової роботи, направленої на вивчення історії своєї малої батьківщини.

23 квітня 2018 р. конференція «Чигиринщина в історії України», вже в статусі міжрегіональної, вперше пройшла в школі, яка носить ім'я гетьмана України Богдана Хмельницького. У зв'язку з тим, що в Суботівській школі залишилася лише початкова школа, виникла необхідність зберегти започатковану 2006 р. конференцію. І з гордістю у 2018 р. естафету у проведенні такого заходу перейняла інноваційна перша школа міста Чигирини (директор – Тетяна Мирошніченко), провівши на високому організаційному рівні на своїй базі Шосту міжрегіональну історико-краєзнавчу конференцію, присвячену 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. На такому ж високому рівні було проведено 23 квітня 2019 р. і Сьому конференцію, присвячену аграрному розвитку чигиринського краю з найдавніших часів до сьогодення.

Збірник тематично охоплює виступи учасників, згруповані по секціях.

**ЧИГИРИНЩИНА:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
ТА КУЛЬТУРИ МІКРОРЕГІОНУ**

ЛАЗУРЕНКО Валентин,
доктор історичних наук, професор,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету,
відмінник освіти України, почесний краєзнавець України

ЧИ БУДЕ РОЗКРИТА У ХХІ СТОЛІТТІ ТАЄМНИЦЯ ЗНАХОДЖЕННЯ МІСЦЯ ОСТАННЬОГО СПОЧИНУ ДЕРЖАВОТВОРЦЯ УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО?

Постать гетьмана України Богдана Хмельницького на сьогодні для кожного українця-патріота є уособленням нашої реальної державності. Про геніальні прояви особистості Богдана Хмельницького можна писати досить багато: державотворець, дипломат, військовий діяч. Стратег і тактик. Для своєї епохи, як писали його сучасники, він був “Богом даним вождем”.

362 роки тому, а саме 27 липня 1657 р. відійшов у вічність великий державотворець України Богдан Хмельницький. Як за життя постать гетьмана була оповита багатьма легендами і міфами, так і після його смерті вона залишила по собі для нащадків чимало незрозумілого і втаємниченого, а в деяких аспектах обросла і фальсифікаціями.

Новітні пошуки крипти (поховання) великого державотворця України Богдана Хмельницького, які за ініціативи та підтримки громадської організації “Фонд Великий Льох” з кінця 2018 р. і донині проводяться в Іллінській церкві села Суботів Чигиринського району Черкаської області, на наше переконання, при правильній інформаційній політиці та консолідованій

*Смерть Хмельницького. Малюнок Тараса Шевченка. 1836 – 1837 рр.
(На малюнку – гетьман Богдан Хмельницький перед смертю передає булаву своєму синові Юрію. Булаву тримає на підносі дружина гетьмана – Ганна Золотаренко)*

підтримці всіх національно-патріотичних сил, може слугувати активним поштовхом до наближення українського суспільства до усвідомлення необхідності створення Пантеону Національної Пам'яті українських героїв, чого нині бракує в нашій державі.

Незавершеним для історичної пам'яті нашого українського народу залишається на сьогодні встановлення реального місця поховання батька-засновника України як такої, що існує і донині, гетьмана України Богдана Хмельницького.

“... На жаль, і до цього часу Українська держава, яка постала завдяки могутній волі та харизмі гетьмана Богдана Хмельницького 370 років тому, не має Пантеону своїх героїв-засновників.... Такі історичні Пантеони мають Італія, Франція, Польща та інші провідні країни світу, а ми – сучасні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху створення таких важливих для нашої країни місць пам'яті. Зрозуміло, що місця пам'яті неможливо створити без проведення ґрунтовних наукових досліджень. Відтак початком практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаю максимальне сприяння ініціативам вчених та громадськості щодо локалізації місця поховання Великого Гетьмана, а також її подальшої музеєфікації” [9], – так висловився з приводу продовження пошуків місця поховання Богдана Хмельницького один з найкращих біографів гетьманів України, директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій.

Пошуком місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького займалися історики, археологи, краєзнавці. Була у цих пошуках і науковість, і політика, і авантюризм, і ідеологія... На наш погляд всі ці перераховані нами складники як наближали, так і віддаляли суспільство від розкриття таємниці місця поховання великого державотворця України.

Розглянемо нижче в короткій формі історичну інформацію про хід дослідження Іллінської церкви (та території біля неї) в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області на предмет знаходження в даній культовій споруді можливого поховання Богдана Хмельницького.

*Богданова церква в Суботіві.
Малюнок Тараса Шевченка. 1845 р.*

Згідно з історичними джерелами, Богдан Хмельницький будував Іллінську церкву в Суботіві як свою майбутню усипальницю (за різними даними) протягом 1651 – 1656 рр. [4, 24; 5, 427; 7, 532]. Іллінська церква в Суботіві стала усипальницею в серпні 1657 р. [1, 446; 8, 595]. Адже в цей рік там було

привселюдно, на чому засвідчують літописні джерела [10; 11], поховано гетьмана.

Сторічні, і, до речі, короткотривалі у часі археологічні дослідження, які проводились в Іллінській церкві в Суботіві, наближали і віддаляли (з різних причин, у т. ч., не виключаємо і політичних) від встановлення реального місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького, та перетворення його на своєрідне місце “української мекки” патріотизму і гордості за власну націю. Виклад матеріалу з приводу теми нашої статті побудуємо у хронологічній послідовності за роками проведення археологічних експедицій у Суботіві.

1921 – 1922 рр. – археологічні розкопки під підлогою Іллінської церкви не проводились, лише робилося зняття штукатурки зі стіни з правого входу в церкву, на підставі чого було зроблено не зрозумілого нам характеру висновок про те, що поховання Богдана Хмельницького в церкві ніколи не було [2, 11].

1953 р. – дослідження всередині Іллінської церкви не проводились (було здійснено лише зовнішнє зондування церкви) [5, 428].

1970 р. – розкопки проводились, дослідники реально наблизились до відкриття місця поховання, але з різних міркувань продовжити дослідження у виявленому всередині Іллінської церкви місці було зупинено [5, 428]. Результати досліджень цього року – це тема окремої ґрунтовної статті.

1971 р. – розкопки проводились у церкві, але, за сучасними висновками ряду вчених, були сфальшовані, аби підтвердити дані Літопису Григорія Грабянки та Чернігівського літопису XVIII ст. про те, що ніби-то прах гетьмана Богдана Хмельницького та його сина Тимоша за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої С. Чарнецького у 1664 р. був по вандалському викинутий із церкви [7, 533; 8, 595]. Це тема також для окремої ґрунтовної статті.

Сучасні фахові дослідження українських вчених (професор Тарас Чухліб), проведені у польських архівах та бібліотеках, не підтверджують факт нападу С. Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Богдана Хмельницького і його сина [9]. А тому ми можемо припускати, що у Літопис Григорія Грабянки, та й у Чернігівський літопис, могла свідомо (?) за чиеюсь вказівкою потрапити вигадана (?) інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, яке на століття збило дослідників з правильного напрямку пошуку місця поховання великого державотворця України та запустило в інформаційний простір неправдиві, на нашу думку, відомості, які використовувало в своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

Автор цієї статті із великим застереженням ставить до версії наруги над могилою Б. Хмельницького у 1664 р. [13, 27, 32]. Наприклад, скептично до версії плундрування домовини гетьмана Б. Хмельницького ставиться і сучасний львівський історик Тарас Барабаш: *“По-перше тому, що навіть у ті воєнні часи існував неписаний кодекс військової етики, за яким, до прикладу, не вбивали (за нечастим випадком) тих, хто складав зброю під час битви, і давали можливість викупити себе з полону. Більше того, після*

битви ховали не тільки загиблих зі свого табору, але й з табору супротивника, віддаючи їм належну шану. По-друге, незважаючи на загальноприйнятті для того часу руйнування та спалення захоплених міст, сіл, фортець, поки не знайдені свідчення про знищення кладовищ або цілеспрямовану наругу над могилами. Чарнецький мав би дотримуватись неписаного військового кодексу, за яким він міг би пограбувати та спалити хутір і замок, але навряд чи вчинив наругу над могилою гетьмана і його сина. Також сумнівно, що Чарнецький мав особисту образу на гетьмана. Так, Богдан Хмельницький свого часу полонив його під Жовтими водами, але згодом відпустив до Чигирин без будь-якої кривди, образ і за традицією надав можливість відкупитись від полону” [14, 239].

08 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України у м. Києві відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”, учасники якої у своєму “Зверненні до української громадськості та Міністерства культури України” (проект звернення написав згаданий нами вище відомий історик, директор Науково-дослідного інституту козацтва Тарас Чухліб) зазначили наступне: “...На сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували легендарно-літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові у 1664 році. У війську “злого генія” козацької України, польського гетьмана Стефана Чарнецького, яке увійшло весною 1664 року для захоплення Правобережжя, служив ротмістром Ян Флоріан Дробиш-Тушинський. Він залишив ґрунтовний рукописний щоденник, де детально описав усі тогочасні події, але нічого не згадував про напад на

Всеукраїнська науково-практична конференція “Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан”. Інститут історії України НАН України. 08 липня 2019 р.

Суботів і викинення праху Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. Якби це насправді відбулося, то хіба б таку мега-новину не занотував цей сучасник? Нічого немає про дану подію і в «Клімактерах» Веспасіана Коховського і щоденникових записах ще одного очевидця – шляхтича Миколая Йеміловського. Мало того, сам Стефан Чарнецький нічого не згадує про це у своїх тогочасних листах-звітах до короля. То звідки Літопис Граб'янки та Чернігівський літописець, які були написані на початку XVIII століття, тобто через 50 – 60 років після самої події, черпають свої повідомлення про згадувані обставини? Чи взагалі Стефан Чарнецький викидав прах Великого Богдана “на попелище”? Очевидно, що такої події не відбувалося, а це була вигадана у більш пізній час історична легенда” [13, 65].

2005 – 2006 рр. – розкопки в церкві проводились. Локально розкоп проводився біля місця розкопок 1970 р. Не дивлячись на сенсаційні результати (з використанням сучасного на той час пошукового обладнання було проведено ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни, і в місцях “потовщення” знайдено ознаки порожнин, які ведуть до південної стіни, вздовж якої виявлені ознаки порожнини на глибині 10 – 13 м, а глибина власне порожнин сягає 2,5 – 5 м) [4, 30] роботи були зупинені через загрозу, “ніби-то ”(???) руйнування храму [5, 428]. До речі, у ці роки бурінням ґрунту навколо Іллінської церкви було піднято з глибини 9 – 10 м фрагменти цегли XVII – XVIII ст., що вказує на існування під церквою підземної споруди. Магнетричне дослідження археологічного шурфу виявило тут наявність кольорових металів на рівнях, значно нижчих від рівня фундаменту церкви. Але, на жаль, дослідження на рівні 2,80 м довелося припинити. Враховуючи той факт, що тільки стіни цього кута церкви були викладені стіною кладкою, а весь об'єм заповнений “забутовкою”, можна припустити, що даний об'єм південно-західного кута міг використовуватися вже після побудови стіни. До того ж, виявлено і можливий вхідний отвір до нього між південною і західною стінами храму, які не перев'язані одна з одною, а місце їх прилягання просто закладене камінням. Отже, південно-західний кут церкви площею 20 кв.м, який раніше вважався монолітним, за новими даними, цілком міг приховувати вхід як в одне із підземель, так і власне до поховання Богдана Хмельницького. Дослідження 2005 – 2006 рр. поставили перед науковцями багато нових питань і не дали жодної відповіді [15, 133]. Актів розкопок 2005 – 2006 рр. нами не виявлено, тому хід їх проведень і результати досліджень цих років є під знаком запитання. І в деяких аспектах обростають сучасними міфами, і не тільки...

2018 – 2019 рр. – за ініціативи та фінансової підтримки громадської організації “Фонд Великий Лях” (голова – Павло Костенко) проводились обстеження всередині Іллінської церкви. У результаті новітніх георадарних вимірювань фахівці Інституту геології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в Іллінській церкві виявили контури склепіння та підлоги підземної поховальної споруди розмірами 3x1,3 м і висотою від підлоги до стелі приблизно 1,6 м, ймовірно, викладеної зсередини цеглою і майже повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована по

напрямку захід-схід. У привхідній частині церкви, між стовпами, які підтримують хори, наявні ознаки вхідного колодязя до поховальної споруди [2, 58].

Аби побачити, чи є на місці, зафіксованому георадаром, поховання, дослідникам необхідно зробити невеликий отвір у підлозі та запустити всередину інспекційну відеокамеру [16, 13]. Проте, станом на 10 квітня 2020 р., цього, із ряду причин, як об'єктивних, так і суб'єктивних, ще не було здійснено. Суспільство чекає підтвердження, чи спростування гіпотези, про наявність на глибині орієнтовно до 6 метрів в Іллінській церкві можливого чийогось поховання (можливо (!) Богдана Хмельницького) чи наявність там чогось іншого.

Наприкінці 2018 – на початку 2019 рр. георадарні дослідження навколо Іллінської церкви в Суботові проводив незалежний дослідник Іван Ільчишин, який у своєму звіті вказує наступне: “Біля церкви звертає на себе увагу велика (діаметр до 4 м) аномалія, розташована по вісі південної стіни церкви, на південному сході від вітваря. Вона може бути ознакою підземної споруди” [3, 10].

У травні 2019 р. за фінансової підтримки громадської організації “Фонд Великий Льох” групою спелео-археологів з Кам'янця-Подільського було проведено дослідження підземних порожнин на пагорбі, де розташована Іллінська церква в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області [6, 3]. В результаті досліджень спелео-археологів було обстежено 5 об'єктів (чотири льохи і провалля). Зв'язок підземних порожнин зі спорудою Іллінської церкви на даному етапі досліджень не знайшов підтверджень [6, 11 – 13].

В останні дні серпня 2019 р. проводились дослідження внутрішньої частини південно-західної стіни будівлі Іллінської церкви на наявність замуrowаних порожнин та проходів за допомогою свердління отворів діаметром до 20 мм та наступного вивчення отворів за допомогою інспекційної відеокамери з підсвіткою. На даному етапі дослідження вдалось виявити ряд порожнин і встановити, що виявлені порожнини не можуть бути випадково незаповненими будівельним розчином ділянками мурування стін. Їх величина значна і фотоінспекційною камерою свідчать, що порожнини утворені у процесі замурування якихось камер чи проходів. Необхідно виконати наступні дослідження, але вже розвідковоінвазійного характеру: зондажі зі зняттям тиньку у попередньо визначених місця для виявлення швів та неперев'язаних ділянок стін, колишніх прорізів і т.п. [12].

Дослідження всередині Іллінської церкви в Суботові, направлені на пошуки крипти Богдана Хмельницького, з новою методологією пошуку та за допомогою новітнього обладнання і з великими потугами – тривають. Процес проходить не так швидко, як би хотілось суспільству.

Отже, як бачимо, у 2019 р. вчені реально наблизились до ймовірного sensationного відкриття. З'явився реальний шанс просунутись вперед із пошуком праху гетьмана України Богдана Хмельницького, і цей шанс необхідно використати з розумом, не завдавши шкоди, насамперед, Іллінській церкві – пам'ятці культурної спадщини національного значення.

Пошук праху великого державотворця України Богдана Хмельницького на сьогодні має не лише історичне, а і політичне значення. Адже його можливе віднайдення – стане одним із потужних джерел до запоруки єдності нашої української нації. А також – це реальний шлях, на нашу думку, до створення величного Пантеону пам'яті великого державотворця України Богдана Хмельницького. А Чигиринщина у новому контексті перетвориться на реальне державотворчо-ментально-історичне місце України в ХХІ ст.

1. Бондаренко Р. І. Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів // *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е – Й. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 446–447.
2. Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів: звіт з виконання наук.-техн. експертизи / керівник теми: кандидат геологічних наук К. М. Бондар. – К., 2019. – 62 с.
3. Ільчишин І. Результати георадарних досліджень в Іллінській церкві. – Суботів: 2018–2019. – 11 с.
4. Кукса Н. В. Церква і ім'я Святого Пророка Іллі в Суботові: минуле, реалії, перспективи усипальниці Богдана Хмельницького // *Чигиринщина в історії України*. Зб. 1. Суботів: минуле і сучасність: матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конф. / за заг. ред. доц. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2006. – 120 с.
5. Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: наук.-довідкове краєзнавче видання. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2016. – 650 с.
6. Нечитайло П. О., Тимчук Д. В. Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області. – Кам'янець-Подільський, 2019. – 53 с.
7. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: видавець О.В. Пионківський, 2007. – ХХІІ+642 с.
8. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
9. Відділ середньовіччя Інституту історії НАН України <https://www.facebook.com/Інститут-історії-України-Відділ-Середньовіччя>
10. Літопис Григорія Грабянки // https://uk.wikipedia.org/wiki/Літопис_Григорія_Грабянки
11. Літопис Самовидця // <http://litopys.org.ua/samovyd/sam02.htm>
12. Звіт з виконання архітектурно-археологічних досліджень в приміщеннях пам'ятки архітектури національного значення охор. №770 – церкви Св. Пророка Іллі в с. Суботові Чигиринського району Черкаської області, об'єкта Національного заповідника “Чигирин” / керівник теми: доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури та реставрації Національного університету “Львівська політехніка” Микола Бевз. – Львів, 2019. – 45 с.
13. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – 76 с.
14. Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х.: КСД, 2015. – 256 с.
15. Нераденко Т. М. Археологія Чигиринщини. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2012. – 506 с.

16. У церкві в Суботіві знайдено загадкові пустоти. Історики сподіваються, що вони можуть вказати на ймовірне поховання Богдана Хмельницького // *Історія. – жовтень. – 2019. – №10 (61). – С. 13.*

КУКСА Надія,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України, лауреат Черкаської обласної
краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича

ДІДЕНКО Яніна,
учений секретар Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин», лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії
імені Михайла Максимовича

НОВОВІЯВЛЕНЕ ШЕВЧЕНКІВСЬКЕ МІСЦЕ НА ЧИГИРИНЩИНІ

Дослідження присвячене атрибуції маловідомої роботи Т. Шевченка, 1845 р., що була введена до наукового обігу як «Напівзруйнована каплиця». Авторки обґрунтовують свою версію атрибуції споруди як каплиці Медведівського замку на основі виявлення зображення тієї ж будівлі авторства К. Пжишиховського та описів замку З. Фіша та М. Александровича.

У часи відновлення історичної пам'яті та відтворення історичного середовища на надзвичайну увагу заслуговують зображальні джерела. Їх використання для відтворення та реставрації пам'яток історико-культурної спадщини України зумовлено тим, що вони нерідко є рідкісним, безцінним джерелом, яке фіксує вагомі для істориків, реставраторів та архітекторів деталі об'єктів, що втратили свій автентичний вигляд чи, навіть, були знищені. Саме такими джерелами є малюнки Т. Шевченка, зокрема альбом 1845 р., створений ним в якості художника Київської археографічної комісії. Це не лише високохудожні твори, а й своєрідні подорожні нотатки, свідчення зацікавлень автора.

*Т. Г. Шевченко.
Малюнок без назви. 1845 р.*

Дослідження малюнків з альбому розпочалося ще наприкінці XIX ст. Серед їх дослідників варто згадати О. Новицького, Д. Антоновича, М. Новицького [2, с. 97-110]. Сьогодні цим продовжує займатися шевченкознавець С. Гальченко, який у 2012 р. став упорядником факсимільного видання альбому Т. Шевченка 1845 р.

На жаль, навіть сьогодні не всі малюнки великого Кобзаря атрибутовані, не встановлено, які саме пам'ятки чи об'єкти на них зображені. Саме тому атрибуція та подальше опрацювання цих малюнків є важливими з огляду як відновлення історичного середовища, відтворення маршруту мандрівки художника, так і розкриття його зацікавлень, світогляду.

Всередині вересня 1845 р. як позаштатний художник Київської археографічної комісії Т. Шевченко побував і на Чигиринщині. Він замалював місцеві старожитності та місця, які, очевидно, найбільш його вразили. Малярські роботи були вміщені у альбомі. На зворотному боці аркушів, де подані зображення, бачимо незакінчені роботи, ескізи, з-поміж яких особливу увагу привертає малюнок старої невеликої напівзруйнованої церкви чи каплиці. Оскільки на зворотному боці аркуша, де виконано малюнок, вміщено акварель «Богданові руїни в Суботові», більшість науковців схиляються до думки, що й на даному малюнку показано одну зі старих сакральних споруд Чигиринщини.

Це непримітне на перший погляд зображення розмірами 17,5x26,9 см привертало увагу не одного дослідника художньої спадщини Т. Шевченка. Воно було введене до наукового обігу у часописі «Київська старовина» 1890 р. як «полуразрушенная каплица без означенья местности» [6, с. 358], оскільки авторської назви сепія не мала. У наукових розвідках назва подавалася на розсуд авторів як «Неоконченний рисунок церкви» [3, с. 170], «Церква» [7, с. 51]. Вперше сепію було репродуковано О. Новицьким у 1932 р. під назвою «Церква хатнього типу» [9, с. 9].

Проте інтрига, що ж то за культова споруда зображена у альбомі, зберігається і до сьогодні. Відповідь на це питання можна було б знайти ще на початку 60-х рр. ХІХ ст., коли старожитності Чигиринщини замалював К. Пжишиховський. Окремі його малюнки, де показані старожитності

DAWA CERKIEW UNICKA W MEDWEDÓWCE. (Rysował z natury Przyszychowski).

К. Пжишиховський.

Давня церква уніатська у Медведівці. 1862 р.

Чигиринщини, були більш відомими, хоча навіть на початку 2000-х рр. у студіях знаних істориків, архітекторів вони подавалися як «робота невідомого автора» [5, 94]. (Чимало не менш інформативних робіт художника так і залишилися перебувати у статусі незаслужено забутих. Спробою відновити справедливість і повернути Чигиринщині одного із послідовних хранителів її історично-культурної спадщини стала книга «Наддніпрянська минувшина», де було опубліковано нарис, що

окреслював малярський доробок художника та низку його малюнків [5, с. 107-114]) Сакральна споруда, зображена художником, є практично ідентичною згадуваній вище сепії Т. Шевченка з тією відмінністю, що Т. Шевченко показав будівлю із північно-західного боку, (із сторони Матросівського яру), що дало можливість побачити Тясминську долину, а К. Пжишиховський – з території внутрішньої частини самої цитаделі.

Звідси і чисто візуальна невідповідність у пропорціях будівлі. Споруда виглядає більш стрімкою у Пжишиховського і приземкуватою, неначе врослою у землю, у Шевченка. Отже, безсумнівно, перед нами – невелика за розмірами дерев'яна замкова церква чи каплиця, малюнок якої авторства Т. Шевченка є, по суті, першим зображенням не лише частини Медведівського замку, а й стародавнього козацького містечка Медведівки!

Вперше малюнок К. Пжишиховського «Давня церква уніатська у Медведівці» був опублікований у варшавському «Щотижневику ілюстрованому» у 1862 р. як ілюстрація до стислого опису Зенона Леонарда Фіша – польського новеліста, мандрівника, публіциста, залишків Медведівського замку. Він зазначав, що малюнок зображає «давню церкву уніатську у Медведівці, єдину сьогодні у тих краях...» [12, с. 196].

Щоправда у 1856 р. Фіш подав більш детальний опис залишків замку, особливо цінними у якому є окремі деталі, що стосуються саме каплиці: «Верстах в 10-12 від Мотронинського монастиря, лежить стародавнє містечко Медведівка... Нічого в ньому не залишилося, що свідчило б про його пам'ятки, крім наполовину вже знищених ровів над Тясмином, оточених догниваючим частоколом, які свідчать, що на цьому місці мусив бути замочок і дуже давній, дерев'яний та сьогодні порожньої каплиці у стіні рову...» [10, с. 54].

Деталізує опис замку і Митрофан Александрович – історик, письменник, етнограф і краєзнавець, який побував тут у 1858 р.: «При въезде в Медведовку, меня поразил своим видом почти сохранившийся в целости замок. Пусть читатели не ожидают прочесть описание полуразрушенной средневековой донжоны. Заком в Украине называлось пространство, окопанное рвом и обнесенное полисадами; подобный замок был передо мною.

Я пошел осмотреть его; частокол цел почти везде и ров еще не обсыпался. Внутри стоит без окон и дверей униятская часовня, скамейки и иконостас еще целы. Когда я вошел в нее, мальчишки лазили по скамейкам, и выкручивали палочками воробьиные гнезда....» [1, с. 35-36].

Враження, якими прониклися З. Фіш та М. Александрович від оглядин старожитностей Медведівки, наводять на думку, що і Т. Шевченко, подорожуючи до Холодного Яру, просто не міг залишити поза увагою стару занедбану замкову церкву чи каплицю і вирішив зробити тут невелику зупинку, щоб її замалювати.

Обидва малюнки зберегли виняткову інформативність, що разом з описами очевидців дозволяє відтворити вигляд частини Медведівського замку.

На сепії Т. Шевченка добре проглядаються залишки елементів фортифікації замку – валу та рову. Більш збереженими, на відміну від малюнку Пжишиховського, виглядають і фрагменти частоколу. Висота розміщення вікна округлої форми на стіні церкви чи каплиці вказує на можливість наявності у ній хорів. Споруду покрито гонтом, який на малюнку 1845 р. виглядає ще доволі міцним, тоді як на малюнку Пжишиховського початку 60-х рр. ХІХ ст. чітко видніються численні провали. На маківці бачимо похилений хрест, якого вже не було на час відвідин Медведівки К. Пжишиховським.

На нашу думку, початок занепаду храму припав на 1819 р., коли у Медведівці було відкрито цегляний костел, і споруда замкової церкви чи каплиці перестала використовуватись за призначенням [11, с. 235].

Отже, завдяки виявленим описам та іконографічним матеріалам, що з часу своєї появи на початку 60-х рр. ХІХ ст. не набули достатнього поширення, а тому так і залишилися маловідомими і практично недоступними не лише широкому загалу, а й шевченкознавцям, вдалося атрибутувати ще один художній твір Т. Шевченка. З огляду на це пропонуємо власну назву сепії «Каплиця Медведівського замку».

Таким чином, на Чигиринщині ідентифіковано ще одне шевченківське місце. У даний час – це центр села. Місцина знаходиться вліво від Свято-Успенського храму. І хоча відомо, що це місце колишнього Медведівського замку, перебуває у неприглядному стані: окрім того, що територія поросла чагарями, частина місцевих мешканців вивозить сюди сміття.

Актуальним є вирішення питання про наведення тут належного порядку з подальшим устанавленням пам'ятного знаку.

Адже в Україні існують десятки гіпотетичних верб, лип, дубів, під якими, за народними джерелами, відпочивав, малював, писав свої вірші Тарас Шевченко. І місцеві мешканці свято у це вірять, всіляко популяризують і трепетно оберігають ці місця. Варто згадати наших сусідів кропивничан, де устанавлено велику кількість пам'ятних знаків, меморіальних дощок, що свідчать про перебування у краї відомих особистостей. На жаль, на Чигиринщині цього не спостерігається. Вважає байдужість до минушини і владців, і пересічних громадян.

Щиро сподіваємося, що все-таки буде відновлена історична справедливість,

*Місце, де знаходилася дерев'яна капличка Медведівського замку.
Світлина 2020 р.*

і медведівська громада, яка останнім часом заявила про себе як про дієву, також долучиться до облаштування нововиявленого шевченківського місця, яке невдовзі стане однією з родзинок туристичних маршрутів Чигиринщини.

***Авторки висловлюють свою вдячність кандидату архітектури, археологу Ю. Лукомському та архітектору-реставратору В. Бевзу за сприяння та допомогу, надані при підготовці статті.

---

1. *Александрович М. Из Канева в Чигирин и обратно. – Чернигов, 1860. – 56 с.*
2. *Карпінчук Г. Внесок Михайла Новицького у дослідження Мистецької спадщини тараса Шевченка (1940–1960) // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2012. – Вип. 25. – С.97 – 110.*
3. *Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского / сост. Б. Д. Гринченко. – Чернигов, 1900. – 387 с.*
4. *Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000. – 144 с.*
5. *Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Наддніпрянська минушина. XVIII – XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2018. – 200 с.*
6. *К рисункам Шевченка // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – Февраль. – С. 356 – 358.*
7. *Новицький О. Тарас Шевченко як маляр. – Л.-М., 1914. – № 144. – С.51.*

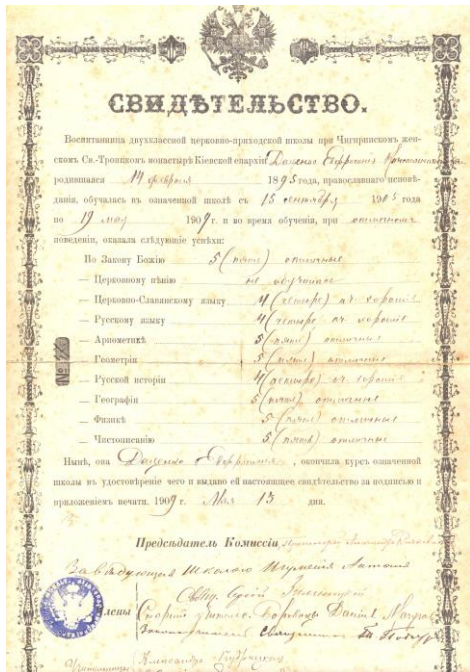
ОСВІТА НА ЧИГИРИНЩИНІ
БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА

З ІСТОРІЇ ДОКУМЕНТІВ ПРО ОСВІТУ

Освіта в Україні має багатовікову історію, тісно пов'язану з історією українського народу. В XIX ст. основою початкової освіти були церковно-приходські школи, потім семирічні школи, а у XX ст. середні школи, в яких учні отримували повну середню освіту. Після закінчення школи обов'язково видавався документ про освіту, який давав право продовжувати навчання.

Свідоцтво двокласної церковно-приходської школи

В даній статті на основі матеріалів, які зберігаються у фондах НІКЗ «Чигирин» та особистих архівах співробітників, спробуємо проаналізувати історію документів про освіту, з'ясувати їх видозмінення та удосконалення.

У XIX ст. у Чигиринському повіті нараховувалось 42 церковно-приходські школи, в яких учнів навчали Закону Божому, російській мові, арифметиці. Після закінчення шкіл учні отримували свідоцтво про закінчення школи. Цей документ був друкований на папері церковнослов'янською мовою, заповнений

чорнилами та завірений печаткою, великий за розміром. У ньому було вказано: прізвище, ім'я, по-батькові учня, рік народження, роки навчання в школі, перелік предметів, які вивчались та оцінки (цифрою та прописом). Дане свідоцтво про закінчення двокласної церковно-приходської школи, видане Даценко Є.К., зберігається у фондах НІКЗ «Чигирин» КВ-10891, ПП-2955.

Також були свідоцтва, в яких не вказувалися предмети та оцінки. Зазначене свідоцтво про закінчення Адамівської двокласної церковно-приходської школи зберігається у фондах НІКЗ «Чигирин» (КВ-3522, ПП-356). Особливість свідоцтва в тому, що текст його, обрамлений по бокам

Свідоцтво двокласної церковно-приходської школи

портретами самодержавців.

Свідоцтво про закінчення церковно-приходської школи с. Михайлівки Тарасівської волості Звенигородського повіту з портретами: (зверху – імператор та імператриця, по боках та внизу – сюжети I світової війни), без предметів та оцінок, зберігається в Державному архіві Черкаської області [2, арк.161].

Після закінчення двокласних сільських училищ учні також отримували свідоцтва, які вміщували: прізвище, ім'я учня, рік народження, рік навчання та предмети: «церковно-словянський язык – хорошие (4), чистописание – отличные (5), черчение и рисование – отличные (5)» [1, с.1], а також вказувалася віра. Крім цього, у документі військовозобов'язаним, присвоювався розряд «...на него распространяются все права и имущества, по отбывании же воинской повинности принадлежит ко второму разряду» [1, с.1].

У свідоцтві, яке зберігається в Державному архіві Черкаської області, видане Ользі Ахметовій, записано: «состояла в продолжении 1918 – 1919 учебного года ученицей 4 (IV) класса Фундуклеевской женской гимназии» [3, с.141].

У 1934 р. постановою «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» було відмінено всі типи шкіл і встановлено єдину систему освіти: початкова школа (1-4 класи), неповна середня школа (1-7 класи), середня школа (1-10 класи).

У контексті підвищення успішності учнів Рада Народних Комісарів прийняла Постанову «Про заходи щодо поліпшення якості навчання в школі» від 21 червня 1944 року. Раднарком встановив для учнів, які закінчували початкову освіту та семирічну школу, обов'язкове складання іспитів. Учні, які закінчували середню школу складали іспити на атестат зрілості. Іспити на атестат, за цією постановою, було затверджено з 1944-1945 навчального року.

Для зростання та підтримки мотивації у школярів Рада Народних Комісарів затвердила Постанову «Про золоту і срібну медалі і зразки атестатів для тих, хто закінчив середню школу» від 30 травня 1945 року.

Згідно з Постановою золотою медаллю «За відмінні успіхи і зразкову поведінку» нагороджувалися особи, що показали при складанні іспитів на атестат відмінні успіхи і мали зразкову поведінку «5» з усіх основних предметів навчального плану середньої школи.

Срібну медаль «За відмінні успіхи і зразкову поведінку» отримували учні, що показали при складанні іспитів на атестат відмінні успіхи і мали зразкову поведінку «5» з усіх предметів винесених на іспит на атестат зрілості і оцінку «4» не більше ніж по трьох основних предметах навчального плану середньої школи [10].

Відповідно до Постанови золоті та срібні медалі виготовлялися з золота 583 проби та срібла 925 проби. Медалі штампувались у 16 варіантах (написи «За відмінні успіхи і зразкову поведінку» виконувалися мовою республіки).

На початку 1946 року був виданий наказ №610 Наркомосом УРСР, згідно з яким змінено пункт 2 Положення про золоту і срібну медаль. У змінах йшлося про те, що срібну медаль можна присуджувати учням, які мають відмінну поведінку і оцінки «5» з усіх основних предметів, крім трьох. До числа цих трьох можуть входити мова та література.

Свідоцтво про закінчення семирічної школи

У 1949 р. здійснено перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти. Після закінчення 7-мирічної школи видавалося свідоцтво, яке вмещувало такі дані: прізвище, ім'я, по батькові учня, рік народження, рік закінчення школи, предмети, оцінки: «з української мови і літературного читання 3 (посередньо), з арифметики 3 (посередньо), з природознавства 3 (посередньо)... та вказували оцінку за поведінки. Дане свідоцтво за 1953 рік зберігається у особистому архіві Шмиголь Л.О.

Після закінчення середньої школи видавався атестат. Так, в атестаті зрілості, виданому Міністерством освіти УРСР за 1956 рік, вказано такі дані: прізвище ім'я, по батькові учениці, рік народження та рік вступу до школи, предмети та оцінки з предметів (прописом та цифрою). Особа, що одержала цей атестат, мала право вступу до вищих навчальних закладів Союзу РСР. Документ дублювався російською мовою. По центру атестату зображено герб Української РСР золотавого кольору. Зверху – великими друкованими літерами напис: «УРСР МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ АТЕСТАТ ЗРІЛОСТІ» Такий документ зберігається в особистому архіві Трощинської О. І.

У грудні 1958 р. було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», яким передбачався перехід на обов'язкову 8-річну освіту для дітей віком від 7 до 15-16 років; основний тип середньої загальноосвітньої трудової політехнічної школи з виробничим навчанням.

Відповідно до Закону УРСР «Про

Атестат зрілості

народну освіту», який введено в дію 1 жовтня 1974 року (згідно з Постановою Верховної Ради УРСР від 28 червня 1974 р. №2779-VIII), учням, які закінчили 8 класів, видавалося свідоцтво про восьмирічну освіту, яке давало право на вступ до 9 класу середньої загальноосвітньої школи, у професійно-технічні і середні спеціальні навчальні заклади [4, с.38].

Свідоцтво про восьмирічну освіту видане Шкарбаню Івану Петровичу, що він навчався в Стецівській середній школі і закінчив її в 1976 році. На обкладинці, на зовнішній частині верхньої сторінки – герб УРСР та написи «Міністерство освіти УРСР», «Свідоцтво про восьмирічну школу» (написи синього кольору, дублювання російською мовою). В свідоцтві подано інформацію про предмети, успішність та поведінку. Цей документ зберігається у фондах НІКЗ «Чигирин» КВ-12226, ПП-3570.

Особам, які закінчили середню загальноосвітню школу з виробничим навчанням, видавався атестат про середню освіту і свідоцтво про здобуту спеціальність із зазначенням присвоєного кваліфікаційного комісією розряду [5, с.39]. Так, у атестаті про середню освіту, виданому Коваль Л.Г., вказано про те, що вона: «закінчила Трипільську середню загальноосвітню трудову політехнічну школу» [9].

Особи, які закінчили середню загальноосвітню школу і особливо відзначилися, нагороджувалися золотою та срібною медаллю «За відмінні успіхи у навчанні, праці і за зразкову поведінку», а ті, що досягли особливих успіхів з окремих предметів, нагороджували похвальною грамотою «За особливі успіхи у вивченні окремих предметів» [6, с.40].

Так, в атестаті про середню освіту, який видано в 1986 р., вказано: «За успіхи в навчанні, праці та зразкову поведінку нагороджено срібною медаллю» [8].

У 1989 – 1991 роках учні, які закінчували 10 класів, отримували атестат про середню освіту. Документ у вигляді книжки сірого кольору, розмір у розгорнутому вигляді 21x16см. Атестат вмщував дані попередніх документів. Також в ньому вказувалася серія (одна кирилична літера), шестизначний номер.

З 1990 – 1991 навчального року відбувся перехід на 11-річне навчання. Відповідно до цього учні, які закінчували 9 класів, отримували, свідоцтво про неповну загальну освіту. Це документ у вигляді книжки блакитного кольору, в якому вказано: прізвище, ім'я по батькові учня, школа та рік її закінчення. Предмети та оцінки було перераховано в додатку.

Учні, які закінчували 11 класів, отримували атестат про середню освіту. Форма у вигляді книжки жовтого кольору. Документ вмщував такі дані: прізвище, ім'я по батькові, місто, рік народження, рік закінчення школи. Атестат мав додаток – це таблиць підсумкових оцінок успішності учня: перелік предметів, екзаменів та оцінки (без атестату недійсний).

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 17 грудня 1993 року №1058 «Про затвердження переліку і зразків документів про освіту та вченні звання в Україні», атестат про повну загальну середню освіту у 1992 – 1994 роках вмщував попередні дані. Змінився колір атестата

(жовтий) та палітурка (м'яка). На титульній сторінці – герб України, всередині – стилізовані квіти.

29 червня 1996 року вийшла постанова Кабінету Міністрів України №704 «Про підвищення захисту документів про освіту». З метою підвищення ступеня захисту документів про освіту від підробок та для автоматизації їх обліку Кабінет Міністрів України постановив: на зміну постанови КМУ від 17 грудня 1993 р. №1058 «Про затвердження переліку і зразків документів про освіту та вчені звання в Україні» запровадити протягом 1996 – 1997 років видачу нових документів про освіту, виготовлених на основі фотокомп'ютерних технологій, та загальнодержавну автоматизовану систему обліку виданих документів про освіту. Встановити, що бланки зазначених документів є документами суворої звітності.

Відповідно до постанови з'явився атестат нового зразка. Це пластиковий документ прямокутної форми, розміром 15x10,5 см, із голограмою на лицьовому боці. Додаток до атестата був із паперу, на якому вказано предмети та оцінки з предметів, випускні екзамени (цифра та пропис).

Таким чином, протягом ХІХ – ХХ століття в освіті проводилося багато реформ для покращення навчання учнів, в результаті яких змінювався та удосконалювався документ про закінчення школи. Спочатку видавалися свідоцтва, потім атестати. Вони були різні за формою, розмірами, вмщували різну інформацію, виготовлялися з різних матеріалів та заповнялися різними мовами.

-
1. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО) d-114. Оп.1. Спр.281. Арк 1.
  2. ДАЧО. Ф-112. Оп.1. Спр.1. Арк 161.
  3. ДАЧО. Ф-118. Оп.1. Спр.3. Арк 141.
  4. Закон УРСР №2778-VIII від 28. 06. 1974 р. Про народну освіту ст. 38. [Електронний ресурс]: Режим доступу:search.ligazakon.ua.
  5. Закон УРСР №2778-VIII від 28. 06. 1974 р. Про народну освіту ст. 39. [Електронний ресурс]: Режим доступу:search.ligazakon.ua.
  6. Закон УРСР №2778-VIII від 28. 06. 1974 р.. Про народну освіту ст. 40. [Електронний ресурс]: Режим доступу:search.ligazakon.ua.
  7. Закон України про освіту № 651-XIV від 18.05.1999 р.
  8. Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). – Записано від Чепурного Олександра Івановича (1969 р.н.), який проживає м. Чигирин. –квітень 2016 р.
  9. МПДА. – Записано від Захарчук Людмили Миколаївни (1979 р.н.), яка проживає м. Чигирин. – травень 2016 р.
  10. Постанова РНК СРСР № 1247 від 30 травня 1945 р.

ШМИГОЛЬ Любов,
молодший науковий співробітник
відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ с. БОРОВИЦЯ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ

«При церкви замечательно приходское училище, устроенное и процветающее старанием нынешнего приходского священника Иосифа Базилевича», – писав про школу в Боровиці відомий краєзнавець ХІХ століття Л.І.Похилевич [26, 677]. Перша згадка про існування в с. Боровиця школи датується 1840 роком. Палата державного майна за сприяння місцевого священника Йосипа Базилевича відкрила приходське училище, де навчалися 37 хлопчиків і 2 дівчаток [11, 129]. Сам Й. Базилевич «преподавал в оном училище детям начальное учение» [25, 171]. Учні вивчали «Закон Божий, русскую грамматику, арифметику, считать по счетам, чисто писание» [3, 11]. У 1868 році для школи за громадські кошти збудували власне приміщення на 2 кімнати [23, 2-3]. Зростала кількість учнів, які відвідували навчання: 1846 – 51 [3, 2], 1880 – 60 [25, 171], 1882 – 79 [23, 2-3]. У 1882 вчителював 28-річний випускник місцевої школи Оверко Чигирик. Його річна заробітна плата склала 13 р.50 к. за рік.

У 1900 році в Боровиці діяло 2 початкові школи – двокласна церковно-приходська і школа грамоти [30, 894]. У 1907 році існувало вже 3 школи – двокласна (117 учнів, учителі Мачуговський Данило Іванович та Висоцький Дмитро Федорович), однокласна чоловіча (153 учні), однокласна жіноча (52 учениці, вчителька Мачуговська Пелагея Іванівна) [28], [29]. Того ж року з ініціативи повітової земської управи збудовано типове приміщення й відкрито парафіяльну школу з 5-річним терміном навчання [50, 11-12]. В 1912 р. селяни ходатаювали перед земською управою про відкриття нової земської школи [9]. Школи давали учням хороший рівень знань. Вчитель-пенсіонер В. М. Литвиненко пригадував, що його батько, який закінчив кілька класів церковно-приходської школи, міг легко допомогти йому розв'язати задачі з арифметики [16]. В місцевій церковно-приходській школі початкову освіту отримали відомі боровичани – Іван Іванович Шевченко (професор КНУ ім.Т. Шевченка), Юхим Щириця (товариш міністра освіти в уряді Директорії).

У 1920 р. на базі церковно-приходської школи була організована єдина трудова школа [2, 4]. Директором став Григорій Євменович Чигирик. Відомо й кілька прізвищ учителів, які працювали в 20-х роках: Андріян Сидорович Гулида, Олекса Варфоломійович Селезненко. У зв'язку з прийняттям 1930 р. закону про обов'язкове початкове навчання розпочали роботу декілька початкових шкіл у різних частинах села:

1. Початкова Мартинівська (у будинку розкуркулених Мартинів).

2. Початкова Артемівська (у колишньому приміщенні магазину Захарька Бандурки на вигоні навпроти Дерев'янківського узвозу). Пізніше у ній була хата-читальня [18], [21].

3. Початкова Архипівська (куток «кучугури»).

4. Початкова Кривошеївська (у будинку з 2-х великих і 1-ї малої кімнат розкуркулених Якова і Марії Кривошеїв навпроти Кривошеївського узвозу), працювала до 1959 року [15].

5. Початкова у Маруса (куток «кучугури») [12].

6. Початкова Башликівська. Працювала до 1958 року [13].

З часом постала потреба в організації шкіл другого ступеня – з 5-7-а класами навчання. У Боровиці було створено дві семирічні школи. Одну боровичани називали «Глубінка». Її будівля знаходилась у районі Хрещатика навпроти Дубинівського узвозу [18]. Друга була в центрі села. Останню у 1935 році було реорганізовано в середню [10, 8]. Директором її став Сесін Микола Тихонович, а завучем – Чигирик Григорій Євменович. Але їх за «притуплення класової пильності до ворогів радянської влади» (дозволили сина розкуркуленого «ворога народу» прийняти у піонери) звільнили з посад. Директором школи призначили Дороша Івановича Кибу, а завучем – Наталку Петрівну Левицьку [31, 49].

Назвемо імена вчителів («Глубінки» і середньої), які давали міцні знання учням 30-х років: Єлисей Кирилович Чигирик (початкові класи), Григорій Євменович Чигирик (математика) [20], Кузьма Гаврилович Черниш (фізика – математика) [19], Яків Сергійович Неживенко (математика), Микола Семенович Цибенко (українська мова), Микола Кононович Лисенко (російська мова), Дея Семенівна Зегер (німецька мова), Василь Федотович Молочко (біологія), Дорош Іванович Киба (історія), Максим Іванович Березюк (географія), Віра Семенівна Мірошниченко (математика), Максим Іванович Лозовий (фізика) [18].

У 1939 році для середньої школи збудували основне двоповерхове спеціально шкільне приміщення на 10 класних кімнат, 2 кабінети, читальний зал. На віддалі 500 метрів від основного приміщення розмістилася ще одна будівля школи на 5 класних кімнат. Початкові класи навчалися у 2-х шкільних приміщеннях (на 5 кімнат кожне), розташованих у протилежних частинах села на віддалі 2-3 км від середньої школи [10, 8] (Кривошеївська і Башликівська школи).

Під час Великої Вітчизняної війни дітей навчав грамоти вчитель Пистуненко Петро Кузьмич [15].

Вже через 2 тижні після визволення села від фашистів 30 грудня 1943 року учителі початкових класів взяли участь у одноденній нараді, на якій було вирішено розпочати навчання в школах району в січні 1944 року [6, 3]. Але навчання в Боровицькій середній школі вчасно не розпочалося через невідповідність приміщення [4, 1]. У вересні 1944 року сформували 6 перших класів (кількість учнів у класах 29-38). Всього у школі навчалось 488 дітей [5, 178]. Розпочала роботу і вечірня школа [4, 139]. В село направили нового директора школи – Ясюченіна. Він запам'ятався тим, що зник із

виділеними державою грошима на відбудову школи [31, 62]. Багато зусиль доклали до відбудови і налагодження роботи школи Григорій Євменович Чигирик (закінчив учительську гімназію, Київський університет, військове училище. Під час I Світової війни начальник штабу батальйону. Кавалер 3-х Георгіївських хрестів і Золотої шаблі. У 1917 році солдати врятували його від розстрілу, дякуючи таким чином за людяність і мужність Г. Є. Чигирика. Уник арешту у 1937 році, бо надав копію виступу батька Є. К. Чигирика на засіданні Думи) [22].

Рішенням виконкому Чигиринської районної ради депутатів трудящих від 2 червня 1945 року на посаді директора затвердили Микиту Карповича Юхна [7, 315]. Новий директор зіштовхнувся з серйозними труднощами під час підготовки школи до нового 1945/1946 навчального року: відсутній точний облік кількості дітей шкільного віку, із запізненням підвозили підручники і шкільне приладдя, колгоспи не виготовили заплановану кількість меблів [7, 320].

Протягом 1947/48-го навчального року в Боровицькій середній школі спостерігався певний відтік учнів (22 особи). Основна причина цього явища – відсутність інтернатів та підвозу дітей. Учні 4 класів Мудрівки, Топилівки, Шабельників, Бужина, що повинні навчатися в середніх і старших класах, не відвідували школу [8, 64].

12 липня 1948 року педагогічний колектив очолив Григорій Кирилович Міхненко [1].

У 1949/50 навчальному році Боровицьку середню школу відвідували 842 учні. По класах учні розподілялися так: I-х класів – 3, в них учнів 85; II-х класів – 3, в них учнів 78; III-х класів – 3, в них учнів 114; IV-х класів – 4, в них учнів 153; V-х класів – 4, в них учнів 136; VI-х класів – 3, в них учнів 100; VII-х класів – 3, в них учнів 83; VIII-х класів – 2, в них учнів 57; IX-х класів – 1, в ньому учнів 22; X-х класів – 1, в ньому учнів 14 [10, 9]. У школі працювало 35 педагогічних працівників [10, 10].

У 1950/1951 навчальному році в Боровицькій середній школі навчалось 817 учнів, 56 осіб відвідувало вечірню школу [10, 12].

При школі у 1958 році було відкрито класи з виробничим навчанням: два 8-х (60 учнів) та один 9-й (41 учень) по профілю плодоовочівництва на базі місцевого колгоспу [40, 134]. Під час підготовки до 1959/60 навчального року «...колектив непогано попрацював над створенням виробничої бази для професійного навчання. Обладнано класи політехнічного навчання. Є набори деталей машин і механізмів, що вивчаються, таблиці і плакати» [42, 23]. Кабінети Боровицької середньої школи були повністю забезпечені навчальним приладдям та інструментами.

Протягом 50-х років при Боровицькій середній школі діяли інтернати (для дітей 7-15 років з інших населених пунктів):

1954/55 навч.рік – на 20 місць [34, 7]

1956/57 навч.рік – на 40 місць [42, 205].

1957/58 навч.рік – на 24 місця [37, 120].

1958/59 навч.рік – на 50 місць [39, 105], [40, 133]

З кінця 1950-х рр. у школах нашого району, в т. ч. і Боровицькій, було введено самообслуговування. Учні виконували посильні їх вікові побутові види праці: чергування, вологе прибирання класів, догляд за класними квітами, ремонт шкільних меблів. Старшокласники працювали в учнівській виробничій бригаді.

У зв'язку з переселенням і перенесенням Боровиці із зони затоплення Кременчуцької ГЕС розпочалося будівництво нового приміщення школи. На 1958 рік річний план капіталовкладень становив 300 тис. крб. [41, 30]. Будівництво велося дуже повільно. Причина – незадовільна організація будівельних робіт з боку будівельного управління №2, яке не зосередило необхідної кількості людських і матеріальних ресурсів, незабезпечення з боку автороти потрібної кількості автотранспорту [41, 116]. На жаль, школа не була введена в дію ні в 1958, ні в 1959 році. Частина учнів навчалася в приміщенні сільської ради, частина – в конторі колгоспу «Дружба» [31, 83]. Зусиллями будівельників (керуючий будівництвом Юхим Третяк), батьків, старшокласників школа 1 вересня 1960 року запросила учнів до нових класів. «У школі пахло свіжою фарбою. На другий поверх підвели воду. До крана шикувалися діти, щоб попити води» [17]. Державний акт прийомки Боровицької середньої школи затверджено 29 вересня 1960 року [44, 140]. Але якість будівельних робіт була низькою: «за перший рік свого існування вікна «очистилися» від замазки, яка робилась на солярці, а поли від фарби, вікна і двері поперекошувалися, підлога розсохлася» [32, 179]. Типове приміщення нової школи (10 класних кімнат) не могло вмістити всіх учнів (15 класів). Під класи віддали новозбудовану майстерню, їдальню і бібліотеку [32, 180].

З 1960/61 навчального року в школі запрацювала група продовженого дня на 30 учнів [43, 234]. Щороку кількість дітей, охоплених групою продовженого дня, збільшувалася. Восени 1966 року при школі відкрито філіал Чигиринської музичної школи. Діти навчалися по класу скрипки, фортепіано, баяна, бандури, духових інструментів [24, 2].

У 1967 році загальні збори колгоспу «Дружба» передали школі приміщення, де розміщувався сільський клуб [33, 94]. Це вирішувало питання переходу на однозмінну роботу. Адже до цього діти навчалися у 2 зміни [33, 178]. З 1967/68 навчального року два 4-х класи (53 учні) Боровицької середньої школи переводили на предметну систему викладання [45, 119]. У цих класах запроваджено поділ на групи при вивченні російської [45, 120] та німецької мов [45, 121]. Наступного року серед предметів з'явилася англійська мова. А ще за рік школа отримала дозвіл на побудову на своїй території спортивного залу [47, 149]. Будівництво планували завершити у 1975 році. Частина коштів (20000 тис. крб.) надійшла від товариства «Колос», таку ж суму мав виділити і місцевий колгосп «Дружба». Але колгоспні кошти спрямували на інші цілі [48, 3зв.].

Педагогічний колектив школи, очолюваний Г. К. Міхненком, давав учням глибокі знання з предметів, дбав про естетичний розвиток дітей. Ансамбль бандуристів (керівник Мойсеєнко Г. П.) та шкільний хор

(керівники Мойсеєнко В. А., Супрун В. І.) радував своїми виступами односельців, жителів району і області.

1 липня 1968 року за заслуги в справі навчання і виховання учнів Г. К. Міхненку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці із врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» [1].

Після виходу на пенсію Г. К. Міхненка (1975) директором школи призначили П. М. Шестакову. Школа завершила перехід до загальної середньої освіти молоді [48, 39]. У 1980 році переобладнано навчальний кабінет фізики [49, 102] та закінчено будівництво спортивного залу. І до сьогоднішнього дня він є центром спортивного життя школи. На його базі проводяться шкільні і районні змагання з різних видів спорту.

У 1987 – 1988 навчальному році колектив очолював Ф. С. Палієнко. З 1988 – 1989 навчального року і до сьогодні директором школи є В. В. Наконечнюк.

До 1989 року (включно) повну середню освіту в Боровицькій середній школі здобували діти з середнього села Топилівки (там була дев'ятирічка).

Щодо дошкільних дитячих закладів маємо таку інформацію. Відомо, що у 1950-х рр. діяли сезонні дитячі ясла і майданчики для дітей ясельного та дошкільного віку при колгоспі «Більшовик» (під час польових робіт). Це були комбіновані дитячі ясла [35, 174], які розміщувалися у спеціально обладнаному приміщенні [35, 60 зв.]. У 1956 р. діяло 3 дитячих ясел, кількість дітей у них – 77 [36, 33]. У 1958 році на облік було взято 140 дітей. 120 з них відвідували 4 дитячі ясла і майданчики [39, 181].

У 1957 році розпочалося будівництво дитячих ясел на степу. Воно просувалося дуже повільно. Було закладено фундамент, підвезено пісок, а будівельні конструкції так і не виготовлялися [38, 120]. У 1960 році були проблеми із забезпеченням твердим та м'яким інвентарем [43, 239]. Наступного року ситуація не змінилася. У дописі колгоспної газети «Прапор комунізму» (червень 1961 р.) читаємо: «...Замість ліжок у спальних кімнатах стоять розкладушки, яких, до речі, не вистачає для половини дітей, немає для всіх посуду, замість дитячих столиків і стільчиків лави і довгі незграбні столи, до половини покриті клейонками...» [51, 1].

У 1965 році Черкаський облвиконком прийняв рішення №707 «Про розширення сітки дитячих дошкільних установ». Ним передбачалася реорганізація сезонних колгоспних дошкільних закладів у постійнодіючі. Але протягом 1967 – 68 років дитячі сезонні ясла колгоспу «Дружба» так і не запрацювали цілорічно [45, 9-10; 46, 25]. Хоча всі умови для цього були.

У 1970-х роках дитсадок був забезпечений інвентарем та ігровим обладнанням. Колгосп «Дружба» виділяв продукти харчування. Завідувачка дитсадка Н. Г. Супрун та вихователька Л. І. Бершадська мали педагогічну освіту. У 1979 році було збудовано нове приміщення дитячого садка на 90 місць [49, 141]. Але, на жаль, його здали з великими недоробками [49, 140].

У 2000-х роках Боровицька середня школа двічі проходила реорганізацію: у «Навчально-виховний комплекс Боровицька школа-сад»

(2003) та поділ на 2 структурні підрозділи – загальноосвітню середню школу I – III ступенів та дошкільний навчальний заклад «Малятко» (2015).

У 2018 році села Боровиця і Топилівка увійшли до складу Сагунівської об'єднаної територіальної громади. У 2019 році заклади освіти були передані у комунальну власність Сагунівської сільської ради і змінили назви на Боровицький заклад загальної середньої освіти I – III ступенів та заклад дошкільної освіти (дитячий садок) «Малятко» [27].

Боровицький заклад загальної середньої освіти I – III ступенів очолюють Наконечнюк Віктор Васильович (директор) та Ковбасенко Тетяна Степанівна (завуч). У школі працюють 20 педагогічних працівників (7 спеціалістів вищої категорії, 10 – першої, 2 – другої, 1 старший вчитель, 1 має звання «вчитель-методист») [27]. Боровицький ЗЗСО у 2019-2020 навчальному році відвідують 160 дітей з Боровиці та Топилівки [27]. Підвезення учнів з Топилівки здійснює шкільний автобус. Заклад дошкільної освіти (дитячий садок) «Малятко» (завідувачка Захарченко Надія Миколаївна) відвідують 32 дошкільнят, є 2 вікові групи [27].

-
1. Біографія Міхненка Г. К. / З приватного архіву Міхненко Л. Г.
  2. Вдовенко І.І. З історії народної освіти // Зоря комунізму. – 1980 – 21 січня.
  3. ДАЧО. Ф.660. – Оп.5. – Спр.1682.
  4. ДАЧО. Ф.Р.849. Оп.1. Спр.1.
  5. ДАЧО. Ф.Р.849. Оп.1. Спр.2.
  6. ДАЧО. Ф.Р.849. Оп.1. Спр.3.
  7. ДАЧО. Ф.Р.539. Оп.1. Спр.20.
  8. ДАЧО. Ф.Р.539. Оп.2. Спр.7.
  9. Доклади Чигиринської Земської управи Второму очередному уездному Земському собранию – сессии 1912 года. – К.: Типография наследников К.Круглянского, 1913.
  10. З досвіду роботи Боровицької середньої школи Чигиринського району. – Кіровоград: Вид-во газети "Кіровоградська правда", 1951. – 95 с.
  11. Кукса Н. Церковно-парафіяльна освіта на Чигиринщині: нотатки до історії становлення та розбудови // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С.Г., 2011. – 408 с. – С.127-144.
  12. Матеріали польових досліджень автора (Далі – МПДА). Розповідь Бершадської Катерини Макарівни (1932 р.н.) у с.Боровиця Чигиринського району, 2006 р.
  13. МПДА. Розповідь Гончаренко Мотрі Федорівни (1932 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, 2007 р.
  14. МПДА. Записано від Захарченко Тетяни Іванівни (1925 р.н.) у с.Боровиця Чигиринського району, 2005 р.
  15. МПДА. Записано від Костенка Василя Денисовича (1928 р.н.) у с.Боровиця Чигиринського району, 2005.
  16. МПДА. Записано від Литвиненка Володимира Миколайовича (1930 р. н.) у с.Боровиця Чигиринського району, 2007 р.
  17. МПДА. Записано від Супруна Василя Луковича (1947 р. н.) у с. Боровиця Чигиринського району, 2019 р.
  18. МПДА. Записано від Сущенко Єлизавети Іванівни (1925 р.н.) у с. Боровиця Чигиринського району, 2003 р.

19. МПДА. Записано від Токовенка Микити Микитовича (1923 р.н.) у с.Боровиця Чигиринського району, 2006 р.
20. МПДА. Записано від Фесенко Ольги Петрівни (1912 р.н.) у с.Боровиця Чигиринського району, 2006 р.
21. МПДА. Записано від Цибенко Поліни Григорівни (1930 р.н.) у с.Боровиця Чигиринського району, 2019 р.
22. МПДА. Записано від Щериці Василя Івановича, (1920 р.н.) у с.Боровиця Чигиринського району, 2001.
23. Міхненко Г. Документи розповідають // Зоря комунізму. – 1966. – 26 лютого.
24. Міхненко Г.К. Ширше використовувати можливості музичної школи / Г.К.Міхненко // Зоря комунізму. – 1967. – 4 березня.
25. Перерва В.С. Чигиринський край: з історії церкви та школи (кінець XVIII – поч.ХХ ст.) / В.С.Перерва. – Біла Церква:Видавець Пшонківський О.В., 2019. – 200 с.
26. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии / Л.Похилевич. – К.: Издание Киево-Печерской Лавры, 1884.
27. Сайт Сагунівської ОТГ // Режим доступу :http://sagunivskaotg.org.ua/?attachment_id=1067
28. Сашка Т.А. Розвиток освіти на Чигиринщині в XIX столітті // Науковий архів НІКЗ «Чигирин». – 1999. – Протокол №9.
29. Сведения об учебных заведениях в с. Боровица за 1906 – 1907 гг. – Боровица / Историко-генеалогическая база данных Украины. – Режим доступу: <http://beket.com.ua/cherkasskaja/borovica/>
30. Список населенных мест Киевской губернии. – К.: Типография Ивановой, 1900.
31. Токовенко М. М. Гречанки плин, лелечий клетіт... – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2007. – 180 с.
32. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/55.
33. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/58.
34. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/80.
35. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/85.
36. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/88.
37. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/92.
38. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/94.
39. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/97.
40. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/99.
41. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/100.
42. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/102.
43. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/105.
44. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/107.
45. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/124.
46. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/128.
47. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/130.
48. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/173.
49. Фонди НІКЗ «Чигирин». – ТЗ.1293/322.
50. ЦДІА України. Ф.127. Оп.977. Спр.134.
51. Цибенко М. Більше уваги дитячим яслам / М.Цибенко // Прапор комунізму. – 1961. – 10 червня.

НАЗАРЕНКО Юлія,
учениця 11-Б класу
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області
Науковий керівник: КРАВЧЕНКО Олег,
учитель історії та основ правознавства
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В НОВОСТВОРЕНІЙ ЧИГИРИНСЬКІЙ ЗОШ I-III ст. №2 в 1980 – 1990 рр.

Освіта, безперечно, є і залишається одним із найголовніших чинників у всіх періодах життя людини, не дарма ж кажуть «Вік живи – вік учись!». Шкільна освіта відіграє особливо важливу роль, адже саме там ми робимо перші кроки до розвитку наших талантів та успіху в майбутньому. Одними із тих, хто допомагає нам дати і засвоїти ці знання – це вчителі, які є рушіями освітнього процесу. У зв'язку з тим, що у 1980 році було побудовано нову школу в нашому місті – Чигиринську ЗОШ №2, туди прийшов працювати новий колектив педагогів: як молодих, так і більш досвідчених [1]. Саме які форми та методики вони використовували, які особливості навчально-виховного процесу пам'ятають, як роль комуністичного режиму впливала на освітній процес, цікавили нас у даному дослідженні. На прикладі вчителів, які тільки но прийшли працювати до новоствореної школи, та однієї з учениць Чигиринської ЗОШ №2 в даний період, нам вдалося вималювати картину соціального життя в школі років «застою» та «перебудови» в суспільстві в цілому.

Як вдалося з'ясувати автору, педагогічний колектив у новозбудованій школі на 1980 р. налічував 100 осіб, багато молодих вчителів, які тільки но прийшли працювати в навчальний заклад, але залишилися і більш досвідчені ще зі старої школи. Зі слів Ніколенко Ольги Василівни, яка почала свою кар'єру педагога в Чигиринській ЗОШ №2 в 1980 році, можемо побачити її ставлення до колег та взаємостосунки між вчителями, які були досить дружніми та привітними: «В Чигиринській ЗОШ №2 я почала працювати у 1980 році, тоді, коли і було побудовано вже цю нову школу. Спочатку було важко, але педколектив був молодим, всі десь такого ж віку як і я, 20-25 р., нас було аж 120 чоловік, навіть з Орбіти возили автобусом і вчителів і дітей в нашу школу. Школа була велика, в ній навчалось близько 1200 учнів, всі кабінети були зайняті, навіть, у теплиці, в гуртожитку були кабінети і проводилися уроки. Колектив був дружнім, не дивлячись на те, що об'єднав у собі педагогів старої школи 8-річної №3, вчителів району. Успіх педколективу залежав від вдалої організації керівництва, наставництва, досвідчені вчителі навчали майстерності молодих». [5] Саме завдяки будівництву нової школи до якого долучилися майже всі вчителі Чигиринського району, вдалося створити найбільший навчальний заклад в

районі. Кількість дітей перевищувала 1000, це було пов'язано, в першу чергу з тим, що в цей час велося будівництво Чигиринської АЕС, на яке з усього Радянського союзу їхали люди на роботу, і відповідно їхні діти ставали учнями новозбудованої школи. Саме цим і пояснюється мова, якою проводилося навчання в Чигиринській ЗОШ №2: були класи української мови та російськомовні «В» класи, де і навчалися діти інших національностей, що не розуміли української [3]. Це ніяк не впливало на навчальний процес, адже діти знаходили спільну мову один з одним, незалежно від статі чи національності, а з боку вчителів це тільки показувало їхню комунікабельність, так як вони проводили уроки двома мовами. В школі навчались: росіяни, українці, вірмени, до яких ставлення було таке ж, як і до інших, хоч і наші учні до них звалили, адже не знали їхніх особливостей, але вони, в свою чергу, навчали своєї якоїсь культури або традицій, адже інтернаціональне виховання було одним із головних напрямків виховної роботи школи. Хоч школа і була нова, та це тільки сприяло введенню нових форм навчання, а саме: було створено профільні класи з поглибленим вивченням фізики та математики, що неабияк сприяло розвитку дітей саме в цій сфері і подарувало школі безліч талантів. Та, не дивлячись на це, українська мова та література також вивчалися, як і інші предмети, нею велося навчання в школі (окрім «В» класів), і вже після проголошення Акту про незалежність України українській мові та літературі надавалося більше значення, почалося, так би мовити, відродження. Тому серед українських авторів найпопулярнішою літературою були О. Гончар та, в особливості, його твір «Собор», П. Загребельний, І. Франко, Т. Шевченко. Читали не тільки програмну літературу, а й із цікавості брали різні твори в бібліотеці, перечитували. Цікавилися творами «шістдесятників», які, хоч і важко було на той момент дістати, але бібліотека завжди поповнювалась новими підручниками, де кожен міг знайти щось цікаве для себе. Окрім цього, в Чигиринській ЗОШ постійно проводилися вечори української поезії: шкільне «Березілля», театральне дійство, спільно з учнями, батьками, Будинком культури, співпраця з бібліотеками. Учителі самі згуртовувались, і влаштували ці вечори, літературні читання присвячені різним поетам, письменникам (Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка і т. д.), до якого залюбки долучалися учні, в основному старших, класів [6]. Що ж до якості та форми навчання в даному закладі то, новостворена школа завжди славилася своїми досягненнями в навчанні, це підтверджувалося результатами, адже багато учнів у ті часи були і переможцями олімпіад з різних предметів, і конкурсів, і Малих академій наук, а що стосується виховної роботи, то у школі на першому місці було героїко-патріотичне виховання учнів, яке збереглося і до сьогодні. Чигиринська ЗОШ була не тільки найбільшою за розмірами та кількістю учнів, а однією із найкращих по рівню знань учнів та взірцем для інших. Форми навчання були різноманітними, молоді вчителі, які тільки-тільки починали працювати в школі, намагалися вводити щось нове, щоб зацікавити дітей. Та все ж, в порівнянні з сьогоднішніми умовами та технологіями, які ми маємо в школі, тоді вчитися було важче, і не було таких

перспектив для розвитку своїх здібностей [2]. Окрім цього, серед перелічених нам особливостей навчально-виховного процесу, слід згадати те, що всі предмети були пов'язані між собою: українська мова – українська література, російська мова – російська література, історія – географія, таким чином учням було легше навчатися та сприймати матеріал. Також велася пропаганда Другої Світової війни, адже вчителів вирошували на прикладах героїв Другої Світової (той самий Іван Кожедуб та ін.). Виховні години, вечори, які відбувалися в школі, різні заходи були приурочені певним пам'ятним датам, піонерські зльоти, спортивні змагання – все це сприяло розвитку учнів в усіх сферах. Особливу увагу в цей час та і завжди в Чигиринській ЗОШ приділяли саме героїко-патріотичному вихованню, дітям у школі прививали патріотизм, також в цей період дуже розвивалася військова підготовка, в школі був музей Слави на другому поверсі, що і показував учням приклад мужності та гідності [3]. За словами Леванової Надії Олексіївни, вчительки української мови та літератури, яка прийшла працювати в цей час в школу, найбільшою особливістю навчально-виховного процесу було: «На мою думку, головна особливість – це єдність в колективі, діти, які краще навчалися – допомагали слабшим, а у вчителів теж: досвідчені навчали молодих» [4]. Ця підтримка в середовищі школи неабияк згуртовувала як учнів, так і педагогів. Учні, які навчалися в це період в Чигиринській ЗОШ №2, в основному, згадують вечори та дискотеки, які проводилися 2 рази на місяць. Крім цього, цікавими також були екскурсії до інших міст СРСР, що розвивало кругозір дітей та давало можливість ознайомити їх з історією різних міст. Та, окрім позитивних моментів, у радянській системі освіти були також і негативні моменти: порівнюючи із сьогоденням, діти не мали такої свободи висловлення думки, боялися сказати щось, що перечить партії, адже за це були покарання. В учнів не було таких можливостей, як от у сучасних дітей. Батьки, хоч і намагалися дати все краще для них, та не цікавились їхніми інтересами, а керувалися всеприйнятими принципами і стереотипами «всі ідуть, і ти йди». До 1990 років значну роль відігравала комуністична пропаганда: були в школі партійні комітети, де члени партії збиралися, вирішували питання, вони впливали і на всіх інших, якщо щось не так, то тебе там викликають і таке інше. Після прийняття незалежності Україною компартії відійшли, і все це поступово зникло. А до цього відводилася роль значна. В «ходу» були матеріали останніх партійних з'їздів, проведених відкритих занять було неможливим без цитат класиків марксизму-ленінізму. В школі теж діяла партійна організація, її головою були Шевчук Надія Михайлівна, Барвінок Леонід Федосійович (в різні роки). Та все ж, не дивлячись на це, учасникам навчального процесу та викладачам було комфортно в школі, для них це був не тільки такий собі обов'язок чи робота, а місце, де можна поспілкуватися та саморозвиватися, ніби другий дім [2]. Тому всі педагоги, які працювали в цей період в Чигиринській ЗОШ №2 (деякі працюють і до сьогодні), відкликаються про роки своєї праці лише позитивно, згадуючи веселі моменти.

Отже, дослідивши та проаналізувавши особливості освітнього процесу в новозбудованій Чигиринській ЗОШ №2, ми можемо дійти висновку, що в даний час (1980 – 1990-ті рр.) Україна переживала складний період: перебудова, перші кроки до незалежності і т.д., все змінювалося та реформувалося, це зачепило і школу, яка була рушієм навчального процесу. Завдяки тому, що у 1980 році було побудовано нову Чигиринську ЗОШ №2, яка змогла об'єднати в собі більш ніж 1000 учнів та 100 вчителів району, якість та форма навчання істотно змінилася на краще. До школи прийшов працювати новий колектив молодих педагогів, котрі не боялися вносити радикальні та цікаві зміни щодо навчального процесу, що його значно покращило. Головною особливістю нового навчального закладу була, перш за все, дружність в колективі, як і серед вчителів, так і серед учнів, та героїко-патріотичне виховання, яке завжди було на першому місці.

-
1. *Історія школи [Електронний ресурс] // Чигиринський ЗЗСО I-III ступенів №2. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://chygyrunvsk2.ck.sch.in.ua/pro_shkolu/istoriya_shkoli/.*
  2. *Матеріали польових досліджень: МПДА: записано від Бершацької Юлії Михайлівни (1967 р. н.), 06.11.2019р*
  3. *МПДА: записано від Кушніра Володимира Петровича (1958 р.н.), 10.11.2019.*
  4. *МПДА: записано від Леванової Надії Олексіївни (1960 р. н.), 07.11.2019.*
  5. *МПДА: записано від Ніколенко Ольги Василівни (1956 р. н.), 10.11.2019.*
  6. *МПДА: записано від Рожко Любов Степанівни (1942 р. н.), 06.11.2019.*

ВЕТРОВ Олександр,
*почесний краєзнавець України,
м. Кам'янка (Черкаська область)*

ДОЛЯ СТАРОЖИТНИХ ПОМІЩИЦЬКИХ БІБЛІОТЕК

Старожитні бібліотеки у нашому краї концентрувалися у монастирях, церквах, школах, у маєтках поміщиків та у сім'ях місцевої інтелігенції.

Треба згадати про наявність у бібліотеці Жаботинського монастиря книг Київського друку 1637, 1653, 1674 та інших років, і також є відомості про якісь старі рукописні книги [9]. При Мотронинському монастирі навчались тоді священики не тільки Чигиринщини, але й усього регіону, тут сформувалась досить значна бібліотека [20, с. 316]. У ній налічувалося 250 книг XVI-XVII ст., серед них стародруки з Острога 1595 р. і Москви 1600 р. Зберігалися в ній рукописи на пергаменті, а також місцева хроніка подій XVI–XIX ст., виписки з якої є в Архіві Пантелеймона Куліша.

Садиба Давидових у Кам'янці та садиба в селі Тимошівці, де народився в 1882 р. видатний польський композитор Кароль Шимановський, були центрами високої культури. До цих родинних бібліотек із-за кордону надходило багато книг, журналів і нот.

Тимошівський маєток, як свідчить Софія Шимановська в своїй роботі «Оповідь про наш дім», був заповнений старовинними меблями, цінними картинами, зразками старовинної зброї, рідкісними рукописами. У домашньому архіві зберігалися пергаментні рукописи з королівськими привілеями та національні реліквії [1].

На самому початку ХІХ ст. у Кам'янці оселилася поміщиця Катерина Миколаївна Давидова. Тут в ті часи ще існував великий двохповерховий дерев'яний будинок, в якому містилася бібліотека. Її син Василь Львович Давидов згодом поповнив цю бібліотеку величезною кількістю виписаних книг.

Користуючись усіма благами сільського життя, він старанно займався зі своїм новим наставником абатом Фроманом, людиною передових поглядів. Весь вільний від уроків і екскурсій час Василь Львович уповався читанням, яким керував Фроман. Найбільше хлопчик захоплювався історією.

Потім була його служба в армії, участь у війні 1812 р. У 1820 р. Василь Львович вийшов у відставку в чині полковника. Недостатність своєї освіти став поповнювати читанням. Його приваблювали історія, література, філософія. Багато сторінок книг його бібліотеки були поцятковані нотатками. Він глибоко вникав в смисл прочитанного [7, с. 5,7].

Д. М. Косарик в своїй роботі «Пушкін на Україні» писав: «Виїхавши з Кишинева, Пушкін на третій день прибув у Кам'янку. Тут багата бібліотека, а в ній Байрон і Вальтер-Скотт. Катерина Раєвська допомагала поетові вивчати англійську мову. ...Олександр Сергійович багато читав, його сучасники дивувалися тій любові до праці, що була в невтомного роботящого юнака. ...Працюючи в Кам'янці, поет читав періодичну пресу тих часів, зокрема журнал «Сын Отечества», брав близько до серця столичне літературне життя і намагався активно втручатися в нього. Літературних ворогів у Пушкіна було чимало. Гострою зброєю проти них у поета була епіграма. Особливо дошкуляв він цензурі. Тут, у Кам'янці, і написав він у грудні три епіграми: «Хаврониус, ругатель закоснелый», «Когда б писать ты начал сдуру», «Как брань тебе не надоела». [15, с.15-16, 19-20].

Письменник В. Іванов у книзі «Пушкін і його час» описав заняття місцевих поміщиків: «Повертаючись з Києва вже в лютому, Пушкін перед самою Кам'янкою потрапив в заметіль: виїхали тільки на дзвін колокольні, ямщик ледь достукався караульного. Ворота розкопали, візок заниряв в виючій білястій каламуті алеї до темного дому. Тільки на половині Василья Львовича слабо світилося через штори вікно: пан читав Руссо».

Або ...«Олександр Львович в халаті з самого ранку гора горою лежав на дивані у себе в кабінеті під книжковою полицею, окурюючи тютюновим димом жовтий, з золотим тисненням томик вольтерівською «Діви»... Прочитавши строфу, Олександр Львович діловито подивився на бронзовий годинник на каміні, чи скоро обід? І продовжував читати. ... Василь Львович в цей рядовий ранок теж не виходив ще з бібліотеки.» [13].

Свідчення про бібліотеку зустрічаємо у самого О. С. Пушкіна в його відомому листі Миколі Гнедичу з Кам'янки 4 грудня 1820 р. Тут він, описуючи про своє перебування в Кам'янці, зокрема згадує і про книги:

«...Женщин мало, много шампанского, много острых слов, много книг, немного стихов» [25].

Кількість книг у бібліотеці Давидових вражала поета, і він, напевно, не міг обмежитись тільки поверховим знайомством із ними. При його винятковій любові до книг, та ще після кишинівської пустині, можна напевно сказати, що він більшу частину свого часу проводив у бібліотеці-біліардній, де й працював над поемою «Кавказский пленник». Бібліотека згадується і в спогадах старожилів Кам'янки, в ній був тоді великий вибір творів французьких письменників XVIII ст. Переважали взагалі твори французькою мовою. Багато з прочитаних томів лишили на собі сліди пушкінського олівця, пера, або нігтя [16, с.160].

У «Журналі вихідних паперів Кам'янської контори Давидових за 1821 рік» під №242 є запис: «4 лютого. Економічному магазину. Для бібліотеки Його високоблагородія Василя Львовича відпустити скла білого 1 лист, крейди ф.3 на мастику [12].

У 1826 р. В. Л. Давидов був заарештований по справі декабристів, засуджений до каторжних робіт і вічного заслання в Сибір.

Коли до чоловіка в Сибір зібралася їхати його дружина О. І. Давидова, то виховання дітей і управління кам'янським маєтком вона доручила П. Л. Давидову і М. М. Раєвському. Вона зазначила в своїй довіреності на ім'я П. Л. Давидова, що цим він «до цього разом із його превосходительством Миколою Миколайовичем по дружбі вашій до нас займалися» [21, 76.].

Після арешту В. Л. Давидова в «Зеленому будиночку», де була бібліотека, відкрили кірху, а книжкові фонди перебували або в Кам'янській гімназійній бібліотеці, або в бібліотеці цукрового заводу [16, с.160].

Та він навіть із заслання виявляв про бібліотеку особливу турботу. Після закінчення 13-річного терміну вийшов указ про відправлення декабриста на поселення в місто Красноярськ. Служанка Давидових Фіона з Кам'янки готувалася відправлятися назад в Україну, і їй зашили в плаття листа, написаного на шовку.

З листа В. Л. Давидова – брату Петру Давидову:

«Список книг із моєї бібліотеки. Я хочу мати Корнеля Расіна, Кребільона, Мольера, Реньяна, Буало, Грессе, Лафонтена, Телемака ... в I томі, Ларошфуко, Вовенарга, Любрюйера, Плутарха, Карамзіна і всі російські книги які знаходяться в Кам'янці: Леваска, листи м-ме Севіньє, і всю колекцію мемуарів з історії та історії революцій французької та англійської (прошу тебе поповнити її за рахунок декількох розкішних видань з моєї бібліотеки: ... Ербело, і всі книги з математики, політичної економії, географії, і всі мої географічні карти з двома глобусами, які я залишив; Робінзона Крузо, Географічний словник, Історичний словник в 15 томах, словник Бейля в 16 томах, Жільблаза з гравюрами.

Я хотів би обміняти мого Вольтера і Ж. Ж. Руссо на компактні видання Вольтера і Руссо, що склало б три або чотири томи замість ста майже і щоб ти мені їх надіслав. Ще я просив би тебе обміняти кілька розкішних видань і

романів із моєї бібліотеки, які мені ні на що не потрібні, на географію Бальби в 5 великих томах. Ця книга необхідна мені і моїм дітям. Нарешті, ось список дитячих книг, які я хотів би отримати тепер же і які мені вкрай потрібні: коротка географія, коротка арифметика, коротка граматики Греча, загальна історія Кайданова і дешевий повний атлас, також географія Зябловського. Благаю тебе, милий брате, надіслати всі ці книги. Ти розумієш, як я потребую в них, будучи навіки відрізаний від цивілізованого світу і вимушений бути єдиним учителем моїх дітей. І це ж ще й жалюгідні кошти на увазі завдання, яке стоїть переді мною. Цілком розраховую на тебе, друже мій».

В Красноярську в Давидових народилися дочки: Софія, Віра і син Микола. Тепер у них було 13 дітей [26, 92-108].

Ті книги, які залишилися в Кам'янці, були сьак-так звалені в ящики і поставлені в сарай і, ймовірно, в якості товару, що не має місцевого збуту, помилувані керуючими.

Однак, приїжджавший у Кам'янку в 1847 р. Микола Васильович Давидов застав ящик цінних французьких книг в буфеті. Ними спеціально користувалися для набивання люльки і для обертання сальних свічок при вставці в свічники [4]. З часом уся маєтність Давидових стала власністю синів декабриста В. Л. Давидова, народжених до вироку – Петра і Миколи.

Недостатність агрономічних знань скоро дала знати про себе, і Микола Васильович почав посилено вивчати сільськогосподарські науки. Це захоплення тривало недовго. У 1860 р. він передав управління Кам'янськими маєтками молодшому братові Леву Васильовичу, позбавленому всіх прав стану, як народженому на каторзі, запропонувавши йому досить пристойну за тими часами платню – 165 рублів на місяць і квартиру, а сам закопався в книжкове царство й ночі безперервно просиджував за книгою, не звертаючи уваги на свій поганий зір. Читали ж тоді при свічках. ...Микола Васильович більшу частину дня відсипався після читання вночі [7, с.17].

Лев Васильович Давидов був агрономом. Агрономом без атестата будь-якої академії, але пройшовший курс академії. Допитливості його в цій області не було меж. Його бібліотека була дуже повною і обіймала всі галузі сільського господарства, хоча основою було рільництво.

У 1865 р. до Кам'янки вперше приїхав П. І. Чайковський в сім'ю своєї любимої сестри Олександри Іллініччи, що була одружена з сином кам'янського декабриста В. Л. Давидова. ...У Кам'янці Чайковський знайшов чудову бібліотеку Давидових, багато представлену класиками російської і іноземної літератури. З великим інтересом він перечитує Пушкіна, Толстого, Шекспіра, Гете, займається вивченням англійської мови» [32, с.27].

Ще з дитинства Сашенька стала для брата Петра добрим і вірним другом. Багато годин проводили вони разом, ще дітьми, за іграми, читанням книг. Особливо любили діти книгу Де ля Мотт Фуке «Ундіна» у вільному перекладі Жуковського. Сашеньку так і прозвали в будинку – «Ундіночка».

Через багато років Петро Ілліч, знайшовши в бібліотеці своєї заміжньої сестри, в українському маєтку Кам'янці, пошарпану книгу «Ундіна», напише

оперу на цей милий з дитинства сюжет [1]. Так завдяки Кам'янській бібліотеці Давидових світ збагатився новою оперою.

Дочка кам'янського священика Любов Олександрівна Тарнавич залишила спогади: «Петро Ілліч подарував мені свій «Підручник гармонії» і, прислухаючись до моєї гри, час від часу давав поради мені. Часто я користувалася нотами з бібліотеки Давидових, в тому числі і творами Петра Ілліча» [32, с.227].

Ідея написати оперу «Мазепа» виникла у Чайковського в Кам'янці, навесні 1881 р. Як і в молоді роки, він з жадібністю знайомиться з легендами і переказами про минуле України, про епоху визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, якому належала Кам'янка, про народні рухи і війни, про столицю гетьманщини Чигирин тощо.

Перечитуючи поему «Полтава», яку він знайшов у бібліотеці Давидових, захоплюється і починає писати оперу зі сцени між Марією і Мазепою. 1 грудня 1881 р. композитор пише: «Не знаю, що з цього вийде, але розпочав я з пушкінської «Полтави». Якщо захоплюсь, то, може, на цей сюжет напишу оперу». Чорновий варіант опери був написаний у Кам'янці. Композитор вдало поєднав у ньому лірико-психологічну драму [28, с. 31].

Але в Кам'янці Петро Ілліч знаходив і інше, що йшло назустріч його розумовим інтересам. З епох російської історії Петро Ілліч найбільше цікавився століттям Катерини і особливо початком ХІХ ст. У Кам'янській бібліотеці він знаходив те, що займало уми кінця ХVІІІ ст., а сама Кам'янка і серед її жителів прабабуся Олександра Іванівна і старша дочка її Єлизавета були живими свідками подій часів царювання Олександра І, а головне, бачили і знали Пушкіна, якого Петро Ілліч так любив [6].

В 1899 р. у Кам'янці побував приват-доцент Київського університету св. Володимира А. М. Лобода спеціально, щоб зібрати матеріали про перебування тут О. С. Пушкіна. Після цього в своїй статті «Пушкін в Кам'янці» він писав: «У більярдній, посередині кімнати, стояв більярд, а біля стін містилися книги, так що тут, очевидно, була і бібліотека... Пліч-о-пліч з більярдом містилася бібліотека; і досі вціліло кілька прекрасних старих французьких видань, які свідчать про серйозний інтерес і розвинений смак тих, кому служила бібліотека» [17].

Отже, з архівних відомостей, переписки членів родини Давидових та їх друзів та інших джерел відомо, що в кам'янській бібліотеці Давидових зберігалися книги з математики, політичної економії, географії, твори відомих письменників ХVІІІ ст. (багато на французькій мові), різні довідкові видання, словники, агрономічна література, а також журнали, отримані з Петербурга і Москви.

Уродженець с. Коханівки І. А. Пахоль у своєму рукописному конспекті «Історичний нарис про виникнення села Коханівки», писав: «...у німця-директора Кам'янського гуральні Дункеля Велінга була велика сім'я – п'ять синів і дві дочки. Сини були вхожі до Давидових, в яких користувалися повагою і користувалися їх бібліотекою, де засвоїли співчуття декабристам.

Надалі троє з них стали народовольцями, а двоє Іван і Юрій соціал-демократами. Всі брали участь в революційному русі 1905 р.».

А в передмові до нарису відзначив, що: «Першоджерела цього конспекту взяті з «Історії Росії з найдавніших часів» С. М. Соловйова і «Короткої історії світу з найдавніших часів» та інших історичних даних. А також із родового архіву поміщика Давидова, який знаходився в бібліотеці Давидова [24].

Кохалися в книжках і у с. Вербівці. Дмитро Васильович Давидов, господар села, був великим любителем і знавцем літератури, підбирав матеріал інтермедій для опери «Пікова Дама», для постановки на домашній сцені.

Велика бібліотека в тимошівському домі поміщиків Шимановських, завдяки турботам батька й матері, постійно поповнювалась новими нотними і книжковими виданнями» [11, с.144].

В період революційних подій, війни і смут бібліотеки зазнали величезних втрат і нищень.

У роки Української революції 1917–1921 рр. частина бібліотеки Давидових була знищена і пограбована, а частина книг була збережена в шкільній бібліотеці. Колишній учитель гімназії Теплоухов зібрав книги, які ще подекуди збереглися з розграбованого панського маєтку Давидових, і організував у «Зеленому будинку» бібліотеку.

Бібліотека, яка зберігалася в «Зеленому будиночку», була повністю розграбована козаками отамана Коцура [17]. Хазяйнуючи в Кам'янці, Червоні козаки отамана С. Коцура книжкові фонди з маєтку Давидових, що зберігалися або в шкільній бібліотеці, або в бібліотеці цукрозаводу повикидали надвір, де їх розтягли хто міг. Коцурівці в приміщенні «Зеленого будинку» топили книжками камін. Робітник цукрозаводу Салабай колись розповідав, що побачивши такі злочинства, запряг коня, позбирав уцілілі книги і привіз їх до школи [16, с.160].

Восени 1917 р. родина Шимановських з с. Тимошівки переїхала до Єлисаветграда і оселилася в будинку, який був їх власністю. Туди було перевезено частину меблів і реліквій. Під час буремних років 1917 р. маєток Шимановських був розграбований і знищений місцевими жителями [19]. Меблі, срібло, портрети, старовинна зброя, бібліотека, що налічувала близько тисячі томів (в тому числі стародруків 16-17 ст.), цінні рукописи державного значення (з королівськими підписами і печатками) – зникли в часи революційних часів [11, с.146].

Коли господарі залишали маєток і звідти селяни виносили різне майно, то в дитячому розумінні на той час там було багато різних книг. Окремі книги були настільки великі і важкі, особливо з палітурками, які були обтягнуті металевою плівкою, що діти 5-6 років ледве піднімали книгу вдвох.

Аналогічні процеси проходили і по інших селах, зокрема у с. Вербівці. З щоденника Івана Харченка: «Іде революція. Пішло все догори дном. Село, як мурашник, що його копнули чоботом. Поміщик утік невідомо куди.

Залишився доглядати його маєток якийсь чиновник, якого прислала якась влада. Селяни, не дивлячись на те, розтягли з маєтку все, що хто міг потягти на своїх плечах. Навіть бібліотеку розтягли з палацу. Пішли книги по руках курців. Вони давали перевагу тим творам, де підходящий папір [11, с.74-75].

Із спогадів Шатковської Г. О.: «Під час революції Давидови з Вербівки роз'їхалися: хто за кордон, а хто приєднався до революції, і їхні маєтки розтягнули селяни. Люди тягнули до себе меблі та різні речі. Батько свого часу закінчив чотири класи приходської школи (знання яких дорівнювали нашим восьми), притягнув через все село мішок книг замість якоїсь борони. Він сильно любив читати і кожну вільну хвилину сидів з книгою» [31].

У 1919 р. всі книжкові фонди і зібрання з приватних бібліотек околицьних видатних поміщицьких родин Раєвських, Давидових, Гревсів та інших радянською владою були націоналізовані. Навесні 1919 р. відповідно до доручення Чигиринського повітового ревкому місцева культурно-просвітницька комісія спільно з земельною управою розпочала роботи з обліку бібліотек та історичних пам'яток колишніх власників економік, у тому числі маєтків родини Давидових. Не знищені у попередні роки у ході «експропріації» і пограбування сімейні архіви вилучалися і перевозилися до щойно створених державних архівних установ.

Однак протрималася Радянська влада в Чигиринському повіті лише до травня 1919 р. Потім влади змінювалися – то погромщики-григор'ївці, то білогвардійці-денікінці. А потім знову Радянська влада з введенням «воєнного комунізму» і продрозкладки. Як противага всім цим владам в Чигиринському повіті виник активний повстанський рух, що концентрувався в лісах Холодного яру та навколишній місцевості.

Повстанці теж не гребували погріти руки в колишніх панських маєтках. Про це зустрічаються свідчення у книгах як учасника тих подій Ю. Горліс-Горського «Холодний Яр», так і в романах вже нашого сучасника М. Негоди «Божа кара. Отаман Мамай»: «Дякувати Чорноті, назвозив книг з колишніх дворянських садиб Давидових та Раєвських. У його келії (Горліс-Горського – О.В.) назбиралася цілісінька бібліотека рідкісних книг» [23, с.446].

26 січня 1919 р. згорів будинок Давидових у м. Кам'янці. Черкаський історик Юрій Мариновський твердить: «Можна думати, що саме в ньому знаходилась велика бібліотека, яка, очевидно, раніше була перевезена для зберігання до двох місць: 1. До комори Кам'янського цукрового заводу. 2. До приміщення І-ї Кам'янської трудової школи [18, с.364].

У 1920 р., роблячи відбір книг в залишках бібліотеки Давидових, викладач школи і завідувач бібліотеки Теплоухов зустрів помітки О. С. Пушкіна в томах творів Дідро, Руссо, Вольтера. Серед них був запис Пушкіна на останній сторінці третього тому «Зенд-Авести» в перекладі Анкетіль-Дюцеррона. Переважали твори французською мовою письменників XVIII ст. [14]. Цей факт прокоментував письменник Дмитро Косарик у своїй книзі «Пушкін на Україні» (1937 р.): «Надзвичайно цікавий матеріал зібрали в свій час кам'янські вчителі Т. Т. Теплоухов і К. А. Аунівський. Переглядаючи Давидівську бібліотеку, вивчаючи помітки на полях, звіряючи

почерк з автографами Пушкіна, вони встановили, що на одній книжці про добу Олександра І, виданій у Лейпцігу, Пушкін написав на адресу Аракчеєва: «Подлец из подлецов». Вони ж розшукали два рядки вірша, присвяченого Давидовим:

*«Ваш тихий, милый Каменград
Я покидать совсем не рад» [15].*

У листопаді 1921 р. в колишній маєток Давидових Кам'янку попадає професор Українського державного університету Гнат Якович Стеллецький. Тут він знаходить бібліотеку, якою колись користувався Пушкін, в жахливому стані [27, с.9]. Професор доповідав, що ним був описаний склад книжок, який знаходився у м. Кам'янці, де на той час містилася Чигиринська адміністрація. Збірка була зформована з книг, націоналізованих радянською владою у 1919 р. з бібліотек околиць видатних панських родин Раєвських, Давидових та Гревсів. Згідно первісного реєстру, книгозбірня мала б складати 12 тис. примірників. Проте, на момент перепису Г. Стеллецьким, тобто в 1921 р., до опису ледве набралось дві тисячі. За звітом Г. Стеллецького, повітком обіцяв перекинути книги до Чигиринського музею разом з музейними речами з будинку Краситських із села Несваткового. Реєстр цих речей також був складений професором і переданий до повітового виконкому [22, с. 61].

Дослідник вважав за потрібне, щоб до музею потрапила й багата бібліотека, зібрана з різних поміщицьких маєтків у Кам'янці: «Мушу повідомити, що розборку і систематизацію книг в Кам'янській школі №1 закінчено. Висновки цієї праці такі: Тут в суміші докупи бібліотеки Гревса з с. Ставидло й Давидових із Кам'янки. Куди вивезли бібліотеку Раєвських, залишається невідомим (вивезли 6 підвід). Вистудіювана бібліотека надає певних рис щодо минулої культурної доби: вона свідчить, що старожитні дідичі на Вкраїні кохалися майже виключно французькою культурою й мовою, причому давні покоління з кінця XVIII ст. переважно питаннями наукового змісту й мандрівок, а новітні, з народженням легкодуха французької літератури, цілком з'їхали на останню. Щодо руських старих місячників: переважають серйозні: «Библиотека для чтения», «Русские вести», «Вести Европы». Англійською та німецькою мовами, тим більше італійською книжок занадто обмаль. Отже, як очевидно з зазначеного, бібліотека ця не по зубах селу. А місце їй в бувшому культурно-науковому осередку. Яким на Чигиринщині є тільки «гетьманська столиця» славнозвісний Чигирин. Занепад останнього тимчасовий, його життя – в минулому та майбутньому. Г. Стеллецький». У додатку до листа вчений робив підрахунок книг: «французьких 1532, книг кінця XVIII ст. – 1, поч. XIX – 749, книг XVIII - поч. XIX – 976, – красне письменство 489, – англ. 66, нім. 47, рос. 257». Всього виявлено 2102 книг [10, спр.21, с. 9-12].

Справа ж створення Чигиринського музею після від'їзду вченого занепада. Для музею так і не виділили приміщення [10, спр.30, с.7].

У серпні 1923 р. в Кам'янку приїжджала комісія Академії наук УРСР на чолі з О. Александровим. На той час одна частина бібліотеки Давидових із

«Зеленого будиночка» була перевезена для зберігання до комори Кам'янського цукрового заводу. Книги тут зберігалися у 16-ти «наглухо» забитих цвяхами п'ятипудових ящиках, з повним описом книг у кожному. Друга частина була перевезена до приміщення І-ї Кам'янської трудової школи, де 2 вересня 1923 р. тим же Александровим у присутності завідуючого А. Ю. Пустовойта книги іноземної літератури колишньої бібліотеки Давидових у кількості 1280 екз. були оглянуті із складанням відповідного акту [18, с.364].

Комісія одібрала частину книжок Давидових для своєї бібліотеки. Робітник цукрозаводу Гаврилов бачив акти про передачу книг до Академії наук. Старожили розповідали, що книги Давидових були всі в оправах і на шкіряному корінці стояли ініціали «В.Д.» (російською або французькою літерами), а на титульній сторінці печатка, що мала форму підкови. Частину таких книг в 1937 р. було виявлено в Черкаському державному музеї. Але то агрономічна література і вже ХІХ ст. [16, с.160]. Такий самий огляд було зроблено і колишній бібліотеці графів Бобринських, що тимчасово зберігалася на Смілянському цукрозаводі [18, с.364].

Дмитро Косарик писав: «Одначе великі нерозібрані фонди літератури, звезені з маєтків Давидова, Бобринського та Максимовича до Черкаського музею, мусять викликати не лише зацікавлення, а й відповідні адміністративні заходи, бо вся ця література невпорядкована. Отже, розшукувати літературу, що її читав О. С. Пушкін, треба в фондах Академії Наук, в Черкаському музеї, в шкільних бібліотеках Кам'янського району, на руках у жителів Кам'янки та по селах району... [16, с.160].

А потім був лист Київської губполітосвіти до Черкаського окрколопису у 1923 р. за №20020, де наголошувалося про «Необхідність збереження в межах Сміли та Кам'янки бібліотек Бобринського і Давидова. Остання бібліотека має особливо важливе значення, так як вона належить декабристу Давидову і має, ймовірно, багато цікавого матеріалу по характеристиці всього руху. Дуже бажано було б бібліотеки отримати в розпорядження Наросвіти і зберегти їх від розпорошення» [18, с.364].

Непогана бібліотека була і в Косарській 4-х річній школі. Крім таких авторів, як Клавдія Лукашевич, там були книги Гюго, романи Загоскіна і навіть «Загублений рай» Мільтона в багатому оздобленні, що його і погубило. Прекрасні ілюстрації привернули до себе увагу директора школи І. І. Лубяного. Його охопив жах. Книги з якимись ангелами, Богом у шкільній бібліотеці! А раптом наскочить комісія з повіту? Ця прекрасна книга Мільтона, разом з іншими «підозрілими» книгами були спалені.

Під час антирелігійної компанії у Кам'янці Миколаївську церкву розбирали активісти райкомівці під керівництвом зав.райкомунгоспом Якуніна Івана Кузьмовича, члена КППС. Все дерев'яне майно повивозили на підводах у приміщення новозбудованої МТС (ікони, все що всередині, іконостас, бібліотеку) і де все поділося – невідомо.

Після передачі Мотронинського монастиря комуні «Заповіт Леніна» розпочалося його фактичне знищення. Борис Воєводченко, який жив поблизу

монастиря, розповідав, що після зачинення обителі Мотронинської – люди в довколишніх хатах ледь не всеньку зиму палили печі монастирськими книжками. [29]. Цінні книги з монастирської бібліотеки були навантажені на підводи і відправлені на залізничну станцію для передачі в харківські музеї. Можливо, десь серед книжок був рукопис кронички (хроніки), про яку згадує М. Білозерський у праці «Южнорусские летописи». До речі, П. Куліш робив із хроніки Мотронинського монастиря виписки, які Білозерський подає у своїй книжці. Літопис доведений до 1749 року. Слідів його в наш час не знайдено [8, с.110].

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://vk.com/wall-60818260?own=1&offset=40> Заголовок з екрану.
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://library.kr.ua/elib/krauyvisnyk/krauyvisnyk_2008.pdf Заголовок з екрану.
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/rag/rag-589-htm> Заголовок з екрану.
4. Гершензон М. О. Василий Львович Давыдов (Декабрист) и попутная хроника семи Давыдовых с 1792 по 1856 год. По материалам Отдела рукописей Российской Государственной библиотеки. Ф. 746. К.З.Е. х.37, 52 лл.; Ф. 746. К. З. Е. х. 35, 28 лл.
5. Грабовий І. Старий будинок Давидових // Трудова слава.
6. Давыдов Александр. Воспоминания. – Нью-Йорк. Июнь 1955.
7. Давыдов Ю.Л. Записки о П.И.Чайковском. – Музгиз, 1962.
8. Данилюк Андрій. Над Чигирином сонце сходить. Дзвін №6. 1991 р. Часопис Співки письменників України.
9. ДАЧО. ф.149. оп.1, спр.144, арк.12-12 зв., 18 зв., спр.145, арк.46-48, спр.147, арк.114-115 зв., спр.148, арк.2.
10. ДАЧО. – Ф. 131. – Оп. 1.
11. Джерело. Випуск XIV. Матеріали чотирнадцятої науково-практичної краєзнавчої конференції «Історія рідного краю в контексті історії України». 21 квітня 2017 року. – Черкаси: Вертикаль, 2017.
12. ДАЧО, Ф.315, оп.1., од. зб.3, л.92. Журнал исходящих бумаг Каменской конторы Давыдовых за 1821 г. Февраль. №242.
13. Иванов В.Н. Александр Пушкин і його час. Хабаровськ. 1985. Глава 8. Катеринин день. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://coollib.com/b/210513/read#t8> Заголовок з екрану.
14. Колективна праця. – 1936. – 16 лютого.
15. Косарик Д. М. Пушкин на Україні. За редакцією проф. М.О.Цявловського. – К.: Мистецтво, 1937.
16. Косарик Дмитро. Про долю бібліотеки В. Л. Давидова. О.С. Пушкин. Статті та матеріали. – К., 1938.
17. Лобода А.М. Пушкин в Каменке // Киевск. Унив. Известия. – 1899 г. – № 5.
18. Мариновський Юрій. Шофар. Документы и материалы по истории евреев на Черкащине. Нач. XIX ст.-1960 годы. Историко-краеведческий альманах. – Черкасы: Вертикаль, 2004.
19. Матеріали музейної кімнати Тимошівської загальноосвітньої школи.
20. Мицик Ю. Чигирин. Гетьманська столиця. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007.
21. Назарова А. И. Доверенность А. И. Давыдовой – жены декабриста на имя П. Л. Давыдова // Советские архивы. – 1987. – № 6. – С. 76.
22. Науковий Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК №4. – «Про стан музеїв» за 1922 рік.
23. Негода М. Божья кара. Отаман Мамай. Романи. – Черкаси: Брама-Україна, 2005.

24. Пахоль И.А. Конспект Исторического очерка о возникновении села Кохановки. 15.01. Енакиево. Рукописна копія з оригіналу. Архів Ветрова О. В.
25. Письмо А.С. Пушкина Николаю Гнедичу от 4 декабря 1820 г. / А. С. Пушкин. Собрание сочинений в 10 тт. – Т. 9.
26. Сергеев М. «Несчастью верная сестра». – 1979. Александра Ивановна Давыдова. С.92–108.
27. Стеллецкий И. Я. Мертвые книги в Московском тайнике. Документальная история библиотеки Грозного. – М.: Московский рабочий, 1993.
28. Таран Г. Пушкін і Чайковський / Кам'янка: науково-художній альманах. Випуск 1. – Кам'янка, 2004 р.
29. Хмельковський Левко. Незабутній СРСР. – «Свічадо». – Львів. – 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/2008/Svoboda-2008-22.pdf> Заголовок з екрану.
30. Хорунжий А. Будинок над Тясмином. – Літературна газета. – 21.05.1949 р.
31. Шатковская Галина Алексеевна. Путешествие в прошлое. Рассказ; Шатковская Галина Алексеевна. На семи ветрах. Воспоминания о детских и юношеских годах. Повесть. Журнал «Самиздат». [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://samlib.ru/s/shatkowskaja_g_a/rasskazy.shtml.
32. Шкаліберда М. Кам'янка. Машинопис. Фонди Кам'янського ДІКЗ.

**НАРОДНІ ПРОМИСЛИ
ТА РЕМЕСЛА КРАЮ**

КАПУСТА Марія,
*учениця 9 класу Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III
ступенів №1 імені Богдана Хмельницького*

З ІСТОРІЇ НАРОДНИХ ПРОМИСЛІВ ЧИГИРИНЩИНИ

Народні художні промисли, народні ремесла – різноманітні культурні техніки виготовлення сувенірних або господарських виробів із звичайних підручних матеріалів з використанням нескладних побутових інструментів. Готові вироби несуть у собі не лише естетичне, але й побутове призначення для практичного застосування.

Під народними промислами розуміють форму творчої діяльності з метою задоволення потреб населення. До найвідоміших народних промислів України належать виробництво гончарної кераміки, кралецьких тканих та вишитих рушників, народний розпис, зокрема, петриківський розпис, писанкарство.

На території сучасної Чигиринщини, як і на території України в цілому, споконвіків існували та розвивалися народні промисли.

Один із найдавніших видів народного промислу – гончарство. Він полягає в обробці глини для виготовлення різноманітного посуду, цегли, кахлів та іншої кераміки. Ці вироби несуть у собі цінну інформацію про особливості побуту нашого народу.

З давніх часів на території Чигиринщини майже в кожному селі існував свій гончарний осередок, майстри якого виробляли керамічні вироби для задоволення власних потреб та на продаж. Гончарні вироби кожного осередку мали свою самобутність, вирізнялися матеріалом, формами та авторськими особливостями. Найбільш відомим серед них став головківський гончарний осередок з центром у с. Головківка Чигиринського району Черкаської області, майстри якого виготовляли унікальну фляндрову кераміку.

Фляндрівка – це ангобний підполив'яний розпис по вологій глині.

Ангоб – рідка фарба на основі глини з додаванням природних барвників (мідної, залізної окалини тощо), яка використовувалася для розпису кераміки.

Легенди розповідають, зокрема, що наприкінці XVII століття на замовлення польського королівського двору головківські майстри виготовили столовий сервіз на 250 персон та волами відправили його до Польщі. Про популярність головківських майстрів у Європі свідчить також той факт, що і понині їх вироби зберігаються в етнографічних колекціях музеїв Кракова та Варшави.

Особливого розквіту набуває гончарний промисел у др. пол. XIX століття. Розвитку гончарного промислу сприяло, зокрема, те, що поблизу села були зосереджені великі поклади гончарної глини (глею – так її називали місцеві майстри).

Гончарством займалася значна частина мешканців села. За спогадами П. Замятченського, наприкінці ХІХ століття в Головківці виробляли посуд 13 дворів, а у 1912 році, за даними анкетного обстеження, на території села діяло 19 гончарень і 70 майстрів. У роки колективізації при колгоспі було створено дві гончарні майстерні, в яких працювало 16 майстрів.

Серед відомих головківських гончарів можна назвати імена таких: на початку ХХ століття – Андрій Горбань та Тиміш Олійник, у 1930 роки – Степан Канюка, Тарас Кузик, Федір Гондя, Кузьма Коваль, у післявоєнні роки – Никон, Михайло та Яків Брюховецькі, Кирило Кам'янецький, Яків Канюка, Панфило Коваль, Петро Зінченко.

Кожний власник гончарні наймав на роботу 4 – 5 гончарів та практикував учнівство для хлопчиків з 12 років. Навчання тривало кілька років і починалося з виконання важких та безоплатних підсобних робіт, як то заготівлі дров, носіння глини, перемелювання на жорнах фарби, тощо. З часом учнів навчали формувати, розписувати та випалювати посуд, та виплачували їм за роботу невелику платню.

Асортимент виробів головківських майстрів був досить різноманітний. Здебільшого це були мальовані миски, а також простий і полив'яний посуд (горщики, глечики, тикви, ринки та ін.) переважно невеликого розміру, адже саме на невеликий посуд був більший попит.

Об'єми виробництва також були досить значні. Готуючись до поїздки на базар, виготовляли до 1000 одиниць різного посуду. Один гончар за день міг виготовити в середньому 200 – 250 маленьких мисочок. Гончарну продукцію реалізовували на ярмарках, зокрема у Головківці (на вигоні), Черкасах, Боровиці, Медведівці та інших навколишніх селах.

Миски в Головківці робили з глею, полив'яний посуд – з білої глини, простий неполив'яний посуд – з суміші навпіл глею та білої глини. Вироби з глини та глею жаростійкістю не відрізнялися одне від одного. Випалені вироби з глини мають білуватий колір, а з глею – червонуватий.

При гончарюванні гончарі користувалися гончарним кругом, ножиком (стеком), стрункою для зрізання готового виробу з верхняка, утором (паличка з вирізом для денця)... Виточену миску підсушували, щоб вона мала 30 – 40 % вологи, навіть менше, але не геть пересохла, потім ангобили побілкою або червінькою й одразу ж розписували при допомозі ріжка. Розписували миски фляндрівкою, яку роблять завжди на гончарному крузі по ще мокрій обливці ріжком, у який вставляли «стержні» з курячого пера різної товщини та ключечкою (зігнута дротинка, якою виконували елементи розпису). Для розпису червіньку та побілку готували так: глину з піском замочували у макітрі, розпускали руками і мололи на жорнах у рідкому стані.

Далі посуд випалювали у гончарній печі. Традиційно гончарний горн споруджували з вальків глини, яка заміщувалася із соломою, оскільки цегли в селі не було. В ХХ ст. з'явилися гончарні печі з вогнетривкої цегли.

На один випал у горні вмещалося 30 гончарних десятків мисок. Полив'яний немальований та простий посуд випалювали один раз протягом

20 годин. Мальовані вироби випалювали двічі: спочатку 24 години, а після облиття поливою – 12 годин.

Особливу увагу дослідників привертають унікальні головківські миски, оздоблені фляндровим розписом. За формою головківські миски належать до простих круглобоких, мають потовщені і трохи вивернуті назовні вінця, завжди прикрашені кривулькою та мають заокруглені без профілювання стінки. Миски окремих майстрів дещо різняться за висотою та формою і вигином стінок. Робили в Голоківці також полумиски та великі пласкі таці з горизонтальними берегами.

Всі головківські миски прикрашені поліхромним (багатокольоровим) фляндрованим підполив'яним розписом, який полягає у поєднанні ангобного декору з наступним покриттям прозорою поливою, яка робить кольори ангобу більш насиченими та яскравими, запобігає передчасному старінню чи руйнуванню декору, робить кераміку водонепроникною. Ангобний розпис виконаний шляхом нанесення елементів декору білою, зеленою та коричневою глиною на червоне (вишневе), рідше біле та зелене тло (облиску).

Розпис головківських мисок вражає невимушеним, нерідко динамічним трактуванням елементів, мінливим перетіканням одного кольору в інший та своєю різноманітністю: не знайдеш навіть двох однакових мисок, хоча при більш детальному вивченні розумієш, що ця різноманітність є лише вмілим поєднанням набору з не більше як 15 орнаментальних мотивів, зокрема таких:

- кривулька – хвиляста чи зубчаста лінія на вінцях;
- шарівка – група тонких горизонтальних ліній;
- колосок – елемент декоративного розпису, який утворюється поперечним розчісуванням густої смуги концентричних ліній; найчастіше його малювали на денці, утворюючи круглу розетку;
- овесик – елемент декоративного розпису, який утворюється шляхом перемішування ключечкою дрібненькими круговими рухами крапок зеленої та білої фарби; найчастіше його малювали на стінках;
- стовпчики або спускавки – елемент декоративного розпису у вигляді патьоку, який утворюється з краплі фарби, пущеної з різка під вінцями, що вільно стікає донизу;
- лебедики;
- косиці;
- гребінці;
- квасольки;
- візерунки, схожі на подільські вилоги [1, 174; 9;10].

Вказані орнаментальні мотиви розміщуються широкою смугою або чергуються, утворюючи рухливі центрично-симетричні композиції.

Голоківська миска має характерну триярусну орнаментальну композицію: вінця – стінки – дно.

До війни у Голоківці налічувалося 1600 дворів та 5500 душ населення, серед них – близько 60 гончарів. На початку ХХІ століття в селі було 1029

дворів та 1340 жителів, і серед них не залишилося жодного гончаря. Важко точно визначити час коли головківський гончарний промисел зазнав занепаду. Донька гончаря Салабая Івана Пилиповича, Воробкало Марія Іванівна пригадує, що в 1958 році батько ще активно гончарював та успішно реалізовував свою продукцію на базарах навколишніх сіл. Але розвиток масового та потужного промислового виробництва посуду швидко витіснив та знищив сільське кустарне гончарне виробництво. За кілька десятиліть відійшло в небуття покоління гончарів. Тому коли в кінці 80-х років ХХ століття постало питання про відродження стародавньої головківської фляндрової кераміки, навчати ремеслу було вже нікому.

Згодом з'ясувалося, що з колись чисельної плеяди майстрів головківського осередку першої половини ХХ ст., залишився один – Яків Михайлович Брюховецький (1931 – 2006), який походив зі славетної родини гончарів. До 18 років він працював у гончарні батька та досконало освоїв весь процес виробництва. Після армії він поїхав до сестри на Донбас, де залишився і працював деякий час забійником на шахті у м. Горлівка. Згодом, через хворобу, повернувся до рідного села, де одружився та працював у колгоспі. Але протягом всього життя його не полишала мрія відновити забутий батьківський гончарний промисел.

У 1990 році, з метою відродження стародавнього гончарного промислу, Якова Михайловича Брюховецького було запрошено на роботу до Державного історико-культурного заповідника «Чигирин» (з 1995 року – Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»), де майстер пропрацював 15 років. Це були нелегкі роки відродження старих традицій та нових творчих пошуків. За цей час Яків Михайлович був удостоєний звання Заслуженого майстра народної творчості України (2001) та нагороджений медаллю «За трудову відзнаку», став членом Національної спілки майстрів

Яків Михайлович Брюховецький. 2000 р.

народного мистецтва України, лауреатом премії імені Данила Щербаківського, був учасником багатьох обласних та всеукраїнських виставок декоративно-прикладного мистецтва. В 2000 році він став переможцем конкурсу гончарів, що проводився в рамках традиційного Міжнародного фестивалю мистецтв „Слов’янський базар” у місті Вітебськ (Білорусь).

Кераміка Якова Михайловича Брюховецького в цілому відтворює за формою та декором класичні головківські традиції, хоча має і деякі новітні авторські риси, як наприклад, використання у розписах фарби синього кольору чи виготовлення декоративних настінних тарілок з портретом Т. Г. Шевченка.

Секрети своєї майстерності Яків Михайлович передавав своїм учням Ігорю Кривенцю та Сергію Комарю, а також молодим керамістам зі всієї України, які протягом 2003 – 2005 років були учасниками Всеукраїнських молодіжних симпозіумів гончарного мистецтва, що проходили в м. Чигирині.

У 2006 році, після тяжкої хвороби, Яків Михайлович Брюховецький пішов з життя, але розпочата ним справа не загинула. Його наступником у справі відродження головківського гончарства став молодий майстер Євген Сергійович Поступайло, який з 2000 року працює у секторі відродження народних промислів НКЗ «Чигирин».

За творчу діяльність по відродженню унікальної головківської фляндрової кераміки в 2000 році Євгену Поступайлу було присвоєно звання Заслуженого майстра народної творчості України. Під час роботи в заповіднику молодий гончар став учасником багатьох, в тому числі і персональних, виставок в Києві, Черкасах, Чигирині та інших містах, зокрема:

2008 рік – персональні виставки в Національній спілці майстрів народного мистецтва, м. Київ та Вінницькому обласному краєзнавчому музеї;

2015 рік – персональна виставка в Національному культурно-мистецькому та музейному комплексі «Мистецький Арсенал».

Авторська миска Євгена Поступайла являє собою вишукане поєднання власне класичних головківських традицій та елементів подільського фляндрового розпису. Сьогодні майстер не зупиняється на досягнутому та перебуває в постійному творчому пошуку, намагаючись в повній мірі опанувати секрети майстерності старих головківських гончарів, досліджуючи приготування ангобних барвників, експериментуючи з елементами орнаменту.

Ще одним зі стародавніх видів народних промислів є народний розпис. Розписування стін як традиція виникло достатньо давно, але точної дати не визначено. Це народне мистецтво періоду ХІХ – початку ХХ ст. було дуже розповсюджене в культурі України,

Існує версія, що настінний розпис виник та розвивався як відображення розуміння українцями навколишнього світу, що зображалося через магічні знаки або аграрно-побутові символи. З часом сакральне значення поступово зникало з малюнків, розвивалося орнаментальне, декоративне малювання тих

Поступайло Євген Сергійович

же самих знаків, але з іншим наповненням, більше естетичним. А магічне, культове та обрядове значення виходило з уживання. І з XIX ст. настінний розпис починає формуватися тільки як орнаментальне прикрашання та декор. Настінний розпис не мав будь-яких попередніх ескізів до майбутнього малюнку, розпис не поділявся на етапи і не мав чіткої схеми підготовки. Він робився зразу або взагалі тільки поновлювався попередній малюнок. Робили це два рази в рік, і кожний раз мав закріпленість до певної події – нового мащення, тобто перед святами весною та восени. Розпис виконувався тільки жінками.

Фарби для цього дійства використовувались зазвичай природного походження. Це могла бути сажа, ягоди бузини, сік лободи, відвар цибулевого лушпиння, сік вишень або шовковиці, пелюстки соняшника, або брались анілінові фарби, глини. Іноді рослинний сік перемішували з перетертою білою глиною, сажею, товченим вугіллям, або брали червону глину. Іноді просто перемішували різні глини. Таким чином майстрині отримували цілу палітру кольорів, відтінків та можливість їх змішувати, створюючи нові. Тому важко було зустріти розпис тільки двома чи трьома фарбами. До фарб треба було додавати в'язучу речовину, тому до них додавали яєчний жовток або молоко. Фарба з такими домішками була більше тривкою та не змінювала свій колір, не линяла.

Пензлі для розпису робили з котячої шерсті, щітки ж брали будь-які, по необхідності, навіть можна було користуватись звичайною ганчіркою. Щоб правильно та чітко зобразити геометричні фігури та лінії, користувалися

посудом, шнурками як лекалами, складніші фігури виготовляли з картопляних бульб.

Починався розпис з печі та на комині, після печі переходив на стіни, проходив понад вікнами, йшов по кутках. Піч розмальовували птахами, зображеними схематично – то були павичі, грифони, фазани. Там же на печі вимальовували дерево життя з птахами, що сиділи на ньому, спіралі, диски, що обертались навколо себе, малювали в колі хрести, зигзаги, виконували рослинні орнаменти, сузір'я. Ця символіка була знайома ще за первісних часів. Стіни розписувалися зазвичай деревом життя з птахами та символічним глечиком, який є основою для зростання куща. Цей глечик називався вазон. На стінах також часто були нанесені шлюбні символи – ними були виноград та райські птахи.

Піч дуже часто покривали геометричними орнаментами, деревом життя – що нагадувало про дохристиянські часи, коли душі живих та померлих поєднувались через дерева та рослини. Так, можна побачити, що основним і найбільш уживаним елементом розпису є дерево життя, «вазон». Він може бути самостійною композицією, а може бути частиною стрічки – безкінечного орнаменту розпису.

Дерево життя в культурі України має фольклорне походження: дерево та птахи є символом світобудови. Триярусність світу передавали також ідеограми, які зустрічалися в розписі скринь, саней (спинок) тощо. Великий солярний знак таких ідеограм символізує світило, що надає всьому навколо життя. Малі солярні знаки також несуть в собі символічний зміст: вазони, птахи – земне життя, риби та змії – потойбічний світ.

Елементи виноградного листя та кетягів на «вазоні» складають «чудесне дерево», що символізує добробут сім'ї, інколи наречену. Проходив час, діяли різні соціально-історичні умови, і розпис як мистецтво потроху почав втрачати свій глибокий зміст, замінюючись на прояви багатой творчої фантазії.

Нові види розпису набували інших форм та якості, переходили на іншу матерію – наприклад, папір. Центром таких «мальовок» стало село Петрівка, що на Дніпропетровщині.

На території Чигиринщини також було поширене мистецтво народного розпису. В XIX столітті широко побутували розписані скрині, хатні меблі, дерев'яні ікони та дерев'яні рами до ікон, оздоблені рослинним (квіти, листя, плоди) орнаментом.

Сьогодні прадавній народний розпис Чигиринщини намагається відродити у своїх авторських роботах художниця Наталія Атамась. Наталія Віталіївна Атамась народилася у с. Стецівка Чигиринського району Черкаської області. В 1996 р. вона закінчила Українську академію мистецтв за спеціальністю «Живопис». Нині працює завідувачем сектору відродження народних промислів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Останні роки Наталія Атамась працює над темою відродження традицій народного живопису Чигиринщини, зокрема, творчо розвиває новий різновид народного живопису, який сама авторка назвала «стецівським». Для

нього характерним є використання широкої палітри яскравих фарб, багатство декоративних рослинних елементів, птахів та ін. Будучи великим патріотом своєї малої Батьківщини села Стецівка, Наталія Атамась намагається відродити велич та красу рідного краю. Вона створила мистецький гурток для небайдужих жителів села, який діє кожної середи. На заняттях гуртківці не лише знайомляться з різноманітними видами народного мистецтва, а і беруть активну участь у благоустрої рідного села (прибирають сміття, саджають квіти та ін.). Прагнучи відродити культурні традиції краю, Наталія придбала одну з хат у селі та влаштувала там невеликий музей, де виставляються роботи гуртківців.

Також Наталія Віталіївна в рамках «Творчої майстерні» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» регулярно проводить цікаві майстер-класи для молоді по вивченню різноманітних технік народного мистецтва, як то народний розпис, вибійка, ліплення глиняної іграшки та ін.

Останнім часом в світі швидко зростає інтерес до витоків народної творчості. Саме тому перед нами стоїть завдання не лише всебічного вивчення та дослідження такого унікального світового явища як народні промисли, а і створення умов для їх відродження та розвитку.

Наталія Атамась з своїми вихованцями

-
1. Кузик Борис, Білошанка Василь. *Головківка – серце Холодного Яру*. – Сміла, 2004. – 375 с.
  2. Нераденко Т. М. *Останній гончар із Головківки та його диво – кераміка*. – Черкаси, 2007. – 30 с.

3. Народний розпис та його символіка. Етнохата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://etnoxata.com.ua/statti/traditsiji/narodnij-rozpis-ta-jogo-simvolika/>

ШМИГОЛЬ Світлана,
старший науковий співробітник відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЖУРАВЕЛЬ ІВАН ОНИСЬКОВИЧ – МАЙСТЕР ВИРОБІВ ІЗ ДЕРЕВА

Влітку 2018 р. колекціонер із м. Чигирин Потапенко Сергій передав до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» п'ять фрагментів дерев'яних іграшок, знайдених у с. Суботіві в домоволодінні Колоди Олени Дементіївни (Додаток 1). Про знахідку його повідомила правнучка Олени Дементіївни – Мініна Альона Василівна.

Це два фрагменти рук, два фрагменти голови та один фрагмент взуття. Також до знахідок була додана картка із короткою інформацією, де зазначалося, що автором іграшок був Іван Журавель, мешканець с. Соболівка Шполянського р-ну. Створив їх у 1950–60-х рр. Вказувалося місце побутування фрагментів.

Знахідки були детально досліджені, описані та передані до фондів НІКЗ «Чигирин», де отримали інвентарний номер Нд – 5663.

Фрагменти іграшок дерев'яних (дві руки, дві голови, взуття) виготовлені технікою вирізування. Для скріплення окремих деталей використовувалися дрібні цвяхи та їх фрагменти, клей. Покриті олійними фарбами.

Виготовив Журавель Іван Ониськович, мешканець с. Соболівка Шполянського р-ну. Фрагменти іграшок знайдені у домоволодінні Колоди Олени Дементіївни, мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну, чий син протягом певного часу мешкав у Шполянському р-ні, звідки, імовірно, привіз іграшки. Частини у незадовільному стані.

Фрагмент однієї руки оформлений під верхній одяг, імовірно, жупан. У руці тримає залишки пера. Деталь іншої руки стилізовано оформлено під традиційний український одяг – вишиванку. У кулаці затиснуто шматок меча.

Фрагменти голів, як і кисті рук, пофарбовано фарбою жовтого кольору, в одній з яких, – без волосся, на місці рота помітний отвір, можливо, для люльки.

Фрагмент взуття з підбором пофарбовано у червоний колір.

У кожній деталі є отвір, завдяки якому вони кріпилися на цвяхи в єдину композицію.

Серед жителів с. Суботів вдалося знайти інформацію, що Колода Олена Дементіївна (у селі її кликали «баба Люся»), у будинку якої знайшли фрагменти іграшок, дійсно проживала у кінці села, «перед греблею другого

ставка, де були пасіки в останній час» [1]. Вона мала сина, який, на жаль, помер ще при її житті. Він проживав разом зі своєю родиною у Шполянському р-ні. Мати Мініної Альони (також померла) – внучка Колоди Олени і донька її сина, могла гратися цими іграшками у себе вдома, на Шполянщині, і привезти їх до бабусі у с. Суботів.

Допомогу у пошуку подальшої інформації надав Паполок Віталій Миколайович, фахівець із соціальної роботи районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді с. Журавка Шполянського р-ну. Серед знайомих йому вдалося з'ясувати, що у с. Соболівка Шполянського р-ну дійсно проживав майстер Журавель Іван Ониськович. На жаль, уже помер. Закінчив агрономічний технікум за спеціальністю «агроном». Але життя присвятив просвітницькій роботі. Наприклад, знаходив могили загиблих солдат і опікувався ними, облагороджував, вимагав встановлення пам'ятників на них і т. д. Полюбляв плести кошики із лози, робив дерев'яні фігурки птахів, тварин та людей і роздавав односельцям, адже рідних та власних дітей не мав. Отримані від Івана Дементійовича іграшки внучка Олени Дементіївни, імовірно, привезла до бабусі, де згодом вони й були виявлені [3].

У с. Соболівка виробу Івана Журавля користувалися неабиякою популярністю. На його честь навіть був створений музей у Соболівському будинку культури, але з часом місцеві жителі рознесли його по власних будинках на згадку про діда Івана. Наразі там залишилося мало експонатів [3].

Як з часом виявилось, частина даної інформації була не зовсім точна. Географія екскурсійних груп охоплює майже всі населені пункти України. Інколи знайомимося з відвідувачами, які допомагають у вирішенні необхідних питань чи допомагають у пошуку інформації. Так, у травні 2019 р. учасником екскурсійної групи виявився директор однієї зі шкіл Шполянщини – Віктор Степанович Гнатик, який повідомив, що знає особисто товариша Івана Журавля – Віктора Гавриловича Свердела, та надав його номер телефона [2]. У телефонній розмові Віктор Іванович розповів, що знав Івана Ониськовича, той був його хорошим другом, незважаючи на різницю у віці майже в 30 років.

Іван Ониськович Журавель народився у 1922 р., закінчив Звенигородський технікум, агрономічний факультет. Працював агрономом із батьком Віктора Гавриловича, який був хіміком. У 1941 р. пішов на війну (Другу світову – С. Ш.), повернувшись з якої, отримав орден Червоної Зірки і медаль «За відвагу».

Після війни одружився з учителькою біології Надією Никифорівною. Дітей родина не мала. Чоловік тримав пасіку. Про їх родину у селі лише позитивні відгуки, вони були надзвичайно хороші та добродушні, нікого не залишали в біді.

Іван Журавель займався облагородженням покинутих могил та пам'ятників. Вмів виготовляти опудала птахів. Для дітей виготовляв іграшки з дерева. Зазвичай на своїх виробках ставив своєрідне клеймо – підпис «Соболівка. Іван Ониськович».

Помер у віці 85 років [4].

Зважаючи на те, що рік його народження – 1922, то роком смерті датуємо 2007.

У 80-х рр. у Віктора Гавриловича та Івана Ониськовича виникла спільна ідея створення краєзнавчого музею для місцевих жителів. Коли почали збирати експонати, то виявляли знахідки XVII ст., чобіток багатіїв XVIII ст. (імовірно, елемент взуття заможної людини – С. Ш.), грошові знаки, сільськогосподарський реманент, експонати періоду Другої світової війни. Із розкопаної на околиці села могили музею дістався горщик, у якому зберігали золото.

Частина експозиції була присвячена Холодноярській республіці 1917–1921 років. Віктору Гавриловичу вдалося особисто знайти значну кількість інформації про них. Адже у с. Товмач Шполянського р-ну базувався загін холодноярців під керівництвом Чорного Ворона (отаман одного із холодноярських загонів – Іван Лютий-Лютенко, народився поблизу с. Товмач – С. Ш.). Майже кожна родина навколишніх сіл тим чи іншим чином була пов'язана з подіями даного періоду.

Зі створенням музею у Івана Журавля відкрилася схильність до різьби по дереву. Велика кількість експонатів зроблена його руками. Але найціннішим виробом, який також був у експозиції, Віктор Гаврилович вважає відтворений макет картини «Переяславська рада» (мається на увазі картина Михайла Дерегуса «Переяславська рада», 1954 р. – С. Ш.), яку Іван Ониськович вирізьбив із дерева. Виріб був настільки точним, що можна було впізнати Богданового писаря, козаків із шаблями [4].

Музей був створений в окремому приміщенні. Згодом його передали школі, яка не бажала займатися його підтримкою. З часом все було знищено, значна частина експозиції розібрана.

Також Віктор Гаврилович повідомив цікаву деталь, яка нашттовхує на подальші розвідки для встановлення родинних зв'язків між сім'ями двох сіл – дочка племінниці Івана Журавля проживала на Чигиринщині [4]. Не виключено, що це могла бути Колода Олена Дементіївна або хтось із її родини, у будинку якої знайшли елементи іграшок.

Отже, як бачимо, кожен окремо взятий предмет, кожна знахідка або її частина може мати доволі цікаву історію. Не менш цікаві життєві історії їх творців. Випадок показує, що навіть маленька річ чи незначна деталь варта дослідження. Підтвердженням цьому є неочікувана знахідка фрагментів іграшок у с. Суботів Чигиринського району, творцем яких є житель с. Соболівка Шполянського району. У подальшому виявилось, що їх автор на Шполянщині був доволі відомою особою, залишивши по своїй смерті значну кількість виробів, вартих уваги.

---

1. *Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА) – Спогади Андрієнка Григорія Івановича, 1969 р. н., жителя с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл.*

2. *МПДА – Спогади Гнатика Віктора Степановича.*

3. МПДА – Спогади Пашолка Віталія Миколайовича, 1989 р. н., жителя с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл.
4. МПДА – Спогади Свердела Віктора Гавриловича, жителя с. Соболівка Шполянського р-ну Черкаської обл.

Додатки

Додаток 1

Фрагменти іграшок, виявлені у домоволодінні Колоди О. Д.

ДЯЧЕНКО Софія,
учениця 9-А Чигиринського ЗЗСО І-ІІІ ст. №1 ім. Богдана Хмельницького
ХМЕЛЬОВСЬКА Ірина,
учитель географії Чигиринського ЗЗСО І-ІІІ ст. №1
імені Богдана Хмельницького

РОЗВИТОК БДЖІЛЬНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ СТАНУ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ

Актуальність роботи впливає з сучасних реалій життя. Люди повертаються до споживання натуральних продуктів та лікування методами народної медицини.

Бджільництво належить до найдавніших занять українців та з давніх-давен є одним з найулюбленіших промислів нашого народу. Природа української землі, традиції народу сприяють розвитку пасічництва. Бджільництво, як галузь, переживає не найкращі часи, та розглядається як додаткова галузь сільського господарства в економіці держави. Україна, як потужна сільськогосподарська країна, може зробити виробництво меду і продукції бджільництва доволі прибутковою для держави сферою. Крім того, наша країна – це густонаселена територія з добре розвиненим рослинництвом, що потребує запилення бджолами. Чигиринщина – край який є моєю малою батьківщиною, відома своїми талановитими і відданими справі бджолярами-аматорами. В умовах ринкової економіки, коли знайти місце роботи не завжди просто, ця професія може дати людині заняття з непоганим прибутком. Тому розвиток бджільництва на території надає передумови для покращення економічних показників Чигиринського району і створює альтернативу нині звичним професіям.

Кожна країна сучасного світу займає свою нішу у світовому господарстві. В умовах ринкової економіки спеціалізація країни визначається трьома чинниками: перевагами країни у виготовленні товару чи наданні послуги, які формуються під впливом природно-географічних умов, рівня розвитку продуктивних сил країни, традицій і звичаїв населення; попитом на цей товар чи послугу на світовому ринку; вигідністю транспортних витрат на перевезення товару. Зважаючи на ці чинники, Україна представляє на світовий ринок продукцію металургійного комплексу, хімічної промисловості, деяких галузей машинобудування та багато іншої промислової продукції.

Проте не слід забувати і про традиційно важливу галузь – сільське господарство, яке віками формувалося на нашій землі. Це сфера людської діяльності неоціненною мірою вплелася в родовід, у генотип українського народу, зберігає пам'ять поколінь про силу землі, землеробські уміння та навички мого народу. Недарма саме українцям належить значний внесок у розвитку сільського господарства країн Північної та Південної Америки,

Австралії. «Не хлібом єдиним» – гласить українське прислів'я, та альтернативи хлібним культурам поки що не знайдено, тому зернове господарство залишається визначальною галуззю аграрного комплексу. Але інші галузі сільського господарства є не менш важливими, особливо на теперішньому етапі розвитку людської спільноти, коли населення світу стрімко збільшується кількісно, а значить потребує більшої кількості продовольства.

Не останню роль у проблемі нагодувати людство належить бджільництву, оскільки ця галузь виробляє надзвичайно корисну, різноманітну і поживну продукцію. Деякі народи надзвичайно поважають медову продукцію, прагнуть привити культуру споживання меду якомога більшій кількості людей, адже мед – це здоров'я, а здорова нація – міцна держава. Наші предки з далеких часів навчилися доглядати за бджолами – тим самим визначивши Україні роль як пасічницької держави.

Ми звикли дивитись на бджолу, як на мудру комашку, що так складно будує стільники, носить солодкий мед та інше, але довго не ставили питання про її природне призначення тому, що донедавна дивились на користь від бджоли однобоко й ставили на прибуток тільки мед та віск. Справді ж, не мед та віск є головні здобутки пасічництва.

Коли приглянемо ближче до природи, то побачимо, що і рослинне і тваринне царство мають багато спільних інтересів, побачимо, що одне з чогось користується і разом з тим одне одного чимось оддячує. Такий зв'язок є між рослинами та деякими комахами, а особливо бджолами.

Бджола стає у великій нагоді рослинам, переносючи пил для запилювання квіток, і особливе значення має те, що вона переносить пил з чужих, не рідних квіток і таким чином допомагає перехресному запилюванню, яке забезпечує від перероджування й дає гарне, добірне насіння.

Т. Цасельському – відомому польському ученому і громадському діячеві у галузі бджільництва – належить вислів: «Кожна влада, що дійсно піклується про добробут та виховання людини, повинна усіма засобами допомагати поширенню пасічництва».

До обов'язків людської діяльності увійшла турбота про створення і збереження умов, необхідних для розмноження та утримання бджіл. Бджільництво, ставши важливою галуззю сільського господарства, у той же час залишається невід'ємною частиною живої природи, складовою екології, що потребує уваги й охорони.

Черкащина, як відомий своїми сільськогосподарськими здобутками край, дістала всі найкращі передумови для розвитку бджільництва. Це і відповідні агрокліматичні умови, лісові та лучні угіддя, і родючі землі, де вирощується велика кількість медоносних культур. Тож наша Чигиринська земля потребує лише мудрої економічної політики для розвитку галузі.

Археологічні розкопки, усні перекази й літописи розповідають про те, що Русь із сивої давнини славилася високорозвиненим бджільництвом.

Геродот, давньогрецький історик (500 років до н. е.), писав, що скіфи, які жили на території нашої країни, вели велику торгівлю медом і воском.

В оповіданні Св. Нестора Літописця (1056–1113 рр.) сказано про широке розповсюдження на Русі бджільництва. У ту пору мед і віск слугували не тільки для задоволення потреб населення, але були також основними продуктами торгівлі із Грецією.

Мандрівник Галл, який відвідав на початку 11 ст. деякі західні й південні області Давньої Русі (нині України), писав у «Хроніці», що «бачив у цій землі надзвичайну безліч бджіл, бджолярів, пасік на степах і бортей у лісах, помітив надзвичайний достаток меду й воску». В історичних списках товарів, які йшли волзьким шляхом «із Булгар у Хорезм», мед займає помітне місце. У Київській Русі щорічно пізно восени князь зі своєю дружиною вирушали «на полюддя», тобто збирати данину – мед, віск, хутра.

В історії вітчизняного бджільництва займають особливе й почесне місце монастирі. Медоносна бджола здавна в народі шанувалася як невтомна трудівниця, освячена особливою благодаттю. Православний монастир теж багато у чому схожий на бджолину сім'ю: у ньому всі працюють, як бджоли, на загальне добро й трудяться не заради наживи. Тому в житті нашої країни православні монастирі завжди відігравали як велику економічну, так і просвітительську роль. Монастирі розташовувалися у мальовничих місцях, на джерелах малих і великих рік, біля лісових озер. Вони в навколишніх лісах в широких масштабах вели бортське бджільництво, одержували багато меду й воску й були звільнені від медяної данини. Багаті князі з нагоди церковних свят дарували їм бортні ліси «із поземом, із озерами, із бобрами, із перевісищами», щедро наділяли їх із двору свого князівського воском «на посвіт». Розвиток монастирями бджільництва мав особливе значення. Мед – божественні солодоці, посланий людям на землю для їхнього земного щастя. Віск був другим за значенням і цінністю продукт бджільництва. Ця органічна речовина, як жодна інша, має властивості стійко зберігати свої якості протягом століть. У далекому минулому бджолиний віск виконував роль валюти, був еталоном в обміні товарів на міжнародному ринку. Якщо мед називають рідким золотом, то віск – золотими зливками. Як і мед, віск нині – важливий предмет експорту. На території Чигиринщини у трьох монастирях – Свято-Троїцькому, Мотронинському та Медведівському – процвітав медовий промисел. Тут займались бортництвом або ж пасічництвом у пізніших періодах розвитку бджільництва. На підтвердження чого можна розглядати і одну з версій назви села Медведівка – «Мёд ведаті». Мед був одним із перших товарів в торгівлі з іншими країнами. Стародавня Русь, за словами істориків, пахла медом.

Розквіту бджільництва сприяли багата медоносна рослинність лісів і луків, родючі ґрунти, великі простори, рідко населені людьми. Слід відзначити також своєрідний побут, звичаї, працелюбство та любов до бджіл нашого народу. Селяни розвивали пасічне господарство, багато з них мали по 200-400 і навіть 500 вуликів з бджолами. Власники великих лісів брали з пасічників податок натурою – бджолину десятину, тобто 10 %. Так тільки з

бджолиних сімей Лебединських лісів колишнього Чигиринського повіту пасічники звозили щорічно до 200 бочок стільникового меду по 12 пудів у кожній. Отже, збір податі (десятої частини) господарем лісу становив 2400 пудів меду з воском. Більшу частину меду продавали за кордон.

Кілька пасік мав гетьман Богдан Хмельницький. Відомо, що пасіку Хмельницький мав поблизу Лебедина, а також і в Чорному лісі. Гетьман з великою повагою ставився до бджіл, на пасіці навіть приймав іменитих гостей.

З другої половини XIX ст. почався занепад бджільництва. Внаслідок вирубування лісів, освоєння родючих земель під сільськогосподарські культури, що витіснили медоносні рослини, медозбори зменшувалися. Конкурентом меду став дешевий буряковий цукор. До того ж, техніка пасічникування залишалась примітивною і відсталою. Для підтримання медозборів на економічно вигідному рівні не вистачало прогресивних методів розведення бджіл і технології держання продукції. На пасіках працювали люди переважно похилого віку, котрі були, як і більшість селян, неграмотними, що стримувало поширення знань у бджільництві.

Нова ера у розвитку бджільництва почалась з винаходу в Україні першого в світі розбірного рамкового вулика, який винайшов і впровадив у 1814 році талановитий дослідник Петро Іванович Прокопович. В конструкцію його вулика було вкладено ідеї, реалізація яких здійснила революційні зрушення у бджільництві всього світу. Інформація про наукові відкриття і досвід у бджільництві поступово нарощувалась упродовж всього XIX ст., проте для українських пасічників ця інформація залишалась малодоступною.

Перехід до раціонального бджільництва і призупинення його занепаду пролягав через масові заходи поширення знань. У сільськогосподарських навчальних закладах, школах землеробства і садівництва, учительських семінаріях запроваджують викладання бджільництва. Великої популярності для бджолярів нашої місцевості набули пасічницькі курси в м. Умані, які відкрились у 1894 р.

Чигиринська повітова земська управа в 1918 році планувала виділити 4600 карбованців на розвиток даної галузі.

За часів існування України як союзної республіки у складі СРСР бджільництво набуло достатнього розвитку. У 1926 році в СРСР нараховувалось 878 бджільницьких об'єднань, у тому числі і Перше Чигиринське кооперативне пасічницьке товариство «Трудовий пасічник». На початок 1941 року в колгоспах нараховувалось 1,25 млн. бджолиних сімей, у кінці 70-х років в Україні налічувалось більше 2,8 млн. бджолиних сімей. За цим показником УРСР займала четверте місце у світі. Близько половини бджолосімей містилось у колгоспах, радгоспах, та інших державних господарствах, решта належала пасічникам-любителям. Майже у кожному колгоспі Чигиринського району й лісгоспі була своя пасіка, яка налічувала від декількох десятків до декількох сотень вуликів.

Вітчизняному бджільництву з пройденого минулого дісталась багата спадщина, створена сукупною наполегливою, творчою працею, невтомними пошуками досконалості, багатими звичаями і мудрістю нашого народу. Природні умови сприяють одержанню від бджіл високоякісного меду різних сортів, воску та інших продуктів бджільництва. 29 вересня 2013 року, в столиці України стартував 43-й Міжнародний бджільницький конгрес Апімондії, участь у якому взяли близько 12 тисяч осіб зі 135 країн світу: науковці, пасічники, виробники обладнання й ветеринарних препаратів, експортери й імпортери продуктів бджільництва. Для Києва проведення заходу такого світового рівня – це унікальна можливість представити столицю і саму Україну, розвивати діловий туризм. Крім того, це також визнання галузі бджільництва, яка є пріоритетною в нашій країні, адже ми споконвіку вважаємося медовим краєм. Так, Україна виробляє понад 70 тисяч тонн меду на рік, що ставить нас на перше місце в Європі та на 5 у світі за цим показником

Галузь розвивається з великим потенціалом на перспективу. Сприяють її розвитку прийнятий у 2000 році Закон України «Про бджільництво» та запроваджений у 1998 році День пасічника (19 серпня).

З цього розділу можна зробити наступний висновок: Україна має давні традиції у розвитку галузі бджільництва, для Чигиринщини цей вид діяльності притаманний протягом століть. Агрокліматичні умови, велика кількість медоносних культур сприяють розвитку пасічництва, в тому числі і на території Чигиринського району.

Як уже зазначалось у попередніх розділах, у середньовіччі борті та пасіки належали вельможам, поміщикам та монастирям. За часів перебування України у складі СРСР пасіки з рук багатих селян перейшли до колгоспної власності, частина пасік знаходилась у селянських господарствах. З утворенням незалежної України пасічництво, як галузь, характеризується різними формами власності.

Деякі установи залишилися у державній власності, як наприклад флагман українського бджільництва Національний науковий центр «Інститут бджільництва ім. П. І. Прокоповича УААН». На базі установи діє Спілка пасічників та Асоціація апітерапевтів України, фонд П. І. Прокоповича. Працює наукова бібліотека, яка містить ряд рідкісних видань з історії бджільництва, технології бджоловедення, переробки продуктів бджільництва. Інститут представляє Україну в Міжнародній асоціації бджільництва «Апімондія», Федерації слов'янських і наддунайських спілок бджолярів «Апіславія» та інших організаціях і закладах з бджільництва країн СНД, Європи тощо.

У складі Національного університету біоресурсів і природокористування перебуває Голосіївська дослідна пасіка ім. В. А. Нестерводського, 90-річчя створення якої відзначалось у 2012 році. На базі дослідної установи проводяться навчання, досліді та експерименти, вирощуються медоноси.

Великою допомогою бджолярам є племінні господарства, які можуть знаходитись як у державній, так і у приватній власності. Метою роботи цих установ є виведення нових продуктивних порід і розповсюдження їх по регіонам. Найкращі племінні господарства розміщені у Дніпропетровську, Гадячі, де міститься Полтавський філіал інституту бджільництва ім. І. П. Прокоповича, що виник на базі Української дослідної станції бджільництва, Івано-Франківську.

Велику армію бджолярів обслуговують приватні підприємства з виготовлення пасічницького інвентарю. Кіровоградська завод-фірма «Ось» пропонує повний комплект пасічницького обладнання, від найдрібнішого до медогонок.

Пасіки мають великі сільськогосподарські товариства, лісгоспи і, звичайно, приватні власники.

До суб'єктів бджільництва також належать підприємства, установи та організації із заготівлі, переробки, реалізації продуктів бджільництва та препаратів із них, а також лабораторії сертифікації продуктів бджільництва. В межах району розвиваються приватні пасіки.

Географія розповсюдження окремих порід бджіл на території України та їх переваги у розвитку бджільництва лісостепової сільськогосподарської зони.

Медоносна бджола, перебуваючи протягом тисячоліть у різноманітних умовах існування, під впливом тривалого природного добору змінювалась, утворюючи групи, відмінні одна від одної. У тваринництві, де тривалий час велась робота по виведенню нових порід тварин, за рівнем племінної роботи розрізняють породи заводські, примітивні та перехідні. У бджільництві ще немає породи бджіл, виведених людиною. Тут є лише групи бджолиних сімей, властивості яких формувались в певних природних умовах, як це відбувалось при формуванні примітивних порід, і вплив людини на них був незначний. Тому їх називають природними породними групами, а частіше – просто породами. Деякі науковці називають їх расами.

Вид медоносних бджіл має дві різновидності: європейські та кавказькі бджоли. Хоча бджола не канцелярська, а природна істота, дві основні породи бджіл відрізняються «печаткою». Європейські бджоли при запечатуванні меду в стільниках залишають між восковими кришечками і медом трохи повітря, тому віск кришечок залишається світлим. Таку печатку називають світлою, або сухою. Кавказькі ж бджоли, запечатуючи комірки з медом, будують напівпрозорі воскові кришечки безпосередньо над медом, без повітряної камери. Від цього кришечки запечатаного меду здаються темними, бо крізь них просвічується мед. Таку печатку називають «темною» або «мокрою».

Серед європейських бджіл, що розводять в нашій країні, розрізняють середньоросійську та українську степову породи. Українські степові бджоли населяють значну територію степу і лісостепу України, а отже, домінують і на території Чигиринщини. Забарвлення її тіла переважно сіре. Деякі бджоли мають жовто-коричневі плями на перших двох тергітах черевця. Довжина хоботка коливається від 6,3 до 6,7 мм і більше. Печатка меду здебільшого

біла («суха»). Бджоли досить миролюбні, тому багато досвідчених пасічників влітку працюють з ними, не надіваючи на обличчя захисних сіток, помірно рояться, нарощують велику силу. Продуктивно використовують медозбір з білої акації, еспарцету, гречки, липи, соняшнику. Українські степові бджоли відрізняються хорошою зимостійкістю, адже умови зимівлі їх у відкритих лісостепових просторах призвели до виникнення такого пристосування. На жаль, в останні десятиріччя українські бджоли зазнали сильної метизації, головним чином кавказькими. Щоб не втратити українську степову породу бджіл з комплексом цінних, вдало в ній поєднаних ознак, здійснюється ряд заходів. Зокрема територію Кіровоградської області оголошено зоною чистопородного розведення українських бджіл. Практика свідчить, що зону чистопородного розведення українських степових бджіл слід поширити на дві-три суміжні області.

Також на території Чигиринщини можна знайти і породу карпатських бджіл. Колір бджіл сірий з сріблястим опушенням тергітів. Печатка меду біла («суха»). Мають довгий хоботок (6,4-6,7 мм). На територію України у 60-70х роках ХХ століття активно завозили бджіл кавказької гірської породи. Останнім часом дійшли думки про те, що слід припинити безсистемну метизацію бджіл, адже збереження в чистоті місцевих бджіл України і глибока планомірна селекційно-племінна робота з ними – основа високоприбуткового бджільництва.

Кормовою базою бджільництва називають угруповання рослин, що ростуть навколо пасіки, і з яких бджоли збирають нектар та пилок. Ці угруповання можуть бути природними (медоноси лісів, луків, степів) і штучними (фруктові і ягідні насадження, баштани тощо). Медоноси поділяють на дикі, які входять до складу рослинних угруповань, і культурні, які розводять і обробляють. До основних культурних медоносів належать соняшник, гречка, гірчиця, ріпак; до основних диких медоносів – липа, різні види верби та кленів, акація біла та інші. Щодо періоду цвітіння – медоносні рослини поділяють на чотири групи. Ранньовесняні, що не дають товарного меду, але стимулюють розвиток бджолиної сім'ї (різні види верб, клени). Весняні сприяють нарощуванню сили сімей до головного медозбору (плодові дерева, глід). Літні медоноси створюють основний медозбір для бджіл (акація біла, еспарцет, гречка, соняшник, буркун). Осінній медозбір у більшості випадків буває підтримуючим, але в сприятливі роки дає товарний мед (верес, поживні посіви гречки, фацелії) (табл. 2.1).

На території району є великі лісові насадження, з медоносними рослинами акацією білою, липою, кленом [1, 2]. Основний медозбір у лісостеповій зоні отримується з сільськогосподарських угідь гречки. [3]. У 2013 році на території Чигиринського району було засіяно 4056 га соняшника, 50 га озимого ріпаку, 30 га гречки.

За способом О. М. Ковальова, нектаропродуктивність місцевості оцінюють по пасовищним ділянкам для бджіл. Пасовищна ділянка – це коло радіусом продуктивного льоту бджіл від пасіки 2 км, площею 1250 га. На цій

площі підраховують нектароносні дерева, кущі та ділянки, зайняті медоносними культурами в польових сівозмінах, на луках та інших землях.

Таблиця 2.1

Календар цвітіння і нектарозапас основних медоносних культур

Рослина	Початок цвітіння	Кінець цвітіння	Нектарозапас, кг/га
Абрикоса	01.05	08.05	28
Груша садова	10.05	16.05	27
Яблуня садова	16.05	23.05	22
Ріпак озимий	13.05	27.05	56
Синяк звичайний	25.05	18.07	200
Фацелія пижмолиста	28.05	22.06	187
Акація біла	30.05	12.06	200
Еспарцет посівний	08.06	04.07	151
Гречка посівна	09.06	15.07	168
Липа дрібнолиста	22.06	07.07	241
Соняшник	01.08	26.08	49

Перемноживши площі на нектаропродуктивність з 1 га в кілограмах, визначають нектароносність в радіусі корисного льоту бджіл. З визначених запасів нектару, який виділяють рослини, бджоли використовують близько 50 %. Решта нектару висихає, змивається дощами і втрачається в періоди, коли бджоли не відвідують рослин, та використовується іншими комахами. Отже, поділивши 50 % запасів нектару на норму для однієї сім'ї бджіл в 100 кг, визначають кількість сімей бджіл, що доцільно утримувати на ділянці. На одній пасовищній ділянці з багатою медоносною рослинністю можна утримувати у лісостеповій зоні 60-70 бджолиних сімей. Для визначення запасів нектару в лісах користуються таксаційними описами лісництв. На підставі обліку запасів нектару кормової бази складають медовий баланс деякої території.

На підставі підрахунків запасів нектарів кормової бази, можливостей її поліпшення і потреби в бджолах для запилення визначають розмір пасік. Розміри пасік запилювально-медового напрямку визначають, виходячи із потреби в бджолах для підвищення врожайності ентомофільних сільськогосподарських культур. Насамперед визначають потребу в бджолиних сім'ях для запилення плодкових насаджень, ягідників, гречки, соняшника і овочевих культур. У садах вирощують зерняткові і кісточкові породи плодкових дерев. До першої групи належать яблуні, груші, а до другої – абрикоси, вишні, сливи.

Для запилення 1 га саду потрібно дві бджолині сім'ї. Така ж кількість потрібна для запилення 1 га гречки. Для запилення 2 га соняшника потрібна 1 бджолина сім'я.

Встановлено, що для утримання бджолої сім'ї протягом року потрібно 90 кг меду. Товарний вихід меду буде в тому разі, якщо запаси нектару становитимуть понад 90 кг на бджолину сім'ю. На пасіках, де точки нараховують менше 70 бджолиних сімей при медозборі менше 30 кг на сім'ю, собівартість меду виявляється вищою від реалізаційної ціни і такі пасіки не рентабельні. З другого боку, на пасіках, де розмір точка 90-100 сімей, собівартість меду теж дуже висока. Це пояснюється зниженням збору меду в зв'язку з великою кількістю на пасічному точку.

Пасіки району налічують невелику кількість сімей: від 10 до 40, тому пасічники зазвичай об'єднуються у бригади при переїзді від одного до іншого місця медозбору.

З метою зібрати об'єктивні дані щодо ведення пасічницького господарства, автори поспілкувались з декількома пасічниками-аматорами, які мають значний досвід роботи у цій галузі. Їх розповідь записана у вигляді інтерв'ю [4-5].

При аналізі зібраних матеріалів зроблено наступні висновки. Серед пасічників Чигиринщини є такі, що займаються цим видом господарювання як основним, і є такі, що працюють на пасіці у вільний від роботи час. Всі опитані пасічники сходяться на думці, що найбільш відповідною нашим кліматичним умовам і рослинним угрупованням є порода сіра українська. Хоча у чистому вигляді вона зараз не існує, здебільшого сформувалася місцева порода. Кількість бджолосімей чигиринських пасічників коливається здебільшого у рамках від 20 до 60 вуликів, в окремих випадках до 100. Найпродуктивнішим лісовим нектароносом вважається акація, хоча значна роль відводиться також липі, клену, первоцвітам. Серед посівних культур найкращим медоносом є гречка, посіви якої на території району в окремі роки дуже малі, або взагалі відсутні.

Що стосується збуту меду, це є найболючішим питанням, оскільки збути мед по ціні, що задовольнить товаровиробника і перекриє затрати на виробництво, дуже проблематично. На це є певні причини: слабо розвинена культура споживання меду серед населення, низька купівельна спроможність жителів регіону, перевиробництво меду у даній місцевості. У більшості випадків мед продають оптом по цінам 12-15 грн. за кілограм, хоча ціна у супермаркеті досягає 50-70 гривень за кілограм, в залежності від виду меду.

Отже, можна зробити наступні висновки: у галузі домінують об'єкти приватної власності. У лісостеповій зоні, де знаходиться Україна, найбільш розповсюджена сіра українська порода бджіл. Кормова база бджільництва на території Чигиринського району представлена садовими культурами, лісовими та лучними угіддями, посівами соняшника, гречки, ріпака.

Питання чи не найболючіше для кожного пасічника. Щороку в Україні виробляється 75 тисяч тонн меду та продуктів бджільництва. З розрахунку на одну особу це – 1,2 кг. Чи потребуємо ми такої кількості продукції? Кому, крім наших співвітчизників, потрібен український мед? Відповіді на ці питання можна знайти, дослідивши сучасні світові тенденції по відношенню до споживання цього продукту.

Сьогодні цивілізований світ не хоче їсти цукор і лікуватись хімією. Те що раніше вважалось прогресивним і простим у споживанні, виявилось шкідливим. Люди повертаються до тисячолітніх джерел і обирають мед. На всіх континентах «нектар богів» стає рушієм харчового, сільськогосподарського, фармацевтичного, косметичного виробництва. Продукти бджільництва тепер у всьому – помадах, хлібі, інгаляторах, мазах. Україна у «медових справах» задніх не пасе: за виробництвом меду ми перші в Європі й п'яті у світі. В нас прадавня культура бджільництва й надзвичайні економічні перспективи. Мед повинен стати брендом української нації – таким, як французький сир чи парфуми, швейцарські годинники. Після симпозіуму «Апімондії» у французькому Монпельє чимало іноземців зацікавились Україною – європейський медовий край відтепер хоче побачити чи не кожен закордонний бджоляр. Продукція нашого бджільництва вже давно цікавить іноземців: вірмени певні, що в Україні найкраща у світі вощина, росіяни скуповують обладнання українського виробництва. Чеські винороби вивчають стародавні рецепти медів часів Київської Русі, а голландські пасічники охоче купують наших бджолиних маток для розплоду. Німців дуже цікавить наш мед з акації (його ми виготовляємо найбільше у світі) та соняшниковий мед. А унікальний гречаний мед цінується у світі як екзотичний.

Якщо взяти лідерів з виробництва меду – США, Китай чи Аргентину, де переважає промислове бджільництво, там основна частка виробництва припадає на гігантські пасіки – по 5-10 тисяч вуликів. Мед на таких пасіках виробляють за інтенсивною технологією, що в даному випадку відіграє не виграшну роль. У нас пасіки маленькі, але їх дуже багато. І це дає водночас великі обсяги меду і його хорошу якість – чого немає більше ніде. В цьому – унікальний шанс українського бджільництва.

Нам украй потрібно створювати лабораторії міжнародного рівня, які могли б підтверджувати якість меду з України, приймати нормативні документи, які б полегшували шлях нашої продукції до споживачів.

Не зайве було б позичити і закордонний досвід. У Бразилії, Австралії існують державні програми, завдяки яким бджолярам надають дотації, пільгові кредити, оплачують курси підвищення кваліфікації. В Україні існує певний медовий феномен: ми більше виробляємо меду і найменше його їмо. Сьогодні на українця в рік виробляється 1200 грамів меду, а споживає він лише 250-300 грамів. У Японії, наприклад, цифра виробництва значно менша, але їдять вони більше – 80 відсотків меду закупають і зразу доводять його до населення. Мед повинен стояти на столі в кожного українця – тим більше, що наслідки радіоактивного забруднення території після аварії на ЧАЕС потребують постійного вживання цього продукту.

Ринками збуту меду і нашому регіоні є Чигирин та села району. А також найближчі міста – Черкаси, Кременчук, Світловодськ, Дніпропетровськ. Закупляють чигиринський мед і продукцію бджільництва і до Росії.

Бджолярі сходяться на думці, що це питання є досить важливим в двох аспектах – розвитку економіки країни та покращення здоров'я нації, тому пропонують створення державних програм підтримки галузі і пропаганди серед населення вживання продукції бджільництва.

1. Бабич І. А., Мегедь О. Г. Бджільництво. – К.: Урожай, 1979. – 248 с.
2. Черкасова А. І., Блонська В.М. Бджільництво/– К.: Урожай, 1989. – 301 с.
3. Ковальов О.М. Підручник бджоляра. – М.: «Колос», 1973. – 432с.
4. Федорченко І. О. Секрети продуктивного бджільництва. – Донецьк: Вітчизна, 1995. – 192 с.
5. Поліщук В. П., Головецький І. І., Лосєв О. М. Бджільництво України – галузь з багатою спадщиною і великим потенціалом // Бібліотека «Пасіка». – 2013. – № 1–2.
6. Чигиринщина: історія і сьогодення: матер. наук.-практ. конф. (30 вересня – 1 жовтня 2010 р.). – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 408 с.
7. Бджільництво // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B4%D0%B6%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE>.
8. Кормова база бджільництва // Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bzholki.ru/kormova-baza-bdzhilnictva/kormova-baza-bdzhilnictva-zon-ukra%D1%97ni-ta-tipi-medozboriv.html>

ДОДАТКИ

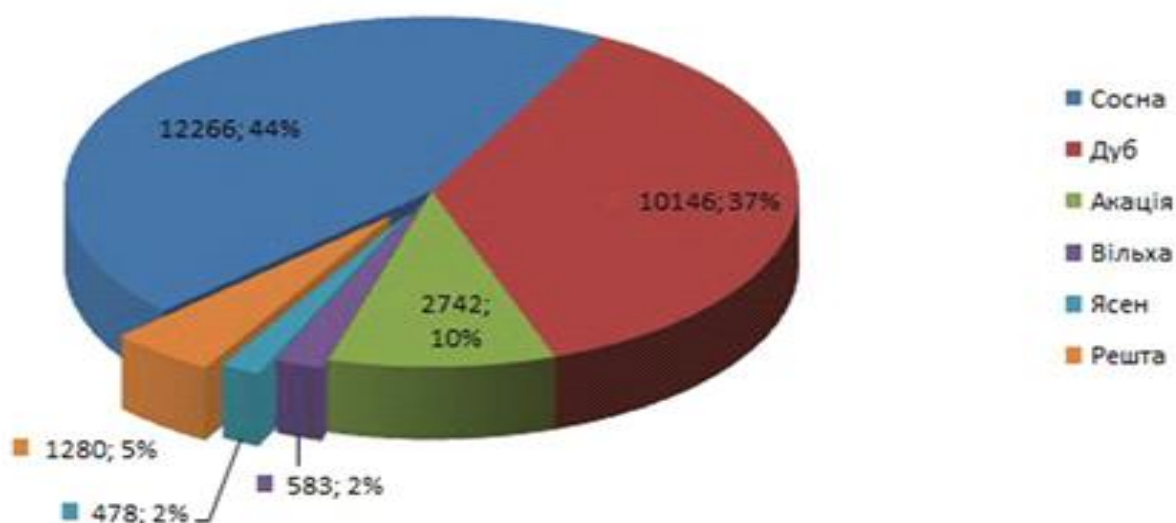
Додаток 1

Схема заліснення Чигиринського району

Додаток 2

Розподіл площі лісових насаджень за переважаними породами

Додаток 3

Поле гречки неподалік від Чигирини

Додаток 4

Інтерв'ю з бджолярами

1. Прізвище, ім'я, по батькові, рік народження. **Сірченко Володимир Павлович, 1940 р.н.**

2. Яким основним видом діяльності займаєтесь. Пенсіонер.

3. Коли почали займатись пасічництвом? З 1966 року

4. Яких відомих пасічників Чигиринщини знаєте? У кого з них переймали досвід? Ковальчук Василь Федорович, Кириченко Степан Іванович.

Ковальчук був завідувачим пасікою нашого Чигиринського колгоспу, один із перших займався селекцією, першим завіз Кавказьку сіру породу бджіл та розвів їх у нашому регіоні (спосіб життя взимку на вулиці).

5. Яку кількість бджолосімей маєте? Мав різні розміри пасік: 60, 15, а зараз маю 40 вуликів.

6. Які породи дерев та сільськогосподарські культури доцільно вирощувати в нашій місцевості? Вважаю, що доцільно вирощувати акацію, липу, клен. Щоб розвивалося пасічництво, краще вирощувати ріпак і еспарцет, конюшину, буркун, а також дуже доречно було б вирощувати гречку.

7. Які породи бджіл краще приживаються у нашій місцевості? Для нашого регіону найбільш перспективна – це українська степова. Адже вона найбільш витривала для нашого довкілля. Вона є найбільш поширеною.

8. Які продукти бджільництва виробляєте і чи вживаєте їх самі? Виробляю: мед, пилок, прополіс, пергу, маточне молочко. Дані продукти впливають на здоров'я. Вважаю, що мед – це «божа страва». Всі продукти вживаю з лікувальними цілями.

9. Як збуваєте продукцію? Сам збуваю мед на базарі. Також закуповують оптом. Вважаю, що потрібно в місті відкрити центр збуту меду, як це було раніше.

1. Прізвище, ім'я, по батькові, рік народження. Месеча Василь Петрович, 1951 р.н.

2. Яким основним видом діяльності займаєтесь? Священник.

3. Коли почали займатись пасічництвом? Почав займатися пасічництвом з ранніх років, коли йому виповнилося 8 років (з 1959 року).

4. Яких відомих пасічників Чигиринщини знаєте? У кого з них переймали досвід? Найпопулярнішими пасічниками для мене на той час були мої дід та прадід. Від них я перейняв весь свій досвід та майстерність у цій справі. Літературою не займався, а займався записами, які вони полишали.

5. Яку кількість бджолосімей маєте? Починав свою справу з 2 вуликів, а на даний час має 35 вуликів.

6. Які породи дерев та сільськогосподарські культури доцільно вирощувати в нашій місцевості? Вважає, що у нашій місцевості вирощувати потрібно гречку. Вона найбільше дає меду. Він дуже корисний і найсолодший від усіх. Раніше гречка давала багато меду, а зараз чомусь віддають перевагу липі, хоча хороший мед вона дає 1 раз у 10 років.

7. Які породи бджіл краще приживаються у нашій місцевості? Сіра степова є найкращою для нашого регіону. Вона пристосувалася до наших умов і є витривалішою за всіх інших. Хорошими є карпатські бджоли. Але вони через 2-3 роки не так плодоносять. Є ще також кавказькі бджоли. Вони можуть брати мед навіть з конюшини, бо мають довший хоботок і жало, тому вони мають дуже хороший медозбір порівняно з нашими видами бджіл. Та вони в нашій місцевості не приживаються.

8. Які продукти бджільництва виробляєте і чи вживаєте їх самі? Виробляю: мед, молочко, віск, прополіс. Використовую з лікувальними цілями та в господарстві.

9. Як збуваєте продукцію? Продаю мед оптом. Вважаю, що у місті потрібні пункти прийому, адже на даний момент немає як збувати мед тому, що бджілоосімей багато, і люди не так часто купують мед.

1. Прізвище, ім'я, по батькові, рік народження. Бражник Анатолій Володимирович, 1962 р. н.

2. Яким основним видом діяльності займаєтесь? Пасічництво – це наш з дружиною основний вид діяльності. За освітою я залізничник. Довгий час працював будівельником. У 90-х роках, коли з роботою було проблематично, вирішив пасічникувати.

3. Коли почали займатись пасічництвом? Допоміг випадок – я знайшов рій бджіл під підлогою підсобної будівлі. Одягнувши захисного гумового костюма, я випиляв у підлозі отвір і дістав роя. З тих пір і пасічникую.

4.Яких відомих пасічників Чигиринщини знаєте? У кого з них переймали досвід? Знаю багатьох, досвід здобував по краплинці у різних пасічників. З найбільш відомих зараз пасічників можу назвати Джигомона Олександра Миколайовича.

5.Яку кількість бджолосімей маєте? Зараз утримую 60 сімей.

6.Які породи дерев та сільськогосподарські культури доцільно вирощувати в нашій місцевості? З деревної рослинності найкращими медоносами є акація біла та липа. Дуже смачний мед дають посівні рослини – фацелія та еспарцет. Значним медоносом є соняшник, проте мед соняшниковий не відрізняється найкращими смаковими якостями.

7.Які породи бджіл краще приживаються у нашій місцевості? Переважно українська степова, хоча у чистому вигляді вона зараз не зустрічається.

8.Які продукти бджільництва виробляєте і чи вживаєте їх самі? Різні види меду, переважно акацієвий, віск, пергу, пилок, маточне молочко.

9.Як збуваєте продукцію? Ми з дружиною постійно на базарі. Пропонуємо велику різноманітність продукції, різних смаків, різної розфасовки, на будь-який смак. Весь мед продаємо вроздріб. Вважаю, що на сьогоднішній день дуже важко вирішити проблему масового збуту меду. Створення бджолярських кооперативів з метою продажу меду за кордон є справою цікавою, але з цілим рядом нюансів. Зокрема в разі неврожайного року і недовиробництва меду пасічники змушені будуть сплатити великі штрафні санкції. Крім того, меду потребують монофлорного, тобто чистого акацієвого, чи чистого гречаного. Добитись виробництва такого меду в наших умовах неможливо.

1.Прізвище, ім'я, по батькові, рік народження. Хмельовський Микола Миколайович, 1963 р.н.

2.Яким основним видом діяльності займаєтесь? Лікар, завідуючий відділенням швидкої допомоги.

3.Коли почали займатись пасічництвом? З 1995 року.

4.Яких відомих пасічників Чигиринщини знаєте? У кого з них переймали досвід? Читав багато спеціальної літератури. Досвід здобував власними зусиллями.

5.Яку кількість бджолосімей маєте? Від 30 до 40.

6.Які породи дерев та сільськогосподарські культури доцільно вирощувати в нашій місцевості? Вважаю, що найкращими породами є лісові дерева – липа, клен, акація біла. Також корисними є насадження фруктових дерев: яблунь, вишень, кизилу,абрикоси. З сільськогосподарських культур найціннішою є гречка, якої останнім часом сіють дуже мало. Часом заради гречаного меду приходиться вивозити бджоли за 60-70 кілометрів до сусідньої Кіровоградської області.

7.Які породи бджіл краще приживаються у нашій місцевості? Українська степова.

8.Які продукти бджільництва виробляєте і чи вживаєте їх самі? Виробляю мед різних видів. Найкраще ціниться акацієвий мед. Також стільниковий мед, віск, прополіс. Мед споживаємо самі.

9.Як збуваєте продукцію? Є постійні покупці, але весь мед вроздріб продати важко.

На пасіці М. М. Хмельовського

Продукти бджільництва та їх користь для здоров'я людини

Мед

Медом називають сиропоподібну густу цукристу рідину, яка збирається бджолами з квіток медоносних рослин, перероблену і складену в стільники в якості кормових запасів.

Склад меду

Мед, витягнутий зі стільників за допомогою медогонки, називається відцентровим. Так як бджоли збирають його з квіток, то прийнято називати такий мед квітковим. У продаж надходить також стільниковий мед: це мед, складений бджолами в осередки стільників і запечатаний тонкими восковими кришечками.

Сорти меду

Мед розрізняють насамперед за походженням. Існують монофлорні меди (наприклад: липовий, акацієвий, гречаний), зібрані переважно з одного якого-небудь виду рослин, і поліфлорні – зібрані з багатьох видів рослин (наприклад: луговий).

Віск

Віск являє собою продукт, який виробляється в організмі бджіл і виділяється на поверхні воскових дзеркалець, де застигає у виді тонких прозорих воскових пластинок. Із цих пластинок бджоли будують соти. Після перетоплювання сотів можна виділити чистий віск. Зазвичай він має світло-жовтий колір.

Маточне молочко

З нього готують препарат апілак у вигляді таблеток, що використовуються за призначенням лікаря при ряді серцевих захворювань і насамперед у тих випадках, коли треба підвищити кровотворення в організмі (після великої втрати крові). Використовується апілак і при необхідності підвищити обмін речовин в організмі, а також для того щоб підняти життєвий тонус. Міцне місце зайняв апілак в лікуванні ряду дитячих захворювань, особливо в тих випадках, коли треба підвищити активність зростання того чи іншого органу. Маточне молочко використовується в косметичці для приготування мазей і кремів, що очищають шкіру і поліпшують її стан.

Маточне молочко надає свою лікувальну дію лише в тому випадку, коли воно потрапляє безпосередньо в кров. При прийомі всередину маточне молочко під впливом ферментів розщеплюється і ніякої дії на організм не надає. Тому таблетку кладуть під язик, де вона повільно розчиняється, і маточне молочко потрапляє в кров, проникаючи через слизову оболонку рота. Маленьким дітям вводять маточне молочко у вигляді свічок, виготовлених в аптеках.

Бджолина отрута

Бджолина отрута в даний час широко використовується в медичній практиці при лікуванні ревматизму, ішіасу і ряду інших хвороб.

Частіше всього її вводять в організм хворого шляхом безпосереднього вжалення. Однак це викликає незручності. У деяких країнах організовано виготовлення препаратів бджолоїної отрути у вигляді мазі, яку втирають у хворе місце на тілі.

Прополіс

Це м'яка клейка з приємним запахом маса темно-зеленого або зеленувато-коричневого кольору. При тривалому зберіганні прополіс твердне, перетворюючись на дуже тверду крихку речовину. Прополіс володіє антибактеріальними властивостями: з нього отримують мазі для лікування ран, екземи та деяких інших шкірних захворювань (у людини і тварин). Хороші результати дає прополіс при лікуванні мозолів.

КУКСА Надія,

*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України*

КОЛЕКЦІЯ ЗРАЗКІВ ТРАДИЦІЙНОЇ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИНИ МАРІЇ ІВАНІВНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

Черкаська земля виплекала чимало відомих особистостей, результати діяльності яких стали національним надбанням. Проте серед черкащан були і є люди, праця яких, часом скромна, але така необхідна, не знайшла свого належного визнання.

Це, на жаль, має відношення і до Марії Іванівни Грушевської – дочки черкаського священика Івана Іларіоновича Ілліча – дружини відомого українського етнографа і фольклориста, одного із фундаторів української автокефальної церкви Марка Федоровича Грушевського. Наше завдання – відкрити для Черкащини, а може і для всієї України незаслужено забуту подвижницю вітчизняної автентичної культури. Та спочатку коротко скажемо про час, на який припадає дослідницько-збиральницька діяльність Марії Іванівни.

*Марія та Марко Грушевські з дітьми.
Суботів, кінець XIX ст.*

Кінець 80-х – поч. 90-х рр. XIX ст. відзначається як доба визнання етнографічною наукою виробів народної вишивки «витворами мистецтва». Неухильно зростає інтерес у середовищі діячів культури до вишиваних виробів, завдяки чому з'являються перші їх колекції в

музеях та приватних зібраннях.

Активізація збиральницько-дослідницької діяльності на теренах вишивки була більш, ніж своєчасною. Адже на зламі століть спостерігається кардинальна зміна художньо-образного вирішення народної вишивки.

Специфічні орнаментальні мотиви і композиції, техніки виконання, традиційна кольорова гама, що впродовж століть визначали своєрідність окремих етнографічних регіонів, зазнають безповоротної трансформації внаслідок повсюдного поширення так званого «брокарівського стилю».

На основі аналізу локальних відмінностей вишивки умовно здійснено етнографічне районування території. Одним з основних регіонів у даному аспекті виступає Середнє Подніпров'я, що в свою чергу подрібнюється на підрайони.

Одним із провідних центрів вишивки даного регіону стала Чигиринщина, що відзначалася своєрідним колоритом, численними техніками виконання, специфічними орнаментальними мотивами і композиціями.

З-поміж місцевих осередків вишивальницької майстерності особливо вирізняється Суботів, вироби вишивальниць якого були добре відомими далеко за межами Київської губернії, притягували увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, колекціонерів. Суботівські вишивки згадуються в працях П.Чубинського, Ф. Вовка, В. Щербаківського...

Чільне місце посідають і в наш час у колекціях провідних музеїв України, близького та далекого зарубіжжя, фондах закладів науки і культури.

Унікальною є колекція зразків вишивок, зібраних Марією Іванівною Грушевською наприкінці XIX – на початку XX ст. в селі Суботові Чигиринського повіту.

Будучи дружиною священика, ця високоосвічена як на той час жінка (окрім епархіального училища закінчила вищі жіночі курси в Черкасах) навчала селянських дітей у церковно-приходській школі.

Перебуваючи в оточенні простих людей, Марія Іванівна прагнула з'ясувати сутність народних звичаїв, обрядів, традицій. Особливо цікавили її вироби вжиткового мистецтва, що становили невід'ємну частку матеріального і духовного життя населення.

Ідея зберегти розмаїття зразків місцевих вишивок переросла в багаторічну збиральницьку працю. Адже не так просто було виявити своєрідний орнамент, знайти майстриню, яка б бездоганно його виконала. Марія Іванівна зрозуміла, що без поглибленого вивчення специфіки колориту місцевих вишивок, технік їх виконання неможливо посправжньому повно з'ясувати їх природу. Марія Грушевська, працюючи над створенням колекції, перейняла тонкощі технології виготовлення виробів, оволоділа багатьма техніками вишивок, способами компоновання складових частин орнаментів тощо.

Колекція налічує близько 400 зразків народної вишивки, котрі виконані майстринями різного віку на суцільних шматках домотканого полотна. Цілком вірогідно, що частина зразків роботи самої Марії Іванівни.

Взявши за основу колірне вирішення елементів колекції, можна зробити спробу умовно класифікувати зразки на групи:

- вишивки білим по білому;
- вишивки білим по білому у поєднанні з чорно-червоною гамою;
- вишивки в чорно-червоній кольоровій гамі;
- монохромні вишивки: в чорній або червоній гамі.

За техніками виконання зразки вишивок становлять два основні типи:

- хрестикові вишивки (домінуючою, але не завжди однотипною є техніка "хрест");

- вишивки, виконані поєднанням: вирізування, виколювання, набірування, ретязя, лиштви (точної гладі), різних видів мережок, низинки, верхоплута, штапівки, стеблевого шва тощо.

З погляду вирішення орнаментальних мотивів і композицій споглядаються зразки рослинно-геометричного та геометричного орнаментів.

Варто зазначити наявність впливу брокарівських тенденцій, що спостерігаються не в чистому вигляді, а в синтезі архаїчних мотивів з елементами брокару (нововведень).

Колекція Марії Грушевської висвітлює віковічні особливості локальних традицій декору натільного жіночого та чоловічого одягу. Особлива наукова цінність зібрання полягає, насамперед, в ілюструванні величезного розмаїття орнаментів на досить вузькому територіальному просторі.

На межі століть спостерігається збереження традиційних принципів оздоблення сорочок. У давніші часи орнамент мав не тільки естетичну функцію, але й обрядову, магічну, чим і можна пояснити розміщення візерунків на певних частинах сорочки – на горловині (комірі), розрізі пазухи, полику і рукавах, по низу сорочки (поділ) і на чохлах.

Орнаментальна композиція вишивки рукава жіночої сорочки складається з двох частин: орнаментация уставки (полика) і основної частини рукава. Якщо ж рукав суцільний, то вишивка часто імітувала уставку. На уставках узор розташовувався поперек рукава у вигляді ширшої чи вужчої смуги. Узори на основній частині рукава розміщувалися поздовжніми рядами, або компонувалися у шаховому порядку [3, с. 9].

Своєрідним явищем декорування сорочок Середнього Подніпров'я слід вважати моногамні вишивки, зокрема білим по білому.

Вишивка виконувалась «біллю» або небіленою, спеціально спряденою з особливою ретельністю, щоб "не було замичок" [6] лляною чи конопляною ниткою. «Біль сукали з плоскінного волокна, з'єднуючи дві тоненькі ниточки в одну; вибілювали більше, ніж саме полотно» [4, с. 7-8].

Завдяки вправному поєднанню кількох вишивальних технік – найчастіше наскрізних технік вирізування, виколювання, лиштви, ажурних мережок, штапівки, набірування, виникав рельєфний орнамент з світлотінювим ефектом. Залежно від напрямку світла узор по-різному то поглинає, то відбиває світло, створюючи багату його гру [1, с. 56]. Вишивка білим по білому являє собою унікальний художній прийом, органічно komponує геометричний орнамент із стилізованим рослинним.

Своєрідність суботівських вишивок відмічена Т. Кара-Васильєвою в альбомі «Українська вишивка»: «Виняткова вишуканість відзначає вишивки Чигиринського району, особливо села Суботів. Тут улюбленим є житній колір, що переливається усіма відтінками золота завдяки дрібно покладеним стібком верхоплута, хрестика» [2, с. 57-58]... Саме такі зразки складають значну частину колекції вишивок Марії Грушевської. Адже одноколірні вишивки білим по білому та жовтим по білому наприкінці ХІХ ст. були найвжитковішими. Для отримання золотистої нитки суботянки вдавалися до різних премудростей: «вощили» конопляну чи лляну нитку (натирали воском) [7]. У результаті цього нитка ставала «дубленою», набувала золотуватого полиску, але, на жаль, після першого ж прання вишиваного виробу орнамент тьмянів, втрачав декоративність. Щоб домогтися більш сталого ефекту, змочену в олії нитку запікали в житньому хлібові [8]. Орнаменти, вишивані такими нитками, зберігали золотавий полиск впродовж тривалого користування виробом.

Самобутнього колориту орнаментам надає компактне поєднання вишивки білими чи жовтуватими нитками з чорними та червоними. Подібні конфігурації додають виробу святковості, довершеності. Ажурні орнаменти, обрамлені контрастними кольорами, не втрачають своєї ніжності, а навпаки, стають ще виразнішими.

Винятково вражаючим виглядає декор країв орнаменту, виконаного верхоплутом в чорно-червоній гамі. Відзначається своєрідністю komponування вирізування з хрестиковою технікою, виконаного чергуванням чорного та червоного кольорів. Подібними орнаментами оздоблювали в даній місцевості чоловічі і жіночі сорочки. Святкові чоловічі сорочки декорували традиційними геометричними орнаментами у вигляді ромбів, скісних хрестів, розеток і зірок. Рукави жіночих сорочок зашивали геометричними і стилізованими рослинними орнаментами. Часто вони мали спільні перехідні форми.

П. Чубинський високо оцінив узори кількох Придніпровських повітів, в тому числі й Чигиринського. До найцікавіших він відносить візерунки на рукавах і підточках сорочок, фіксуючи їх місцеві назви. На полицях – «книші», «кривоніг», «половина кривоногу», «цимбалики», «човники з вирізуванням», також «хмелик», «хрести»; квіти шиються під полицями: «чорнобривці», «повна рожа», «хміль головатий»..., «ламані хрести», «косиці», «паничі», «раки», «починочки», «дубові листки» [5;4, с. 8-9]. Вищеперелічені локальні назви рослинних мотивів побутували і в Суботіві. Хрестикові орнаменти, що являють яскраві комбінації

архаїчних мотивів з більш пізніми елементами, становлять своєрідну групу зразків вишивок колекції Марії Грушевської. В основному, візерунки, утворюючи складні комбінації, носили стилізований, абстрактний характер.

Дуже вдало майстрині користуються графічною лінією з метою концентрації уваги на основних деталях орнаменту, контури якого часто обводяться контрастним кольором: чорний – червоним, червоний – чорним.

Як уже зазначалося, межа ХІХ–ХХ ст. відзначається значним відступом від усталених народних традицій, що проявляється у виробленні брокарівського стилю у вишивці, коли хрестикова техніка з натуралістичними рослинними орнаментами витісняє архаїчні техніки вишивки із стилізованими мотивами. Але поступово вишивальниці навчилися домагатись цілісності, ритмічного співвідношення тла і яскравої насиченої вишивки. Трансформація художньо-виразних засобів нових мотивів ішла від натуралістичності, деталізації до все більшого узагальнення, площинно-декоративного вирішення.

Суботівські майстрині, виховані на віковічних місцевих традиціях, зуміли своєрідно переосмислити одноманітні орнаменти, синтезувати місцевий колорит з заморським сюжетом. Це дало змогу ще більше розширити діапазон варіантів одного і того ж орнаменту, надати йому індивідуального звучання.

Вагому частину колекції становлять зразки вишивок, що застосовувалися для декору манжетів та горловин сорочок, що вражають простотою та лаконічністю вирішення. Виконані здебільшого в чорно-червоній гамі.

Одноколірні орнаменти, виконані хрестиком, являють незначну частину зібрання, відзначаються контрастністю основного малюнка з білим тлом. Зображенням властиві, в основному, архаїчні геометризовані форми, іноді чітко окреслені лінійним контуром.

Розглядаючи вишивку як реалію народного мистецтва, культури і побуту, варто відмітити основні фактори, що спричинили таке багатство орнаментів на вузькій території. Насамперед – це своєрідне географічне положення (дана місцевість знаходиться в оточенні інших важливих центрів вишивки України); ширина економічно-культурних зв'язків населення регіону, в результаті яких відбувається взаємообмін культурно-побутовими надбаннями; історичні передумови формування основного складу населення станом на кінець ХVІІІ ст.

Слід віддати належне віковим традиціям місцевого населення, котрі передавалися з покоління в покоління, найбільш виразно закумуляовалися саме в вишивці, спричинивши таке багатство форм і засобів вираження.

Збиральницько-дослідницька діяльність Марії Іванівни Грушевської носить просвітительський характер, варта на всебічне визнання, заслуговує глибокої поваги.

Колекція становить цінну частку скарбниці народних надбань, адже дає не лише уяву про багатство вишивки Суботова, але й фіксує стан розвитку

даного виду мистецтва не лише Чигиринщини, а й Середнього Подніпров'я в цілому наприкінці XIX – на початку XX ст. Завдяки наполегливій збиральницькій роботі Марії Іванівни було збережено, врятовано від знищення і забуття значну частину творчого доробку майстринь-вишивальниць.

Окрім колекції вишивок Марія Грушевська зібрала колекцію вузлових ляльок, що відображають персонажів традиційного українського сільського весілля. Це є колекція найстаріших автентичних ляльок Середньої Наддніпрянини. Власне, з цієї колекції почало відроджуватися в Україні мистецтво виготовлення вузлової ляльки. Адже ще з 90-х років XX ст. близькі родичі Марії Іванівни всіляко і, слід відзначити, досить успішно, популяризували її надбання.

Колекція Марії Грушевської, яка в даний час зберігається в столичному історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського, чекають на своїх дослідників, варті уваги науковців, мистецтвознавців, етнографів, фольклористів, художників. Та найвагомішим вшануванням світлої пам'яті Марії Іванівни і невідомих тепер майстринь, котрі створили дані зразки, було б продовження усталених традицій сучасними вишивальницями...

Фонди Національного історико-культурного заповідника "Чигирин" містять колекцію вишиваних жіночих сорочок, датованих кінцем XIX – початком XX століть. Мотиви орнаментів на значній частині виробів асоціюються із зразками колекції вишивок Марії Іванівни Грушевської. Науковцями заповідника проводиться дослідницько-збиральницька робота з виявлення вишиваних виробів та їх наукового опрацювання.

Одним із пріоритетних напрямів роботи заповідника є відродження народних промислів Чигиринського краю. Цілком вірогідно, що в недалекому майбутньому орнаменти суботівських вишивальниць, що за сторіччя вже встигли призабутися, оживуть в руках підростаючих майбутніх майстринь.

Мистецтвом виготовлення вузлової ляльки на сьогодні оволоділи багато майстринь. Вузлова лялька користується популярністю як сувенірна продукція – родинний оберіг серед різних верств населення в Україні і за її межами.

---

1. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка. Альбом. – К.: Мистецтво, 1993. – С.56.

2. Там само. – С.57-58.

3. Корнієнко Г. Традиційний одяг Черкащини кінця XIX – початку XX ст. – Каталог виставки. – Черкаси, 1993. – С. 9.

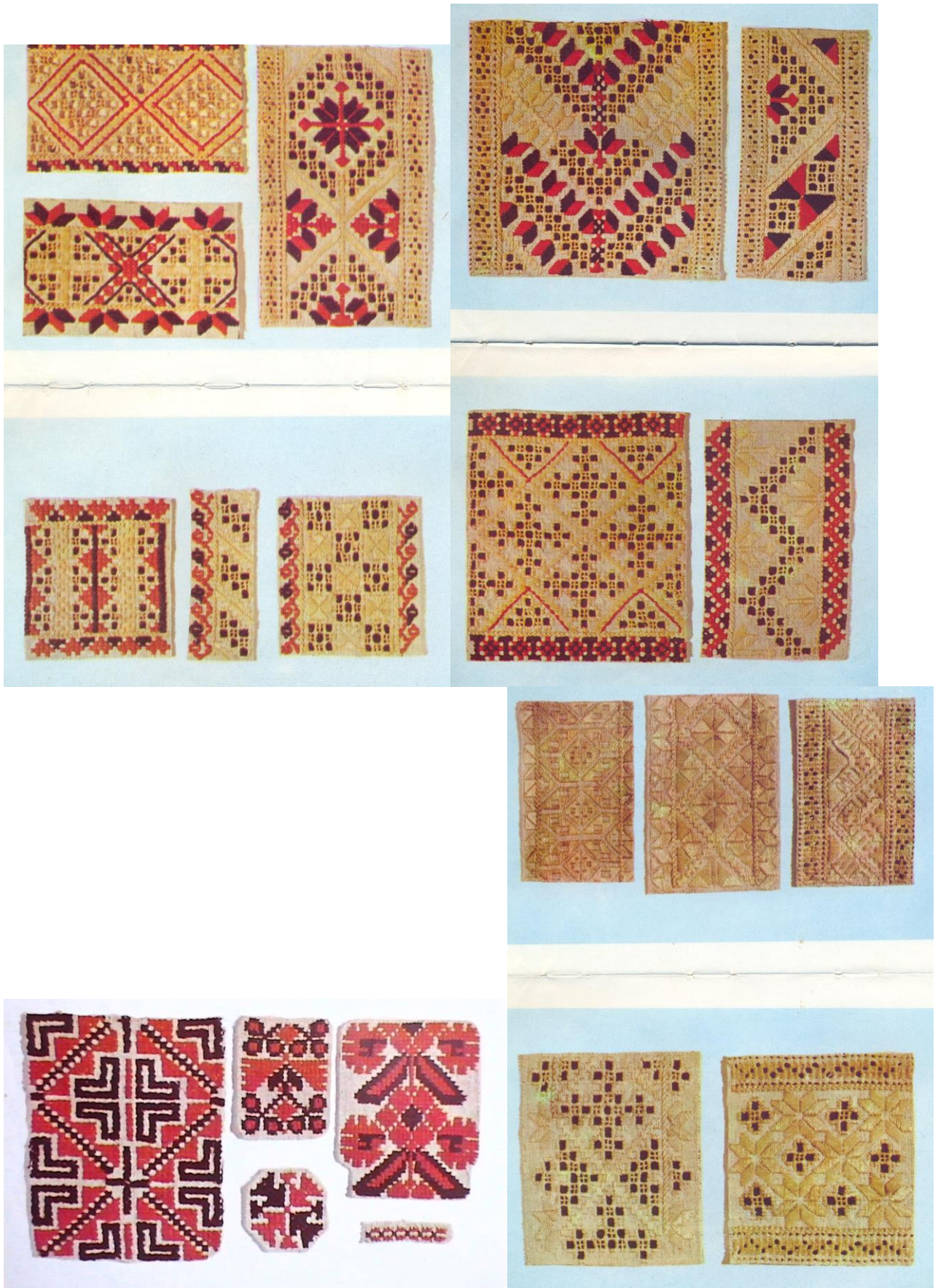
4. Там само. – С. 7-8.

5. Там само. – С.4, 8-9.

6. Матеріали польових досліджень авторки. (далі МПДА) – Довга Марія Олексіївна, 1917 р. н., с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

7. МПДА. – Телятник Ярина Варивонівна, 1905 р. н., с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.

8. МПДА. – Левчук Ярослава Миколаївна, 1978 р. н., м. Київ (посилається на спогади своєї бабусі Грушевської Тамари Марківни, 1905 р.н. – дочки Грушевської Марії Іванівни).

Зразки вишивок із колекції Марії Грушевської

ПОЛІЩУК Вікторія,
учениця 11-Б класу
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області
Науковий керівник: **КРАВЧЕНКО Олег,**
учитель історії та основ правознавства
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області

РОЗВИТОК ІГРАШОК ТА ЗАБАВЛЯНОК НА ЧИГИРИНЩИНІ ВПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Саме дитинство людина характеризує як найщасливіший період життя. З дитинством у нас асоціюються батьки, друзі та іграшки. На жаль, ми стали забувати про традиційні іграшки та забавлянки минулого століття — добрі та веселі. Звісно, іграшки минулого не виблискують, як холодна пластмаса, а тогочасні забавлянки не були у віртуальному світі, зате мають у собі набагато більше – частинку душі цілого народу. Я провела вибіркоче інтерв'ювання в межах Чигиринщини, в якому роздобула інформацію про іграшки, ігри та інші види дозвілля у дітей.

Розгляньмо аналіз польових досліджень. На початку 60-х років були популярні ігри, які виховували патріотичний дух, зокрема гра «Знамя» або «Бій за прапор». Правила цієї гри нам надала уродженка села Тіньки, Жадан Тетяна Дмитрівна (1951 року народження) [1]. Згідно з її спогадами: «На футбольному майданчику, на воротах стоїть черговий і там 3 прапорці. Ділились на команди: білі та червоні (аналогічно до червоноармійців і білогвардійців). По свистку команди одразу біжать, щоб вкрати прапори. Якщо упав чи вдарився, більше бігти не можна. Якщо вкрав, то біжиш до своїх воріт і ставиш там прапор». Стосовно ігор з м'ячем, то їх, за свідченнями Тетяни Дмитрівни, було найбільше, наприклад «Штандер-стоп».

Правила гри «Штандер-стоп»: «Це гра з великим м'ячем. Група дітей підкидають цей м'яч і вигукують якесь ім'я, ну і та дитина, чие ім'я назвали, має зловити його. Якщо гравець не встиг зловити м'ячик і він впав, торкнувшись землі, всі гравці розбігаються в різні боки до тих пір, поки гравець не підніме м'ячик і не крикне «Стоп!». Після цього всі завмирають, і гравець, повернувшись в центр кола, повинен потрапити м'ячем у будь-якого іншого гравця. Якщо йому це вдалося, осалений гравець стає новим ведучим, якщо він ні в кого не влучив, гравець водить знову».

Згідно свідчень Рожко Любов Степанівни (1951 року народження) [6], уродженки села Тіньки, у селі робили іграшки навіть швеї (зокрема її мама): «Мої улюблені іграшки були «Ведмедики». Моя мама гарно шила іграшки і у нас з Олею (сестричкою) було їх чимало. Цих ведмедиків з часом у нас було багато, різних розмірів – ціла ведмежа сімейка».

А от Мироненко Ольга Григорівна (1954 року народження) [4], уродженка села Мельники, свідчить: «Коли відцвітала жовта акація

(декоративні кущі) із стручків робилися гарні «пищики». Грати можна було на молодих липових листочках. Під час жнив з хороших соломинок робилися «млинки». Найкращим проведенням часу були книги, журнали і газети. Було багато дитячих видань: «Зірка», «Юный ленинец», «Барвінок», «Юний натураліст», «Юний технік», «Спорт» та ін.

Популярне було рукоділля на Новий рік – гірлянди, іграшки.

Уже у молодших класах дівчатка вишивали хрестиком і гладдю.

З привітальних листівок (їх було багато в кожній хаті) шилися «шкатулки різних видів», хоча також, доповнює, «в цей час з'явилися магазинні іграшки – ляльки, медведики, машинки, коники».

З саморобного – паперові коники, човники, літачки. З клаптиків тканин (брали у знайомих швачок): лялечки, одяг для ляльок.

Дітлахи та підлітки навіть при відсутності іграшок не засмучувались, адже досить популярним було ворожіння. Уродженка села Суботів – Захарченко Стефанія Філімонівна [2] (1955 року народження), розповіла: «Зимою, на старий новий год, гадали. Ідемо біля заборів, вирвали штафетину, щитаємо: «Вдівець – не вдівець, вдівець – не вдівець». Балабушки (коржики на сковороді) пекли на «Андрія», а на старий новий год ще ворожили на заміжжя або на черевик». Також Стефанія Філімонівна наголосила, що дуже любили співати, а конкретно «Подоляночку». Правила: «Діти беруться за руки і становляться у коло. Вибирають лічилкою подоляночку. Діти починають співати і ходити по колу, а подоляночка робить все те, про що вони співають:

Десь тут була подоляночка,
Десь тут була молодесенька.

Тут вона стояла,
До землі припала,
Личка не вмивала,
Бо води не мала.

Ой, встань, встань, подоляночко,
Обмий личко, як ту скляночку.

Візьмися у бочки –
За свої скочки,
Підскочи до раю,
Бери сестру з краю.

Подоляночка вибирає дитину з кола, і та стає на її місце. Діти знову співають».

Досить розповсюдженими для дітей перших років життя у 70-80-ті роки ХХ століття були, так звані, «пупсики». Це виготовлені фабричним методом маленькі ляльки. Виготовлялись із гуми чи пластмаси жовтуватого кольору та не були розфарбованими.

У 70-ті роки ХХ століття в роздрібній торгівлі з'являються й інші різновиди дитячих ляльок, якими залюбки гралися дівчатка різних вікових категорій. Для немовлят першого року життя найбільш розповсюдженими іграшками були модернізовані за оформленням «торохкальця», які частіше

називають російськомовним словом «погремушки». Матеріал, із яких виготовлялись ляльки, гума або пластмаса. Ляльки часто продавались із одягом. Одним із улюблених занять дівчаток середнього шкільного віку було пошиття суконь для своїх улюбленців. Окрім ляльок, в цей же період, в магазинах з'являються іграшкові медведики, собачки, котики, білочки, зайчики, літаки, автомобілі, пістолети, автомати та багато інших іграшок для дітей різного віку і вподобань.

Не дивлячись на таке різноманіття фабричних іграшок, діти середнього шкільного віку виготовляли іграшки і власноруч. Як згадує Черноус Олена Борисівна, 1973 р.н. [7], уродженка с. Медведівка: «із паперу робили коники, човники, літачки. З клаптиків тканини (брали у знайомих швачок) – лялечки, одяг для ляльок».

Звісно не всі іграшки дитина могла зробити самостійно, деякі виготовляли батьки або інші родичі. Кучеренко Валентина Леонідівна, 1966 р.н. [3], розповідає: «У мене був дерев'яний кінь – гойдалка, якого мені змайстрував дідусь, хоча серед дітей більш популярні були ляльки «пупсики». Також дуже популярними були м'ячі (різних видів та розмірів), дитячі велосипеди, дзиги, ляльки – нелягайки.

У 80-ті роки ХХ століття популярними іграми дітей були ігри: «Резинка», «Платочок», «Вожатий, вожатий, подай піонера». Правила цих ігор розповіла Набока Оксана Степанівна [5], 1968 року народження, уродженка с. Суботова:

«Вожатий, вожатий, подай піонера». Дві команди шикуються у дві шеренги, одна навпроти іншої, і беруться за руки. З боку однієї з команд лунає заклик: «Вожатий, вожатий, подай піонера!». Інший запитує: «Кого?». Далі називається ім'я члена команди. Він має пробігти відстань між двома командами, добігти до шеренги суперників і «розірвати» міцно стиснуті руки. Якщо йому це вдається, він забирає одного із учасників іншої команди до своєї команди. Якщо руки «розірвати» не вдалось, гравець залишається в команді суперників, збільшуючи їх чисельність. Переможе та команда, чисельність якої в кінці гри буде більшою.

«Платочок». Зі слів Оксани Степанівни: «стають всі у коло і комусь із хлопців даємо носовий платочок, він іде за колом і кладе на плече іншому хлопчикові і починає тікати. А той, у кого хусточка, має догнати або вільне місце у колі зайняти».

«Резинка». Для гри потрібна резинка довжиною 4-5 метрів. Її пов'язують міцним вузлом, щоб вийшов своєрідний хомут. Двоє граючих стоять «ноги нарізно». Розтягують гумку на висоті щиколоток, а третій стрибає. «Допустив помилку – міняється місцем з тим, хто тримає гумку. У грі використовуються різні фігури, всі їх потрібно повторити, пройшовши тим самим дев'ять рівнів. Кожен рівень потрібно пропригати стільки разів, яким за рахунком є цей рівень. Тобто, перший раз стрибок один, другий – два, і так далі. Коли збиваєшся – починаєш стрибати з того рівня, на якому затнувся».

Отже, слід зазначити, що так зване «покоління Х» було більш креативним у дитинстві, адже попри відсутність грошей на магазинні іграшки, вони завжди могли знайти альтернативу пластмасовим лялькам чи машинкам, використовуючи сировину рослинного походження. Згідно з польовими дослідженнями, діти були більш загартованими та товариськими, тому вільний час проводили у великому колі друзів, граючи в улюблену гру. Тож, повернімося у минуле, адже воно – поступ у майбутнє!

---

1. Матеріали польових досліджень автора – записано від Жадан Тетяни Дмитрівни, 1951 р.н., с. Тіньки, 25.11.19. – С.1.

2. МПДА – записано від Захарченко Стефанії Філімонівни, 1955 р.н., с. Суботів, 17.11.19. – С. 2.

3. МПДА – записано від Кучеренко Валентини Леонідівни, 1966 р.н., м. Чигирин, 20.11.2019. – С.3.

4. МПДА – записано від Мироненко Ольги Григорівни, 1954 р.н., с. Мельники (наразі мешкає у місті Чигирин), 24.11.19. – С. 1.

5. МПДА – записано від Набоки Оксани Степанівни, 1968 р.н, с. Суботів, 17.11.19. – С. 3.

6. МПДА – записано від Рожко Любов Степанівни, 1951 р.н., с. Тіньки (наразі мешкає у місті Чигирин), 23.11.19. – С. 1.

7. МПДА – записано від Черноус Олени Борисівни, 1973 р.н., с. Медведівка (наразі мешкає у місті Чигирин), 23.11.19. – С.3.

**ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ,
ЗАПОВІДНІ МІСЦЯ
НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ**

КУКСА Надія,
*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України*

ПАМ'ЯТКИ ЛАНДШАФТУ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»: ТРИ КРИНИЦІ

З-поміж п'яти пам'яток ландшафту, що перебувають під охороною НІКЗ «Чигирин», однією з найбільш затребуваних є Три криниці у Суботові. Обставини та час їх створення за браком документальних джерел не з'ясовані. Попри свою популярність, пам'ятка має досить бідну історіографію. Вперше згадується у «Сказаниях о населенных местностях Киевской губернии...» Л. Похилевича, який, посилаючись на народні джерела, вказує на виникнення Трьох криниць саме за часів Богдана Хмельницького: «Ко временаъ Хмельницкаго жители относят три криницы, одна подле другой, съ легкою и прозрачною водою, обяванныя своїмъ сохранениемъ тому, что находятся вдали от замка – на конецъ сада и звъринца»[5, с. 682]. За переказами, в цьому урочищі, що зветься Качалка, був козацький шпиталь, для потреб якого і використовували джерельну воду.

Подальші відомості відслідковуємо у збірці етнографа і фольклориста Марка Грушевського, «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» у розділі «Три криниці гайдамацькі». Посилаючись на перекази, записані від місцевих старожилів, Марко Грушевський вважає, що з'явилися три криниці за часів Коліївщини [1, с. 5-32]. Однак, беручи до уваги те, що відомості наведені Л. Похилевичем на три десятиліття раніше, схильні вважати більш достовірними саме їх.

Особливо цінними для дослідження історії пам'ятки є світлини ХІХ – поч. ХХ ст., вміщені у збірку «Гетьманське гніздо...», виконані на

Три криниці. Світлина П.Жолтовського. 1931

замовлення Михайла Грушевського, які є найдавнішими відомими на сьогодні зображеннями об'єкта. У фондах заповідника та приватних збірках збереглося чимало знімків початку – першої половини ХХ ст., які дають змогу спів ставити вигляд трьох криниць та прилеглої території впродовж останніх ста років. Напрошується висновок, що у місцевих мешканців завжди було

особливе відношення до пам'ятки. Територія доглянута, зруби і цямрини криниць у належному стані.

Отже, з упевненістю можна стверджувати, що три криниці існують у Суботові щонайменше три століття, хоча ці дані опираються виключно на народні джерела. За цей час виникло чимало легенд та переказів, суть яких, якщо відкинути часові нашарування та літературну обробку, зводиться до того, що викопані вони були за часів гетьмана Богдана Хмельницького.

Слід зауважити, що дослідники XIX – поч. XX ст., яких цікавили старожитності Суботова, особливої уваги цій пам'ятці не приділяли. Інформації про три криниці у їх напрацюваннях не знаходимо.

До початку 50-х рр. XX ст. функціональне використання криниць визначалося як побутове. Ситуація почала змінюватися у процесі підготовки до святкування 300-ї річниці Переяславської ради. У 1953 р. було проведено впорядкування трьох криниць та прилеглої території: виготовлено соснові зруби, на місці звичайної доріжки, прокладеної місцевими мешканцями, збудовано кам'яні сходи. Установлено пам'ятний камінь з текстом: «Три криниці виконані за наказом Богдана Хмельницького на честь спільної боротьби українського, російського та білоруського народів у визвольній війні проти польської шляхти» [4]. Відтоді і до проголошення Незалежності України Три криниці партійними функціонерами стали подаватися як символ «братерської дружби трьох народів – українського, російського і білоруського у боротьбі з польською шляхтою». Криниці були внесені до туристсько-екскурсійних маршрутів, хоча й продовжували виконувати функцію джерела водопостачання для частини місцевого населення, що проживало неподалік.

Знаходимо згадку про Три криниці як про пам'ятку козацьких часів у нарисі Г. Логвина, який вперше провів дослідження у Суботові та Чигирині [3, с. 48].

На початку 1970-х рр. у процесі виконання комплексних пам'яткоохоронних заходів на Чигиринщині місцевим Міжколгоспбудом на Трьох криницях встановлені дубові зруби. Рішенням Черкаського облвиконкому № 367 від 27 червня 1972 р. Трьом криницям було надано

Три Криниці. Сучасний вигляд

статус пам'ятки ландшафту місцевого значення та поставлено на державний облік з присвоєнням охоронного знаку за № 126 Пг [4].

Зі створенням у 1989 р. заповідника Три криниці з прилеглою зоною, загальною площею 3,0 га, ввійшли до складу його охоронних територій.

У 2001 – 2003 рр. на замовлення НІКЗ «Чигирин» згідно АПЗ №01/01 від 03.01. 2001 р. ПП «Ларо» були виконані рекомендації

з облаштування території і відновлення самих криниць і проведені відновлювальні роботи першого етапу, в т.ч. повністю замінені зруби криниць, підпірної дубової стійки, східців та жолоба з настилом, замінений дубовий вхідний місток, дерев'яна огорожа навколо нижнього майданчика, установлені рекламно-інформаційні стенди на верхньому та нижньому майданчиках, видалено аварійно небезпечні дерева [4]. Постійно проводиться робота з впорядкування криниць та прилеглої території, підтримується належний санітарний стан.

Три криниці відомі широкому загалу далеко за межами Чигиринщини. Адже знаходяться серед живописного природнього ландшафту, який за три століття практично зберіг свій первісний вигляд. Пам'ятка входить до екскурсійного маршруту історичними місцями Суботова, пов'язаними з життям Богдана Хмельницького. Щороку її відвідують сотні тисяч екскурсантів.

Три криниці стали джерелом натхнення для місцевих художників, поетів, музикантів, які присвятили їм свої твори.

Три криниці з прилеглою територією – одна з локацій культурницько-просвітницької розважальної програми «Ігри, розваги та забавлянки старого Суботова», розробленої науковцями відділу «Суботівський історичний музей».

-
1. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр.1897-9 / Подав Марко Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. Т. ХСІ. – С. 5-32.
  2. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 689.
  3. Логвин Г. Чигирин. Суботів: архітектурно-історичний нарис. – К., 1954. – С.58.
  4. Паспорт об'єкта культурної спадщини Три криниці № 126 Пг.
  5. Похилевич Л. Сказання о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 682.

ПРОХАЧ Надія,

викладачка Чигиринського коледжу

Уманського національного університету садівництва, краєзнавець

СУБОТІВСЬКІ ДУБИ – ЗЕЛЕНІ ХРАНИТЕЛІ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

*Гой, Дубе, Дубе, мій діду любий!
Холи в господу до нашого роду,
на наших синів дай свою силу,
щоб зліє духи їх не косили.
На наших синів дай свої м'язи,
щоб зліє духи не рвали в'язи.*

Дуб у багатьох народів вважався найкрасивішим деревом, і до нього ставилися з пошаною і любов'ю. Недарма латиною дуб так і називається:

«гарне дерево» – Кверкус (Quercus), від кельтських слів «quer» – «гарний» і «suez» – «дерево» [1]. В давнину у слов'ян дуб був символом слов'янського язичницького верховного бога Перуна – володаря вогню та блискавки, покровителя вояків та ковалів.

За християнства виникло повір'я, ніби під дубом ховаються від Божого гніву чорти, й саме тому стріли-блискавки часто влучають у стовбур. Із тієї причини й остерігалися переховуватися від грози під цим деревом [13]. Дубові гаї були місцем здійснення важливих ритуалів (жертвоприношення, суду, клятви), в них улаштовувалися свята [1].

Дубові гілки, листя, жолуді використовувались для здійснення різних обрядів. Ще в ХХ ст. молодята здійснювали весільний обряд триразового обходу (чи об'їзду) навколо дуба, навіть після церковного вінчання [14].

До речі, дуби використовували і у повсякденному житті. Наприклад, з жолудів виготовляли борошно для випікання хліба. З них же можна виготовляти і кавовий напій [4].

Дуби досить часто виступають хранителями і історичної спадщини, адже можуть мати тривалий життєвий цикл. Найстарішим дубом у світі є Мамрійський, що знаходиться у Палестині. Вважають, що йому близько 5000 років [15].

В Україні ж загалом зростає 3295 унікальних дерев, вік яких становить понад 200 років. Серед них дуби, липи, груші, сосни та інші. Всі вони паспортизовані і внесені до реєстру територій і об'єктів природно-заповідного фонду [3].

У нашій місцевості найвідомішим та найстарішим є дуб Максима Залізняка, якому більше 1100 років. Його вважають «патріархом» українських лісів. Дуб вже не має жолудів, він також пережив 6 ударів блискавки. Дуб Максима Залізняка бачив чимало історичних постатей та подій. Це дерево є найбільшим деревом в Україні та входить до десяти найбільших в Європі. З 2010 р. він – одне із 17 Національних дерев України [16].

Серед переказів, що увійшли до творчого доробку відомого етнографа, краєзнавця і фольклориста Марка Грушевського, мимоволі натрапляємо на опис суботівського дуба-довгожителя, що свого часу був одним із сторожових об'єктів «Вовчого шпиля». «...На шпилі був старий дуб, і старі люде, було, не знають, коли він був молодим, усе однаковий був собі – старий та старий. Був він високий, а маяк ще вищий вигнали. За цього дуба маяк узятий був скабами залізними, а як де, то й загнані було скаби в дуба. Поки й зогнив маяк, діти все по ньому лазили, грались, коли скотину пасли в лісі. Як звалили сього дуба, як продана була казною ця ділянка лісу Жидам, то у дубові тому і скоби ті познаходили. Може, дуб ще козацький був, бачив хоч не Хмеля, то Гонту, або й на Мазепу поглядав, як той з Петром бив ся за Україну по той бік Дніпра. А Жиди його на шпали попиляли, нашому братови хіба тріски та обаполи з його остались. Геть казна зпліндрувала дубину і грабину на шпилі: полощуть ся Жиди в йому, а нашому братови дубця – не то тріски не можна взяти, й стежкою не маєш права йти лісом». Можливо, якби не варварська діяльність людини, чи то інші обставини, на

сьогодні Чигиринський край був багатший на ще одне віковичне дерево серед реліктового лісу.

На сьогодні на території села Суботів також є ці кремезні велетні виду дуб звичайний (від лат. *Quercus robur*), хоча й значно молодші від холоднорського. Один із них красується в центрі села біля будинку сільської ради, а інший – на замчищі Хмельницьких. За часів Хмельницького і справді на дворіщі росли дуби, які давали тінь в умовах спеки, а на дубових одвірках був напис “ Бог нам прихисток і сила” [8].

За однією з версій, навіть село Суботів носить свою назву від негасимого вогнища саме з дубових дров – так звані „суботки”, „собутки”, що палали перед святом бога Перуна [5].

Метою нашого дослідження було дізнатись, про які події мовчать саме ці кремезні велетні, адже часто численні відвідувачі родового маєтку Хмельницького цікавляться, скільки років має кожен із них.

Для найбільш достовірного визначення віку дубів потрібно знати про час їх посадки, тому ми намагались зібрати якнайбільше інформації та об'єктивно її проаналізувати.

У Суботові на замчищі Хмельницьких існував інтернат (1950 – 1980 рр.), що був облаштований у приміщенні будинку священика (споруджений 1840 р.), який правив у Іллінській церкві.

До інтернату вела красива алея з дикого бузку та жовтої акації, залишки якої і до цього часу нагадують про її існування... На фото приміщення інтернату, зробленому із дзвіниці Іллінської церкви 1953 року, у місці, де зараз росте наш розлогий дуб, ніякого, навіть маленького деревця не спостерігаємо, тому можна зробити висновок, що дубу на Замчищі не більше як 64 роки [10].

За словами жительки Суботова, що має будинок поблизу Замчища, Марії Юхимівни Каплоухої, 1934 р. н., дуб був посаджений на початку 60-х рр. ХХ століття. «...Поназ'їжджалися чини високопоставлені на святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, та й було посаджено оті два дуби, що на Замчищі та в центрі». Очевидно, Марія Юхимівна має на увазі святкові заходи, що приурочувались 300-річчю Переяславської ради (1654 р). Враховуючи цей факт, дуби повинні мати однаковий вік – 63 роки. Але кожен, хто був у центрі села, не міг не помітити біля кремезного дуба табличку з написом «Дуб посаджений в 1964 році на честь 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка». Звідси бачимо, що ці версії частково доповнюють одна одну.

1973 року Марія Юхимівна купила будинок на вулиці Музейній, що веде до Замчища: «Тоді як купила я хату, то той дуб був ще зовсім молоденький» (показує рукою на рівні грудей). Щодо жолудів респондент з твердою впевненістю повідомляє, що з'являлись вони почали у 1983 році: «Спочатку їх було трішки, а потім вже побільшало» [7].

Оскільки ділянка на Замчищі, так і в центрі села, є відкритою, то можна підтвердити слова М. Ю. Каплоухої, адже на відкритих галявинах дуб починає цвісти у віці від 20 років, а в лісі – від 50 років.

Існують також інші способи визначення віку цих могутніх дерев, але вони дають лише приблизні результати.

Використання деструктивних способів для визначення віку дерева у нашому дослідженні було б недоцільним, адже для цього потрібно або ж спилувати дерево для підрахунку кілець, або використовувати бур Пресслер, який також пошкоджує стовбур, що може призвести до небажаних наслідків для самого дерева та й до того ж його використання є дуже дороговартісним [6].

Також існує досить достовірний спосіб дослідження віку дерев за допомогою радіоактивних ізотопів вуглецю (C^{14}), так званий радіовуглецевий аналіз, адже під час фотосинтезу рослини поглинають вуглекислий газ, який може накопичуватись у тканинах, а період напіврозпаду вуглецю становить 5370 років. Використання такого способу наразі неможливе через його високу вартість [17].

Для порівняння із відомостями, що зібрані у місцевих жителів, ми використали інші способи, що не принесли шкоди досліджуваним деревам.

Математично вік дуба можна визначити, використавши так званий «польський спосіб».

Для кожної породи дерева є формула – коефіцієнт перемножується на обхват стовбура на відстані 1,30 метри від рівня ґрунту. Такий спосіб використовують для дерев з обхватом стовбура до 6 метрів. Для дуба коефіцієнт =1. Більш молоді дуби (до 600 років) ростуть зі збільшенням обхвату на 100-120 см за 100 років. А після 1000 років практично перестають рости [9]. Оскільки наш дуб на замчищі має обсяг 220 сантиметрів, коефіцієнт дорівнює 1, то це 220 років?! Дуб в центрі села має обхват 275 см, то це 275 років?! Але, як бачимо, це не відповідає дійсності. Отже, даний спосіб для дерев, що мають вік до 100 років, видався малоефективним.

У міру зростання дерева, товщина його стовбура з кожним роком збільшується. Знаючи середній річний приріст дерева цього виду у нашій місцевості, можемо розділити на нього радіус стовбура, оскільки кільця ідуть по колу. Середньорічний приріст залежить від виду дерева та місцевих умов. Наприклад, в лісі дерева ростуть швидше, ніж у місті, тому цей метод дає дуже приблизні результати. У дерев не завжди утворюється одне річне кільце на рік. Погодні, ґрунтові умови та інші фактори можуть призвести до кількох кілець або відсутності кілець у певному році.

Для цього треба виміряти окружність стовбура в сантиметрах на рівні 1,3 м від землі. Далі обчислюємо діаметр стовбура (розділивши коло (окружність) на число Π (3,14)). Позаяк кільця ідуть по колу, нам треба дізнатись радіус (1/2 діаметра). Дуб на замчищі: $D=220\text{см}/3,14=70\text{ см}$, $R=70\text{см}/2=35\text{ см}$; дуб у центрі Суботова: $D=275\text{см}/3,14=87\text{см}$, $R=87/2=43\text{ см}$

Тепер можна вирахувати приблизний вік дуба, враховуючи при цьому той факт, що в середньому за один рік наростає річне кільце в 2-3 міліметри. За нашими розрахунками виходить, що дубу в центрі села: $43\text{ см}/0,2\text{ см}(0,3) = 215$ (143) років; дубу на замчищі: $35\text{см}/0,2\text{см}(0,3)=175$ (116) років. Варто відзначити, що товщина кожного річного кільця відрізняється. Багато в чому через те, наскільки був теплим рік, в якому місці росте дуб, наскільки

холодною була зима та інших природних факторів. Та й, враховуючи вище сказане, як бачимо, математичні розрахунки справді не дають достовірних результатів.

У підсумку варто сказати, що за результатами нашого дослідження, дуб на замчищі має близько 63 років, тоді як дуб у центрі – 53 роки. Враховуючи те, що за своїм обхватом товщина другого переважає товщину першого, можемо припустити, що висаджені вони в один час, адже існує багато екологічних чинників, що впливають на середньорічний приріст. Незважаючи на відсутність статусності, ці дерева притягують до себе своєю силою, буйною кроною та величиною. Недарма в народі говорять – хочеш оздоровити тіло й душу – іди в ліс, знайди гарного дуба, прихились до його стовбура, і відразу ж відчуєш прилив непізнаної сили та енергії.

Можливо, дуб на замчищі Хмельницьких може з часом отримати статус священного, адже, за словами В. Є. Борейка, дерево може бути святим, якщо зростає біля храму або монастиря [11], а Іллінську церкву щороку відвідують тисячі туристів як із різних куточків нашої держави, так і з-за кордону. Якщо молодята, що вінчаються в храмі Святого Пророка Іллі, захочуть підтримати давню традицію триразового обходу навколо дуба, то його можна зробити ж одразу на замчищі Хмельницьких або в центрі нашого мальовничого та історично насиченого села Суботів.

До речі, дуб, що зростає на замчищі, вже навіть має нащадка. З нагоди 360-річчя з часу поховання Богдана Хмельницького у Суботові працівниками відділу заповідника було посаджено саджанець від дуба у південно-західній частині дворища, що в майбутньому може сприяти укріпленню крутого схилу та даватиме тінь для відвідувачів в умовах спекотної екскурсії.

Сподіваємось, що підібрана нами інформація буде корисною як для відвідувачів нашого краю, так і для місцевих жителів, адже легенд у Суботові і так вистачає. Хто знає, можливо наші юні дуби – це майбутні рекордсмени Чигиринщини, відомості про які ми намагались знайти, дослідити та зберегти для прийдешніх поколінь.

Р.С. Виміри окружності стовбура проводились у травні 2019 року.

---

1. Верзилин Н.М. По следам Робинзона. Сады и парки мира. – Л.: Детская литература, 1964. – 576 с.

2. Вишнівська Д. Екологічні традиції українців: озеленення могил // <https://life.pravda.com.ua/columns/2013/05/2/127998/>

3. Державний реєстр плюсових дерев. – (нормативний документ Української Державної насінневої інспекції).

4. Івченко С. Зелений світ. – К.: Веселка, 1986. – С.41.

5. Кукса Н.В. Язичницькі корені в топонімії Чигиринщини: Версії походження назви села Суботів // Археологічні зошити з Пересопниці. II: зб. ст. учасників II наук. археолог. симпозиуму «Літописні міста давньоруської держави». 3-5 жовт. 2014 р. /Управл. культ. і туризму Рівнен. облдержадмін., Рівнен. держ. гуманітарний ун-т, КЗ «Культурно-археологічний центр «Пересопниця»» РОР. – Рівне-Пересопниця: О. Зень. – 100 с.

6. МПДА. – Василюшин Ігор Петрович, 1989 р. н. помічник лісничого Матвійвського лісництва.

7. МПДА. – Розповідь місцевої жительки Каплоухої Марії Юхимівни, 1934 р.н.

8. *Повседневная жизнь, досуг и традиции казацкой элиты Украинского гетманства.* – СПб.: Алтейя, 2017. – 198 с.

9. *Стародавні дерева України // Реєстр-довідник / П.І. Гриник, М.П. Стеценко, С.Л. Шнайдер, О.Г. Листонад, В.Є. Борейко // <http://www.greenforums.info/greenlib/general/Borieiko%20V.%20Ie.%2C%20soavtory/Starodavni%20dierieva%20Ukrayini%20%28rieie%20%28593%29/Starodavni%20dierieva%20Ukrayini%20%28r%20-%20Borieiko%20V.%20Ie.%2C%20soavtory.pdf>*

10. *Чигиринщина в історії України. Збірник 4. Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь століття. Матеріали Четвертої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2011. – 324 с.*

11. *Чигиринщина в історії України. Збірник 5. Літопис Чигиринського краю. Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції “Чигиринщина в історії України” / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2016. – 436 с.*

12. *Чугуєнко М. В. Моя Україна. Ілюстрована енциклопедія для дітей.* – Харків: Веста: Видавництво “Ранок”, 2006. – 128 с.

13. [Електронний ресурс] <http://dovidka.biz.ua/tsikavi-fakti-pro-dub/> Довідник цікавих фактів та корисних знань

14. [Електронний ресурс] “Українське народознавство” та “100 найвідоміших образів української міфології” <http://www.skarby.org.ua/mify-ta-lehendy-davnoji-ukrajiny-dub-verba/>

15. [Електронний ресурс] https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Мампійський_дуб

16. [Електронний ресурс] <https://we.org.ua/malovnychi-kutochky-ukrayiny/cherkaska-oblast/dub-maksyma-zaliznyaka/>

17. [Електронний ресурс] [Um.co.ua/7/7-17/7-178874.html](http://um.co.ua/7/7-17/7-178874.html)

МОСКАЛЬОВА Яна,

учениця 11-Б класу

Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2

Чигиринської міської ради Черкаської області

Науковий керівник: КРАВЧЕНКО Олег,

учитель історії та основ правознавства

Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2

Чигиринської міської ради Черкаської області

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЧЕРВОНОКНИЖНИХ ПІДСНІЖНИКІВ У ХОЛОДНОМУ ЯРУ

Холодний Яр – це лісовий масив зі славетною історією наших предків. Він має не лише історичне, а й природоохоронне значення: по всій території розташовуються визначні пам'ятки, кургани скіфської доби, городища, руїни церков і печер. Та попри все, Холодний Яр є справжнім скарбом для екологів і біологів, адже ця місцина насичена різними рідкісними представниками флори України.

Одним із таких представників є червонокнижний підсніжник складчастий (*Galanthus plicatus*). З грецької назва перекладається як «молочно-квітковий», адже колір квітки схожий на молоко. Його найближчі ареали цвітіння розташовані в Криму, а також на Черкащині в урочищі Холодного Яру. Зростанню даного виду у нашій місцевості немає

пояснення, адже його поширення тут не є характерним. Існує декілька версій їхньої появи: завезення з ареалу поширення та з прадавніх часів. Задля того, аби червонокнижну рослину не знищували, її охороняють студенти з волонтерською метою.

Ще у 1993 році директор філії «Холодний Яр» національного заповідника «Чигирин» Богдан Легоняк започаткував охорону плантацій підсніжника, адже багато браконьєрів з метою «підзаробити» масово крали і нищили квіти. Вже у 1996–1999 роках до охорони залучилися небайдужі мешканці навколишніх сіл та члени НІКЗ «Чигирин». З роками квітучий масив збільшувався, тому вже у 2002 році до охорони підсніжників долучилися і студенти кафедри екології та біомоніторингу Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Раніше підсніжник складчастий зростав у Холодному Яру на території Креселецького лісництва на кількох гектарах. Завдяки сприятливим умовам та охоронним заходам він значно поширився. Так, у останні роки було виявлено нові місця зростання рідкісного виду підсніжника на лісових ділянках Тимошівського лісництва. Наприкінці 2018 року було створено ще чотири заказники загальною площею 18 гектарів саме по підсніжнику складчастому. На таких природоохоронних об'єктах заборонено проводити будь-які види господарської діяльності. Ця територія перебуває під посиленою охороною. Зокрема, саме завдяки охоронним заходам локація підсніжника складчастого з кожним роком розширюється, з'являється у місцях, де її ніколи раніше не було, і сьогодні вже сягає загальної площі понад 60 гектарів.

Цього року на початку січня почали проростати пагони квітів. І вже в березні масштаби цвітіння підсніжників сягнули 60 га популяції. Це все відбулося через аномальну зиму. І студентська група біологів та екологів, довго не чекаючи, прибула до Холодного Яру. Охорона підсніжників є

досить важливою справою, адже цей вид квітує на рівнинній місцевості лише на Черкащині. Тому студенти разом зі своїми викладачами відносяться до цієї справи досить відповідально. Вони обнесли стрічкою галявину первоцвітів та прикріпити таблички «Зривати квіти – заборонено!»

Така акція проходить щороку і має назву «Первоцвіт» та триває близько місяця, доки цвітуть підсніжники. Екологи проводять різноманітні заходи, аби вберегти квіти від знищення, організують роз'яснювальні бесіди з туристами, забезпечують патрулювання території, де вони ростуть. Та під час перебування тут студенти мають змогу і навчатися. Адже це унікальна можливість розширити свої знання про природу й історію рідного краю, біорізноманіття та інші навчальні дисципліни.

«Весняна перлина» в Холодному Яру стала справжнім туристичним об'єктом. Аби побачити цю красу в період її цвітіння сюди з'їжджаються туристи з усією Україною та навіть із-за кордону. У вихідний день тут можна зустріти близько трьох тисяч відвідувачів одночасно, а волонтери в цей час стають екскурсоводами.

Я вважаю, що кожен повинен хоча б раз побувати в Холодному Яру і насолодитися цією красою. Особисто я неодноразово разом зі своєю родиною відвідувала Холодний Яр та ареал цвітіння підсніжника. Якщо вам пощастило стати свідком квітування підсніжника, то ви отримаєте неймовірну насолоду та задоволення. Ці квіти наділені незрівнянною красою, яка тішить око відвідувачів. Тож ми повинні берегти нашу природу і завдяки зусиллям кожного даний вид підсніжника складчастого може з часом поширитися і на всю Україну. Все залежить від кожного з нас.

---

1. Акція «Первоцвіт-2020» триває! / Черкаськ. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Режим доступу: <https://www.cdu.edu.ua/news/pidsnizhnyky.html>

2. Квітують весняні перлини Холодного Яру / Черкаське обласне управління лісового та мисливського господарства, 08.04.2018. Режим доступу: <https://lis-ck.gov.ua/?p=11907>.

3. Матеріали польових досліджень автора – Легоняк Богдан Васильович, 1962 р.н., проживає в с. Медведівка Чигиринського р-н.

4. На Черкащині розцвіли червонокнижні підсніжники // Нова Доба, 15.03.2014.

5. У Холодному Яру на 60 гектарах зацвіли рідкісні підсніжники. Режим доступу: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3573/119/143992/>.

6. Лимаренко Яна, Ромодан В'ячеслав. Холодний Яр потонає у підсніжниках. Режим доступу: <https://www.5.ua/regiony/kholodnyi-yar-potopaie-u-pidsnizhnykakh-19-irik-pospil-studenty-tsilodobovo-okhoroniaiut-pervotsvity-rezultat-208927.html>. Дата звернення: 24.02.2020.

ВЕТРОВ Олександр,
почесний краєзнавець України, м. Кам'янка (Черкаська область)

КОРОТКИЙ ЛІТОПИС КАМ'ЯНСЬКОЇ СВЯТО-ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ: (від року 1765 до року 2018)

Історія Кам'янської Покровської церкви наскільки древня, що в ній тісно переплелися міфи, легенди, перекази та документальні історичні факти. Ще 16 серпня 1924 р. священник цієї парахвії Микола Кузьменко писав: «...існує поміж старими людьми і що цікаве. До «згону» людей, ...найскоріше за часів великої розрухи-руїни у XVII ст., ...було у Кам'янці сім церков, де вони саме стояли, ніхто не знає, церкви ті попалені, а скарб церковний зібраний і укинута в колодязь і засипано, де той колодязь ніхто не знає. ...Про це найбільше розказав мені 84 літній дід Микола Лісовій, которому розказував его уже дід» [10; с.53].

Важко сказати, де тут правда, а де легенди, тож звернемося до документального письмового джерела «Опису церков протопопії Чигиринської ключа жаботинського», згідно якого, закладка першої Покровської церкви датується 1765 р.: «Тогож ключа жаботинскаго, протопопії чигринской, въ местечку Камянце другая церковь въ храмъ Покрова Богоматере, 1765 г. іюля 25 дня, по листовному прошенію господина губернатора камянскаго Бориславскаго, по благословенію преосвященнаго господина Гервасія, епископа переяславскаго, заложена и освящена и святій антиминосъ выданъ, и до оной церкви во священника рукоположень Мартин Захарьевъ того ж года мая 8 дня в діякона, 22 дня во священника темъ же преосвященным переяславскимъ... К сей ведомости благочестиваго Троецкаго мотронинскаго монастыря игумен Мельхиседек подписался» [11; с.445].

Пустища оживали, місцевість навколо Сміли потроху заселялася. Адже рік закладення першої, або відновлення колишньої церкви в селі; відомості про рукоположення в храми священників і т.д. опосередковано вказують і приблизний час становлення місця, і кількості в ньому населення в розглянутий момент (маючи на увазі, що кожна церква тоді охоплювала в середньому не менше 50 парафіяльних дворів) [6; с.291].

Священник Микола Кузьменко на підставі посвідчення старих людей парахвії описував: «Храм був на старім цвинтарі – дерев'яний, ...построений був в українському стилі – мав три бані, окремо звінця, був малого розміру, а при ньому було два священника о.о. Остап і Яким, котрі вели життя цілком народне, – сами власними руками обробляли землю, пили – їли умісті з людьми – по просту. ...Одним словом про життя і діяльність тих священників, їх відношення до парахвіян і парахвіян до них, старі згадують із любов'ю і ласкою.

Совсім інакше згадують люде священника Амвросія Бінецького, котрий поступив у парахвію у 30-40 рр. пр. ст., як кажуть був грубий, дерзкій, часто

бив людей сам, доносив панам про неслухняних, вів життя по панські, осторонь стояв од людей, землю обробляли люде. Єсть ще дід котрий парубком носив український «оселедець» і о. Амвросій власними руками добре поскуб его, сказав: «Доки ти будеш носити цего хвоста». Це був послідній «оселедець» у Кам'янці. За надзвичайно деспотичнее відношення его до людей і навіть сусідньої Миколаївської парахвії священника его судили і він не дождався кінця суду скоропостижно помер» [10; с.52].

За довгі роки свого існування дерев'яна церква постаріла, почала занепадати, і кам'янський поміщик Микола Васильович Давидов збудував нову. Як записав дослідник церков Леонтій Похилевич у 1864 р. в книзі «Сказанія о населенныхъ местностяхъ Кіевской губерніи или статистическія, историческія и церковныя заметки о всехъ деревняхъ, селахъ, местечкахъ и городахъ, въ пределахъ губерніи находящихся»: «Покровская (церковь) на левой стороне Тясмина построена в 1854 г., старанием нынешнего помещика, гвардии поручика Николая Давыдова, на место прежней того же имени церкви, до 100 лет существовавшая.» [15]. За описом Миколи Кузьменка відомо, що померлого священника Амвросія Бінецького «...заступив зять его у 60-х р.р. Василь Радзимовський» [10; с.52].

Треба відмітити, що кінець XVIII – поч. XIX ст. став періодом жорстокої реакції російського самодержавства. Тоді національний і культурний гніт відбився в значній мірі і на мистецтві України. У 1800 р. вийшов указ царя Павла I про заборону в Україні будувати церкви в стилі козацького бароко. Москва значно посилила контроль за впровадженням у церковну архітектуру України свого, московського, псевдовізантійського стилю, а ревних доморощених прислужників щодо руйнування власних віковичних традицій у нас, як відомо, ніколи не бракувало [18; с.53]. Тож нова церква була побудована вже в іншому архітектурному стилі. Вона теж була дерев'яною, відносилася до 5-го класу і мала землі 50 десятин [15].

Не обминула церковне життя і перші революційні хвилі та глибоке анархічне коріння чортополоху, яке вона посіяла в провінції. У 1907 р. тогочасна кийвська газета «Киевлянин» писала: «Щось неймовірне і раніше ніколи не чуване відбулося в Кам'янці ввечері 30 листопада 1907 р. Зграєю розбійників спочатку були пограбовані кілька багатих єврейських будинків, був убитий лакей Давидових Федір Баранов, якого прийняли за касира маєтку. Потім, близько 10 год. вечора, розбійники захопили Миколаївську церкву, усередині якої справили страхітливий погром... Окрім грошей, нічого іншого з церковного майна не взяли, а тільки багато чого поламали і зіпсували. Через пару годин члени, мабуть, тієї ж банди зробили спробу пограбувати і другу кам'янську церкву – Покровську. Вчасно підоспівшими кінними стражниками погромники були розігнані. Вони тільки розбили одне вікно в церкві і замки від трьох зовнішніх дверей, але проникнути всередину неї не встигли» [5].

Уже про наступні роки, перед революцією 1917 р., уродженець Кам'янки письменник Федір Кравченко описував церковне життя так: «В

Кам'янська Свято-Покровська церква

Миколаївській церкві служба проходила більш пишно, ніж в Покровській, а стара дерев'яна церква «догнивала» в колишньому Давидівському парку.

Нова ж побудована підприємливим батюшкою Клеоповим приваблювала навіть тих інтелігентних християн, які проживали навколо цукрового заводу – на так званій Покровській стороні містечка. Всі інші «Покровські християни» збиралися в Покровську церкву» [7; с.61].

У тяжкі часи революції та боротьби за українську державу в 20-х р.р. у народі зародилася ідея створення самостійної церкви і відродження в ній старих українських традицій, що нищилися Москвою з 1686 р. Відродженню національної церкви сприяли тоді найкращі представники української культури і передової інтелігенції. Багато хто з них взяв участь у роботі Першого Всеукраїнського Собору Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), що відбувся 1921 р. у Києві.

Про подальшу історію та українізацію Покровської парахвії писав почесний член парахвії Іван Микитович Паламаренко, котрий приймав гарячу участь у тому ділі як голова повітової церковної ради: «Коли починався релігійний революційний рух на Україні, м. Кам'янка не залишилася осторонь від нього і взяла жваву участь у цьому. Про травенський собор Київщини 1921 р. ми дізналися після нього і одержавши постанови того собору, почали дбати про утворення автокефальної української парахвії в м. Кам'янці. Спочатку на це відгукнулася Миколаївська парахвія містечка, а далі реакційні елементи тієї парахвії,

маючи на чолі дуже енергійного провідця священника Данила Клеопова, взяли верх і українізація парахвії загинула. Не те сталося з Покровською парафією, де людність більше прогресивного напрямку. Тут на загальних зборах одверто ухвалено утворити автокефальну українську парахвію» [12; с.55].

Саме в цей час в святій Софії Київській митрополит УАПЦ Василь Липківський і архієпископ Нестор Шараєвський із другими єпископами висвятили отця Івана Павловського на єпископа Черкасько-Чигиринської округи [8; с.200].

Голова повітової церковної ради Іван Паламаренко писав: «Випадково приїхавши до нас, як головноуповноважений Вищої Православної Церковної Ради (ВПЦР) на Чигиринщині, о. Павловський багато допоміг нам у цьому своїми промовама і зразковою службою Божою» [12; с.55].

16 серпня 1921 р. у м. Кам'янка, Чигиринського повіту з ініціативи Головноуповноваженого Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР) і голови Чигиринської повітової ради священника Івана Павловського радянська влада дозволила зібрати «окружний з'їзд духовенства та мирян» із метою висунення делегатів на Всеукраїнський церковний з'їзд у Києві, але з обов'язковою умовою «повідомити в ЧК» [4, 2, 8 зв.]. На окружний з'їзд прибуло 144 делегати від 37 парафій із 8 волостей повіту. У доповіді, що відкривала з'їзд, «п.о. Павловський відповідає, що сучасний церковний рух ґрунтується цілком на релігійних підвалинах і веде боротьбу з самодержавним єпископатом, щоб зробити церкву народоправною, ніяких же політичних завдань цей рух не має». З'їзд ухвалив визнати ВПЦР «єдиним керівничим правомочним органом Церкви Української; перейти на українську мову богослужіння. Було обрано 5 делегатів на Всеукраїнський церковний собор та 5 членів постійної Повітової ради, яку очолив 54-річний священник з м.Кам'янки Григорій Миколайович Грушевський. З'їзд ухвалив: прийти на допомогу голодуючим братам мешканцям Поволжя і декотрих місцевостей України...» [4, 9-12 зв.].

14–22 жовтня 1921 р. Всеукраїнський православний собор у Києві, в роботі якого взяли участь 500 делегатів, прийняв рішення про утворення Української Автокефальної Православної церкви [17; с.160-162]. Після Київського з'їзду на Чигиринщині були розповсюджені «Відозви до всіх парахвій Чигиринського повіту», у яких повідомлялося про перехід церковної влади в Україні «до рук вибраної представниками всієї людності України Всеукраїнської Православної церковної Ради і її нового єпископату», про перехід «на соборноправний устрій» та про «відправу служби Божої на українській мові» [3, 9].

Церкви, що переходили до УАПЦ, приймали «Статут», згідно якого «2. Парахвія має на меті задоволення релігійних потреб своїх членів. Задля цього вона а) піклується про благоліп'я, спорядження і вбрання Божого Храму; б) організовує українські церковні півчі і загально-народні співи; в) допомагає своїм членам гуртуватися в гуртки, як наприклад, братство по стародавньому українському зразку; г) вступає через своїх представників у спілки з іншими українськими парахвіями і д) постачає необхідні кошти на

утримання Божого храму і храмового притчу». Мова церковного богослужіння має бути українською. «Парахвія вважається заснованою, коли в ній згуртується не менше як 20 душ» [3, арк.4.].

Органи радянської влади до УАПЦ від самого початку її створення поставилися обережно, убачаючи в ній «нову форму петлюрівського руху», але все ж таки допустили її діяльність із метою ослаблення російської православної церкви. «Україна – республіка сект, і чим жорсткіша буде їх взаємна боротьба, тим вигідніше і корисніше це для нас» – йшлося на Всеукраїнській нараді завідуючих агітаційно-пропагандистськими і організаційно-інструкторськими відділами губкомів партії у лютому 1922 р. [2, 276].

Про внутрішні проблеми кам'янської покровської парахвії почесний член парахвії Іван Микитович Паламаренко писав: «Не маючи свідомого українського священика, Покровська парахфія мусила мимоволі залишити в себе тимчасово свого старшого священика Віктора Радзимовського, який тимчасово, до кінця жовтенького всеукраїнського церковного собору, погодився правити службу Божу мовою українською, але, як людина безвольна, підпавши під вплив ворога усього українського священика Данила Клеопова, він схибив і, не додержавши слова, одмовився надалі вживати українську мову при відправі служби Божої і це зробив напередодні храмового свята. Обурені цим випадком парахфіяни усунули його з посади і на храмові свята запросили до себе Пляківської української парахвії причет (священика о. Євгена Мескова і диякона о. Наума Лабунця), який відправив службу Божу.

Коли прибув до нас наш Єпископ о. Іван Павловський, то храм нашої парахфії він брав як свою катедру на всю Кременчуцьку губернію. З цього храму почало лунати слово Боже на нашій живій українській мові по всій Чигиринщині, Черкащині і навіть за Дніпром. Ця катедра з своїм золотоустим Єпископом Іваном зробила вплив на українську віруючу людність і принесла чимало досади і турботи мертвій слов'янщині. Але Господь Бог судив інакше, він послав на нашу парахвію, як на ветхозавітного Іова, свій іспит» [12, 55].

Зростання кількості українських парафій відбувалося в складних умовах. Так, з невідомих причин «в ніч з 14 на 15 цього лютого (1922 р. – О.В.) (...) згорів до тла в м. Кам'янка храм Покрови Пресвятої Богородиці, який був тимчасовою кафедрою єпископа Кременчуцького та Чигиринського Івана Павловського» [3, 6.].

Священик Микола Кузьменко, пишучи про священика о. Віктора Радзимовського, описав це лихо так: «Остався у 50 років круглим сиротою, він не знав без батька як поступать з грядущою українізацією церкви, він кидався у всі сторони, на всі лади і довів до того, що церкву – парахвіяльний храм спалили, парахвія розкололась на українців і на слав'ян» [10, 53].

Іван Паламаренко писав: «В лютому 1922 р. у ночі храм нашої парахфії, славетна катедра, згорів дотла, і тільки дякуючи червоноармійцям та парахвіянам, вдалося відрятувати усі богослужбові речі, провід, багато

ікон, навіть усі троє вівтарних дверей і тільки престол та іконостас і дзвони дісталися огню. З того часу єпископська катедра перенесена до Черкас і парахфія наша почала занепадати. Вороги наші «слав'яне» на кожному кроці висловлювали свою радість. Один за одним почали мінятися у нас священники, люде стали байдужі, храм містився в будинку бувшої сельради, хор розбрівся, навіть диякон Іван Рибальський, не бажаючи голодувати, залишив посаду і працює на іншій роботі. В додаток до всього священник Ананій Збаражський зрадив справі церкви і ганебно втік від віри в Бога, вживши перед тим заходів зіпсувати справу, але зіпсувавши справу з боку матеріального пожитка храму, не зіпсувало релігійного боку парахвії і людність її залишається всеж такою віруючою і небайдужою до Бога, хоть і байдужа до постачання коштів» [12, 55-56].

Подальші події описав священник покровської парахвії м. Кам'янки Микола Кузьменко: «І зараз нема у парахвіян до священника ласки, теплоти в відношенні. І зараз існує у парахвіян якась до священника сухість, холодність, недовір'я, байдужість до його положення і навіть стара ворожнеча до попів. Це є дійсні наслідки життя і довгої діяльності священника Василя Радзимовського, котрий помер у 1915 р. і єго заступив син єго Віктор, котрий, у всему, – у житті, поступках і діяльності хотів подражати батькові, ну за скудністю пам'яті він калічив себе і парахвію, він углибив і розширив ту пропасть, котра відділяла батька єго і єго самого од парахвіян. Те надзвичайно тяжке становище парахвії і священника, котре існує зараз, та розруха, та нечулість духовна, той параліч, який охопив Покровську парахвію, це єсть наслідки безглузлого копіювання батька і бездарної діяльності старого закваскою о. Віктора Радзимовського» [10, 52-53].

«Власне я став працювати у Кам'янській парахвії з кінця жовтня 1923 р. після того надзвичайно темного становища парахвії, коли її настоятель Збаражський ганебно зрікся сану і навіть Бога, коли парахвія і так роздerta другим зрадником церковного життя і спокою Віктором Радзимовським, після того я став на колію церковного парахвіяльного життя у Кам'янці, коли сюди на нещастя попав після Збаражського священником Віталій Костюченко котрий своєю психічною ненормальністю і таким же поведінням буквально в кінець зопсував церковно-релігійне життя, всі опустили, всі розбіглись. Вороги українського руху глузували і мали на те право. Як кажуть, раніш бучна, сильна, розкішна церковно-парахвіяльна жистнь тепер вкінєць замерла у Покровській парахвії.

На щастя її знайшовся один парафіянин по природі енергійний Петро Молозовенко. Він упросив мене спасти Покровську парахвію (з села Ярового я мав перебраться в Юрчиху) і зайняти її. Виявилась повна розруха в моральнім і фінансовім відношенні в парахвії. Люди у церкву ходили, а хоч і ходили, то так собі, на диво, а ни молиця, промов не слухали [9, 53-54].

Заради об'єктивності, треба відмітити, що серед інших людей і по сімейних спогадах нащадків Віктора Радзимовського, існувало і багато позитивних відгуків про нього, особливо це стосувалося його діяльності як

учителя церковно-приходської школи. Цей аспект його діяльності, ще не досліджений, як і в цілому історія освіти у місті і районі.

Велику антирелігійну роботу вела в той час «Спілка Безвірника», яку очолював завідуючий агітпропвідділом райкому партії Г. О. Баранов. Вона оголосила «рішучий бій релігійному дурманові» і в зверненні до профспілкових організацій району писала:

«...Боротьбу з цією хворобою повинна вести не тільки «Спілка Безвірника»..., а також... наші профспілки, які є, за визначенням Леніна, школою комунізму... Гадаємо, що з Вашого боку буде приділено максимум уваги цій важливій роботі; добившись масового вступлення працюючої маси до організації «Спілки Безвірника», варто поставити питання на робітничих та взагалі на профспілкових зборах. Вашого підприємства чи установи...» [13].

Уже в 30-40-і рр. священицтво українське було репресоване, а церкви закриті і заборонені. У травні 1936 р. НКВС арештував і заслав до Казахстану і митрополита Української православної церкви (УПЦ) о. Івана Павловського, де він і загинув.

Чергове відродження української церкви почалося в роки 2-ї світової війни. У червні 1942 р. в кіровоградській газеті «Українські вісті» №82 у повідомленні «З церковного життя» священик Гагалій писав: «...В останній час в зв'язку з діяльністю преосвященного єпископа Михаїла помітно пробудження і піднесення релігійного життя...З усіх округ їдуть священнослужителі і керівники церковного руху до преосвященного за поміччю і порадами... преосвященний Михаїл допомагає їм всім, чим може, висвячує для них священиків і дияконів. Так було висвячено священиків для Смілянщини, Кам'янського і інших округ» [19].

Йшли роки, і не стало давно української церкви в Кам'янці взагалі. У роки війни і по її закінченню у містечку існувала тільки одна церква, яку згодом закрили: «Зокрема, голова виконкому Кам'янської районної ради розпорядився взагалі відібрати будинок, де знаходилася єдина в місті церква. Такі дані були наведені 13 листопада 1944 р. в інформації голови Кіровоградського облвиконкому Іщенка до столиці». [14].

У 90-х роках ХХ ст., коли я працював старшим науковим співробітником Кам'янського державного історико-культурного заповідника, мені до рук потрапив черкаський журнал «Родовід» (етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки), у якому працівник Черкаського обласного архіву Сергій Кривенко виклав деякі матеріали з історії Української Автокефальної Православної Церкви на Черкащині, зокрема і про Кам'янську Покровську парафію. Саме з того часу у мене і з'явилася ідея і непереборне бажання щось починати робити для того, щоб якимось відродити у нашій Кам'янці українську Свято-Покровську церкву.

Треба було починати зі – Слова, якимось привертати увагу громадськості до цієї проблеми. І я написав у районну газету «Трудова слава» статтю «Відроджувалась національна церква», про те, як проходила українізація церкви в Кам'янці в 1921 р., яку 26 липня 2000 р. було опубліковано [1].

Будучи якось у Черкасах, я зайшов до редакції газети «Місто» і розповів редактору Ігорю Чекаленку про те, як колись відбувалася в Кам'янці українізація церкви. Той записав у мене розгорнуте інтерв'ю і у газеті «Місто» №5 за 1 лютого 2001 р. його опублікував під заголовком «Чи завжди смирення є благом?» [20].

По виходу газети мені виділили дві пачки, які я в Кам'янці розповсюдив. З редактором газети «Місто» Ігорем Чекаленком я був знайомий ще з президентських виборів, коли разом працювали в обласному штабі команди Євгена Марчука. Тоді ж я близько познайомився і зійшовся з черкаськими керівниками Української автокефальної церкви.

Навесні, на моє прохання, вони прислали в Кам'янку молодого священика отця Романа Піхура. Відродження української церкви у нашому місті проходило в надзвичайно тяжких умовах. Священик приїхав на голе, пусте місце. Житла не було, людей-приходу ще не було... А до того, ще й московська церква пускала чутки, що це католицька церква, або це – «самосвяти» неканонічні і т.п.

Але з горем-пополам почали... Квартиру знайшли, небайдужі кам'янчани допомогали і фінансово і продуктами, і вже 4 травня 2001 р. ми провели установчі збори, щоб зареєструвати статут і громаду української автокефальної Покровської парафії. Головував на зборах отець Роман Піхур, а я секретарював і складав протокол. Я розповів людям про історію українізації Покровської церкви в Кам'янці у 1921 р. (в скороченому вигляді роздрукував її і розмножив). І запропонував відродити українську Покровську церкву у Кам'янці. На зборах написали протокол, а потім відвезли його у Черкаси, щоб зареєструвати церковну громаду Покровської української автокефальної церкви у Кам'янці, і вона була зареєстрована [16].

Але не було приміщення, де правити, поставало безліч все нових і нових проблем. В цей же час почалася організація української парафії і у селі Тимошівці, і отець Роман Піхур, ураховуючи, що там з'явилося житло і пообіцяли приміщення для церкви, перебрався туди. Знову прийшлося просити священика для Кам'янки. Приїхав ще один священик. У цей період ми вже домовилися про місце для будівництва нової церкви і офіційно урочисто поставили хреста. Приїжджав єпископ Черкаський і Чигиринський Іоан (Яременко), ще багато священослужителів.

Згодом священик Покровської церкви проявив себе, м'яко кажучи, не з кращого боку, і прийшлося шукати йому заміну. До Кам'янки прислали вже третього священика отця Петра Скіцку. Ми знайшли йому місце для проживання, допомагали, хто чим міг. Був час, коли навіть він вже був налаштований поїхати з Кам'янки – давалися взнаки невлаштованість, важкі матеріальні умови, відсутність доходу, нападки московської церкви та багато іншого. Пам'ятаю, навіть, як мені особисто доводилося на поминальні дні (гробки) ділити Покровське кладовище навпіл – де повинні ходити дві ворогуючі церкви (українського і московського патріархату) та чергувати, щоб не було провокацій і непорозумінь (я тоді вже працював заступником міського голови Кам'янки).

Спочатку тимчасовим пристанищем для церкви була частина приміщення колишнього дитсадка колгоспу «Жовтень». А потім довго прийшлося мені добиватися за приміщення колишньої санепідемстанції, щоб перевести його з державної власності у власність міста. З великими потугами це вдалося звершити, і це приміщення ми передали в оренду Покровській парафії (тут вона знаходилася аж до кінця 2017 року). Знову приїхав єпископ Черкаський і Чигиринський Іоан (Яременко) і в присутності великої кількості кам'ячан освятив її.

Згадується і перша пачка білої цегли особисто завезена для будівництва нової церкви, і добуті спонсорські перші 10 тисяч гривень на будматеріали. Усе тоді було вперше...

Я поїхав у Київ у Верховну Раду України на парламентські слухання по місцевому самоврядуванню і заготовив декілька листів-прохань до відомих політиків для спонсорування коштів на початок будівництва Покровської церкви у Кам'янці. По-правді, не дуже надіючись на якусь позитивну відповідь. Яким же було моє здивування і радість одночасно, коли буквально через декілька днів – отримав листа, у якому просили уточнити реквізити і рахунок, куди перераховувати кошти. Це був лист від мера Києва Олександра Омельченка. І незабаром ці кошти були у Кам'янці, й на них були придбані перші будматеріали для церкви. Так все починалося... Треба відмітити, що ще на етапі свого становлення релігійна громада, у силу різних обставин, перереєструвалася в українську Покровську церкву Київського патріархату.

Минуло вже немало років з тих днів коли все починалося... І ось Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет 18 листопада 2017 р. відвідав Черкащину та звершив чин освячення новозбудованого храму на честь Покрови Пресвятої Богородиці у місті Кам'янка.

---

1. Ветров Олександр. Відроджувалась національна церква // Трудова слава. – 26 червня. – 2000.

2. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30 рр. – К., 1991.

3. ДАЧО. – ф.Р.442 с. – оп.1. – спр.2.

4. ДАЧО. – ф.Р.442 с. – оп.1. – спр.8.

5. Києвлянин, №340. – 1907.

6. Коваленко Анатолій. Минула доля рідної землі, або сказання про Смілянщину. – ВеГа. – 2009.

7. Кравченко Ф. Моя революція. (Літопис серця). Книга перша «Горизонти». – Машинопис. – М. – 1975-1977 рр. – Фонди Кам'янського історичного музею.

8. Кузык Борис, Белошапка Василій. Александровский меридиан: люди, события, время. – К.: Мистецтво, 2003.

9. Кузьменко Микола. Загальний вітчит 31 вересня 1923 р. і загальна характеристика про фінансовий і моральний стан парахвії і священослужителів по покровській парахвії м. Кам'янки. 15 серпня 1924 р. // Родовід №2. Етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки. Городище. 1991.

10. Кузьменко Микола. Історія Кам'янської Покровської парахвії на Черкащині. 16 серпня 1924 р. // Родовід. – №2. Етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки. – Городище, 1991.

11. *Описание церквей протопопии чигринской ключа жаботинского // Киевскія Епархіальныя Ведомости. – 1862. – №13 (1 липня).*
12. *Паламаренко Іван. Нова історія Кам'янської Св.Покровської парахвії на Черкащині // Родовід. – №2. Етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки. – Городище, 1991.*
13. *Партархів Черкаського обкому КП України, фонд №683, опис №7, од. зб.№3, с.6.*
14. *Петренко Іван. Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20-60 р.р. ХХ ст.). – Кіровоград: Видавець Лисенко В.Ф., 2012.*
15. *Похилевич Л. Сказание о населённой местности Киевской губернии. – К., 1864.*
16. *Протокол №1 установчих зборів релігійної громади Кам'янської Свято-Покровської української автокефальної церкви. 04.05. 2001 р. Копія. Архів Ветрова О. В.*
17. *Савчук Семен В., Мулик-Луцик Юрій. Історія Української Греко-Православної церкви в Канаді. – Вінніпег, 1984. – т.1.*
18. *Рябченко Леонід. Снітинські дзвони. – Полтава, 2009.*
19. *Українські вісті. – №82. – 1942. – Червень.*
20. *Чекаленко Ігорь. «Чи завжди смирення є благом?» // Місто. – №5. – 1 лютого. – 2001.*

ВЕТРОВ Олександр,
почесний краєзнавець України,
м. Кам'янка (Черкаська область)

ГРОТ У КАМ'ЯНЦІ ВИПРОМІНЮЄ АУРУ РОМАНТИЗМУ І ВІДГОМІН АРХАЇЧНИХ МІФІВ

Скелясті береги Тясмину, затишна атмосфера парку... Кам'янчани багато чого не помічають, а на дещо й не звертають увагу. Не все усвідомлюють про далекоминувшину, поспішаючи за шаленим ритмом і викликами сучасного світу. А інколи потрібно так небагато... Лише зупинитись на хвильку, озирнутись... Удихнути свіже повітря й запахи пожовклого листя кам'янської золотої осені. Замислитися. Відчути неперевершену мить єднання душі з природою та місцевими старожитностями. І можливо, мальовнича й таємнича Кам'янка, і її старовинний парк, як і для багатьох талановитих і відомих особистостей минулого, стане й для вас музою і натхненням до чогось великого. А ще, як у калейдоскопі одна за одною, почнуть відкриватися припорошені пилом часу, до цього невідомі, сторінки задоволеної історії нашого міста.

Як відомо, архітектурні пам'ятки колишніх поміщицьких садиб – одна з найбільш яскравих сторінок української культурної спадщини. Але чи розумілися постреволюційні покоління ХХ ст. на них в повній мірі? Чи могли радянські люди та їх наступники, які прийшли господарювати на зміну зігнаних із своїх родових маєтків дворян-поміщиків, з їх віруваннями, знаннями, тодішньою освітою, світоглядом і культурою, розумітися на тій спадщині, яка в результаті тектонічних революційних зрушень раптово дісталася волею долі їм у дармове народне користування. Мабуть, що – ні, як і сучасне покоління кам'янчан ХХІ ст.

На превеликий жаль, із плином часу, до наших днів таких пам'яток залишилося не так уже й багато. А ті садиби, які дивом вдавалося перетворити в музеї чи заповідники, теж втрачали частину своїх багатств.

Зберігши зовнішню оболонку, вони втратили головне: живе тепло, душу, романтичну сутність дворянської садиби, а ще дух і ауру тієї епохи, яка їх створювала. Ніякі інвестиції і культурні програми вже не відновлять садибну культуру, настільки ж далеку від нас, як і культура Стародавньої Греції і Риму.

Найстаріша пам'ятка архітектури Кам'янки

Самою древньою пам'яткою старожитної архітектури, що збереглася у Кам'янці, є Пушкінський грот на колишній поміщицькій садибі Давидових (тепер парк імені Декабристів). Він є пам'яткою державного значення і занесений до Державного реєстру національно-культурного надбання.

Цей пам'ятник славного минулого м. Кам'янки добре відомий не тільки місцевим жителям і околиць, а й тисячам екскурсантам та іншим гостям, які відвідують наше місто, знайомляться з його історичними пам'ятками. Перебуваючи біля старовинного гроту, при бажанні, можна мимохіть перенестися в далеку сиву минувшину, стати її сучасником і дізнатися багато чого нового й пізнавального.

Грот. 1898 рік

У 4-му томі книги «Пам'ятники містобудування і архітектури УРСР. 1986 р.» наведено опис: «Грот, кінець XVIII ст. Являє собою цікаву архітектурно-інженерну споруду, уміло вписану в складний рельєф місцевості. Зріз пагорба спирається на 18-метрову лучкову арку склепіння складної кривизни, декоровану розвиненим архітектурним профілем.

Композиція фасадної частини гроту складається з декількох різних за розмірами і конфігурації просторів, що представляють своєрідну анфіладу розкритих в глибину обсягів. У центрі підпірної стіни знаходиться глибокий арочний портал (ширина 5,6 м), оброблений рустами з дикого каменю з великим замком. У глибині порталу – невеликі прямокутні двері, що ведуть в підземний круглий зал, перекритий сферичним склепінням діаметром 7,6 м, викладеним з каменю й цегли. Вершина залу увінчана наземної ажурною шестигранною металевої альтанкою. Пам'ятник – оригінальний витвір садово-паркової архітектури кінця XVIII ст.» [21, с.248].

У газетних публікаціях і дописах минулих років споруду називають по різному: то архітектурною прикрасою парку, то місцем відпочинку поміщиків і їх гостей, то літньою їдальнею, то льохом для зберігання фруктів і овочів, винним погрібом і таке ін.

А от які були справжні мотиви й задуми замовниці його будівництва поміщиці-аристократки К. М. Давидової й архітектора-будівничого, у ту далеку від нас епоху, як і його призначення? Ніхто і не здогадується... Тож здійснимо мандрівку в далеку минувшину...

Чим були гроти для прадавніх людей

Для прадавніх людей гроти були природними спорудами. Прикрашені наскальними малюнками й скульптурами, вони були першими храмами людства. Три стіни й звід, а також ніша, подібна апсиді, стали прообразом храмів багатьох релігій. Не випадково на гроти були схожі підземні крипти – святилища й склепи перших християн. Припускають навіть, що слово *скупта* пов'язане з латинським *grotto* [24].

В античну епоху гірський грот із джерелом часто ставав святилищем німф – звідси походить назва «німфей». Первісною частиною колосального храму Фортуни в давньоримському місті Пренесте (нині Палестрина) був скельний грот. Німфеї у вигляді округлих ніш збереглися на віллах Помпей і Геркуланума, а печера німф описана Гомером в «Одіссей». Пастухи, мисливці, побожні селяни поспішали принести свої дари печерним божествам, які їм протегували. Тут було досить чудес, які греки вміли поширювати своїми міфами. Як відгомін цих переказів, статуї німф стали поміщати в садово-паркові гроти і в новий час.

Для європейської культурної свідомості грот міцно пов'язаний з філософією печери, родоначальником якої став Платон. У сьомій книзі діалогу «Держава» він пояснює відмінність між сяючим світом ідей і світом спотворюючих їх повсякденних сприйнять, розповідаючи про печеру, її в'язнів і про тіні предметів [22, с. 517-519].

Порфірій, містичний тлумач вчення Платона, стверджував, що описана в Гомера печера німф є загальний символ людського духу, його народження й місця у всесвіті [23, с. 383-394].

З появою християнства дикі гроти й печери стали оселями християн, які бігли від обманів гріховного світу в пошуках відокремленого життя, щоб віддатися там споглядання. Вони висікали в м'якому камені капели, вівтарі, кухні, спальні та інші зручності.

Про нашу місцевість відомо, що «в старину греко-руські монахи пустинно-жителювали в багатьох місцях... займаючи старинні монастирі, по лісах і Тяминських островах». А на Мотронинському городищі «жили без церкви в печерах і келіях пустинних» сліди яких були видні ще в 19 столітті. Твердий послух, нічні стояння, безнастанні молитви таким було їх аскетичне існування. Заснований ними невеличкий монастир був названий «скит Мотренинський».

Збереглося чимало місць по світу й подібних печер і гротів, які досі носять ім'я святого, що в них мешкав. З цієї причини іншими поширеними скульптурними прикрасами садових гротів є статуї святих, у тому числі Пресвятої Богородиці.

Пізніше людьми створювалися гроти й гротові храми подібності природних печер (в Єгипті – Абу-Сімбел: в Індії – Аджанта, Еллора). Що

стосується архітектури, то в образній символіці зодчества ніші часто представляють сурогат «світової печери», включеної у великий космос. Це можна віднести і до значення апсиди (прибудови) християнських храмів, і михраба (молитовної ніші) мусульманських мечетей. Тим самим тільки посилюється безпечна замкнутість культового простору.

У стародавній Італії було кілька природних гротів, що славилися красою й незвичайним влаштуванням. Визначною пам'яткою острова Капрі й сьогодні є Блакитний грот – печера з вузьким входом, освітлювана сонцем крізь товщу води [24].

Історія садово-паркових гротів

Ще з перших кроків людини на землі садівництво уособлює культуротворчу діяльність людства. Чи не тому сади завжди цвіли й навколо храмів, і навколо простих помешкань?

Історія садового гроту походить із первісних часів і дозволяє зрозуміти особливості його влаштування. Грот у саду – споруда, що імітує неглибоку печеру або підземну порожнину. Він може ховатися в зрізі тераси, виступати з ґрунту подібно зеленому пагорбу. Природний грот пов'язаний із підземним світом, сутінком і таємницею. Ореол таємниці, невідомих глибин оточував і садові гроти.

Уперше термін *grot* зустрічається в 1638 р. у «Трактаті про садівництво по правилам природи і мистецтва (Traite du jardinage selon les raisons de la nature et de l'art)» у розділі, присвяченому гротам, Жак Буасо напише: «Гроти робляться для того, щоб показати дикі печери, вони можуть бути вбудовані в природний кам'яний масив, або бути зведені в окремому місці. Також у них міститься тінь, але ні в якому разі морок» [2].

Грот – тип паркового будівництва: павільйон, кладка якого й обробка імітують природний грот, печеру, іноді в складі німфеума. Німфеум, німфей – невелика святиня, присвячена водним німфам, звичайно споруджена біля джерела води або водойми. Представляє собою будівлю у вигляді півкола.

Перші гроти з'явилися в італійському садово-парковому мистецтві епохи Відродження. Вони були широко поширені в європейській садово-парковій архітектурі XVII-XVIII ст. З XVIII ст. в епоху царя Петра I гроти стали створюватися і в палацово-паркових ансамблях Росії.

Таємнича суть гроту-печери

Таємнича суть гроту-печери, наповненій тінями, популярний мотив античної міфології. У римській історії він, як правило, служив місцем містичних дій. Для прикладу, штучні печери доповнювали архітектуру Геркуланума і Помпей, у Золотому палаці Нерона їх прикрашали вигадливі зображення, пізніше названі «гротесками».

Часто грот був архітектурним оформленням джерела (приклад – Грот-криниця архітектора С. Данини в Олександрівському парку Царського Села).

У садах епохи Відродження й особливо маньєризму гроти ставали містичним простором, насиченим символами і таємницями. Схожими на природні печери стають і гроти романтичних парків початку XIX ст. Грот,

виконаний у «дикому», печерному стилі, представляє інтерес і при створенні «Руїнованого» ландшафту.

Сад як метафора втраченого блаженного існування

Людина жила в контакті з природою, у безпосередньому відчутті життя. Людство згадує про щасливе минуле. Давні греки – про золотий вік, християни – про Едем.

Колись після революції 1917 р. і розгрому поміщицьких маєтків у Косарській 4-х річній школі сформувалася непогана бібліотека. Окрім таких авторів, як Клавдія Лукашевич, там були книги Гюго, романи Загоскіна і навіть «Загублений рай» Мільтона в багатому оздобленні, що його і згубило. Прекрасні ілюстрації привернули до себе увагу директора школи І. І. Лубяного. Його охопив жах. Книги з якимись ангелами й Богом у шкільній бібліотеці радянської школи! А раптом наскочить комісія з повіту? Ця прекрасна книга Мільтона, разом з іншими «підозрілими» книгами були спалені.

Якби тодішні вчителі не палили такі книги, то їх учні й місцеве селянське й пролетарське населення, можливо б, знали про алегоричну сутність архітектурної задумки кам'янського гроту. Бо поет і мислитель Джон Мільтон у четвертій книзі “Загубленого раю” писав про Едем, що був у межиріччі Тигру та Євфрату: «...Подекуди були вологі долини, усіяні квітами, усіляких кольорів трояндами, позбавленими шипів, а з боку іншого, були там гроти тінисті, печери прохолодні і пишно вився виноград по них, розвішуючи кетяги пурпурові».

Із найдавніших часів у літературі зустрічається образ Саду. Завжди це образ, позначений високістю духу і світлістю сили, вищої, ніж людина, божественної. Споконвіку сади уквітчували житла людей, а люди плекали ці сади, ототожнюючи їх із красою буття й буттям краси. Література різних народів світу майже ідентично втілює в символіці саду спрагу людини за втраченим Раєм – першим Господнім Садам.

У романі Гете «Літа навчання Вільгельма Мейстера» герой після пожежі потрапляє в сад. Цей сад у Гете є ніби замкнутим простором, у якому зберігаються сакральні цінності. Це – сад-парк і сад фруктовий, як джерело плодів; сад, як захисток для душі і як ключ до розуміння того, чому душа завжди сюди прагне потрапити. Культивованій літературою, образ саду, здається, вічний. Бо цей сад – містичний біблійний.

Мало хто знає, що той зелений простір який ми називаємо у Кам'янці парком, у поміщиків Давидових носив назву – Великий сад.

Будівництво гроту в Кам'янці

При створенні дворянського поміщицького маєтку К. М. Давидової роботи проводилися так, щоб усе нагадувало первісний сад Едемський, у якому було все, і все що там було, було красивим.

Ураховуючи віяння моди й культурні запиту того часу, найвірогідніше, що й при архітектурній задумці будівництва гроту в поміщицькому маєтку К. М. Давидової в Кам'янці на південному схилі, зверненому до річки Тясмин, у той час, аж ніяк не могли обійтися без популярних мотивів

античної міфології, пов'язаної з водою і віковим лісом. Адже запрошений архітектор намагався творчо впровадити в усю сутність дворянської садиби глибокий алегоричний сенс, у тому числі і в побудові алегоричного гроту, який відповідав романтичному духу Просвітництва тієї епохи.

Організація дворянського поміщицького маєтку К. М. Давидової і саду-парку з листяних і хвойних дерев у Кам'янці почалася в кінці XVIII – на самому початку XIX ст.

Віання тогочасної моди визначили два основних типи садибних парків – регулярний і пейзажний. Пейзажний парк давав більше простору в Кам'янській садибі Давидової для наповнення її різними статуями, альтанками у різних стилях, оглядовими майданчиками, оранжереями, улаштуванням сімейного родового цвинтаря, будівництва сімейної церкви, гроту, тощо. Уміло поправляючи природу, творці саду-парку імітували «первісну дикість», даючи можливість оку відпочити від прямих і точних ліній, і відвідувач відчував себе «природною людиною» епохи Просвітництва.

Так, посеред села Кам'янки над річкою Тясмин розкинувся красивий дворянський сад-парк. У ньому просторий двоповерховий поміщицький будинок, обставлений з усією розкішшю катерининських вельмож XVIII ст. У парку вишукані оранжереї з рідкісними квітами й рослинами, чудові алеї троянд, парково-архітектурні прикраси – грот, альтанки, статуї [27, с. 57].

Колишня багаторічна працівниця й директор Кам'янського державного літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна та П. І. Чайковського М. А. Шкаліберда свого часу висловила думку, що грот будувався як «архітектурна прикраса»: «Грот був вимурований на нижній алеї в крутій горі по моді XVIII ст. як архітектурна прикраса при закладенні парку. Він будувався добротнo руками кріпосних селян Кам'янки і навколишніх сіл із граніту, привезеного з берегів Тясмина, і цегли власного виробництва. За переказами, грот будували два роки під наглядом запрошеного архітектора [28].

Ця споруда досить складна по своїй архітектурній формі. Його правильність пропорцій і архітектурних ліній свідчить про неабиякий хист будівника. Гора неначе була зрізана, і всередині вимурували цегляне приміщення у формі правильного циліндра, і стеля на конус [26, с.16-17]. У центрі купола – круглий отвір, що виходить на поверхню землі. Над ним стоїть альтанка. [4, с.82]. Пол вистелили торцем цеглою. Зовнішня сторона гранітною стіною, вхід в рустовидній арці з цегли [26, с.16-17]. Двері у вигляді металевих ґрат. Галявина при вході і сам вхід до гроту ховали високі дерева, крони яких створювали вгорі суцільне зелене шатро [4, с.82].

Функціональне об'єднання споруд маєтку

Планування парку, хоча і виглядало випадковим, функціонально об'єднало три основних об'ємних споруди – старий будинок, грот і церкву, а також видовий майданчик у центрі південного схилу. Два напрямки, від центрального в'їзду на садибу і від місця церкви, а також дві паралельні алеї з району грота вели до місця старого, головного будинку [4, с.84].

Зіставлення малюнку старого будинку Давидових з алеєю, що вела до гроту, ще раз підтверджує планувальний зв'язок цих двох споруд. І стає зрозумілим мотиви вибору місця для гроту: відносна близькість до будинку і вікон. Звідси прекрасні види на мальовничу заплаву р.Тясмин і зарічну, Покровську частину Кам'янки [11, с.8].

У гроті полюбляли бувати відомі особистості

Юрій Львович Давидов (онук декабриста В. Л. Давидова) згадував: «У саду, на крутому схилі, був грот для зберігання фруктів, за формою він нагадував величезний бутель, викладений із цегли. У літні місяці він був порожній і представляв зручний притулок від спеки. Ще О. С. Пушкін дуже любив цей грот. У родині склався переказ, нібито тут ним був написаний ряд невеликих віршів. А Петро Ілліч, також любив цей затишний куточок, працював у гроті над Другою симфонією, «Мазепою» і іншими творами [9, с.11].

Зображення тогочасного гроту невідомі. Перша світлина його була зроблена в 1899 р. до столітнього пушкінського ювілею і надрукована у пушкінському збірнику «Памяти А. С. Пушкина», що вийшов у Києві того ж року. Архітектурна форма пам'ятника залишилася без змін до наших днів. Альтанка над гротом у 20-х роках ХХ ст. була побудована заново [4, с.82].

На відомій картині київського художника К.Крилова «Пушкін і декабристи біля гроту в парку Давидових», оригінал якої знаходиться в Кам'янському державному літературно-меморіальному музеї О. С. Пушкіна та П. І. Чайковського, історично правдиво показано Пушкіна в колі декабристів і друзів у Кам'янці [4, с.84]. Перебуваючи часто в Кам'янці, декабристи відвідували парк Давидових, який від будинку господарів по крутому схилу спускався до р. Тясмин. Ці прогулянки часом змінювались відпочинком у гроті, розташованому над річкою [27, с.60].

Усередині гроту завжди було прохолодно, тихо, а своєрідна акустика приміщення викликала голосне, довго не стихаюче відлуння. У центрі гроту в пушкінські часи стояв круглий стіл і паркові стільці. Тут відпочивали Давидови і їх гості. Серед них О. С. Пушкін і Раєвський, поет Денис Давидов і багато декабристів. Їм зручно було тут на самоті в гроті вести палкі дискусії. Усі страви, які приносили з великого будинку, спускали через люк гроту прямо на стіл [4, с.84].

Загалом у гроті побувало стільки відомих особистостей за минулі століття і роки, що перелічити їх не вистачить ні часу, ні паперу.

Чому грот отримав назву «Пушкінський»

До середини ХІХ ст. традиція філософського саду згасає, гроти виходять з моди і стають типовою прикрасою громадських парків.

Після перебування поета в Кам'янці, з часом, спочатку в сім'ї Давидових, а потім і в літературі та побуті грот став іменуватися пушкінським.

Зберігся навіть переказ, що біля нього Давидови поставили невеликий бюст Пушкіна. Ця назва гроту набула особливої популярності серед народу. [4, с.85].

Е.Переслені (внук декабриста В. Л. Давидова) згадував: «У великому саду знаходиться штучний грот, який служив колись літньою їдальнею. Останнім часом це був чисто побілений льох для зберігання фруктів. З гроту відкривається один з найкращих видів Кам'янки. Це було улюблене місце відпочинку О. С. Пушкіна, чому цей грот і носить до сих пір назву «Пушкінського гроту». У цьому гроті любили збиратися і декабристи. Усі стіни були поцятковані написами і віршами Пушкіна й декабристів, але товстий шар штукатурки назавжди приховав від нас написи як великого поета Пушкіна, так і незабутніх декабристів ... » [13, с.2].

Приват-доцент Київського університету А. М. Лобода, який у кінці ХІХ ст. побував у Кам'янці, писав: «Старожили Кам'янки запевняють, ніби до побілки, яка була проведена не надто давно, у гроті можна було бачити немало різних написів і віршів, у тому числі Пушкінських. Садівник також говорив, що були в гроті якісь знаки і цифри, але які саме – цього пояснити він не міг. Я намагався місцями відчищати вапно, але це виявилось далеко не легкою справою, так як грот був вибілений дуже ґрунтовно й міцно: до того ж я не міг надто захоплюватися своєю роботою, – і результати останньої нічого не дали. Як би там не було, у місцевому суспільстві грот носить назву Пушкінського» [20, с.89].

Напевне, Кам'янка і її добірне товариство О. С. Пушкіну запам'яталася назавжди. Недарма на рукописах його творів залишилися малюнки із зображенням зеленого будиночка, гроту, зеленого млинка й портрети людей, з якими він тут спілкувався.

Грот втратив своє значення

Після заслання декабриста В. Л. Давидова в Сибір Кам'янка зовсім утратила характер розкішної резиденції багатих поміщиків початку століття.

Так як старий панський будинок був зруйнований, М. В. Давидов, власник Кам'янки, почав будівництво величезного двоповерхового з напівпідвальним третім поверхом будинку, але не добудував його, кам'яна громада перетворилася на притулок голубів. Сад був запущений... [12, с.5].

Оскільки сім'я Давидових розселилась в окремих флігелях, віддалених від парку, грот втратив своє значення, і його стали використовувати як великий погріб для зберігання фруктів і овочів. З цією метою грот всередині побілили вапном, а зовнішню стіну, яка стала розпадатись, скріпили цементним розчином [4, с.86].

Протягом багатьох років, у 1865–1899 рр., в теплий період року в Кам'янці проживав П. І. Чайковський у своїй улюбленій сестри Олександри, яка була одружена з сином декабриста Левом Васильовичем, керуючим маєтком старших братів [11, с.6].

Композитор любив бувати в парку й часто від спеки й мух знаходив відпочинок у гроті. У одному з листів до брата з Кам'янки він писав: «До обіду проводжу свій час у гроті». А його племінник Ю. Л. Давидов у своїх спогадах пише, що Петро Ілліч навіть працював у гроті. «Петро Ілліч, який любив цей куточок, працював у гроті над другою симфонією й іншими творами» [4, с.88]. Тепер «Полтаву» знав напам'ять не тільки Петро Ілліч, а

й усі мешканці Кам'янського будинку, де він старанно працював над новою оперою, сховавшись від літньої спеки в «Пушкінському гроті» [14].

У 1983 р. у Парижі вийшла друком книга спогадів Олександра Давидова. Він згадує й про грот: «...У той час, не було більше ні флігеля з колонами, ні величезного Кам'янського будинку, у яких бував Пушкін, але зберігся в правій стороні парку грот, де він любив сидіти. Петро Ілліч часто сидів у цьому гроті, і, може бути, там були йому образи Тетяни і Онегіна. У цьому гроті тітонька Єлизавета Василівна вмовила Петра Ілліча не змінювати кінця «Онегіна», як пропонував йому Модест Ілліч, і не змушувати Тетяну покинути чоловіка заради любові до Євгена...» [7, с.30].

Революційний період

Та часи і нрави змінювалися... Маріанна Давидова писала: ««Народний інспектор, в Кам'янці просив у нас дозвіл влаштувати гуляння у великому саду. ... На одній з невеликих майданчиків, проти Пушкінського гроту, влаштували буфет, розташувалася музика і народ танцював. Інші снували по саду купками сиділи під деревами, Лузали насіння, співали. Садівник Кравченко стурбовано ходив по саду в страху за свої квіти, але ніхто не топтав квітів і не поламав кущів». [8].

З революційними змінами змінилася не тільки влада, а й право власності, усе стало «народним». Сад був перетворений в «Центральний парк відпочинку і розваг трудящих». Дерев'яний флігель (де жив Чайковський – О.В.) згорів у роки революції, тоді як була спалена і пушкінська альтанка в парку декабристів [25, с.221]. Сімейна церква Давидових у парку, уже не діюча, стояла до 1927 року...

Архітектурна форма пам'ятки залишилася без змін до наших днів. Бесідка над гротом у 20-х роках ХХ ст. була побудована заново [4, с.82].

Саме про цей час і про своє романтичне освічення в коханні в гроті залишив згадку письменник Юрій Горліс-Горський у своєму романі «Холодний Яр»:

«Не минуло багато часу, і я захворів на перше серйозне молоде кохання. Сталося те саме і з Галею. ...По кількох вечорах проведених в розкішному парку Давидових, «признаємося до вини» (навзаєм). Сталося це в історичному гроті, викопаному під одним із схилів, в якому століття назад відбувалися таємні зібрання Південної організації декабристів. Хтось із місцевих «істориків» оповідав мені, що у тому гроті Пушкін написав кілька своїх віршів» [5, 120].

Радянська влада і зміна вигляду гроту

У 1925–1926 рр. молода радянська країна вперше широко відзначала 100-річчя з дня повстання і страти декабристів. У 1926 р. за постановою Кам'янської районної Ради депутатів трудящихся парк, який відвідували декабристи, названо ім'ям Декабристів [29]. Сама назва повинна була б служити охоронною грамотою для історичного пам'ятника епохи декабристів.

Та вийшло навпаки. У старі часи фасад гроту мав колір темно-рожевого граніту, як і береги річки. Але в 1926 р., коли відзначали сторіччя від дня

страсти декабристів, не враховуючи історичного значення цієї пам'ятки, фасад гроту був оштукатурений і побілений.

На дузі фасадної стіни гроту були написані російською мовою місцевим художником Т. Ф. Онопою два рядки з поеми «Наливайко» декабриста К. Ф. Рилеєва, повні глибокого, у той радянський час, революційного звучання: «Нет примиренья, нет условий между тираном и рабом». У тому ж році стара низенька альтанка з чотирикутнім дерев'яним дахом була замінена шестигранною відкритою альтанкою сучасного типу. Усі ці додавання змінили зовнішній вигляд однієї з найстаріших пам'яток Кам'янки.

Правда, Постановою Наркома УРСР від 6 квітня 1927 р. грот у Кам'янці було взято під охорону як пам'ятку республіканського значення. [10, 28].

Грот-тюрма

Досить своєрідно в 1930-х роках Пушкінський грот у парку використовували районні органи НКВД і МГБ. Згадувала жителька Кам'янки Галина Яківна Заїченко: «Батька (Безверхого Якова Петровича (1902 р. н.) – О.В.) арештували і повели з собою, мати дуже плакала. Перші неділі дві його тримали в Кам'янській міліції. Потім випустили і він повернувшись додому, розповідав, що його тримали замкненим у гроті. Багато днів не годували, навіть води не давали. Допитували про його зв'язки з якимись агентами, що мали зв'язки з зарубіжними країнами» [3].

Встановлення першої меморіальної таблички на гроті

Грот. 1937 рік

10 лютого 1937 р. у парку відбувся величезний мітинг трудящих із участю українських письменників, у зв'язку з відкриттям пам'ятника О. С. Пушкіну... Тоді ж в Кам'янці були встановлені чотири меморіальні дошки. Одна на історичному «Зеленому будиночку» і три в парку Раєвських-Давидових[18]. Одна з них на гроті.

Війна. Грот-бомбосховище, мобілізаційний штаб, тир для стрільби

Улітку 1941 р., у зв'язку з наближенням лінії фронту, грот у парку був облаштований під бомбосховище для дитячого садка і ясел та для людей, які ходили в будинок культури в кіно.

Коли проходила остання мобілізація, у гроті знаходився штаб військового комітату. Призивали чоловіків 1891–1924 років. Шикували нижче, де зараз знаходиться стадіон, і відправляли на Олександрівку, бо в Смілі вже були німці. Комісія була в гроті, лікарів уже не було, відбирали самі, щоб були з руками й ногами. Районний військовий комісар Перепелиця проводив мобілізацію до останнього. Потім документи завантажили в машину. Він сів у

кабіну і сказав щоб всі направлялися в бік Дніпропетровська й поїхав, бо почався наліт німецьких літаків. Супроводжуваних не було, і призовники дійшовши до с. Федвар, повернулись назад по домівках». ...При німцях грот був облаштований під тир для стрільби. Меморіальна дошка була знищена [3].

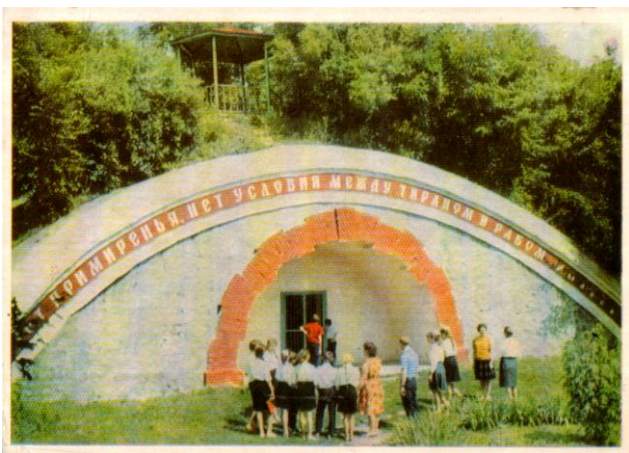
Встановлення нової меморіальної дошки на гроті декабристів

Після війни долею Кам'янського музею зацікавилась Дирекція Державного будинку-музея ім. П. І. Чайковського і прислала в райком партії листа з проханням описати, чи залишилося щось після окупації. Начальник районного відділу народної освіти Сорокін повідомив про всі втрати, і між іншим, про те, що грот у парку зберігся, але потребує невеликої реставрації. [19].

А в червні 1949 року намітилися і конкретні дії, про які повідомила місцева газета «Коллективна праця»: «За постановою виконкому Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У в м. Кам'янці встановлюється на гроті декабристів меморіальна дошка. На ній буде такий напис: «У цьому гроті збирались на наради декабристи, на яких був присутнім великий російський письменник О. С. Пушкін» [17].

Пушкінський грот притягує увагу художників і кінематографістів

У травні 1949 року директор музею М. Кладковий повідомляв у районній газеті «Коллективна праця»: «У Кам'янці зараз перебувають художники І. Г. Лось, Л. І. Чічкан та К. О. Крилов. До 150-річчя народження О. С. Пушкіна вони пишуть для музею О. С. Пушкіна – П. І. Чайковського тематичні картини: «Пушкін і декабристи в саду В. Л. Давидова біля гроту» (К. О. Крилов), та інші [16].

Грот. Листівка. 1968 рік

У наступному номері газети повідомляється: «Кінооператор двічі лауреат Сталінської премії Кричевський провів кінознімання ювілейного торжества і всіх пушкінських місць у Кам'янці. Кам'янські знімки будуть включені у короткометражний кінофільм «Пушкін і Україна», який незабаром вийде на екрани» [15].

У 1972 році видавництво «Радянська Україна» випустило комплект кольорових листівок, фото для яких виготовив В. Майтало із Шполи. Серед них і листівки, присвячені Кам'янці. Крім пам'ятника П. І. Чайковському, гроту Декабристів, є один з куточків річки Тясмин, відображено центр Кам'янки» [6].

Реконструкція гроту

На той час парк виглядав дещо інакше, ніж сучасний. Пам'ятаю довгу алею, яка вела від центральної дороги вздовж огорожі стадіону, збудованої зі шлаку. Якщо у її кінці піднятися до гроту, то можна було вийти на полянку

перед гротом. Посеред неї була велика кругла клумба, а з обох боків гроту вели на його верх до альтанки дві круті стежки.

Йшов час. У зв'язку з тим, що грот знаходився в аварійному стані, було проведено його реконструкцію і благоустрій прилеглої території. Усі роботи по благоустрою проводилися суботниками. До цього були залучені працівники райкому партії, райвиконкому, службовці і працівники інших служб м. Кам'янки [3].

Грот був відреставрований у 1982 році. До реставрації на ободі гроту був напис зроблений у 1926 році: «Нет примиренья, нет условий между тираном и рабом». Ці слова поета-декабриста К. Рилєєва були даниною революційній риторичі, що особливо культивувалась у ті часи. Але так як сам термін *реставрація* означає надання споруді її первісного вигляду, то і напис цей був знятий як такий, що зроблений значно пізніше [1, с.266]. При реконструкції прибрали у верхньому парку постаменти з оленями, які стояли вище гроту лівіше.

Грот. 1970 роки

Легенди і видумки, пов'язані з гротом

З гротом у сім'ї Давидових, а потім і у місцевого населення пов'язували багато різних переказів і легенд.

Найбільш правдоподібним вважається переказ про те, що Пушкін писав у гроті. Прихильники цієї версії спираються на численні розповіді його сучасників. І це, на перший погляд, виглядає цілком ймовірно, якщо врахувати, що іноді тепла осінь затягує в наших краях на весь листопад. Інша справа, що це не міг бути «Кавказский пленник»! Бо почав поет працювати над цією романтичною поемою ще в Гурзуфі, а закінчив у Кам'янці вже взимку. Під біловим автографом тексту поеми стоїть помітка «23 февраля 1851 г. Каменка». А, скажімо, на вірші «Среди зеленых волн, лобзающих Тавриду» і «Редет облаков летучая гряда», написаних у листопаді 1820 р. в Кам'янці, найімовірніше, надихнули поета зовсім і не грот, а, більше всього, скелі Тясминського каньйону, які творчо асоціювалися у нього з пейзажами Криму.

Ще одна, уже сучасна легенда, розповідає про те, що коли О. С. Пушкін разом з В. Л. Давидовим прогулювались одного зимового дня парком, то побачили місцевих жителів, які спускались з гірки на санчатах неподалік гроту. Тож вони також захотіли з'їхати зі схилу. Давидов сидів попереду, а за ним і поет. Спускаючись з гори, санчата наштовхнулися на камінь. В. Л. Давидов покотився донизу, а Пушкіна відкинуло набік. При цьому він

ударився об поверхню гроту. Краплини крові поета залишились на споруді. Відтоді, за легендою, грот і називають «Пушкінським».

Ця легенда не витримує жодної критики. По-перше, парк був огорожений парканом і місцеві жителі доступу туди не мали. По-друге, ніде в історичній, мемуарній літературі, у спогадах і документальних джерелах такий епізод не згадується.

У наступній легенді йдеться про те, що «по частині «аристократичних обідів» особливо славився Олександр Львович Давидов (старший брат декабриста). Він дуже любив поїсти... Для нього, за переказами, і був облаштований грот, який в спекотні літні дні перетворювався вдень у прохолодну стову з круглим столиком у центрі, щоб той міг віддаватися своїй ненаситній пристрасті, без перешкоди з боку спеки, від якої він сильно страждав завдяки своїй повноті. Це той Давидов, до якого в 1824 р. Пушкін звернувся з таким посланням:

*Нельзя, мой толстый Аристип:
Хоть я люблю твои беседы,
Твой милый нрав, твой милый хрип,
Твой вкус и жирные обеды...*

А далі ця ж легенда розповідає, що ввечері грот ставав місцем для інтимних побачень його молодій вітряній дружини, легковажної французенки Аглаї Антонівни, якій Пушкін присвятив декілька епіграм.

Важко сказати наскільки дійсні факти, які могли стати приводом для створення цих легенд. А ще вірніше відмітити, що будь-яких документальних свідчень цьому взагалі не існує.

Легенда про таємний підземний хід

Існував один цікавий переказ про грот, який у попередні роки викликав неослабний інтерес і часто давав привід для гарячих дискусій серед місцевих жителів. Чи був таємний хід від гроту? Одні категорично стверджували його існування, тільки в різних напрямках (то до Зеленого млинка (під р.Тясмин), то до Зеленого будиночку). Інші розповідали, що на власні очі бачили провал підземного ходу біля будинку музею і вистукували стіни гроту, щоб визначити, де ж саме знаходиться вхід у підземелля. А група школярів навіть приходила якимось до Зеленого будиночку з лопатами, щоб уже негайно розпочати пошуки таємного ходу від будинку музею.

Колишня працівниця музею, а потім і його директор М. А. Шкаліберда, задля того, щоб упевнитися, чи мають ці міфи під собою хоч якусь реальність, теж багато років уперто шукала згадки про цей таємний хід в архівах, друкованих джерелах, у спогадах сучасників і потомків Давидових і Раєвських. Після безрезультатних пошуків вона звернулася із цим запитанням до внука декабриста Ю. Л. Давидова.

Ю. Л. Давидов висловив припущення, що виникнення легенди про таємний хід пов'язане з епохою гайдамацьких повстань у цій місцевості і Коліївщини.

Зазначимо, що існування підземного ходу від гроту – це лише красива легенда. І спростувати її можна доволі легко навіть у цій статті.

Легенда розповідає, що колись існував таємний підземний хід із гроту в Зелений будинок чи в Зелений млинок, і ним пробиралися декабристи на свої таємні засідання.

Ні в історичній, ні в мемуарній літературі, що стосується Кам'янки, немає жодних указівок і, навіть натяків, на існування, наприклад, таємного ходу, або про засідання декабристів безпосередньо у гроті.

Навіть проводити такі складні, об'ємні земляні роботи, і кудись дівати чи вивозити величезну кількість ґрунту непомітно й утаємничено від місцевого населення і навіть від чисельного сімейства Давидових, яке не мало жодного відношення до таємного товариства – просто нереально. Та й сам підземний хід для декабристів не мав жодного сенсу.

Навпаки, декабрист І. Д. Якушкін у своїх записках прямо вказував, що збиралися декабристи в будинку «на половині Василя Львовича».

Просте пояснення виникненню міфів про підземний хід – це те, що вони, ці легенди й вигадки, почали створюватися вже наступними за декабристами поколіннями. Часи, які наступали на початку ХХ століття, коли революційна боротьба пролетаріату й простого селянства, як і методи конспірації, носили зовсім інший, відмінний від епохи аристократів характер, і дали поштовх «новітнім конспіраторам» із місцевого люмпену подумки «перенести засідання декабристів у грот».

Грот і сучасний романтизм

Та що б там і як би там не було із колишніми міфами й легендами, а слово «Грот», навіть спливаючи в сучасному інформаційному середовищі, незмінно продовжує приносити з собою особливу кам'янську ауру і романтичний відтінок.

У час, не такий далекий, навіть практикувалося проведення камерних лірично-романтичних вечорів у гроті при свічках.

Боюсь помилитися, але мабуть не існує жодного кам'янчанина і кам'янчанки, які б не зберігали у пам'яті це чудове місце парку ім. Декабристів для відокремлених прогулянок або романтичних побачень своєї юності безпосередньо біля Пушкінського гроту. І так із покоління в покоління...

А ще романтичніше, поєднати серця закоханих і станцювати вальс Мендельсона в історичному кам'янському гроті.

Перше розписування у Гроті. 09 жовтня 2019 р.

Так, 9 жовтня 2019 року уперше вальс Мендельсона зазвучав у Пушкінському гроті в Кам'янці. У цей неповторний осінній день, таємничий і романтичний водночас грот став свідком народження нової сім'ї.

Нові часи – нові традиції...

А ще грот завжди привертав увагу і магнетично притягував

до себе творчі особистості художників, фотографів, композиторів, письменників і поетів.

Місце, на якому він розташований, і його незбагненна аура просто не можуть не надихати на якусь творчу уяву і поетичні роздуми. Тож і не дивно, що події реальної історії, як уже відмічалось вище, у народній уяві з часом переплелися із неймовірними легендами і поезією.

Наталія Віргуш. «Кам'янка»

*Світитиме у гроті декабристів
благословеніє на гнів і клич до муки.
Цей світлий парк. І Кам'янка у сні.
І ваші думи спалахнули терпко.
Тут все змішалось: сміх, чумацька сіль,
і очі муз нескорені і теплі.
Ідуть сюди, коли усе мина –
чи то любов, чи то печаль натруджена.
Тут трепетно. І знов-таки зрина
поезія в борні своїй напруженій.*

Закінчу, напевно, світлим віршем Максиміліана Волошина, який не тільки знав трактати древніх філософів, а й створив свій «печерний міф» – про врата любові й скорботи, «amori et dolori».

ГРОТ НИМФ (1907 год)

*О, странник-человек! Познай Священный Грот
И надпись скорбную «Amori et dolori».
Из бездны хаоса, сквозь огненное море,
В пещеры времени влечёт водоворот.*

---

1. Бондаренко Лариса. Декабристські місця Кам'янки. Грот // Декабристи в Україні: дослідження і матеріали. Декабристські читання. – Т.7. – К., 2012.

2. Буасо Жак. Трактат про садівництво по правилам природи і мистецтва (Traite du jardinage selon les raisons de la nature et de l'art). – Париж, 1648.

3. Ветров О. В. Польові дослідження.

4. Ветров Олександр. Садибно-парковий комплекс поміщиків Давидових у Кам'янці як осередок художньої культури кінця XVIII-початку ХХ століття / Культурно-історична спадщина України: перспективи, дослідження та традиції збереження. Матеріали II-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції. 10-11 жовтня 2019 р. – Черкаси: ЧДТУ, 2019.

5. Горліс-Горський Юрій. Холодний Яр. Академічне видання. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017.

6. Грущенко В. Черкащина на листівках // Трудова слава. – №127. – 21 жовтня 1972 року.

7. Давыдов Александр. Воспоминания. 1881–1955. – Париж, июнь 1955 г.

8. Давыдова М. Каменка. Дневник (Репринтне видання без вихідних даних). – Фонди КДКЗ (інв. № 3097 н/д). – 258 с.

9. Давыдов Ю. Л. Записки о П. И. Чайковском. М.: Музгиз, 1962.

10. ДАЧО.- Ф.Р.-131, оп.1, спр.30.

11. Доклад о результатах работы, проделанной архитектором В. Н. Дюминым в период от апреля до ноября 1969 г. по изучению рукописных и графических материалов,

касаючихся парка «Імени Декабристів» в гор.Каменке, Черкаської обл. г. Київ. Новабрь 1969 г. – март 1970 г.

12. Задонский Н. Внук декабриста. М.: Молодая гвардия, 1963.

13. Замечания Е. В. Переслени к воспоминаниям Юрия Львовича Давыдова о П.И.Чайковском. 4 февраля 1941 г. Машинопись. Архів Ветрова О.В.

14. Калинина Наталья. П. И.Чайковский. – М.: Детская литература, 1988.

15. Кінознімання пушкінських місць // Колективна праця. – №46. – 9 червня 1949 року.

16. Кладковий М. Художники за роботою // Колективна праця. – №38. – 12 травня 1949 року.

17. Колективна праця. – №45. – 5 червня 1949 року.

18. Косарик Д. М.Створювати літературно-історичний меморіал // Трудова слава. – №22. – 19 лютого 1977 року.

19. Лист Кам'янського Райвню Дирекції Державного будинку-музею ім. П. І.Чайковського від 10.02.1944 р. Копія. Архів Ветрова О. В.

20. Лобода А. М. А. С. Пушкин в Каменке // Памяти Пушкина: Научно-исторический сборник. Составлен профессорами и преподавателями Императорского Университета Святого Владимира в Киеве. 1899.

21. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – К.: Будівельник, 1986. Т. 4.

22. Платон. Государство. Книга 7. Пер. А. Н. Егунова // Платон. Собрание сочинений в 3-х т. Т.3 (1). – М., 1971.

23. Порфирий. О пещере нимф. Пер. А. А. Тахо-Годи // Лосев А.Ф. История античной эстетики [В 8 т. Т.7] Последние века. Кн. 2. М.: Искусство, 1988.

24. Соколов Борис. Сады и время. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gardenhistory.ru/page.php?pageid=22>. – Заголовок з екрану.

25. Шкаліберда М. А. Кам'янка. Машинопис. Фонди Кам'янського Державного історико-культурного заповідника.

26. Шкаліберда М. А. Кам'янка часів Пушкіна. 1970–1971. Машинопис. Архів О. В. Ветрова.

27. Шкаліберда М. А. Нарис з історії Кам'янки 1-ї половини ХІХ століття // Кам'янка: Науково-художній альманах. Вип. 1. Кам'янка, 2004.

28. Шкаліберда М. А. Парк імені Декабристів // Трудова слава. – №54. – 6 липня 1967 року; Шкаліберда М. А. Пушкінський грот // Трудова слава. – 1967 р.

29. Шкаліберда М. А. Першим провісникам свободи // Трудова слава. – №152. – 1975.

ВЕТРОВ Олександр,
почесний краєзнавець України,
м. Кам'янка (Черкаська область)

71 РІК ТОМУ КАМ'ЯНКА СТАЛА В УКРАЇНІ ЦЕНТРОМ ВІДЗНАЧЕННЯ 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. С. ПУШКІНА

У 1949 р. вся країна готувалася відзначати ювілейні Пушкінські дні. На Україні головним епіцентром цих святкувань готувалася стати Кам'янка. Тож і підготовку до цього тут розпочали заздалегідь. Ще в лютому місяці дирекція і наукова рада Кам'янського державного літературно-меморіального музею імені П. І.Чайковського – О. С. Пушкіна організувала вечір, присвячений 150-річчю з дня народження геніального поета Олександра Сергійовича Пушкіна.

На вечорі, який відбувся 12 лютого в приміщенні музею, присутні оглянули експонати відділу О. С. Пушкіна. З доповіддю «Пушкін на Україні» виступила науковий співробітник музею М. А. Шкаліберда.

Педагоги Кам'янської музичної школи ім. П. І. Чайковського, учні Кам'янської середньої школи ім. О. С. Пушкіна і учасники гуртків художньої самодіяльності районного Будинку культури виконали ряд декламацій, романсів і пісень на слова Пушкіна [2].

Цього ж місяця до Кам'янки прибула бригада зі студії Української кінохроніки. Було проведено кінознімання у кам'янському колгоспі «Жовтень», у районній ветеринарній лікарні і Кам'янській ордена Леніна МТС ім. Сталіна, після чого бригада провела кінознімання пушкінських місць [5].

Готуючись до ювілею, Кам'янський державний літературно-меморіальний музей ім. О. С. Пушкіна – П. І. Чайковського велику увагу приділяв роботі серед учнів. Було виготовлено для шкіл дві пересувні фотовітрини, присвячених Пушкіну. У районній дитячій бібліотеці влаштована вітрина ілюстрацій до казок О. С. Пушкіна, а також до творів «Дубровський» і «Пікова дама» [10].

1 квітня 1949 р. у Кам'янці відбулося засідання комісії по проведенню ювілейного свята 150-річчя з дня народження великого російського поета О. С. Пушкіна. Комісія затвердила план підготовки до пушкінських днів. В плані намітили ремонт і приведення в належний вигляд історичних пам'ятників і місць перебування О. С. Пушкіна, читання лекцій про життя і літературну діяльність поета.

Комісія оголосила конкурс на краще виконання творів О. С. Пушкіна і творів, присвячених великому поетові, виготовлення картин і скульптур, різьбу по дереву, виставку літературних газет і журналів, приурочених літературній діяльності О. С. Пушкіна. На переможців конкурсу чекали грошові премії і цінні подарунки [11].

11 квітня 1949 р. у столичному Києві зібралося чергове засідання Урядового ювілейного комітету по відзначенню в Україні 150-річчя з дня народження Олександра Сергійовича Пушкіна. На засіданні комітету був присутній директор Кам'янського літературно-меморіального музею О. С. Пушкіна – П. І. Чайковський М. Кладковий. Урядовий комітет ухвалив надіслати до Кам'янки між 15-20 травня ц.р. Державний симфонічний оркестр Української РСР, артистів республіканської філармонії і Українського Академічного театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка. Виступи оркестру і артистів з Кам'янки готувалися передавати по радіо на всю Україну.

На свято до Кам'янки 4, 5 і 6 червня запланували приїзд представників Академії наук УРСР, спілок українських радянських письменників та композиторів, республіканських комітетів у сферах культосвітніх установ і мистецтв, а також очікувалися гості з Москви, Кліну, Ленінграду, Кіровограду, с. Михайлівського та гості з інших республік [12].

Широко відзначити 150-річчя з дня народження геніального російського поета О. С. Пушкіна готувалися й учителі та учні Кам'янської середньої школи №1, ім'я якого присвоєно їй. Вони з великою любов'ю виготовляли плакати, присвячені великому поетові. У Пушкінському куточку повісили плакат «Пушкін і декабристи», виготовили монтаж з основними хронологічними датами життя і творчості О. С. Пушкіна, а також плакат «Пушкін в оцінці видатних російських людей».

Члени літературного гуртка працювали над поглибленим вивченням відомих творів Пушкіна, підготували випуск літературної газети, присвяченої великому поетові. Драматичний гурток школи здійснював підготовку постановки картини з трагедії «Борис Годунов» – корчма на литовському кордоні, а також інсценізації ряду сцен роману «Євгеній Онегін» [9].

Вже в середині травня 1949 р. до Кам'янки завітали художники І. Г. Лось, Л. І. Чічкан та К. О. Крилов. До 150-річчя народження О. С. Пушкіна вони почали писати для музею О. С. Пушкіна – П. І. Чайковського тематичні картини: «Пушкін і декабристи в саду В. Л. Давидова біля гроту» (К. О. Крилов), «Пушкін на скелі річки Тясмин» (І. Г. Лось), «Чайковський на прогулянці в лісі Тростянка» (Л. І. Чічкан), пейзаж «Чайковський у Браїлові», портрет декабриста В. Л. Давидова та картину з натури «Кам'янка сьогодні» і велике панно «Соціалістична Кам'янка шанує пам'ять О. С. Пушкіна та П. І. Чайковського» [7].

Вранці 28 травня 1949 р. на залізничній станції «Кам'янка» почали збиратися місцеві мешканці і селяни навколишніх сіл. Добиралися – хто чим міг, кінними підводами, автотранспортом колгоспів і підприємств, пішки. Врешті підійшов довгожданий потяг з Києва, зустрічав його духовий оркестр. Першим на перон ступив поет Павло Тичина, а за ним всі дорогі гості – члени Республіканського комітету по відзначенню ювілею поета, письменники, композитори, артисти, інші [1, с.48]. О 14-й годині по радіо повідомили, що слідуючого дня 29 травня в артілі «Жовтень» відбудеться великий концерт Державного симфонічного оркестру під керівництвом народного артиста СРСР Натана Рахліна.

Житель Кам'янки Бабенко М. В. згадував: «...надвечір 28 травня, біля клубу почали збиратися люди. З боку вулиці Карла Маркса (нині В. Чорновола) стояла вантажна автомашинка з будкою (ГАЗ – ММ), на якій було встановлено якесь обладнання. З машини в приміщення потягнули кабелі, а ми, – діти, дізналися, що урочисті збори будуть транслюватися по республіканському радіо. До приміщення пропускали по запрошеннях, порядок забезпечувався працівниками міліції. Проникнути до залу чи фойє було практично неможливо. І ми побігли додому слухати радіо» [1].

Тим часом, у Кам'янському Будинку культури відбулося урочисте засідання Пушкінського Республіканського Комітету, яке відкрив вступною промовою Павло Григорович Тичина. Доповідь «О. С. Пушкін – великий російський поет» прочитав М. Т. Рильський, «Пушкін в Україні» Дмитро Косарик [6]. Потім з вітальними словами виступили секретар

Кіровоградського обкому КП(б)У Стоянцев, композитор Андрій Штогаренко, секретар Кам'янського райкому партії Доменіковський, колгоспниця кам'янської артлі «Жовтень» Віра Ліпченко. З палкою промовою виступив Ю. Л. Давидов – внук декабриста В. Л. Давидова і племінник П. І. Чайковського. Виступили також поети Микола Ушаков, Микола Терещенко, Олександр Підсуха та ін. [8].

Після урочистої частини відбувся великий концерт із двох відділів з участю Державного симфонічного оркестру Української РСР (диригент народний артист Союзу РСР Натан Рахлін) і народних артистів УРСР М. Частія, К. Лаптева, О. Юра-Юрського, артистів О. Савицької та Р. Івицького.

Оркестр виконав увертюру до опери Глінки «Руслан і Людмила», симфонічну поему Барабашова «Мідний вершник», «Свадебное шествие» із опери «Золотий півник» Римського-Корсакова та інш. Ростислав Івицький прочитав вірші О. С. Пушкіна «В. Л. Давидову», «Деревня», «К Чаадаєву» та інш.

Лаптев і Савицька у супроводі симфонічного оркестру виконали заключну частину із опери Чайковського «Євгеній Онегін» та ряд романсів. Арії Руслана із опери «Руслан і Людмила» і Мельника – із опери «Русалка», «Послание в Сибирь» проспівав М. Частій.

Фрагменти із «Мідного вершника» у перекладі М. Рильського виконав О. Юра-Юрський [14]. Київські та інші гості, а також наш земляк письменник Микита Шумило відвідали музей О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського [1; 12.].

За спогадами М. В. Бабенка, 29 травня день видався тихим, теплим і сонячним. Біля Будинку культури почали збиратися оркестранти. Під'їхали вантажні автомобілі: ЗІС – 5 та полуторки (ГАЗ ММ), на яких були обладнані сидіння з дощок, на них повсідалися музиканти і поїхали в колгосп «Жовтень».

Просторе колгоспне подвір'я заповнювалося глядачами (зараз на цьому місці ремонтна майстерня, контора, кілька житлових будинків колишнього колгоспу, а потім радгоспу «Жовтень»). Було глядачів, мабуть, тисяча, а то й більше. Оркестр почав устатковуватися. Розташувався він півколом лицем на захід. Дирижер Натан Рахлін підійшов до дерев'яної підставки і став на неї. Одягнутий він був в чорний костюм, білу сорочку, на ногах були чорні туфлі. Точно так, як його показували в кіно і на телебаченні. Він подав знак паличкою і оркестр в готовності завмер.

З великим святом привітав народний артист Юра-Юрський. Урочисто зазвучала увертюра до опери «Руслан і Людмила». Виступали з віршами, присвяченими О. С. Пушкіну, живі класики української радянської літератури Павло Тичина і Максим Рильський та інші [1].

На святі були жителі не тільки з Кам'янського району, а й з навколишніх місцевостей. Так, наприклад, взяли участь у ювілейних торжествах у Кам'янці й учні 8-10-х класів Красносілківської середньої школи. Тут вони зустрічалися з поетами Максимом Рильським, Павлом

Тичиною, Володимиром Сосюрою, Любомиром Дмитерком, Олександром Підсухою, нащадками Давидових [3, 211].

Кінооператор двічі лауреат Сталінської премії Кричевський провів кінознімання ювілейного торжества і всіх пушкінських місць у Кам'янці. Кам'янські знімки були включені до короткометражного кінофільму «Пушкін і Україна», який незабаром вийшов на екрани [4].

Після закінчення урочистого засідання Пушкінського Республіканського Комітету і всіх ювілейних торжеств у Кам'янці та від'їзду офіційних знаменитостей різні місцеві заходи проводилися ще тривалий час.

Увечері 6 червня фойє районного Будинку культури заповнили робітники, колгоспники та учні. З великим інтересом розглядали вони організовану Кам'янським літературно-меморіальним музеєм О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського виставку творів Пушкіна та російських композиторів написаних на тексти геніального поета.

Серед багатьох видань пушкінських книг увагу відвідувачів особливо приваблювала повна академічна збірка творів і листів поета в 16 томах. О 9 годині розпочався вечір, присвячений 150-річчю з дня народження О. С. Пушкіна. Доповідь «Пушкін – великий поет народів СРСР» прочитала старший науковий співробітник музею М. Шкаліберда. Про зв'язок Пушкіна з декабристами розповіла співробітник музею Радкевич. Директор музею М. Кладковий зупинився на темі «Пушкін і музика». Бесіди ілюструвалися читанням віршів Пушкіна та виконанням творів кращих російських композиторів на пушкінські тексти [13].

-
1. *Бабенко М.В. Святування 150 річчя від дня народження О.С. Пушкіна в м.Кам'янці // Джерело. Випуск IV. Науково-популярне видання. Матеріали четвертої районної науково-практичної краєзнавчої конференції присвяченої 70-річчю літературно-меморіального музею О.С. Пушкіна і П.І. Чайковського. – Кам'янка, 2007.*
  2. *Вечір у музеї // Колективна праця. – №13. – 13 лютого 1949 року.*
  3. *Дейнеко Анатолій. Село наше Красне... Історія Красносілки: від сивої давнини до наших днів. Дніпропетровськ, АРТ-ПРЕС, 2007.*
  4. *Кінознімання пушкінських місць // Колективна праця. – №46. – 9 червня 1949 року. Кінознімання у Кам'янці // Колективна праця. – №14. – 17 лютого 1949 року.*
  5. *Кіровоградська правда. – 31 травня 1949 року; Правда України. – 31 травня 1949 року; Літературна газета. – 2 червня 1949 року.*
  6. *Кладковий М. Художники за роботою // Колективна праця. – №38. – 12 травня 1949 року.*
  7. *Колективна праця». – №44 (2617). – 2 червня 1949 року.*
  8. *Кондратюк Т. Підготовка до Пушкінського ювілею // Колективна праця. – 17 квітня 1949 року.*
  9. *Підготовка до Пушкінського ювілею // Колективна праця. – 13 березня 1949 року.*
  10. *Підготовка до Пушкінського ювілею // Колективна праця. – 3 квітня 1949 року.*
  11. *Підготовка до 150-ти річчя з дня народження О. С. Пушкіна // Колективна праця. – 21 квітня 1949 року.*
  12. *Пушкінський вечір в Будинку культури // Колективна праця. – 9 червня.*
  13. *28 травня у Кам'янці – урочистий вечір, присвячений пушкінському ювілею // Колективна праця. – 26 травня 1949 року.*

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ
І ХУДОЖНЯ САМОДІЯЛЬНІСТЬ
ЧИГИРИНЩИНИ
ТА ЧЕРКАСЬКОГО РЕГІОНУ**

КІНЕМАТОГРАФ І ЧИГИРИНЩИНА

МІНСЬКА Оксана,
екскурсовод відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

АМАТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ «ЗОЗУЛЕНЬКА» ІЗ СУБОТОВА: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

*Доки живе наша пісня,
Доти живе й народ!*

Доведено: любов до пісні в українців закладена на генетичному рівні. Ми любимо і оберігаємо народні пісні, сприймаємо їх як живих свідків далекого і тривожного, гіркою життя наших предків. І часом мало лише слів, щоб передати ту величезну вдячність людям, котрі впродовж багатьох років несуть усім радість пісні, відновлюють і пропагують її мудрість і красу. Такі люди є і у Суботові, які об'єдналися у самодіяльний фольклорно-етнографічний ансамбль «Зозуленька» (до 2010 р. – «Суботівські досвітки»), котрий у 2013 р. відзначив 50-річчя від дня свого створення і впродовж десятків років був візитною карткою не тільки села, а й всього Чигиринського району, бо самодіяльні артистки виробили власне яскраве творче обличчя.

А розпочиналось все на початку 1960-х рр., коли директор сільського будинку культури Л. І. Шулякова запропонувала жінкам створити своєрідний співочий ансамбль. На початку 1970-х рр. творчий колектив удосконалив свої концертні виступи, під час яких передавав слухачам не лише старовинну українську пісню, а й занурював їх у ту атмосферу, де вона народжувалася – на сцені самодіяльні артистки відтворювали українські посиденьки, як казали у Суботові, досвітки, на яких жінки пряли, вишивали, шили та займалися іншим рукоділлям.

В своєму творчому колективі Лідія Ільківна Шулякова об'єднала різних за характером і родом занять людей, але з непереборним прагненням донести до нинішнього і майбутніх поколінь неповторну красу віками надбаного суботівського фольклору. Це Пашкуй Ольга, Полудень Марія, Ревак Галина, Кулікова Катерина, Токман Ольга, Кубрак Надія, Каплюха Марія, Каплюха Галина, Семчук Ольга, Міщенко Лідія, Бевзенко Катерина, Довгенко Любов, Прохач Варвара, Михайлюта Наталка, Ряднина Ганна, Кукса Надія, Пащенко Катерина, Копаниця Марія, Мінська Оксана, Кириченко Катерина, Цвірінько Катерина, Кривенко Раїса, Токман Галина, Лазуренко Євдокія. На жаль, багатьох учасниць колективу вже немає в живих. Пішли у вічність і залишили після себе добрий слід на світлу пам'ять. Художніми керівникам жіночого ансамблю були: Шулякова Л., Козіна О., Тарасенко О., Пушкар М., Кононенко С., Савченко Я., Тараненко Я. [8].

Репертуар колективу становлять самобутні місцеві ліричні народні пісні, а також календарно-обрядові – щедрівки, колядки, веснянки, весільні, жниварські, купальські. Учасники відтворили майже всі відомі місцеві обряди.

За спогадами Лазуренко Євдокії Панасівни, яка стала учасницею ансамблю ще з 9 класу, деякі пісні з їхнього репертуару впродовж багатьох років часто доводилося співати на замовлення слухачів, котрі під час концерту передавали на сцену записки із проханням виконати ту чи іншу пісню. Найпопулярнішими були «За горами гори», «Из-за острова на стрежень», «Чорна шляпа», «Шиндир-миндир», «Шуміла ліщина, шумів темний гай». Вони відразу полюбилися слухачам і зробили фольклорний ансамбль відомим не лише в районі, а й в області [4].

До репертуару «Зозуленьки» також увійшло кілька авторських пісень, авторами яких були місцеві жителі – «Величальна» сл. Копаниці Марії (дод.1), «Чигиринські гаї» сл. Івана Каплоухого, «Приїжджайте до нас на село» (дод. 2) і «За Чигиринською горою» сл. Петра Кучера, муз. А. Чекаля (дод. 3). До речі, з мелодії останньої пісні Черкаське обласне радіо протягом п'ятнадцяти років розпочинало свій робочий день [7; 409]. Семчук Ольга Іванівна, одна з учасниць ансамблю, пригадує, як в рамках підготовки до районного концерту у 1980 р. Анатолій Чекаль, художній керівник Чигиринського районного Будинку культури, провів кілька занять з учасницями співочого ансамблю щодо правильної постановки їх голосів. Під час чергового заняття місцевий мешканець Петро Кучер показав йому свого щойно написаного вірша «За Чигиринською горою», за кілька днів після цієї зустрічі Анатолій Миколайович написав до нього музику. Таким чином, того ж року «Зозуленька» виконала вперше на районній сцені новостворену пісню [6].

З кожним виступом ансамбль ставав популярнішим, улюбленішим,

Фольклорно-етнографічний ансамбль «Зозуленька».

На фото (справа наліво): у першому ряду: Надія Кукса, Катерина Кириченко, Євдокія Лазуренко, Любов Комаренко, Галина Токман, Марія Полудень, Євгенія Мінська, Лідія Шулякова; у другому ряду – Василь Голуб, Ярослава Савченко, Іван Гришко. 2013 р.

учасників якого постійно запрошували взяти участь у різноманітних концертах, оглядах та конкурсах. Так, у 1973 р. жіночий колектив брав участь у районному конкурсі агітбригад, в якому отримав почесне друге місце, перше переможне місце самотні артистки отримали у 1982 р. у Дахнівці Черкаського району на обласному огляді фольклорних колективів.

У 1983 р. на базі Суботівського сільського Будинку культури проходив районний семінар з участю художніх колективів Чигиринського району. Вже вісім років поспіль «Зозуленька» є постійним учасником традиційного районного свята «Різдвяні колядки», на якому у 2010 р. отримала Подяку від організаторів цього дійства і була делегована на обласне свято як кращий фольклорно-етнографічний колектив району. Виступи ансамблю постійно були родзинкою під час звітних концертів художніх самодіяльних колективів району, де суботівських «соловейків» завжди викликали на біс. Їх спів записували на районному та обласному радіо.

Часто ансамбль запрошували виступити перед трактористами і комбайнерами під час польових робіт, перед тваринниками на фермах, щорічні обжинки та свято День працівника сільського господарства не проходили без величального вітання «Зозуленьки». Лазуренко Валентин Миколайович, уродженець села Суботів, пригадує: «Досить часто згадую, як мене, малого, моя мама Лазуренко Євдокія Панасівна, брала з собою на жнива. Комбайнери відпочивають, жінки співають, а я сиджу в брилі на покривалі. Сонце, пам'ятаю, пече несамовито, а я отримую задоволення, задоволення від української пісні. І, мабуть, на тому підсвідомому рівні мелодія народної пісні і заклала у моєму серці українську духовність, це українське начало для мене як особистості» [3].

А тріумфальний творчий похід колективу почався завдяки своєму організатору, художньому керівнику та ідейному натхненнику, людині з великим багажем знань і досвіду – Шуляковій Лідії Ільківні, яка народилася в Суботіві 1936 р. та з раннього дитинства брала участь в художній самодіяльності: танцювала, співала, декламувала вірші. Співу навчалася у Мінської Одарки Федорівни, своєї хрещеної, яка на той час співала у церковному хорі.

*Лідія Шулякова
(1936 – 2020)*

*Фольклорно-етнографічний ансамбль «Зозуленька»
на головній сцені Чигиринського району*

У 1954 р. Ленінградський завод музичних інструментів з нагоди 300-річчя Переяславської Ради подарував селу духові інструменти, які передали в школу, де керівник шкільного духового оркестру Коваленко Григорій Михайлович навчав учнів грати на них. Лідія Ільківна теж виявила бажання бути в оркестрі. Відразу ж була обрана старостою музичного гуртка, потім стала капельмейстером оркестру, а після закінчення Суботівської школи 1955 р. продовжила удосконалювати свою майстерність – поїхала навчатися на курси керівників духового оркестру в м. Шпола. Згодом закінчила з відзнакою Канівське культосвітнє училище по класу керівник духового колективу (диригент). З 1962 р. працювала в Суботівському Будинку культури, де одночасно виконувала обов'язки директора закладу та художнього керівника. Маючи від природи творчий хист і неабиякі організаторські здібності, Лідія Ільківна налагодила роботу різноманітних гуртків: художнього читання, танцювальний, драматичний, хоровий, солоспів, жіночий та чоловічий ансамблі, адже село славалося своїми талановитими мешканцями. Впродовж багатьох десятків років вона навчала інших співати, адже сама володіла унікальним голосом, діапазон якого становить більш як дві з половиною октави. Лідія Ільківна говорить: «З самодіяльністю ніколи не поривала зв'язку, чим живу і дихаю по сьогодні. Через мої руки пройшло багато любителів мистецтва співу. Горда, що по собі залишаю таку духовну спадщину для нащадків. Та прикро стає від того, що плодами багаторічної праці нашого колективу інші скористалися з очевидною вигодою для себе. Мова йде про заснований у 1983 р.

фольклорний колектив «Козачка» при Чигиринському районному Будинку культури, директором якого на той час була Орленко Марія Хомівна. Ця жінка завжди була у захваті від виступів нашого ансамблю і дивувалася, де ми знаходимо для концертів такі старовинні і неповторні пісні. Я показала їй зошит, куди ми записували творчі знахідки від старожилів Суботова, який вона взяла нібито для ознайомлення. Згодом з нашими піснями у рік свого створення (1983 р.) цей колектив брав участь в обласному фестивалі фольклорних колективів. «Зозуленьку» теж туди запрошували, але не знайшлося спонсора, який би надав нам транспорт. Їх виступ увінчався великим успіхом, і з того часу «Козачка» стала провідним учасником різних як районних, так і обласних культурно-мистецьких заходів, виконуючи майже весь наш репертуар, а Суботівський колектив став менш популярним. У 1985 р. Марія Хомівна стала художнім керівником Чигиринського ансамблю. З того часу вона почала упереджено ставитися до творчої діяльності «Зозуленьки», критикуючи майже всі наші виступи». (Ці відомості підтверджують ще незалежні одне від одного інформантів – О. Мінська) [9].

У сучасному складі «Зозуленьки» 12 жінок, середній вік колективу 60 років. Кожна з учасниць ансамблю має унікальні та неповторні вокальні дані: свій діапазон, силу звуку й темброве забарвлення. Вони вдало доповнюють одна одну під час співу. Побувавши на одній із репетицій колективу, неможливо не побачити, що 12 творчих особистостей, у першу чергу, – велика та дружня родина, стрижнем якої є такі яскраві таланти: ПОЛУДЕНЬ МАРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА (1940 – 2019 рр.).

*Марія Полудень
(1940 – 2019)*

Багато у селі було гарних голосів: і високих, і дзвінких – а от таким сильним альтом, як у Марії Володимирівни, не володів ніхто. Довгенко Любов Іванівна, колега по творчому цеху, згадує: «Щоб переспівати Марію Володимирівну, треба було б щонайменше десяток чоловічих голосів. Під час запису пісні в студії Черкаського обласного радіо звукорежисери попросили М. В. Полудень відійти якнайдалі від мікрофону, бо апаратура від сили її голосу мала збій, і неможливо було зробити фонограму [1]. Марія Володимирівна розповіла, що співала з самого народження, адже співочою була вся її родина – мати, батько, менша сестра, троє батькових братів, а ще її дід – Дон Тимофій Омелянович, який був майстром з виготовлення бандур. Навіть музиканти з Києва до нього приїздили, щоб замовити цей інструмент. Якось вчитель музики на уроці проводив прослуховування для відбору необхідних голосів для шкільного хору. Було запропоновано дітям заспівати будь-що на свій смак. І дівчинка-другокласниця виконала пісню «Гуляв по Уралу Чапаєв», на що вчитель сказав: «Сідай, другий голос». Так Марія Володимирівна і співає все життя другим голосом – гучним потужним альтом. «А як було не співати,

Представниці фольклорно-етнографічного ансамблю «Зозуленька»

– продовжує спогади Полудень М. В., – коли село славилося талановитими людьми. Жили селяни бідно, хоча працювали багато і тяжко, але не звертали уваги не складнощі життя, намагалися їх долати з допомогою пісні та музики. Багато суботян вміли грати на різних музичних інструментах: скрипці, балалайці, бандурі, сопілці, але найпопулярнішою була гармонія. На кожному сільському кутку обов'язково було по кілька гармоністів. Вечорами краєни сходилися у відповідне місце і влаштовували гульбища з піснями та танцями. Часто між сільськими кутками влаштовували пісенні переспіви. А самодіяльний драматичний гурток постійно радував місцевих жителів театральними виставами. Артисти настільки були закохані у театр, що навіть з власної ініціативи показували свої вистави у різних селах району. Одного разу, це було взимку, вирішили піти з новою виставою у Розсошенці. Як надумали, так і зробили. Але подалися (йшли пішки, ще й несли з собою речі для декорацій) в те село чомусь без попередньої домовленості. А там в клубі вже йшов інший концерт. Вирішили артисти йти далі – у Погорільці, а там

Любов Комаренко

така ж ситуація. І помандрували вони аж у Медведівку, де все ж таки вдалося їм виступити, хоч і була вже пізня година. Заночували вони у родичів тодішнього директора Суботівської школи Руденка Олександра Климовича, який також був серед артистів. У хаті долівку засипали соломною та й полягали у неї спати, а рано-раненько пішли до Суботова. Отакі були артисти, так наповнювали радістю своє непросте життя» [5].

КОМАРЕНКО ЛЮБОВ ГРИГОРІВНА, 1950 р. н. Назавжди полюбити українську пісню їй допоміг батько Павленко Григорій Андрійович, який неперевершено грав на

балалайці та заспівував у сільському хорі. Вже з четвертого класу ця учасниця виступає на аматорській сцені і до цього часу є її незамінною солісткою з ніжним ліричним сопрано. «Коли Л. І. Шулякова почала працювати у школі вчителем музики, – згадує Л. Г. Комаренко, – уроки співів стали найулюбленішими. Ще школярками ми, дівчата, які вміли співати, стали учасниками фольклорного ансамблю. Дуже подобалося давати концерти у інших селах. Іноді для поїздки на концерт колгосп виділяв нам грузову машину, а у села, що були неподалік – Розсошенці, Новоселиця, Янич (Іванівка), – ходили пішки. Тягли за собою і прядки, і мотовила, полотно, кужіль, рубель та інші речі, необхідні для виступу. Надія Колісник, моя однокласниця, не вміла співати, на дав їй Бог такого талану, але вона завжди була з нами і допомагала носити наш реквізит. А ще вона була нашим касиром, тобто зберігала зібрані від концерту гроші. Одного разу за ці кошти учні нашого класу, учасники художньої самодіяльності, здійснили

Катерина Пащенко

екскурсійну поїздку до Кременчуцької ГЕС» [2].

ПАЩЕНКО КАТЕРИНА ОЛЕКСІЇВНА,
1940 р. н.

У будь-якому ансамблі кожен його учасник виконує свою роль. Катерина Олексіївна в своєму колективі – виводчиця, саме вона має напрочуд високий та дзвінкий голос, який їй дозволяє, як кажуть, тягти, виводити пісню. Вона здійснює заспів протягом одного-двох сегментів, після чого поступово включаються інші виконавці, або ж відразу всі. Незважаючи вже на поважний вік – 76 років, Катерина Олексіївна й досі, як кажуть, задає тон пісням.

Нині творча скарбничка ансамблю складає понад 350 пісенних творів. До старих пісень, зібраних «Зозуленькою», щороку додаються нові. Над створенням кожної концертної програми, яка вважається досить складною ділянкою творчості, співочий колектив працює гуртом, зважаючи на тематику святкового заходу та уподобання слухачів.

Про широке визнання успіхів ансамблю свідчать почесні грамоти, дипломи, подяки від різних культурних установ району та області. Останнім часом покинули цей світ одні з найбільш яскравих учасниць колективу. Наприкінці 2019 р. померла Марія Володимирівна Полудень. На початку 2020 р. відійшла у засвіти Мінська Жанна Іванівна, у квітні – Шулякова Лідія Ільківна. Пам'ять про них надовго збережеться серед односельців.

Проте життя продовжується... І хоча минуло вже більше 50 років з дня створення ансамблю, «Зозуленька» має ще великий запас творчої енергії, колектив зберігає свою самобутність, поповнює надбаний роками фольклорний матеріал, постійно оновлює сценічні та етнографічні костюми.

Дивишся на них і розумієш, що не зміліє духовна скарбниця народної душі українського села!

1. МПДА. – Спогади Довгенко Любов Іванівни, р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
2. МПДА. – Спогади Комаренко Любов Григорівни, 1950 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
3. МПДА. – Спогади Лазуренка Валентина Миколайовича, 1976 р.н., мешканця м. Черкаси.
4. МПДА. – Спогади Лазуренко Євдокії Панасівни, р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
5. МПДА. – Спогади Полудень Марії Володимирівни, 1940 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
6. МПДА. – Спогади Семчук Ольги Іванівни, 1962 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
7. Чигиринщина в історії України. Збірник 5. Літопис Чигиринського краю. Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2016. – 436 с.
8. МПДА. – Спогади Шулякової Лідії Ільківни, 1936 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
9. Там само.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Сл. та муз. М. Копаниці
Дня доброго щиро вам, шановні гості,
Раді вас бачить із цього помосту.
Хлібом – сіллю ми вас вітаєм,
Міцного здоров'я вам бажаєм.

Село наше рідне Суботовом зветься.
Історія давня в ньому ведеться –
Тут родилась Богданова доля,
Тут кувалась України доля.

Не проходьте мимо, не проїжджайте,
До нашого краю ви завітайте:
Смачно вас тут почастують,
Пісню до серця вам подарують.

З Богдана криниці напийтесь водиці –
Хай душі торкнеться козацька живиця.
Помоліться, гетьмана згадайте,
Слави України не забувайте.

Боротись за волю серцем присягайте,
Гідності і честі ніде не втрачайте –
В славі й пошані тоді вам жити,
Світлі сліди на землі залишити.

Будьте ж ви щасливі, душею багаті.
Вам добра бажаєм, радості у хаті,
Вірних вам друзів, достатку у мисці,
Миру й любові, козачат у колиці.

Додаток 2

Сл. П. Кучер, муз. М. Пушкар

Приїжджайте до нас на село,
Що як сад навкруги розцвіло,
Приїжджайте до нас
В світлий радісний час –
Хлібом – сіллю зустрінемо вас.
Квітне молодість буйно моя.
Кличе в поле до праці земля.
Милий Суботів мій –
Історичний наш край –
Над тобою квітує розмай.
Приїжджайте до нас навесні,
Коли линуць пісні голосні.
Ви до нас приїздіть
У сім'ю нашу житьь,
Ми трудом будем вашим дорожитьь.

Додаток 3

Сл. П. Кучер, муз. А. Чекаль

За Чигиринською горою
Шлях на Суботів зверта,
Де в долині під вербою
З трьох криниць збіга вода.
Пронесли ті три криниці
Відгук битв через віки,
Як водив Богдан Хмельницький
На панів свої полки.
У тих битвах з ворогами
Піднялись всі козаки,
Щоб звільнити рідну землю
Від поляків назавжди.

ЮЛКІНА Людмила,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ХУДОЖНЯ САМОДІЯЛЬНІСТЬ с. СТЕЦІВКА (1950 – 2010-ті рр.).

Здавна українці любили співати. Пісня супроводжувала їх все життя: співали під час роботи чи відпочинку. Пісні, були жартівливі обрядові, але частіше співали українські народні пісні.

В селі Стецівка, як і в будь-якому селі України, також любили співати, і було багато місцевих жителів, які вміли дуже гарно це робити. Збирались та співали кожен на своєму кутку чи вулиці, потім згуртувавшись ішли до центру села. Так з різних сторін села до центру сходились кілька груп співаючої молоді, інколи грали на гармонії. На центральному майдані всі разом співали та танцювали. Такі гуляння відбувались у неділю чи на релігійні свята. Жінки старшого віку збирались та співали в когось на подвір'ї чи біля нього [1].

В 30-х роках ХХ ст. у селі Стецівка був відкритий сільський клуб. В зв'язку з проведенням антирелігійної кампанії радянською владою, в центрі села Свято-Троїцька церква була перетворена на клуб. Церква була побудована у вигляді хреста. Одна частина так званого хреста була зруйнована та зроблені сходи, стіни, на яких були намальовані ікони закрили обшивкою і відкрили клуб. Але молодь, яка ходила туди до церкви, не ходила до клубу [2].

Під час Другої світової війни сільський клуб був закритий. У 50-х роках завідував клубом Касяненко Дмитро Павлович. Він був художнім керівником драматичного гуртка, відомого по всій області. Його учасниками були Лафа Михайло Григорович, Бершацька Надія Романівна та інші.

В кінці 60-х на початку 70-х років завідувачем клубу став Кандибір Петро Павлович. Він почав збирати вокальний ансамбль – Кандибір В.О., Запороженець О.А., Гончар К.В., але небагато було учасників художньої самодіяльності в селі.

На початку 80-х років клуб отримав статус сільського будинку культури. Його керівником став Козуб Степан Матвійович. З цього часу почалось відродження художньої самодіяльності. Робота велась в кількох напрямках. Був організований танцювальний гурток з учнів школи, духовий оркестр (худ. керівник Козуб С. М.), вокальні ансамблі – жіночий та чоловічий, музичний ансамбль «Троїсті музики» (учасники Сібякін В., Сібякін Г., Козуб С. М. Висота М. І.), (худ. керівник Висота М. І.), вокально-інструментальний ансамбль естрадної музики (худ. керівник Сібякін В. С.).

У художній самодіяльності багато задіяно жителів села було. На репетиції ходили цілими родинами. Серед учасників було багато і школярів [3].

Один з талановитих людей села – керівник музичної самодіяльності та пісняр Микола Висота. Він понад 40 років працював в установах культури Чигиринського району, даруючи людям радість спілкування з піснею. Його пісня – ласкава і ніжна, спокійна і зворушлива, урочиста і проста, чарує своєю мелодійністю і красою

Народився Микола Іванович Висота 30 жовтня 1947 року в селі Тарасівка Чигиринського району. Батько був дуже обдарованою та багатогранною людиною. Він був майстром на всі руки: умів грати на скрипці, любив співати, виготовляв музичні інструменти (скрипки, балалайки). Хоча працював бакенщиком (запалював ліхтарі на Дніпрі), та міг бездоганно виконати будь-яку столярну роботу, приміром змайструвати човна. Мама була хорошою господинею, працювала в колгоспі.

У 1955 році М. І. Висота вступив до місцевої семирічної школи, в якій навчався до 4 класу. При будівництві Кременчуцького водосховища жителів Тарасівки виселяли, і сім'я Висоти переїхала до Стецівки. Тут він закінчив 11 класів. Протягом навчання в школі дуже любив виступати в художній самодіяльності – співав у хорі, був солістом, самостійно вивчив музичну грамоту. Згодом Микола Іванович навчився грати на гармонії. Першим його вчителем був однокласник Григорій Сібякін, з яким через багато років грав у гурті «Троїсті музики». Читаючи літературу, Микола Іванович прийшов до висновку, що у гармонії можливості значно менші, ніж у баяна. А тому почав учитися грі на баяні. Талант цієї людини, працьовитість та наполегливість дали хороший результат. Глядачам подобались виступи Миколи Висоти – як сольні, так і в дуеті з Григорієм Козаковим та іншими здібними ровесниками. Всі шкільні роки співав у хорі. По закінченню школи (1966 р.) пішов на курси хормейстерів – баяністів при районному Будинку культури. За словами Миколи Івановича, йому скрізь таланило на хороших учителів. З гордістю і повагою він згадував науку Чекаля Анатолія Миколайовича, Орленко Марії Хомівни, Федорова Олександра Глібовича та ін. З 1967 року Микола Іванович працював хормейстером – баяністом при Стецівському будинку культури – спочатку це була посада від місцевого колгоспу, а в 1969 році він став художнім керівником самодіяльного хору. В 1980–1982 рр. навчався в культурно-освітньому училищі м. Канів. Довго працював у Будинку культури баяністом в с. Стецівка та сільському клубі в с. Галаганівка. Ентузіаст своєї справи, у 1989 – 1990 рр. він організовує великий хор, який став гордістю села та був відомий на всю Черкащину. Хору присвоїли звання народного, а його солісти Володимир Сліпенко, Катерина Гончар, Василь Сущенко, Григорій Чепурний та інші були улюбленцями не лише на Стецівській та Чигиринській сценах. Наприкінці 90-х років цей великий хор розпався. Його частина зібралась лише в 2010 році як вокальний ансамбль «Горлиця» під керівництвом Миколи Івановича Висоти [4; 64].

Також Микола Іванович вів вокальний гурток та акомпанував танцювальному колективу.

З 1998 року М. І. Висота працював в районному Будинку Культури м. Чигирин на посаді баяніста, грав хору, вокальному ансамблю «Світлиця», фольклорному ансамблю «Козачка», керував хором ветеранів.

За хорошу роботу, відданість справі нагороджений Грамотою Міністерства Культури України. У 2004 році його портрет та ім'я занесено на районну дошку Пошани.

Також, по сумісництву, Микола Іванович працював вчителем музики Стецівської школи, де організував ансамбль металофоністів «Дзвіночок», який посідав призові місця на районних та обласних конкурсах-оглядах художньої самодіяльності. Також вів гурток любителів фортепіанної музики, навчав дітей гри на сопілці та гітарі.

Міцна дружба поєднує М. І. Висоту з фольклорним самодіяльним народним колективом «Козачка», керівником, якого багато років була М. Х. Орленко. Акомпануючи колективу на баяні, музикант виступав на багатьох фестивалях та концертах: Сорочинський ярмарок, звітні концерти на сцені Черкаського палацу «Дружба народів», на сцені палацу «Україна» в м. Києві. В 2001 р. в м. Охтирка Сумської області Микола Іванович Висота та колектив «Козачка» взяли участь у Всеукраїнському фестивалі «Мистецькі береги Ворскли». Яскравий виступ на фестивалі в етнографічному комплексі «Пирогово» наскільки сподобався киянам і туристам, що відвідувачі із задоволенням підспівували і підтанцювали артистам.

Микола Іванович став героєм телевізійного фільму «Подорожування Меланки», створена телеканалом УТ-1. Редакція телепередачі «Надвечір'я» створила сюжет, присвячений творчості фольклорного колективу «Козачка», відзнятий на «Козацькому хуторі» в с. Стецівка.

М. Висота, крім роботи в художній самодіяльності, писав пісні. Він написав музику на слова місцевої поетеси Євдокії Руденко – «Школа Стецівська», «Останній дзвінок», «Кінь буланий», на слова Григорія Козакова – «Мій Чигирин», на власні вірші – «Журавлі», «Стелися туманочку» та багато інших. Також Микола Іванович збирав пісні, які виконувались лише в селі [6] (додаток 1).

25 грудня 2011 року М. І. Висоти не стало. За своє творче життя він освоїв гру чи не на всіх музичних інструментах – балалайці, гітарі, сопілці, гармошці, баяні, фортепіано. Але все життя мріяв навчитися грати на бубоні, якого не встиг подолати. Та не лише сам справлявся з чималою кількістю музичних інструментів. Десятки учнів під керівництвом М. І. Висоти протягом багатьох років його педагогічної діяльності опанували гру на фортепіано, баяні, сопілці, гітарі, металофоні.

З березня 2011 року художнім керівником ансамблю стала Савченко Ярослава Іванівна. Головні солістки – Козуб О. І., Гончар К. В., Савченко Я. І., репертуар становить більше 150 пісень. Виступали на багатьох сценах району та області. Аматорів запрошували в села Галаганівка, Вершаці, Топилівка, а також вони брали участь у фестивалі в м. Сміла у 2016 році [5].

Головною солісткою хору була та залишається і зараз Гончар Катерини Василівна. Народилася вона 16 серпня 1949 року в селі Стецівка. Була

восьмою дитиною великої дружної співучої родини. По закінченню 8 класів місцевої школи пішла навчатися в Олександрійське професійно-технічне училище. Працювала муляром-штукатуром, далі – перемотувальницею на заводі хімічного волокна в м. Черкаси. Там співала в Черкаському народному хорі. Та змушена була повернутись в рідне село, адже мама стала старенька і часто хворіла. Тут вона співала в місцевому колективі художньої самодіяльності. Катерина Василівна 8 років працювала керівником агітбригади в місцевому Будинку культури [5].

Художня самодіяльність в селі почала розвиватися після закінчення Другої світової війни. Найбільшого розвитку досягла у 70-90-х рр. ХХ ст., коли в різних видах художньої самодіяльності було задіяно більше сотні жителів села.

На сьогодні в місцевому будинку культури діє танцювальний гурток, який складається із учнів школи (худ. керівник Карандукова Лариса Геннадіївна) та два вокальних ансамблі – «Горлиця» і «Любава» (учасники – педагогічний колектив місцевої школи), художній керівник Савченко Ярослава Іванівна.

---

1. *Матеріали польових досліджень автора. Записано від Вербової Г. З., 1934 р.н., уродженки села Стецівка, Чигиринського району.*

2. *Матеріали польових досліджень автора. Записано від Шостик Ганни Федорівни, 1928 р. н., уродженки села Стецівки, Чигиринського району.*

3. *Матеріали польових досліджень автора. Записано від Бершацького Сергія Михайловича. 1960 р. н., уродженця села Стецівка.*

4. *Пискун Ю. Керівник музичної самодіяльності та пісняр Микола Висота // Сторінки музичного життя Черкаського краю: минуле і сьогодення. Тези науково-практичних розвідок, представлених на обласному конкурсі збирачів народної пісні та краєзнавців «Калинові дзвони». – Черкаси, 2011. – С. 64–66.*

5. *Матеріали польових досліджень автора. Записано від Бершацької Ліни Олександрівни, 1975 р. н., уродженки с. Стецівка.*

6. *Матеріали польових досліджень автора. Записано від Висоти Ольги Григорівни, 1952 р.н., уродженки села Стецівка.*

ДОДАТКИ

Додаток 1

Мій рідний край

Сл. Н. Богдан. Муз. М. Висота

Мій рідний край, моя домівка,
Де шумлять верби і цвіте калина,
Де моя ненька Україна.
Ген серед поля росте тополя,
А тому гаю немає краю.
В горах потічки, в долині річка
А сонце ясне, мов панна красна.
Моя Вкраїна рідка країна –
Моєму серцю матуся рідна.
А мова в тебе солов'їна,
А твоя пісня дзвінка та ніжна.

Мій Чигирин

Сл. Г. Т. Козако, муз. М. І. Висота

Мій Чигирин! До тебе серцем лину,
Куди б мене не повели путі.
Я – колосок твій, я – твоя краплина.
Ти наче зірка, світиш у житті.

Козацький край, як мамина світлиця –
В зачаруванні тясминських осонь.
Хто родом із гетьманської столиці,
Несе в душі тепло її долонь.

Приспів:

*З віків-років мій край орлиний –
В суцвітті слави України!
Благословенний і єдиний
Мій Чигирине, Чигирине!*

З твоїх джерел черпаю я натхнення,
Тебе не зраджу, доки буду жить.
Повір мені: це щиро одкровення –
Для мене, може, найсвятіша мить.

Матеріали польових досліджень М. І. Висоти. Пісні с. Стецівка

Заробітчанська

Ой, не видно Стецівочки, тільки видно верби.
Туди ж мою головоньку щовечора верне.
Ой, не видно Стецівоньки, тільки видно грушу.
Туди мою щовечора привертає думу.
Ой, крикну я гукну, хай ненька почує,
Нехай для мене вечерять готує.
Не так вечерю, як білу сорочку,
Бо їде дочка з Одеси до домочку.
Ой їде вона та ще й спотикається,
А рідна ненька сльозами умивається.
Записано від уродженки с. Стецівка Трутненко Ганни Павлівни, 1900 р.н.

Пісню, яку співають дівчата коли їхали на заробітки

Прощай, рідна Стецівка
З горами, ярами.
Прощай, тату, рідна ненька
З вірними словами.
Прощай, милий мій
З чорними бровами
А я молода сама остаюся.
Піду з горя в чисте поле
Та там проходжусь.

Із-за гори чорна хмара встала

Із-за гори чорна хмара встала,

А з-за хмари молоді гусари.
Попереду їдуть генерали,
А позаду б'ють у барабани.
Не журіться, молоді гусари!
Ой як же нам, браття, не журитися, –
Як не дали нам дома жити.
І забрали, за Дунай забрали.
За Дунаєм тяжко-важко жити.
Заставляють ще й тяжко робити.
Уже, браття, нам тут помирати,
Не знатиме ні батько, ні мати.
Записано від уродженки с. Стецівка Полтавець Ганни Микитівни.

Ой верба, верба

Ой вербо, вербо кучерява,
Хто на тобі, вербо, верхи зриває?
Не піду заміж за рік за два
Не піду заміж за такого,
Що пропив коня вороного.
Та ще й другого –
А я молода протів нього,
Несу рублика золотого.
Ой не раз, не два визволяла,
А мені від того одна шана.
У віконечко я втікала,
Плечима двері підперала
Та у вишневому садочку ночувала.
У вишневому садочку під калиною,
Та ще й з малою дитиною.
Записано від уродженки с. Стецівка Харченко Єлизавети Григорівни, 1901 р.н.

Додаток 2

Учасники народного хору села Стецівка

1. Скічко Л.М.
2. Заблуда О.М.
3. Дуда Г. В.
4. Мартинова Н.А.
5. Варикаша О.І.
6. Висота О.І.
7. Козуб О.І.
8. Терновська М.С.
9. Довбиш Г.Д.
10. Рожко М. П.
11. Кравченко Т.
12. Бугайова Г. П.
13. Кандибір В. О.
14. Мірошніченко Н.
15. Щербина Р. П.
16. Сібякіна Л.
17. Шандра Н. Г
18. Бершацька Н.
19. Швиденко Л. М.

20. Борисюк А. М.
21. Коновальчук О.
22. Капуста М.Д.
23. Брайко К.В.
24. Сібякін Г. С.
25. Олійник І. О.
26. Собко М.С.
27. Бершацький С.М.
28. Кандибір П.П.
29. Терновський С.О.
30. Чепурний Г.
31. Терновський Г.
32. Сліпенко В.
33. Куценко М.О.
34. Суценко В.Г.
35. Довбиш В. Г.
36. Сабадаш О.М.
37. Варикаша В. І.
38. Козуб С.М.
39. Таценко В.
40. Капуста Я.В.
41. Лафа М.В.
42. Сібякін В.С.
43. Щербина М.К.
44. Кривенець М. П.
45. Дударенко М.В.

Додаток 3

Учасники ансамблю «Горлиця»

1. Савченко Я.І.
2. Бершацька Л.О.
3. Мирошніченко Н.М.
4. Гончар К.В.
5. Козуб О.І.
6. Скічко Л.М.
7. Рожко М.В.
8. Довбиш Г.Д.
9. Брайко К.В.
10. Варикаша О.І.
11. Борисюк А. М.
12. Сівірін В.В.
13. Добровольська О.І.
14. Висота О. І.
15. Капуста М.Д.
16. Святенко Р.М.

*Микола Іванович Висота –
народний самодіяльний
музикант, поет і
композитор*

*Ярослава Іванівна Савченко –
художній керівник
самодіяльних ансамблів
«Горлиця» і «Любава»*

Музичний гурт «Троїсті музики»

*Стецівський народний самодіяльний хор.
Художній керівник Висота Микола Іванович*

*Колектив ансамблю «Горлиця».
Художній керівник Савченко Ярослава Іванівна*

ВЕТРОВ Олександр,
*почесний краєзнавець України,
м. Кам'янка (Черкаська область)*

КАМ'ЯНЧАНИ – ІНІЦІАТОРИ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ СВЯТА ПІСНІ І ТАНЦЮ (за матеріалами тодішньої преси)

У грудні 1948 року хорові колективи, співці і танцюристи Кам'янського району через газету «Правда України» звернулися до уряду УРСР з листом, в якому просили заснувати в Україні свято пісні й танцю. Хорові колективи, співці, танцюристи, композитори і поети України гаряче відгукнулися на лист кам'янчан, вони підтримали їхню пропозицію. [15].

Не дивно, що саме Кам'янка виступила ініціатором в організації першого свята пісні і танцю в Україні у 1949 році. Ініціативу кам'янчан вітали передові митці нашої країни – І. Паторжинський, І. Козловський, О. Сорока й інші. Відомий український поет М. Т. Рильський у своєму віршованому листі-відповіді до колгоспників Кам'янки писав:

*Товариші! Спасибі вам
За гарне ваше слово,
Що пролунало саме там,
Де розцвіли чудово
І геній Пушкіна ясний,
І спів Чайковського живий [12].*

Районна газета «Коллективна праця» 6 лютого 1949 р. сповіщала: «Днями районний відділ культосвітніх установ провів одноденний семінар заспівувачів масової сучасної радянської пісні. Учасники семінару вивчили «Пісню про Україну» і «Пісню про Марію Лисенко». Ці пісні в свою чергу заспівувачі розучують з хоровими колективами сільських і колгоспних клубів та хат-читалень [13].

17 лютого газета інформувала: «В районному Будинку культури вдруге

відбувся двохденний семінар сільських заспівувачів. На семінарі вивчено 5 пісень [2].

Ініціатори заснування на Україні свята пісні і танцю – жіночий хор кам'янського колгоспу «Жовтень» розучили багато нових пісень. Днями учасники хору побували у місцевій радіостудії і проспівали для радіослухачів декілька українських пісень» [1].

1949 рік. Максим Рильський у Кам'янці

Урочистий вечір в Кам'янці, присвячений 150-річчю з дня народження О. С. Пушкіна

9 червня газета писала: «В сільських і колгоспних клубах проходить зараз діяльна підготовка до районного свята пісні і танцю, яке відбудеться 12 червня ц.р. на кам'янському стадіоні. На свято прибудуть хорові колективи з 20 сіл нашого району. Михайлівка і Телепино представляють на свято хори в кількості 50 чоловік кожний. З Грушківки прибуде хоровий колектив, який складається з 45 співаків.

Зведений хор у 800 чоловік виконає 6 пісень. ...Відбудуться також виступи окремих хорових і танцювальних колективів та індивідуальних виконавців пісень і танців» [3].

І ось 12 червня 1949 року ініціатори цього цінного починання зібралися на своє районне свято пісні і танцю [10]. Ця неділя стала пам'ятною датою в житті Кам'янського району. В цей день на стадіоні, біля парку імені Декабристів зібралися люди з усіх навколишніх сіл: механізатори, трудівники колгоспних ланів, учні початкових і середніх шкіл, робітники кам'янських підприємств.

Це було перше в Україні свято пісні і танцю. Його заспівувачами стали учасники гуртків художньої самодіяльності нашого району. На естрадному майданчику парку, в залі клубу і на зеленім полі стадіону виступали талановиті народні співаки, музиканти, танцюристи і хорові колективи з двадцяти сіл...[18].

Сотні співаків з окремих сіл, колгоспів, підприємств об'єдналися у зведений хор. Поруч з ланковою кам'янської артілью «Жовтень» Вірою Ліпченко стоїть стоїть піонервожата Тимошівської семирічної школи Галина Безверха, голова Телепинської сільської ради Килина Перекопська, дівчата з ланки Надії Тарасенко, недавно нагородженої орденом Леніна за високий урожай пшениці, стахановки машинобудівного заводу і багато інших трудівниць колгоспів і заводів. Разом з секретарем комсомольської організації колгоспу «30-тиріччя ВЛКСМ» Г. Мякотою співають роз'їздний механік Кам'янської МТС Яким Чучко, бригадир рілничої бригади колгоспу «Жовтень» Сава Монзуль, багато юнаків і літніх чоловіків.

Свято вступним словом відкрив секретар РК КП(б)У тов. Коваленко. Учасників хорових колективів вітають композитори Гордійчук і Майборода, які прибули на свято до Кам'янки з Києва.

Виступає зведений хор району. Линуть пісні крилаті. Луною відбиваються вони об скелясті береги р.Тясмин, губляться десь серед дерев парку ім.Декабристів, де творили свої чудесні твори Пушкін і Чайковський.

Багато народних талантів було представлено на святі. Зведений хор змінюють окремі співаки, музиканти, танцюристи, хорові колективи сільських і колгоспних клубів [10].

У святі брало участь 25 хорових і танцювальних колективів району, а також гості з м. Кіровограда і Києва, в тому числі композитор-пісняр Платон Майборода [5].

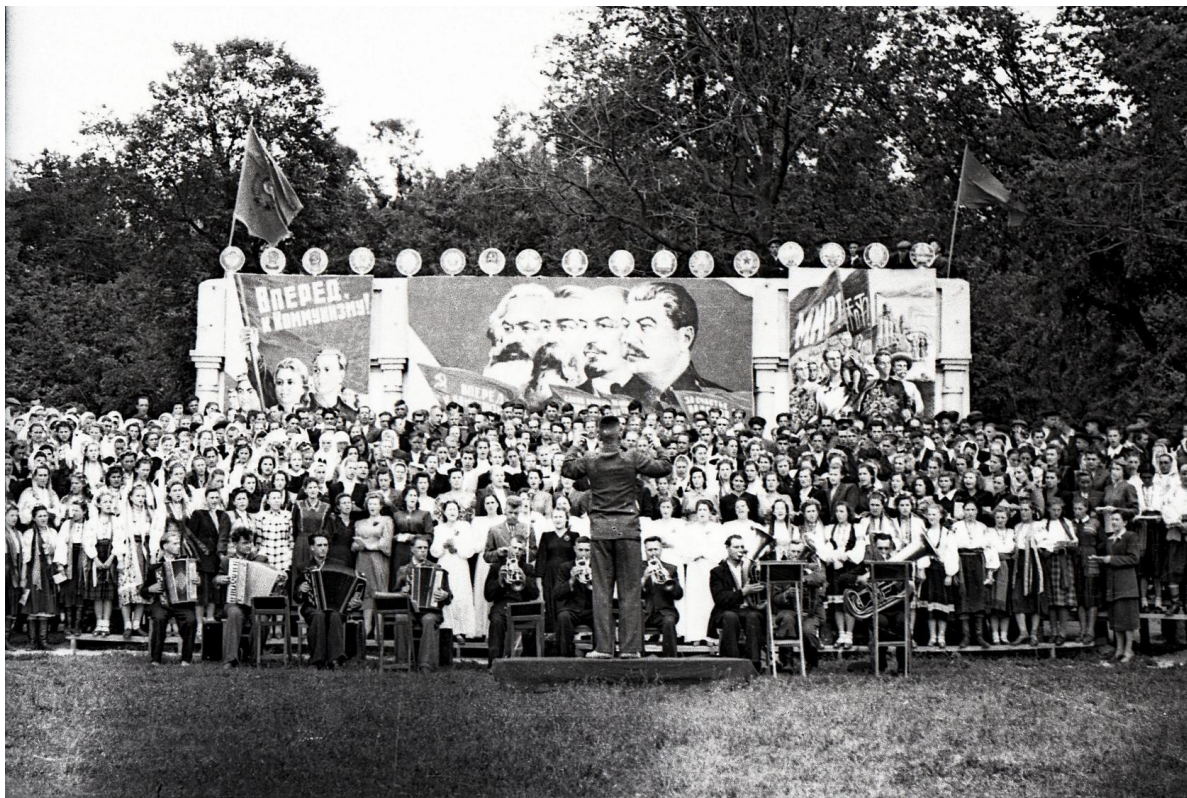
Згодом свято пісні і танцю перемістилося на береги р.Тясмин і закінчилося народним гулянням на човнах до Пушкінської скелі [16].

Ще довго лунали дзвінки пісні над р. Тясмин, Кам'янкою і далеко за її околицями. Збуджені радісним хвилюванням, співали учасники свята, повертаючись додому, щоб завтра знову вийти на поля, продовжувати вперту боротьбу за дорідний урожай [10].

Наступного року 14 травня 1950 року районний відділ культосвітніх установ «провів черговий семінар заспівувачів сільських та колгоспних клубів, які готуються до районного свята пісні і танцю. Присутні на семінарі вивчили «Гімн Української РСР», «Пісню про Конституцію», «В захисту мира» і «Ой, як стало зелено». Заняття з заспівувачами проводила педагог Кам'янської музичної школи ім. П. І. Чайковського тов. Тищенко» [8].

Трудящі всього району заздалегідь готувалися до радісного свята пісні і танцю, бажаючи широко показати свої досягнення в справі розвитку дійсно народного мистецтва. Напружена підготовча робота проводилася в районному Будинку культури. Вечорами тут регулярно навчався хор, в якому брало участь більше 100 співаків.

Непогані результати підготовки були й на інших підприємствах, в колгоспах і клубах. Біля 50 робітників і робітниць об'єднував самодіяльний

Свято пісні і танцю у Кам'яні: на стадіоні Зведений хор району

хоровий колектив цукрового заводу. З сіл Грушківки і Коханівки на свято готувалося прибути по 40-60 колгоспників. Щодня до відділу культосвітньої роботи (заврайвідділом М. Жук) надходили все нові і нові заявки від клубних, колгоспних і шкільних хоргуртків і танцювальних груп, в яких вони виявляли бажання взяти участь у святі. Ще задовго до свята кількість заявлених учасників по району досягала тисячі чоловік [4].

І ось довгожданний день настав. ...Урочисто і святково прикрашена велика естрада. ...Дванадцята година дня. Більше тисячі юнаків і дівчат, чоловіків і жінок в барвистому українському вбранні заповнюють естраду. Це зведений хор району.

Сурмлять трубачі.

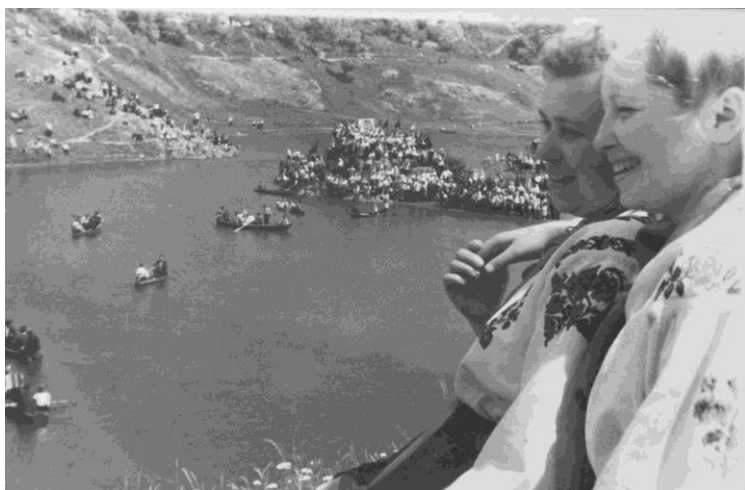
З вітальним словом звертається до присутніх секретар райкому КП(б)У тов. Домініковський. ...Зведений хор виконує гімн Радянського Союзу. ...А на спортивному полі в цей час сотні фізкультурників виконують гімнастичні вправи. Свято розпочалося. Воєдино зливається тисяча людських голосів – співає зведений хор. ...На святі було представлено багато народних талантів. Співають робітники і колгоспники, службовці і учні. Ось виступає ланка кам'янської артїлі «Жовтень». Віра Ліпченко, Тетяна Бойко, Тамара Євтушенко, Ліда Ткаченко та інші трудівниці чудово співають «Колгоспну пісню...».

Майстерно виконують пісні хорові колективи Грушківки і Телепино, Михайлівського дитячого будинку. Лірично і щиро співає Люба Іванова.

На зелене спортивне поле вийшли танцюристи районного Будинку культури. Вони вдало виконали масовий український танець – гопак.

Виступають юні музиканти – вихованці Кам'янської музичної школи ім. П. І. Чайковського. Мелодійні звуки баянів і скрипок зливаються з ніжними дитячими голосами.

Увагу присутніх знову привертає зведений хор. Він виконує пісню «В захисту мира». ...Районне свято пісні і танцю вилилось в яскраву демонстрацію розквіту творчості народу. Наприкінці свята тисячоголосий зведений хор проспівав Гімн Української РСР. Під звуки духового оркестру чітко відбиваючи крок, двічі обходять футбольне поле фізкультурники.

День пісні і танцю. 1950 р. м. Кам'янка

Свято закінчилось, але довго ще не розходились люди. Їм хочеться побути разом, поділитися своїми враженнями, щасливими думками.

Як відмічала районна газета: «Ніколи ще в Кам'янці на спортивному полі біля парку ім.Декабристів не збиралося стільки людей, як у минулу неділю 11 червня. Біля п'яти

тисяч трудящих райцентру і сіл району з транспарантами, лозунгами і плакатами зібралось сюди на радісне свято пісні і танцю» [11].

У 1951 році районка «Коллективна праця» писала: «Ось уже три роки підряд в Кам'янці проводяться районні свята пісні і танцю. В цьому році традиційне свято пісні і танцю намічено провести 10 червня. Йому передуватимуть сільські свята пісні і танцю, які відбудуться 27 травня в Михайлівці, Грушківці, Косарі і Телепино. ...З 20 травня районний відділ культосвітньої роботи провадитиме семінари сільських заспівувачів. На ньому повинні бути присутніми по 3-4 представники з кожного села [17].

В іншому номері газети йшлося: «Гуртки художньої самодіяльності нашого району наполегливо готуються до традиційного свята пісні і танцю. Хорові колективи поповнилися великою кількістю співаків. Численний хор зараз у Косарі, яким керує тов. Скічко. Великі хорові гуртки в селах Михайлівці і Грушківці. Тут розучують пісні, які передбачені програмою свята.

Діяльну допомогу гурткам художньої самодіяльності сільських і колгоспних клубів подають педагоги Кам'янської музичної школи ім. П. І. Чайковського. Вони розмножили ноти, виїжджають у села і розучують на місці з хорами пісні. Педагог Микола Тищенко шевствує над хоровим колективом Грушківки, тов. Садовський допомагає співакам Михайлівки, Яків Бондар – хоровому гуртку колгоспу «Жовтень».

Багато нових пісень розучив хоровий колектив Кам'янського цукрокомбінату, де керівником тов. Бродська [7].

12 червня 1955 року восьмий раз за післявоєнні роки зібралися кілька тисяч кам'янчан і трудящих сіл району в своєму улюбленому місці відпочинку – парку імені Декабристів – на традиційне свято пісні і танцю. Тимчасово підготовлену естраду займає тисячний зведений хор, учасники якого одягнені в барвисте національне вбрання. Після короткої вітальної промови секретаря райкому КП України тов. Мунтяна зведений хор починає свій виступ. Після кожної пісні лунає грім оплесків. ...Виступають окремі колективи художньої самодіяльності, індивідуальні виконавці. Серед них особливо відзначились вмілим виконанням хор і танцювальна група Грушківського клубу, хоровий колектив цукрозаводу, солісти з села Ярового Валентина Іщенко і Віталій Гнилоквас та багато інших.

А хіба можна не зачаруватися піснями хорів-ланок з Кам'янки і Баландино. Щиро і задушевно звучить самобутня пісня «Наша ланкова», слова і музику якої склали члени ланки Федори Плужник з колгоспу «Жовтень». В ній вони славлять натхненну працю простої трудівниці, яка наполегливо бореться за вирощування високого врожаю. Районне свято пісні і танцю ще раз продемонструвало зростлу майстерність народних талантів [9].

Хороше починання кам'янчан не забулось. Відтоді стало традицією рік у рік проводити по всій Україні районні свята пісні і молодіжні фестивалі, справедливо названі в народі святом молодості, краси і сили [18].

23 вересня 1956 року в селі Жаботині відбувся перший в районі фестиваль сільської молоді. ...Після урочистої частини розпочинається концерт художньої самодіяльності. Лунають пісні, які виконують хор і

солісти. В легкому і веселому танці викликають хвилю аплодисментів Марія Діденко та Валентина Лимар. Змагаються шахісти та волейболісти Жаботина і Флярківки. Весело провела своє свято молодь [14].

З нетерпінням чекала молодь району святкової неділі, в яку повинен був відкритися районний фестиваль. В цей день 28 жовтня 1956 року [18], ще задовго до початку фестивалю, весела, життєрадісна юнь заповнила святково прикрашений стадіон. Лунає музика, в тісному колі кружляють пари. Ось гомінка юрба юнаків і дівчат з Кам'янського машинобудівного заводу, поруч – колгоспна молодь з різних сіл району, піонери і комсомольці середніх шкіл.

О першій годині дня розпочинається фестивалне свято. Секретар райкому комсомолу тов. Сенько вітає учасників з святом молодості і миру. Під урочисті звуки пісні «Гімн демократичної молоді світу» комсомольці: Володимир Цямрюк, конструктор Валентина Звягіна і учениця Світлана Чучко виносять прапор.

Розпочинаються виступи колективів художньої самодіяльності. Тепло зустріли присутні хор з села Вербівки, який прославляє рідну Батьківщину, людей праці.

Вербівців змінюють кам'янські машинобудівники. Велично звучать у виконанні їх хору слова «Молодіжної пісні».

Хороше співає ліричні пісні слюсар-складальник Валентина Прокоф'єва.

Виступом хору починає свій виступ колектив художньої самодіяльності районного Будинку культури. Хористів змінюють солісти, читці, танцюристи.

З піснями і танцями виступила і молодь с. Косари.

А потім одні стежили за футбольними, баскетбольними змаганнями, гімнастичними вправами, виступами штангістів, інші чекали переможців мотогонок [6].

-
1. Виступ жіночого хору по радіо // Колективна праця. – № 25. – 27 березня 1949 року.
  2. Двохденний семінар заспівувачів // Колективна праця. – № 14. – 17 лютого 1949 року.
  3. Жук М. 12 червня – районо свято пісні і танцю // Колективна праця. – №46. – 9 червня 1949 року.
  4. Жук М. Підготовка до свята пісні і танцю // Колективна праця. – 8 червня 1950 року.
  5. Кіровоградська правда. –1949. – 15 червня.
  6. Колеснікова К. Свято юності. На районному фестивалі молоді // Колективна праця. – №104. – 31 жовтня 1956 року.
  7. Короленко Д. Підготовка до районного свята пісні і танцю // Колективна праця. – 1951 року.
  8. Короленко Д. Семінар заспівувачів // Колективна праця. – 18 травня 1950 року.
  9. Махненко М. Районне свято пісні і танцю // Колективна праця. – №49. – 16 червня 1955 року.
  10. Мовчан К. Свято пісні і танцю // Колективна праця. – №48. – 16 червня 1949 року.
  11. На районному святі пісні і танцю // Колективна праця. – 15 червня 1950 року.
  12. Радянське мистецтво. – 22 грудня 1948 року.
  13. Семінар заспівувачів // Колективна праця. – №11. – 6 лютого 1949 року.
  14. Строгий Е. Перший фестиваль // Колективна праця. – №91. – 30 вересня 1956 року.

15. У відповідь на лист кам'ячан // Колективна праця. – №4. – 13 січня 1949 року.
16. Шкаліберда М. А. Кам'янка. Історичний нарис. 2 редакція. 9 лютого 1966 року.
17. Щербушенко А. Підготовка до районного свята пісні і танцю // Колективна праця. – 1951 року.
18. Щоб гучніше лунали пісні // Колективна праця. – №100. – 21 жовтня 1956 року.

РУДЬ Анастасія,
випускниця Чигиринського ЗЗСО I-III ступенів №1
імені Богдана Хмельницького
ДЯЧЕНКО Анна,
вчитель історії Чигиринського ЗЗСО I-III ступенів №1
імені Богдана Хмельницького

ФІЛЬМ Ю. Г. ІЛЛЕНКА «КРИНИЦЯ ДЛЯ СПРАГЛИХ» ЗНІМАВСЯ НА ЧИГИРИНЩИНІ

У 60-х роках ХХ століття кіно було найбільш масовим видом мистецтва. Головними кіностудіями України були Київська кіностудія імені О.Довженка та Одеська кіностудія. Український кінематограф цих років представлений іменами світової величини: режисери Сергій Параджанов, Юрій Ілленко, Леонід Осика, Микола Мащенко, актори Дмитро Мілютенко, Іван Миколайчук, Юрій Шумський, Гнат Юра, Костянтин Степанков, Микола Гринько, Богдан Ступка.

Партійне і державне керівництво пильно стежило за змістом та сюжетом фільмів. Однак і за цих умов майстри кінематографу створювали справжні шедеври. У цей час з'являються стрічки, які поклали початок унікальному феномену «українського поетичного кіно»: «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова (1964), який отримав другу премію на VII Міжнародному кінофестивалі в Аргентині, «Криниця для спраглих» Юрія Ілленка (1965), «Камінний хрест» Леоніда Осики (1968), «Вірність» Петра Тодоровського (1965). Однак реакційна політика так званого «застою» фактично знищила українське поетичне кіно. За дисидентську діяльність Сергія Параджанова на півтора десятиріччя позбавили права займатися мистецькою діяльністю. Також було позбавлено прокату і фільм Юрія Ілленка «Криниця для спраглих» за сценарієм Івана Драча [6, с.187].

«Криниця для спраглих» – сюрреалістична кінострічка, дебют у кінематографі Івана Драча, сценариста, та Юрія Ілленка, режисера, створена на кіностудії імені О. Довженка.

Стрічку знято 50 років тому, але покладено «на полицю» і вперше показано в 1987 році.

Фільм присвячується пам'яті народного артиста СРСР Дмитра Мілютенка, який зіграв у ньому головну роль – роль Левка Сердюка і помер під час продовження зйомок фільму в Узбекистані. Кінострічка складається з п'яти частин і практично є німою, що відзначається винахідливим мінімалістичним використанням звуку. Фільм – метафорична, алегорична,

символічна оповідь з багатьма темами, головною з яких видається драматичне життя літнього Левка Сердюка, селянина-філософа. Односельці насміхаються з його піклувань про криницю, що забезпечує водою усе село, нащадки, заклопотані власними справами, не згадують ні про батька, ні про могилу матері. Старий живе згадками та роздумами: про те, як його близькі полишили рідний дім, про смерть сина, військового льотчика, про те, як сучасний безжалісний світ вторгається в сільське життя, позбавляючи людей первісної чистоти своєї ідентичності. Щоб зібрати своїх дітей у рідну домівку, Левко вдається до хитрощів – надсилає телеграму про свою смерть. Всі приїхали «на похорон», але батько відчуває душевну віддаленість своїх рідних і не знає, як їх зблизити.

Грандіозний метафоричний театр цієї трагедії: руйнується рід, гине сама екологія його мешкання. Метафори фільму класичні: пісок – забуття, криниця – джерело моралі, духовності, народної пам'яті. Символічним є й кінець фільму, що дає надію та віру в безсмертя людського духу: має народитися Левків онук, син його загиблого сина-пілота, для якого старий чистить покинуту криницю та садить коло неї яблуню в плодах – дерево життя та безсмертя.

Фільм вимагає і закликає не миритися з процесом втрати моральних цінностей, бо можна втратити все людське.

Познайомившись із цим фільмом, дізнавшись про історію його створення (а знімався фільм на Чигиринщині та ще й нашим земляком режисером Ю. Ілленком), ми намагалися зрозуміти його глибоке філософське підґрунтя і донести до інших головну ідею твору: збереження загальнолюдських моральних цінностей, духовності нашого українського народу.

Юрій Герасимович Ілленко народився 1936 року в Черкасах. Під час Другої світової війни у 1941 році опинився з мамою й двома братами в самому серці Сибіру, селі Філіповці Ординського району на Обі (Російська Федерація). Молодший брат помер від виснаження. Повернення до спустошеної України у 1944 році було недовгим. У Черкасах не знайшлося достатньо дітлахів і вчителів, щоб відкрити другий клас, довелось удруге вчитися в першому російськомовному. 1946 року батько, демобілізований з фронту інженер-будівельник, завербувався на шкідливе виробництво скловати в Москву, щоб дати дітям освіту. Родина жила в бараці просто на території заводу «Ізопліт». Юрій закінчив школу на робітничій околиці Москви і вступив у престижний Всесоюзний державний інститут кінематографії на операторський факультет, як і старший брат Вадим.

У 1960 році зняв дипломну роботу «Прощайте, голуби» (перший в історії інституту повнометражний фільм) і отримав за найкращу операторську роботу нагороди на світових кінофестивалях в Празі і Локарно. 1963 року отримав запрошення зі студії ім. О. Довженка зняти фільм «Тіні забутих предків» режисера С. Параджанова. Фільм став не лише лауреатом понад сотні міжнародних кінофестивалів, але й актом відродження слави українського духу, збудником української ідеї.

Після створення фільму він вирішив стати кінорежисером і кінодраматургом. Його дебют у режисурі – «Криниця для спраглих» за сценарієм Івана Драча про винищення українського села, був заборонений на 22 роки. 30 червня 1966 року ЦК Компартії України ухвалив постанову «про серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії ім. О. Довженка», в якій піддавалися критиці кінострічки, серед яких і «Криниця для спраглих». Наступний фільм режисера – «Вечір на Івана Купала» – алегорична історія України, було знято з екрану рішенням міністра культури СРСР О. Романова і реабілітовано лише через 18 років.

У 1967 році дирекція Венеціанського кінофестивалю персонально запрошувала Юрія Ілленка з фільмом «Вечір на Івана Купала» на фестиваль з гарантією головного призу «Золотий лев» Святого Марка, але міністр культури СРСР О. Романов стверджував, що такого фільму взагалі не існує. Неймовірними зусиллями режисер домігся, щоб у 1968 році фільм відіслали на міжнародний фестиваль у Прагу, але в день відкриття фестивалю в Прагу увійшли радянські танки для придушення повстання, і він не відбувся.

У 1971 році на XXIV з'їзді комуністичної партії України вустами першого секретаря Львівського обкому КПУ тов. Добрика було заборонено наступний, третій фільм Ю.Ілленка «Білий птах з чорною ознакою», як «найбільш шкідливий фільм, що колись було зроблено в Україні, особливо шкідливий для молоді». У фільмі вперше в історії було показано головним героєм вояка УПА. Рятуючи себе, Петро Шелест, перший секретар ЦК КПУ, бо саме він дозволив показати фільм з'їздові, посилає «Білого птаха» на Московський міжнародний кінофестиваль. Фільм тріумфально виборює Гран-Прі фестивалю, завдяки півгодинній овації шести тисяч глядачів кремлівського палацу з'їздів, де проходив кінофестиваль. За якийсь час П. Шелеста знімають за націоналістичний ухил, а фільм опиняється в опалі на довгі роки, аж до кінця ери В.В. Щербинського. «Білого птаха» можна було побачити в Токіо, Монреалі, Нью-Йорку, Парижі, Тегерані, лише не в Україні.

Далі була дворічна еміграція в Югославію, де Юрій Ілленко зняв фільм «Жівіо заїнат», що перекладається як «живу наперекір всьому». Коли зустрічаються двоє чорногорців, вони вітаються:

- Како сте? (Як ти?)
- Жівіо заїнат! (Живу всупереч).

Всупереч всьому. Всупереч усім тяжким обставинам: голоду, війні, зрадам, терору, безгрошів'ю, хворобам, тощо... Фільм отримав «Срібну арену» на фестивалі в Пулі і приз за найкращу чоловічу роль. В Україні на екрани не був допущений. Двічі, з інтервалом в три роки, режисер отримує запрошення і контракти з Голівуду. Сам Юрій Ілленко говорив про це так: "Про перший контракт дізнався з «Голосу Америки», де почувши дослівно таке: «КДБ повідомило, що ніде не може знайти Ілленка, щоб передати йому пропозиції Голівуду, бо він постійно знімає фільми десь у горах», сильно реготав. Другий контракт передав мені чорногорський продюсер Чедо Вулевич у порту Бар і провів мене на паром, що йшов в італійський порт

Барі. Дав двісті доларів і сказав: з капітаном узгоджено, замовляй кожні 15 хвилин порцію коньяку, і за три години дістанешся Італії. Я зійшов з парома, бо знав, що коли рушу в Голівуд, моїх двох братів у Києві – Вадима і Михайла, теж кінематографістів, рушать туди, куди й Стуса» [4].

Наступний фільм «Мріяти і жити» за сценарієм Івана Миколайчука і Юрія Ілленка, було 42 рази зупинено у виробництві на різних стадіях: під час режисерської розробки, в підготовчий період, під час зйомок (18 разів), в монтажному періоді і, звичайно, при процедурі здачі керівним органам. А треба було пройти 12 інстанцій – від худради об'єднання до ЦК КПРС. Для режисера епопея перманентних заборон закінчилась першим інфарктом на худраді студії О.Довженка. На XXV з'їзді КПУ тов. В.В.Щербицький з гордістю доповів делегатам: «Имею честь доложить делегатам съезда, что с так называемым „поэтическим кино Украины“ наконец покончено». Одним з представників поетичного кіно був і Юрій Ілленко. Після такої заяви кінорежисер перебирається до Москви і починає на «Мосфільмі» на експериментальній студії Григорія Чухрая знімати фільм про Катерину Білокур «Очі землі». Новопризначений міністр кіно України Василь Большак вимагає переводу постановки на студію ім. О. Довженка і через місяць ліквідує проект на вимогу ЦК КПУ.

У різні роки були заборонені майже всі проекти Ю.Г. Ілленка на стадії сценарію. Серед них – постановка трилогії про Київську Русь - «Князь Ігор», «Володимир Красне Сонечко», «Ярослав Мудрий». Заборонено екранізацію «Лісової пісні» Лесі Українки, постановка якої була здійснена двадцять років потому. Заборонено до постановки два сценарії за Т.Шевченком - «Великий льох» і «Варнак». Нарешті секретар ЦК з ідеології В.Маланчук, відомий українофоб, заборонив перший варіант сценарію про І.Мазепу зі словами: «Якщо Ілленко не хоче, щоб з ним трапилось те, що трапилось з Мазепою після Полтави, то хай закопає свій сценарій в себе на городі!»

Був заборонений навіть сценарій фільму для дітей, комедії (за жанровими ознаками) про ліквідацію бандитами Запорізької Січі. Всього Юрій Ілленко написав 42 сценарії, але лише сім з них стали фільмами.

У незалежній Україні Юрій Ілленко створив кіностудію «Фест-Земля», на якій зняв перший в Україні фільм не за державні кошти. В основу фільму було покладено оповідання Сергія Параджанова «Лебедине озеро. Зона». Це фільм було запрошено на Каннський кінофестиваль, де він виборов два призи: Приз ФІПРЕССІ – міжнародної федерації кінопреси і Приз «Ескор» – незалежної молоді кінокритики. В українському прокаті фільм не показувався. Пізніше російська телекомпанія ОРТ придбала його з ексклюзивними правами щодо показу і навіки поклала на полицю.

Наступні десять років Юрій Ілленко був безробітним як кінематографіст. Написав за цей час свій найкращий сценарій про друге пришествя Христа – «Агн», монографію «Парадигма кіно» – перший в Україні підручник з кінорежисури. Зробив три персональні виставки своїх живописних і графічних творів, зняв проект «Молитва за гетьмана Мазепу», до якого йшов близько третини свого життя. Фільм для показу в Росії заборонив міністр

культури РФ Михайло Швидкой. В Україні фільм також було знято з кінопоказів, заборонено для показу по ТВ, не випущено на відео. Не продано за кордон, хоча було багато пропозицій, що перебивали видатки на фільм у десятки разів. Після цього Юрій Ілленко зробив заяву для преси: «Я йду з кіно, бо з цією бандитською владою не хочу мати справи» [5].

Він оселився на рідній Черкащині, в селі Прохорівці Канівського району. Коли на вечорі, присвяченому його 70-річчю запитали, у чому полягає секрет його молодості він відповів: «Мене з дружиною Людмилою Єфименко відлучили від кіно, ми перейшли на сільське життя. Маємо маєток у селі Прохорівці Черкаської області, який побудували своїми руками, опанувавши всі будівельні процеси. І з ранньої весни до пізньої осені купаємося в Дніпрі. Все дуже просто...» [4]. В останні роки у себе на дачі він писав тритомник мемуарів «Доповідна апостолові Петру», був одним з ідеологів і натхненників Всеукраїнського об'єднання «Свобода» та реалізував себе у ролі художника. На кожній другій картині малював свою дружину Людмилу, яку зняв у фільмах «Лісова пісня. Мавка», «Легенда про княгиню Ольгу», «Лебедине озеро. Зона» та «Молитва за гетьмана Мазепу». Різкості й запального характеру режисера багато хто боявся. Він знав про нелюбов до нього. На презентації своїх книг часто повторював: «Розумію, що мені рай не світить. Я не дуже з цього переживаю, бо настільки при звичаївся до пекла в цьому світі, що щось нове мені вже не покажуть у тому провінційному пеклі апостола Петра» [4].

Перша дружина Юрія Ілленка – відома радянська кіноактриса Лариса Кадочникова. Друга – теж актриса Людмила Єфименко. Сини – Пилип Ілленко, актор та продюсер, і Андрій Ілленко – український політик.

Помер Ю. Г. Ілленко 15 червня 2010 року у селі Прохорівці на Черкащині. Він тривалий час хворів на невиліковну хворобу.

Кінознавець Лариса Брюховецька з цього приводу написала: «Думаю, що це трагедія України як культурної нації: помер режисер зі світовим ім'ям, який був оператором «Тіней забутих предків», що отримав відзнаки на міжнародних кінофестивалях саме за операторську роботу, який здобув Золоту медаль Московського кінофестивалю за фільм «Білий птах із чорною ознакою», який за останні 20 років зняв лише «Молитву за гетьмана Мазепу», а більше йому не давали змоги знімати. Тому що всі в цій країні вважають, що є важливіші речі. Неправда! Найважливіше – це таланти, люди, які можуть уславляти країну своїми творами. Думаю, ця втрата – на совісті всіх політиків, усіх, хто був при владі і нічого не зробив, щоб ця людина себе реалізувала, будучи у розквіті таланту й потужної креативної енергії.

Він був борцем. Художник не може бути пригладженим, слухняним. Справжні творці роблять виклик суспільству, владі, вони не зручні, бо бачать далеко наперед. Він був бунтарем у повному розумінні цього слова. Цього року мої студенти, яким я читала курс історії українського кіно написали п'ять рефератів, присвячених Юрію Ілленку, це був їхній особистий вибір...

Він ставив кардинальні філософські питання, його фільми будуть дивитися і пам'ятати. Але йому не пощастило в цій країні: то його душила тоталітарна система, то йому не сприяла псевдокапіталістична країна. Але він був гордою гідною людиною, яка ніколи не скаржилася й була давнього козацького роду й гарту. Ми можемо тільки вклонитися цій людині, яка в іншій країні мала б значно кращу долю» [1].

Отже, Юрій Герасимович Ілленко був людиною з когорти дисидентів, «шістдесятників», того покоління творчої інтелігенції, кого не влаштовувала «відлига». Все своє життя він прагнув свободи творчості, був великим патріотом України.

1965 року після завершення фільму «Тіні забутих предків» (операторська робота), оглянувши територію тогочасного українського мистецтва, Ілленко зупинив свій погляд на творчості Івана Драча. Драч вабив його як поет інтелектуальний і новаторський та разом з тим замішаний на українських традиціях. Кіноповість «Криниця для спраглих» була дипломною роботою Драча, випускника Московських вищих сценарних курсів. Вона й лягла в основу Ілленкового режисерського дебюту. Цікаво, що кіноповість притчею не була, вона була швидше поетичним баченням сільської реальності. Та Ю. Ілленко перевів її в іншу площину. Фільм став спробою поєднати «баладу буднів» із прогнозом майбутнього України. У ньому чорно-біле зображення сигналізувало тривогу з приводу сучасної моралі, людського егоїзму та байдужості до власного коріння. Але такого прогнозу тоді, в 1966 році, ніхто не хотів чути.

Кіноповість Івана Драча складається з п'яти розділів: «Ювілей наодинці», «Потрібна домовина», «Найдовші літні ночі», «І прийшов судний день», «Син» та епілогу.

Дія фільму відбувається в повоєнному обезлюднілому селі. Навколо – кучугури піску, а не український чорнозем. Хати, вікна яких забиті дошками, а не побілені, у мальвах та чорнобривцях. Ось як згадував сам Юрій Герасимович Ілленко: «Це була моя дипломна робота. На вищих сценарних курсах Іван Драч передав мені розлогу кіноповість. Сценарій містив приховану історію про геноцид українського села. Драч її припудрив всякими жартами, щоб цензура не могла докопатися. Я поїхав у Черкаси, де жив мій старий дід. Він сказав: «Юрко, їдь на Чигирин. На 30-му кілометрі повертай праворуч. Село Трушівці». У Трушівцях хати стояли на кучугурах, а городи – на чорній землі. Це було мертве село – забиті шибки, висохлі криниці, старі самотні жінки. По закінченні війни туди чоловіки майже не повернулися. Коли начальники подивились фільм, секретар партії по ідеології Андрій Данилович Шкаба кричав: «Де вони знайшли піски на Україні?» [4].

Головний герой фільму – старий Левко Сердюк, роль якого зіграв народний артист СРСР Дмитро Мілютенко, в минулому гончар і вшивальник, проживає з онукою Оксаною. Дружина Параска померла, діти роз'їхалися по всій Україні, мають сім'ї, працюють. Ніби й не бідують. Але забули про самотнього батька. Майже не пишуть.

Стоїть стара криниця, з якої пило воду все село. Коли сини приїздили додому, то насамперед допомагали чистити криницю, а тепер нікому допомогти. У гніві Левко Сердюк вирубує садок, насаджений в молоді роки. Сусіди, рідні і навіть маленький хлопчик з докором дивиться на нього. Усе теперішнє життя для Левка втратило смисл. Живе тільки спогадами, неначе уві сні. Сюрреалістичний прийом прослідковується у спілкуванні Левка з померлою Параскою у снах. Молоду Параску зіграла талановита актриса Лариса Кадочникова, яка ідеально підходила на цю «мовчазну» роль. А стару Параску грала мати Лариси, видатна кіноактриса Ніна Алісова. Протягом всього фільму чоловікові вчуваються дитячі голоси. Це голоси його дітей, коли ще всі були єдині, жили дружною сім'єю.

На екрані майже німа сцена, тільки скрипить коловорот криниці та цокотить ланцюг. Левко крутить корбу, дістаючи воду з криниці для відступаючих бійців, і питає тих, що проходять повз нього, чи не бачили вони його синів: Петра, Василя, Миколу... «Не бачили?» – допитується він, а солдати йдуть повз нього, похиливши голови, і весь екран наповнюється човганням їхніх чобіт, кроками їхніх стомлених ніг. Або, як він напуває коней, що сходяться з усіх кінців світу до його криниці все тієї ж місячної ночі із стиглих хлібів з порожніми сідлами, з порожніми артилерійськими передками, бо їхніх вершників і їздових повбивано, а вони залишились напризволяще... [2, с.30-31].

Баба Маройка, «сільський Ієремія в спідниці», щоденно обходить село з кінця в кінець і порядкує по-своєму. Є в неї улюбленці, а є такі, як Левко, прокляті. Наблизившись до криниці, починає причитати: «Вий, вий, собачко, а то Сердюкова смерть забарилась. Розпився тут, блудствує, іророва душа, пожару на нього немає, чуми нема! А з криниці води не напийся, – спльовує вона вбік, – навіть свиням, нехрещеним тварям, гріх таку воду подавати. Пошли на нього грім і пропасницю...» [2, с.12]. Бабу Маройку зіграла місцева жінка з села Трушівці Чигиринського району Вдовенко Оляна. Прокльони вона шле по-місцевому, вимовляючи м'яке «л». Зупиняється Маройка біля глинища, де жінки накидають на машину глину для толоки, як говорять на Чигиринщині. Місяць босими ногами глину з соломою, поливаючи водою з бочки (глину місили трушівські дівчата). Господарка Келя водить по колу бичка. Чоловіки накидають вилами на носилки глину і носять до хати, стіни якої зроблені з дерева. Жінки роблять вальки з глини і обмазують стіни з обох боків.

Є в Левка робота: пасти свою чорну козу, годувальницю. Сьогодні Левку Сердюку сімдесят років, а ніхто з дітей і телеграми не прислав. Внучці Оксані, і тій «баки забило». А ще є старий пес, Кудла. Сидять вони один проти одного ввечері і вдивляються в нічне зоряне небо. «Оце й усе, Кудло. Сімдесят годочків стукнуло нині, цілих сімдесят, а хоча б одна сволота згадала. Тепер нам, Кудло, тільки на той світ!..» [2, с.18].

«...Сниться йому величезне зоране поле – без кінця і краю. Посвистує осінній вітер у придорожньому сухому буркуні, у висушених стеблах полину, та ще чорніє вдалині вишка електромережі, та ще синій

димок обрію. Серед поля – продовгуватий дубовий стіл, покритий білою скатертиною з шовковими торочками і дванадцять порожніх, незайнятих стільців.

А в центрі стола сидить він – дід Левко, згорблений, сивий чоловік, і кожен порив вітру примушує його втягувати голову в плечі» [2, с.12].

Безмежне поле. Стіл серед пустельного поля. Стільці. Та сивий самотній Левко нидіє в чеканні.

...Дід Левко сидить за довгим дубовим столом, тільки вже не в полі, а в просторій хаті. «У синіх вікнах прокльовуються зорі.

Левко зняв свої черевики і босий ходить по лаві – він повертає всі портрети синів до стінки, назовні виглядає павутина, яка звисає з пожухлого картону зі старих рам. Лише одна фотографія залишилась незайманою – молоде просте лице льотчика, з бровами, що зрослися на переніссі [2, с.18].

На другий день. ... «Скидає дід новеньку картату сорочку, роззувається. Все акуратно складає на лавку. Хочє загасити світло, та ще і ще раз дослухається до припізнілого ритму сільської ночі, босоніж, навшпиньки.

Підходить до портрета льотчика з густими циганськими бровами і його теж повертає обличчям до стіни – останнього.

– Візьму й помру – всім на зло.

Складає на грудях порепані, тютюном поїдені руки, з якими нема від кого ховатись, і намагається, перевертаючись, на зло всім заснути, заснути, заснути...

І сниться Левкові сон, який можна тлумачити без усяких сонників.

... У білому цвіті стоять садки. Ледве пробивається на сході сонце – світанок тихий, запашний. Ніжно-рожевий племінь молоді яблуні над кленовими цямринами криниці – маковими зернятами тремтить на них вранішня роса. Старий Левко в білій полотняній сорочці ставить перелаз. (Це було ще тоді, коли дівчата вірили в заклинання і силу народного звичаю, а краса на обличчі розквітала од першого грому, од першого весняного дощу.)

За горою погуркує молодим баском перший квітневий грім. Перші стріли дощу вдаряють у глибоке лоно криниці. Біжить у самій сорочці легенька красуня Парася, у вузькій руці – кленове коромисло з відрами. Вона сторожко позирає на небо, на криницю. Молодим голосом порипує нова корба.

Відро збирає перші дорогоцінні краплі дощу. Ставить Парася відро на цямрини. Хреститься на небо, намагаючись бути в цю хвилю неймовірно дорослою. А в повному відрі серед яблуневих пелюстин, у тісному гурті товпляться, стискаючись полум'яними боками, соковиті осінні яблука. Парася хлюпає собі на обличчя, здригається од ранкової холоднечі. Темніє прошва дівочих слідів на сивій росі. Дівчина промовляє, обдивляючись вербові кущі, за якими припишк сивоголовий Левко:

*Водо моя, красо моя,
Умивай мене, не минай мене,
Водо моя весняная,
На красу, на здоров'я!*

Коли Левко легенько підкрався ззаду, до нього повернула обличчя не молода красуня з ледь окресленими шнурками брів, а стара Параска – мати його дванадцяти дітей, живих і вже покійників, сива жінка з висušеним, вигорюваним обличчям. Сторопів Левко. І сам він був старий, і сива Параска несла воду на коромислі – у відрах погойдувались серед опалих рожевих пелюстин вогняні, ніби налиті жаром, яблука. Вона опускалась все нижче й нижче, віддалялася не по вранішній росі, а по опалому підгорілому листопаду, розриваючи ногами – репаними і чорними – білі лоскотливі павутинки бабиного літа.

І Левко запитав її:

– Ти і туди мою воду носиш?

А вона все кликала його за собою, аж поки зовсім не щезла з очей: не то зникла за чорним пагорком, не то в землю увійшла...» [2, с.19].

Нудно Левкові самому на цьому світі. Вже вкотре він хоче змайструвати собі домовину та збирається вмерти. Односельчани вже до цього звикли.

Але де ж взяти дощок? У кіноповіді сказано, що дід іде до голови колгоспу. А у фільмі він хоче на ходу стягти з грузовика дошку та не подужає, відірвати від старого вітряка, відбити від столу. Аж ось у село привезли пам'ятник загиблому солдату і розбивають дощаний каркас, у якому його доставили підйомним краном (Ю. Ілленко «позичив» пам'ятник у Червоній Слободі). Левко взяв ще одну дошку і пішов майструвати домовину.

У третьому розділі «Найдовші літні ночі» розповідається, як старий Левко не спить довгими літніми ночами, все згадує своє життя. Це стає нестерпним. І ось напередодні Святої Трійці, закінчивши робити труну (на віко дощок не вистачило), дав телеграми дітям про свій похорон. Онука Оксана прибрала хату, прикрасила клечанням, чекає гостей. А дід, підмостивши сіна в домовину, ліг, склавши руки на грудях і теж чекає на дітей. Перед цим наловив риби, розвіз попід хатами останні глечики, горщики, миски.

Жінки біля криниці згадали війну, коли все село проклинали Левка, звинувативши його у смерті Оксани, доньки баби Маройки. У той трагічний день його син-партизан привіз свою дружину додому, бо та мала народити дитину. У селі була облава. Староста та поліцаї виловлювали молодь на Німеччину. Зайшли і до Сердюків. Породілля стогнала, кричала від болю. Параска металась з хати в хату. Несла поліцаям випивку та закуску. Левко відволікав, як міг, а, щоб заглушити крик новонародженої дитини, він заспівав, та так голосно, як ніколи в житті не співав. Почав, ніби сп'яну, бити свої горшки, і крутити гончарний круг, як навіжений. П'яні староста та поліцаї потім познущалися з Маройчиної дочки Оксани і вкинули у криницю. Люди прибігли по Левка, щоб той спустився у криницю і витяг тіло дівчини. Цей збіг обставин врятував його сім'ю, бо поліцаї кинулись до криниці. Але всі проклинали його за те, що він напоїв катів, що він запроданець. Всі жінки приносили його посуд, навіть горщики з жаром із печі, і кидали на подвір'я. І коли дружина Параска запитала, як назвати новонароджену дівчинку, він

відповів, що Оксаною. Так і є в нього внучка Оксана... Цей епізод знімали, але у фільмі його немає.

І ось «прийшов судний день»... Іде процесія селом. З'їхались сини з сім'ями. Несуть, сварячись на дружин, важкі валізи, вінки, хтось перевдягається у чорну сорочку. Зайшли на подвір'я, схилилися над труною. Тут Левко встав, одягнув новенький піджак. Аж ось приїхав і Василь на «Волзі». Дід Левко підходить до машини, обдивляється і хоче відкрити багажник. Василь злякався, бо в багажнику вінок. «Ану, одчини! – наказує він синові. Василь розводить руками, Максим сміється... Левко злісно грюкнув кришкою...» [2, с.47].

Соломія, друга дружина найменшого сина Івана, привезла магнітофон із записаним Івановим «листом» до батька. Він говорив, що зараз випробовує нового літака, тому немає як приїхати, і просив добре прийняти Соломію, яка носить під серцем його дитину. А тут нагодилася і перша невістка Марія, щоб побачити свою суперницю, але, побачивши Левка, втекла зі своїм мотоциклом.

Сини поїхали на цвинтар до матері на могилу. Не знайшли, а запитати в хлопчаків чи у баби Маройки, яка рвала чебрець у клечальну суботу, посоромились. Поклали вінки на чужі могили та й пішли до машини, не дивлячись один на одного. Баба Маройка позбирала ті вінки і віднесла на могилу Параски.

...Позасинали діти. Левко палить люльку, поринає в спогади, засинає. У фільмі весь час звучить дуже сумна пісня, особливо, коли сниться Левкові Параска.

*Ой горе, горе з такою годиною,
Прокляла мати малою дитиною,
Прокляла мати, як пелюшечки прала,
Бодай ти, доню, щастя-долі не мала.
Діточки мої, горенько мені з вами,
Що не маю я хазяїна над вами.
Матінко наша, не журися ти нами,
Як поростемо, розійдемося сами.
Буде нас, мати, по горах, по долинах,
Буде нас, мати, по чужих по країнах.
Будеш ти, мати, як зозуля кувати,
Що мала діток, нікому води дати.
Будеш ти, мати, як та орлиця биться,
Що мала діток, ні на кого дивиться [7].*

Він розповідає їй про синів, ніяково відводить очі від своєї труни, де вже оселилась квочка з курчатами. Вони беруть магнітофон, сідають поряд біля криниці, і слухають Іванового листа (хоча у повісті сказано, що чують лише сухий кашель Левка, який записала Соломія).

На другий день Левко ще спав, а сини встали раненько, почистили криницю, господарюють. Аж ось чомусь батька викликали до сільської ради. Голова сільради, не помітивши дідуся з внуком і розмовляючи по телефону,

видав страшну звістку про загибель Івана. Два сини, льотчики, загинули у війну, а це вже третій. Маленький внук, нічого не розуміючи, подав дідусеві склянку води, і той, мов п'яний, тримаючись за тини, ледве дійшов додому, мовчки впав у домовину, ніби обнявши її, і заснув. Діти жартували, не підозрюючи, що сталося горе. Левкові снилась криниця, по якій він ішов, ніби по тунелю, літаки, Параска – мати його загиблого сина, веде коня до криниці. Там стоять Марія і Соломія у весільному вбранні. Хотіли напоїти коня, та він не п'є. А потім літак, покритий червоною китайкою без пілота. Параска, вся в темному, вела за повід коня, а за нею йшли невістки. «А сам Левко не міг ступити й кроку, ніби все земне тяжіння проходило в цю хвилину крізь його темні п'яти...» [2 с. 63].

Дід Левко розбиває домовину, лагодить криницю, прибиваючи нові цямрини. Він вирішив посадити біля криниці яблуню з плодами. Скоро народиться його внук.

Кіноповість закінчується так: «Якось сини роз'їжджалися з дому. Левко босий сидів між ними на возі, пониклий, постарілий. На сільській дошці пошани був і його портрет, кращого вшивальника. Син ще пожартував, чи батько фотографувався теж босий, чим розсердив старого.

Не обійшлося й тут без баби Маройки, яка лаяла дітей, що покидали батька і хвалила Левка, якому ціни немає.

Від'їжджали діти. Їх дорога ніби хотіла здатися дорогою вічності» [2 с. 65]. Мабуть саме цей епізод не встигли відзняти. У актора, виконавця головної ролі Д. Мілютенка стався інфаркт. Помер він у центральній лікарні м. Ташкента на руках у своєї дружини Наталії Міщенко (Мілютенко), яка теж знімалася у цьому фільмі.

Фільм не встигли зняти за тепла, тому зйомки продовжили в Узбекистані. «Дмитро Мілютенко в цьому фільмі немовби підбив підсумки свого творчого життя, втіливши на екрані глибоко народний характер, тип скромного, терпеливого, роботящого селянина-філософа. В «Криниці для спраглих» Дмитро Омелянович виявив усю силу свого великого обдарування і віддав її представникові свого народу в буквальному розумінні: він помер на заключних зйомках, коли пізньої осені в Середній Азії творча група «доганяла» літо, яке в нас на Україні давно вже минуло» [3].

Тому епілог фільму дещо інший: дід Левко несе з корінням вирвану яблуню з яблуками, щоб посадити біля криниці. Яблука котяться по піску. Соломія збирає їх в пелену, потім хватається за живіт, сідає на пісок. Вона посміхається, бо має народити Левкові онука. Оптимістичний фінал трагічної картини.

Через весь фільм червоною ниткою проходить ідея смерті і життя. Автори б'ють на сполох. Все вимирає: село, природа, Україна. І вірять, що настане відродження: будується хата, садиться яблуня, народжується дитина.

Село Трушівці тягнеться дванадцять кілометрів понад трасою Чигирин–Черкаси. На початку XIX ст. воно простягалось десятикілометровою смугою понад Тясмином, а у 1839 році переселилося (перетрусилось) до поштового шляху. Тому й називалося Трушківцями

(наголос на першому складі). Понад шляхом поля, городи, а хати – на піску. Лише у 60-х роках забудований центр сучасного села. Куток Рокита і зараз розташований у пісках. Невеликий став, оточений вербами. Піщана дорога, по якій краще йти босоніж. Колись за хатами на пагорбі стояв вітряний млин. Саме тут відбувалися основні зйомки фільму «Криниця для спраглих».

У фільмі знімалися видатні актори театру і кіно Дмитро Мілютенко, Лариса Кадочникова, Феодосія Литвиненко, Джемма Фірсова, Іван Костюченко, Євген Балієв, Юрій Мажуга, Олена Коваленко, Костянтин Єршов, Наталія Міщенко (Мілютенко), Володимир Лемпорт, Микола Сіліс, Григорій Басенко, Сашко Веніков. Лариса Кадочникова зіграла навіть дві ролі: молоді Параски та Соломії, Юрій Мажуга – сина Петра, Джемма Фірсова – Марію, першу дружину Івана, Євген Балієв – сина Максима, Олена Коваленко – одну з невісток та ін.

Катерина Іванівна Тарануха, яка проживає й нині на Рокиті, згадує: «Я добре пам'ятаю, коли приїхала кіностудія до нас у село. Були з перервами майже півроку. Мій син, як і всі сільські підлітки, не відходив від артистів. Батько, Іван Нечипорович, був столяром, тому робив ту саму криницю, яку показують у фільмі. Справжньої криниці там не було. Навколо один пісок, яка там криниця. Вулиці, на якій стояла хата, теж немає. Майже всі хати побудовані у 80-х роках, після того, як повінь 1980 року зруйнувала старі. Але деякі – уціліли. Біля вітряка ставили пам'ятник солдату. Пам'ятник привозили з Червоної Слободи. Щоб проїхати до вітряка машинами та краном через городи та двори, господарям платили по 80 карбованців.

Мати часто варила артистам вечерю. З хати повіддавали лампадки, посуд, рушники, фотографії. Жінки й дівчата робили цвіт яблуні, груші з лампочок та фарбували їх, листки чіпляли на дереві, зносили кошент. Словом всі дружно допомагали, чим могли. На превеликий жаль, ці зйомки так трагічно закінчилися. Актор Мілютенко, «наш Левко Сердюк», помер під час зйомок у далекому Узбекистані. Старі люди йому говорили: «Не лягай у домовину, погана прикмета» [7].

«Студія зупинилася в центрі села, де був дитячий садок, – згадує Ольга Андріївна Лещенко. – Мого батька взяли сторожем, охороняв майно кіностудії. Мати варила в школі їсти. Там же харчувалися і артисти. У вихідні дні батько організовував їм рибалку. Потім варили юшку.

Мені було 12 років. Я ж, звичайно, всіх знала. Мене жартівливо прозвали артисткою. У фільмі є епізод, де мажуть хату. Ми з дівчатами місимо глину. Це я, Кузьменко Ніна, Михно Ніна, Мироненко Катя. Сцену знімали на Дубіївці. Було це восени. Хоч воду в заміс лили теплу, але ноги в нас мерзли, і помічники режисера Юрій і Юлій розтирали нам їх спиртом, щоб ми не захворіли» [9].

П'ятинда (Вдовенко) Валентина Михайлівна згадує: «Фільм починається голосінням старої жінки над померлим чоловіком. Це виконала наша бабуся Паталаха Параска Лазарівна. А бабу Маройку грала бабуся Оляна Вдовенко. Пам'ятаєте, вона несе корбу (коловорот) від криниці? А пісню співала Панченко Марія. Весь час у фільмі звучить пісня «Ой, горе, горе, з такою

годиною, прокляла мати малою дитиною». Це дуже давня пісня, яку співали у нашому селі, зараз її мало хто знає.

І коза наша теж «зіграла роль» у фільмі. Актор Д. Мілютенко її пас. Але, звичайно, не всі сцени є у фільмі» [8].

Павліченко Меланія Яківна розповідає, що її мати, Литвин Тетяна Миронівна, знала багато старовинних пісень і виконувала пісню «Усі гори зеленіють». Уривок з неї звучить в епізоді фільму про те, як діти на цвинтарі шукають могилу матері [13].

«Це така була подія, – згадує Михайло Іванович Вовкогон, – ми з хлопцями днювали і ночували біля кіностудії. А як заздрили тим дітям, яких відбирали на зйомки. Мій сусід Володя Демиденко, наприклад, був меншим за мене, а його взяли, та ще й гроші ж платили» [10].

«Ми задіяні були в масових сценах. Наприклад, там, де дівчата йдуть з поля поміж криницю, – розповідає Філоненко Надія Григорівна. Артисти були в нас влітку і восени і навіть не встигли зняти фільм. Потім говорили, що завершили вони роботу в Узбекистані, де Мілютенко й помер. Актори проживали на квартирах по селу. Не звиклі до сільського побуту, часто попадали в немилість до господарів і переходили на іншу квартиру. У нас проживали двоє дівчат, одна була майстром по костюмах, здається» [11].

«Пам'ятаю, – продовжує Валентина Михайлівна, – як тагали рибальську сітку по піску, ніби по воді. А коли знімали сцену про яблуню, то викопали в колгоспному садку яблуню з яблуками, мій чоловік обережно перевіз її вантажною машиною на Рокиту. Ми ще ту яблуню поливали, щоб вона не пропала» [8].

Тарануха Катерина Іванівна розповідає: «Кіностудія поїхала, а невдовзі приїхала комісія, очевидно, щоб перевірити використання кошторису на фільм. Коли мене визвали у сільську раду і почали розпитувати, скільки платили за різні послуги, за роботу, відповіла: «Ото, скільки написано, стільки й платили». Фільм було створено у 1965 році. Але ми всього фільму так і не побачили» [7].

Постановою ЦК КПУ від 30 червня 1966 року фільм було заборонено майже на 22 роки.

У Постанові №3 Державного Комітету України з кінематографії від 10.03.1967 в розділі про хиби в роботі є фраза: «Так, недосвідченість режисера Ю.Ілленка призвела до того, що у фільмі «Криниця для спраглих» було допущено ідейні збочення, внаслідок чого фільм не було випущено на екран, а витрати в сумі 268,0 тис. крб. списані на збитки».

Ось як у своєму інтерв'ю згадує режисер: «На столі під склом лежить чорно-білий знімок фінального кадру стрічки: дід Левко несе з коренем вирвану яблуню з яблуками. – На студії мені сказали: «Юрку, ну ти ж розумний хлопець. Знаєш магазин овочевий напроти кіностудії? Скільки там коштують яблука?» – «23 копійки кіло», – відповідаю. – «Для чого ти вирвав цю яблуню? Ти ж міг купити цілу верейку яблук». Вони клеїли із себе дурників. Зрештою сформулювали, що фільм антирадянський. Це вклав їм, як не дивно, Сергій Параджанов... У Павла Загребельного був день

народження. Мене теж запросили. Кажуть, дружина Загребельного і дружина Щербицького були сестри. На свято прийшли всі штабні. Параджанов підняв тост: «Я хочу випити за те, що в Україні нарешті знято геніальний фільм». – «Так! «Тіні забутих предків». – «Ні, «Криниця для спраглих». І додав: «Ну, і што, што он антисоветській». Параджанов інколи нещадно ставився до своїх колег. Це було в суботу. В неділю КГБ обшманало і опечатало мою монтажну. Забрали все. Але не знали, що копія фільму лишилася в сушильній шафі, де сушили плівку. В сейфі кіностудії ще були негативи. Уранці я прийшов і побачив на монтажній печатку КГБ. Вони все забрали і спалили за кіностудією. Копії, які врятувалися, дівчата-монтувальниці винесли через прохідну під одягом. Я завіз їх аж у Підмосков'я до батька на дачу. Копія пролежала там у льоху. Спершу я пив до нестями. Вирішив покінчити з життям, але сказав собі: «Юрку, не роби дурниць. Тобі 28. Ти на одній нозі можеш пістолетіком 70 разів піднятися. У тебе є розум, талант. Забудь усе, починай із нуля». Я приніс 60 заявок на кіностудію, її режисер Василь Цвіркунов (чоловік поетеси Ліни Костенко) зробив так, щоб мені дали зовсім безневинний сюжет – повість Гоголя «Вечір на Івана Купала» [4].

До речі, деякі епізоди і з цього фільму Ілленко знімав теж на Чигиринщині і за участю учасників Чигиринського народного хору районного будинку культури [12]. Після заборони свого першого фільму «Криниця для спраглих» Юрій Ілленко у свої 28 років переніс інфаркт і деякий час був прикутий до ліжка.

Уперше фільм показано в листопаді 1987 року на фестивалі українського кіно в Запоріжжі.

Іван Драч згадував: «Я познайомився з Юрієм у 1963 році, коли приїхав на практику до Сергія Параджанова – на зйомки фільму «Тіні забутих предків», там Ілленко був кінооператором. Вони дуже сварилися з Параджановим, я брав сторону Параджанова, бо дуже його любив і ненавидів Ілленка, обзивав його «московським яничаром, який приїхав у Карпати». Але він виявився надзвичайно цікавим чоловіком, згодом ми прийшли до того, що він став робити мою дипломну роботу фільм «Криниця для спраглих». Цей фільм був звинувачений в антирадянщині й покладений на полицю. Ілленко надзвичайно мужньо тримався, хоч фільм років 20 пролежав на полиці. Потім ми їздили з «Криницею» на фестиваль у Сан-Франциско, де показували фільми, заборонені системою. У 1988 році у нас була спільна поїздка в Канаду і США з українськими фільмами. І Ілленко тоді вчив дві мови відразу – українську та англійську.

Коли в мене було 70-річчя, я попросив його, щоб він усе зробив. То Юрій привіз криницю з села – дерев'яну цямрину – поставив на сцені у Будинку кіно, і там ми провели мій ювілей.

Він був чоловіком надзвичайно цікавим, гострим, дотепним, українським націоналістом у найкращому розумінні цього слова. І надзвичайно обдарований – художник, оператор, режисер. А його тритомник – «Доповідна апостолові Петру» – геніальна річ, якої не знала наша українська література.

Про те, що Юра Ілленко хворий, я дізнався півроку тому. Зателефонував до нього, він сказав: «Буду лікуватися. У мене є препарат «Україн» (є такий препарат), якщо він мені не допоможе, то мені вже нічого не допоможе» [3].

Критики схвалюють фільм за простоту, чорно-білу кінематографію та її композицію, а також новаторський мінімалістичний звук. Водночас відзначають, що фільм призначений «не для всіх».

Так, американський журнал «TV Guide» оцінив фільм на 3,5 зірки із чотирьох, і в його огляді стрічки йдеться:

«Криниця для спраглих» – це абстрактний візуальний твір і не для пересічного кіноглядача, проте має колосальний скарб для тих, хто цінить величну силу простоти. Це проста алегорія про абсолютність людської спраги. Ілленкові кадри також прості і їхня сила може губитися для сучасної аудиторії, звиклої до високотехнологічних спецефектів». Дуже влучно сказано. Фільм глибоко філософський, повчальний, актуальний і в наш час.

На прикладі життя і діяльності режисера Ілленка і його фільму було розглянуто умови розвитку кіномистецтва в Україні в епоху «застою». Це були тяжкі роки становлення українського поетичного та і взагалі українського кіно, коли говорили навіть, що такого зовсім не існує.

Іван Драч та Юрій Ілленко були яскравими представниками українського дисидентства, «шістдесятниками» за всіма ознаками своїх поглядів і творчості.

Любов до України повертає молодого кінооператора, а згодом режисера, драматурга, художника Юрія Ілленка на історичну батьківщину. Адже народився він у нас на Черкащині. Навчаючись і живучи в Москві, він мав великі перспективи. Одному йому із випуску притримували місце на кіностудії «Мосфільм». А він приїхав додому і навіть за порадою свого дідуса знімав фільми на Черкащині і, зокрема, у нас, на Чигиринщині.

Любов до батьківщини, її історії, небайдужість до долі свого народу, його майбутнього червоною ниткою прослідковується у кінопритчі «Криниця для спраглих». Село залишалось «заповідником» української ментальності і автори закликали не руйнувати його.

З одного боку, у 60-ті роки рівень життя людей з кожним роком покращувався. Село відбудовувалося після воєнної розрухи. А з другого – молодь виїжджала до міста. Вирвавшись із села, ставши «городськими», переходили насамперед на російську, хоч і ламану, мову. Вишиванки одягали лише на сцену. Рідко можна було побачити дівчину з заплетеною косою. А дехто навіть соромився своїх сільських батьків приймати в гості і садити разом із своїми друзями за стіл. Про це соромно говорити, але ж це було.

А Ю.Ілленко це не приховував. Він бив на сполох: вимирає українське село, руйнується рід – висихає криниця духовності. Жаль дивитися на зморшки на обличчях ще зовсім не старих жінок, на їх натружені руки, на одяг. А побут... Переглядаючи світлини 60-х років (див. дод. Ж, И, Ї, Й), які нам показували місцеві жителі, ми порівняли їх з кадрами фільму. Реальна картина. Хіба так повинні були жити радянські люди у час космічних

відкриттів? Звичайно, що такий фільм «очорняв радянську дійсність», і його не можна було показувати на екрані. Ось чому він був заборонений і знищений. На щастя, партійні функціонери не зрозуміли його глибокого філософського змісту, а лише відзначали його «низькопробність». Інакше кар'єра молодого режисера могла б на цьому закінчитися взагалі.

Незабутніми є спогади жителів села Трушівці про спілкування із артистами, знімальною групою та про участь у зйомках фільму. Для багатьох підлітків це було свято. Вони про це розповідають з такою теплотою і гордістю, ніби це найцікавіша сторінка їхнього життя. Та й ми, переглядаючи фільм і прочитавши у титрах «У фільмі знімалися колгоспники та школярі Чигиринського району», сприйняли це з хвилюванням.

Фільм філософський. Та й сам режисер Ю. Ілленко також ставився до життя і смерті по-філософськи, як і головний герой його фільму. За рік до смерті він побудував капличку своїми руками на цвинтарі у Прохорівці, на Канівщині, де проживав, і заповів поховати його там. Віддав останні розпорядження, попрощався з рідними і помер.

Ідея фільму актуальна і зараз: не можна втрачати моральності, бо можна втратити все людське.

Кінопритча «Криниця для спраглих» – справжній шедевр українського поетичного кіно, яке було започатковане ще О. Довженком і розвинене такими режисерами, як Ю.Ілленко, Л. Осика та ін. Чигиринщина стала місцем створення фільму і це не випадково. Саме тут зародилось козацтво, тут формувався український менталітет – менталітет вільного народу, розкріпаченого фізично і духовно.

-
1. Брюховецька Л. Спогади «Ілленко був бунтарем у повному розумінні цього слова» [Електронний ресурс]: Україна молода. – 2010. – 16 червня. Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1675/164/59142/>
  2. Драч І. «Криниця для спраглих» / Іван Драч. Кіноповісті.: Твори у трьох томах. Т.2. стор. 11-66. К.: Фенікс, 2010.
  3. Драч І. Спогади. «Востаннє я його бачив на похороні Леся Сердюка...» [Електронний ресурс]: Україна молода. – 2010. – 16 червня. Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1675/164/59142/>
  4. Жук О. Остання доповідна Юрія Ілленка [Електронний ресурс]: Україна молода. – 2010. – 16 червня. Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1675/164/59142/>
  5. Ілленко Юрій Герасимович // https://uk.wikipedia.org/wiki/Ілленко_Юрій_Герасимович
  6. Пометун О. І., Гупан Н.М. Історія України. 11 клас. – К.: Освіта, 2011. – 333 с.
  7. ПДА. – Записано від Таранухи Катерини Іванівни, 1936 р.н., с. Трушівці Чигиринського району, 15 вересня 2015 року.
  8. ПДА. – Записано від П'ятинди (Вдовенко) Валентини Михайлівни, 1943 р.н., с. Трушівці Чигиринського району, 15 вересня 2015 року.
  9. ПДА. – Записано від Лещенко Ольги Андріївни, 1952 року народження, с. Трушівці Чигиринського району, 15 вересня 2015 року.
  10. ПДА. – Записано від Вовкогона Михайла Івановича, 1955 року народження, м. Чигирин, 11 липня 2015 року.
  11. ПДА. – Записано від Філоненко Надії Григорівни. 1949 року народження, с. Трушівці Чигиринського району, 14 грудня 2014 року.

12. ПДА. – Записано від Міхненко Людмили Григорівни, 1940 року народження, с. Боровиця Чигиринського району, 1 жовтня 2015 року.
13. ПДА. – Записано від Павліченко Меланії Яківни, 1929 року народження, с. Трушівці, 1 жовтня 2015 року.
14. Фільм «Криниця для спраглих» // <http://kinoprostir.com/drama/krynytsya-dlya-spraglyh-1965.html>

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

<http://kinoprostir.com/drama/krynytsya-dlya-spraglyh-1965.html>

https://uk.wikipedia.org/wiki/Криниця_для_спраглих

https://uk.wikipedia.org/wiki/Ілєнко_Юрій_Герасимович

<http://2010.orthodoxy.org.ua/node/6626>

**ВИДАТНІ ДІЯЧІ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ –
УРОДЖЕНЦІ ЧИГИРИНЩИНИ**

БУРІЙ Валерій,
*член Національної спілки краєзнавців України,
член Національної спілки журналістів України, випускник Віденської
міжнародної біблійної школи (Австрія), м. Ватутіне*

ЛЕВ ЖАБКО-ПОТАПОВИЧ – ПАСТОР, БОГОСЛОВ, РЕДАКТОР

Левко Жабко-Потапович народився 18 червня 1890 р. в місті Чигирині, нині Черкаської області, в родині українського шляхтича Сави Васильовича Жабка-Потаповича та його дружини Ганни з аристократичного роду Корибутів.

Левко Жабко-Потапович

Левко з дитячих років виявив здібності до науки, батьки задовольнили цей його нахил і віддали в гімназію в Лубнах, а згодом він вступив до Київського педагогічного інституту. Після закінчення закладу вищої освіти (1913 р.) педагог розпочав викладацьку діяльність в жіночій гімназії в Проскурові.

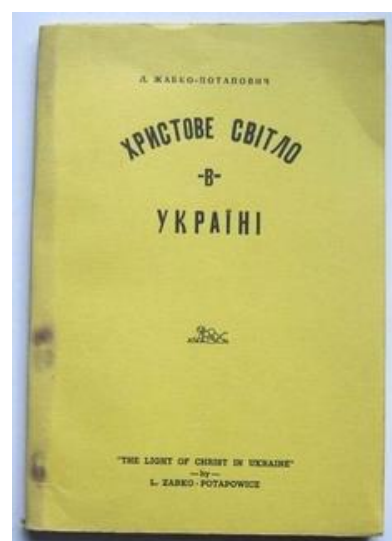
Під час Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. був полковником УНР, ад'ютантом генерала О. Пилькевича у м. Кам'янець-Подільський (нині Хмельницька область). Тут він познайомився з дівчиною Наталкою Петрів і незабаром одружився з нею.

З 1930 р. в журналі «Післанець Правди» почав друкувати вірші й статті.

В 1931 р. Л. Жабко-Потапович переїздить до Рава-Руської, а вже у листопаді 1932 р. стає редактором українського євангельсько-баптистського журналу «Післанець Правди» (м. Рава-Руська Жовківського району Львівської області) до серпня місяця 1939 р. в Галичині, а потім – з липня 1947 р. по липень 1975 р. в м. Честер, ПА, США, куди він з родиною прибув із Бельгії 06 березня 1947 р. У цьому ж році він відновив видання журналу «Післанець Правди».

Варто зазначити й таке: з 1935 р. Л. Жабко-Потапович виконував обов'язки баптистського пастора у Львові. Очолював Об'єднання українських баптистів у Галичині (1935 – 1939 рр.). Згодом навчався у Баптистській теологічній семінарії в м. Гамбург (Німеччина).

1947 року емігрував до США (м. Честер, штат Пенсильванія), де продовжив видавати «Післанця Правди», був секретарем і віце-

*Лев Жабко-Потапович –
автор історичної розвідки
про український
баптистський рух
«Христове світло в Україні»*

президентом Об'єднання українських євангельсько-баптистських церков у США, президентом та ідейним провідником Всеукраїнського євангельсько-баптистського братства.

Ще в 1935 р. було створено Комісію по перекладу Біблії українською мовою, яку взявся перекладати професор Варшавського університету доктор Іван Огієнко, а пастор Л. Жабко-Потапович став секретарем цієї комісії. У 1937 р. було видано окремим виданням чотири Євангелія в друкарні НТШ у Львові, накладом 5000 примірників, і ще до початку Другої світової війни ЗБТ видало Новий Заповіт з Псалтирем, тиражем 25000 примірників у друкарні Арцта у Варшаві. Після війни закінчено переклад Біблії українською мовою, і доктор Л. Жабко-Потапович залишився єдиним членом комісії, який вичитував коректуру, правив помилки у текстах. Біблія рідною мовою в повному обсязі побачила світ лише у 1962 р.

Лев Жабко-Потапович – автор історичної розвідки про український баптистський рух «Христове світло в Україні» (Вінніпег, Честер, 1952 р.; Чикаго, 1991 р.), редактор пісенника «Відродження» (1954), автор історичного нариса «Життя Церкви» (Чикаго, 1977 р.).

За свого життя доктор Левко Жабко-Потапович був полковником армії УНР, ад'ютантом гетьмана П. Скоропадського, орденоносцем Хреста Симона Петлюри, пастором церкви ЄХБ у Львові, почесним доктором Колумбійського університету, довічним членом Британського та Закордонного Біблійних товариств, автором низки наукових праць, визначним баптистським теологом, біографом Григорія Сковороди, пастором церкви в Честері.

Помер Левко Жабко-Потапович 8 листопада 1975 р. на 86 році життя.

1994 рік, 30-а річниця смерті Лево Жабко-Потаповича.
Ця робота згідно з правилами, встановленими для спадкоєм-
ців української релігійної Академії, відноситься з відповід-
ною пошаною до органів академічних і т.п. Професорів, спадко-
писців і батьків, а також поза Академією. Заохочує =
писати бездоганно.
Левко Жабко-Потапович.

1. Брехуненко В. Молімося, щоб «допоміг скончити велику справу...»: (Листування митрополита Іларіона (Огієнка) та пастора Жабко-Потаповича) // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 7.

2. Бурій В. Українські переклади Біблії // Шевченків край (Звенигородка). – 1993. – 21 квітня.

3. Дудко В. Жабко-Потапович Лев // Енциклопедія української діаспори. – Нью-Йорк-Чикаго, 2009. – Кн. 1.

4. Романюк І.М., Домашовець В.Г. Історія церкви ЄХБ м. Львова // Післанець Правди. – 2003. – Ч. 1 – 3 (січень-березень).

5. Українська діаспора: твори, бібліографічні відомості. – Донецьк, 2012.

ДРЯПАК Дарія,
учениця 7-Б класу
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області
Наукові керівники: **КРАВЧЕНКО Олег,**
учитель історії та основ правознавства,
МИРОНЕНКО Ольга,
учитель зарубіжної літератури
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області

ТВОРЧІСТЬ НАТАЛІЇ ВІТАЛІЇВНИ АТАМАСЬ

Всі ми любимо розглядати картини відомих художників: якщо бути уважним, відчуєш їхнє світовідчуття, гармонійні зв'язки з долиною творчості, переживання та почуття на момент написання картини. В дитинстві нашими натхненними об'єктами були ілюстрації до казок, байок та балад. Дорослими ми більше цінуємо картини Тараса Шевченка, Миколи Пимоненка, Івана Шишкіна, Ісаака Левітана, Іллі Рєпіна та інших.

Багато з нас полюбують ходити до музеїв, де ми отримуємо більше знань: нашою гордістю є музей Богдана Хмельницького, де серед багатьох експонатів, присвячених тому часу, є портрети його та його родини. Особливо привертають увагу зображення рідних – його дружини, синів та невістки. Вражають добрі погляди, одяг, що відповідає тій епосі, коли жили ці люди. Виявляється, що автором цих надзвичайних робіт є наша землячка та сучасниця. Це Наталія Віталіївна Атамась. Свій багатогранний талант художниця виливає в живопис, ескізи для рушників та розмальовок, відтворення старовинних картин, реставрацію ікон, всілякі поробки з паперу та деревини. Художниця експериментує з підбором кольорів, створивши серію картин на історичну тему. Чималий інтерес викликає зображення місцевих краєвидів, потаємних куточків нашого міста, цікавих за своєю оригінальністю сюжетів. У центрі творчості вбачається прочитання її власного життя, з його різноманітними перипетіями. Кожна робота майстрині, як правило, написана в спрощеній гамі кольорів, з використанням тонів та напівтонів.

Роботи Наталії Віталіївни займають почесне місце в місцевому музеї. Її мета – зберегти «добре, світле, справжнє, що залишилося в цьому світі». На своїй персональній виставці художниця представила ряд картин, які залишили яскраві враження в пам'яті шанувальників. Під час виставок художниця проводить екскурсії залами музею та безкоштовні майстер-класи для усіх бажаючих.

Захотілося ближче познайомитися з цією вишуканою майстринею, поспілкуватися, побувати в її художній студії. На щастя, нам це вдалося, і, здається, ми стали справжніми друзями. А тепер нам хочеться поділитися

своїми враженнями з широким загалом, щоб якомога більше людей звернули увагу на її надзвичайну творчість та гідно оцінили її талант.

Ця талановита художниця народилася 1971 року в селі Стецівці. На жаль, лишилась рано без матері Ганни та батька (в 4 класі). Її улюбленими художниками є Олександр Мурашко і Рембрандт ван Рейн. Дівчинку з чудовою уявою помітили вчителі, зокрема Л. А. Полтавець Наталію влаштували на навчання в Республіканську художню середню школу в місті Києві. Після закінчення школи (де, до речі, навчання тривало 11 років) Наталія Атамась вступає в Українську Академію мистецтв, де навчалася наступні 6 років.

Своє дослідження почнемо з музею, музею Богдана Хмельницького, у відвідувачів якого часто виникає питання, хто так майстерно зобразив родину гетьмана?

Музей Богдана Хмельницького було відкрито 25 грудня 1995 року. Експонати для нього збирали поступово, також поступово оформлювали експозиції залів. Наталії було замовлено написати портрети дружин Богдана, його синів та невістки. Трішки історії. Виявляється, що Богдан Хмельницький за все життя мав 3 дружини. Першою була Ганна Сомко, яка народила йому 6 дітей: 2 синів (Тимоша і Юрія) та 4 доньок (Катерина, Степанида, а ім'я інших не встановлено). В Ганни було слабке здоров'я, тому вона померла в 1647 році. Другою стала Олена Чаплинська; одруження скінчилося трагічно – Тиміш наказав повісити ненависну мачуху за те, що було перехоплено листи, в яких Даніель Чаплинський звертається до неї, кажучи, щоб вона Богдана отруїла, а гроші закопала в землю. Втретє великий гетьман одружився з Ганною Золотаренко. Вона була вірною йому до кінця життя. В нашому музеї ми можемо бачити портрети Тиміша, Розанди, Юрія, Ганни Сомко, що вийшли з-під пензля художниці.

Художниця згадує: «Працівники музею завалили мене літературою. Перечитала, уявила... На очі потрапили речі, знайдені під час розкопок під Богдановою горою; залишки старинного жіночого одягу та прикраси. Всі ці знання та здобутки були використані при створенні портретів».

Кожну свою картину художниця вимальовує таким чином, що кольори, неначе оживають, починають літати то вправо то вліво, повільно переливаючись один в одного... Її творчі аспекти помітив наш НІКЗ «Чигирин» і замовив картини. Так з'явилися «Портрет Петра Дорошенка», «Розанда Хмельницька з синами», а в портретах князів, ханів, султанів та царів інших країн («Портрет молдавського господаря Василя Лупула», «Портрет королеви Швеції Крістіни», «Портрет турецького султана Махмеда IV») зробила їхні лиця добрішими. Картини стали більш привабливі. Також Наталія реставрує ікони Св. Миколая та інші... Отже, художниця вміє зображувати історичні образи, включаючи свою багату уяву та інтуїцію. Адже деяких історичних постатей не було зафіксовано на полотні, вона відобразила їх першою. Наприклад, Розанда. Коли юній молдаванці було 15 років, придворні її батька визнавали найкращою князівною. Чимало чоловіків ждали мати Розанду за дружину, красуня із красунь одним поглядом могла

захопити серце князя, гетьмана чи хана. Ніжний вираз, витончені риси обличчя, тонка біла шия, темне волосся – такою ми бачимо найосвіченішу з-поміж усіх князівен Розанду на картинах Наталії Атамась. Майстриня, пишучи портрет, використовувала скупі історичні факти із життя Розанди. Застосовувала художні прийоми, «включала» свою жіночу інтуїцію, щоб максимально наблизити портрет до оригіналу. Роботи художниці не висвітлені в мережі інтернет, але вікіпедія, надаючи інформацію про історичну постать Розанди, візуалізує її через картину Н. В. Атамась.

Не менш цікавими є і чоловічі портрети, які Н. В. Атамась написала для чигиринського музею. Історична постать Василя Лупула вражає найбільше. Мужній вираз обличчя, сповнений жорсткості та непримиримості, несе на собі відбиток багаторічних страждань. Національний одяг господаря вирізняється багатством та розкішшю. Та характерними є простота силуету і статичність. Образ Василя Лупула асоціюється з образом богатиря, має бороду та велетенські вуса, так як відрощування борід замолоду було обов'язковим для того часу. Широка борода вважалася ознакою добродетності та порядності. Багатий головний убір з натурального хутра та прикрасою у вигляді пір'їни додає помпезності портрету.

Свій багатогранний талант Н. В. Атамась використала, пишучи серію картин на тему козацьких гетьманів. Войовнича постать Петра Дорошенка нагадує про необхідність об'єднати землі України. Гордо тримаючи в руці булаву – символ влади у козаків, Дорошенко ніби закликає не втрачати віри в свої сили, не скорятись, йти до мети. Світле обличчя сповнене оптимізму, віри та сподівань. Художниця застосувала м'які, ніби притишені відтінки синього та яскраві і насичені – червоного, що додає візуальної ваги самому гетьману. Переважає червона гама кольорів від світлого до темного в зображенні гетьмана Івана Виговського. Цей прийом художниця використала, щоб створити атмосферу гармонійності та цілісності образу гетьмана. Відчуття спокою та захищеності несе в собі цей портрет. Молодий, перспективний, сповнений ідей Іван Виговський міцно тримає в руках булаву, що такими зусиллями йому дісталась. В центрі полотна падає невидимий промінь світла, який зупиняє свій шлях на обличчі юного Івана і передає любителям живопису всю неповторну красу молодості та чоловічу впевненість гетьмана

Натюрморти художниці – це щось неймовірно-захоплююче! В них вона показує красу в звичних для нас речах. Дивовижні роботи осліплюють своїм відтворенням та вдалими інтонаціями. Ось деякі з них, що мають оригінальні назви: «Сонячні абрикоси», «Дари Життя-Природи», «Все починається в житті з малого». Я вирішила назвати деякі картини по-своєму: «Домашній кошик із щастям», «Квітучий ліловий стіл». На цих картинах різнотрав'я, фрукти, застигли предмети. Таке враження, що відчуваєш аромат цих простих і водночас вражаючих квітів, відчуваєш смак плодів. Художниця переконана, що гра напівтонів, тіні та світла являється найважливішим. Натюрморти наповнені добром та любов'ю, барвами теплоти.

Наталія Віталіївна переймається красою місцевого пейзажу і з задоволенням переносить його на своє полотно. Змішуючи фарби на палітрі, майстерно вимальовує кожен штрих. Широкими мазками пензля художниця передає красу пейзажу, пропускаючи його барви через свою душу. Особливо зворушливі у неї твори про зиму. Полотно «Чигирин узимку» ніби повертає нас назад у часі. Стара розмальована хатинка визирає з-під снігу. Слабенький тинок трішки похилився. Могутнє дерево захищає «свій» двір від буревію взимку, від спеки – влітку. Картина насичена сніжно-білими кольорами. Гілля дерев, запорошене снігом, миготить під сонячними променями, біленькі дахи будівель виблискують першим снігом. Казка та й годі.

Крім створення картин Наталія Віталіївна захоплюється й іншими видами образотворчого мистецтва. Майстриня полюбляє виготовляти ескізи для рушників та розмальовок. Це ніби мандрівка в країну мистецтва, в країну вишивки. Вивчати семантику орнаментів Наталія почала із самого народження. Властивості орнаментів визначилося впливом на людину енергії або сили. Цей вплив пояснити неможливо і саме це зацікавило майстриню. Кожен символ вишивки інтерпретується з деякими відмінностями, в залежності від сприйняття людини.

Головний мотив її робіт – дерево життя. Тут втілено уяву людей про нескінченність, про те, що не підкоряється впливу часу. Дерево життя – це ніби об'єднання минулого, теперішнього і майбутнього. Його художниця прикрашає чудовими квітами на гілках. Вони є символом життя, бруньки – майбутні покоління. Кожний елемент несе конкретне значення і зміст. Майстриня в усьому притримується традицій, додаваючи трішки своїх тенденцій.

---

1. Б. Хмельницький – славний син і видатний гетьман України / Гайбондюк В. Д. – Рівне, 1995. – 132 с.

2. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX-1.

3. Мицик Ю. А. Лупу (Лупул) Василь // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 303.

4. Апанович О. М. Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський // Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.

5. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

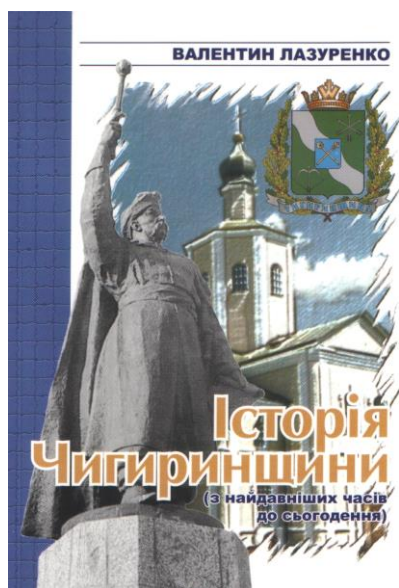
ДІДЕНКО Яніна,
учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЧИГИРИНЦІ – ЛАУРЕАТИ КРАЄЗНАВЧОЇ ПРЕМІЇ ІМЕНІ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА

У 1994 р. з метою підтримки краєзнавства як важливого засобу громадянсько-патріотичного виховання та заохочення дослідників історії Черкащини до нових і важливих здобутків у галузі краєзнавства було засновано премію імені Михайла Максимовича. До участі в конкурсі на отримання премії допускаються дослідження авторів та авторських колективів у різних сферах краєзнавства. За своїм змістом вони обов'язково мають стосуватися Черкащини, її минулого та сучасного.

За роки існування премією було нагороджено понад 100 осіб лауреатів – окремих авторів та авторських колективів. Дещо детальніше розповімо про лауреатів премії, життя та діяльність яких тісно пов'язані із Чигиринщиною, акцентуючи особливу увагу на лауреатах – працівниках НІКЗ «Чигирин».

Упродовж 2005 – 2019 рр. лауреатами Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича стали наступні чигиринці: В. М. Лазуренко (2005 р.), Н. В. Кукса та Я. Л. Діденко (2014 р., як авторський колектив), Н. В. Чигирик (2019 р.).

Лазуренко Валентин Миколайович (13.09.1976, с. Суботів Черкаської обл.), якому була присуджена премія у 2005 р. за навчальний посібник «Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)», вже багато років, як професор Черкаського державного технологічного університету, тісно співпрацює із Національним історико-культурним заповідником «Чигирин» щодо проведення досліджень з історії краю, організації науково-освітніх заходів для молоді;

інші лауреати – наукові співробітники заповідника, які досліджують окремі періоди історії Чигиринщини, її пам'ятки. Детальніше розповімо про них.

У 2014 р. премія була присуджена Н. В. Куксі та Я. Л. Діденку за дослідження «Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей ХІХ – першої половини ХХ століття». Прикметно, що

Яніна Діденко і Надія Кукса

презентують власну книгу «Наддніпрянська минувшина. XVIII – XX ст.». 23.04.2019 р.

Чигиринщина та її багата історія здавна привертала до себе увагу неординарних особистостей – істориків, письменників, поетів та художників, які прагнули побувати в цьому благодатному краї, доторкнутися до священної землі, зустрітися з її мешканцями, щоб згодом висловити свої враження від побаченого та почутого в літературних і мистецьких творах, наукових розвідках. Чигиринська земля пам'ятає Д. Бантиша-Каменського, Т. Шевченка, П. Куліша, Д. П. Де ля Фліза, Л. Похилевича, М. Костомарова, П. Чубинського, Б. Грінченка, Д. Дорошенка, Марка Грушевського, І. Гончара та інших. Вони зберігали, популяризували і примножували історію краю. Книга авторок являє собою цикл розповідей відомих особистостей XIX – першої половини XX ст. про Чигиринський край, що супроводжуються коментарями авторів. Це маловідомі матеріали, проілюстровані рідкісними зображеннями та фото із фондів і наукового архіву заповідника. Розповімо детальніше про авторок дослідження.

Кукса Надія Василівна
(30. 06. 1964 р.н.,
м. Знам'янка Кіровоград-
ської обл.).

Музейний працівник,
педагог, Почесний
краєзнавець України.

З селянської родини.
Закінчила Корсунь-
Шевченківське
педагогічне училище
ім. Т. Г. Шевченка та
історичний факультет

Кукса Надія

Кіровоградського педагогічного інституту.

З 1984 по 1996 рр. працювала вчителем початкових класів, викладала історію, географію, право у школах Чигиринського району. З 1996 р. обіймала посаду старшого наукового співробітника НІКЗ «Чигирин», з 2014 р. – завідувачка відділу «Суботівський історичний музей». Тривалий час за сумісництвом викладала історію в Суботівській загальноосвітній школі. Впродовж 15 років була керівником гуртка історичного краєзнавства ім. М. Максимовича, що діяв на базі Суботівської школи. Основна сфера діяльності Н. В. Кукси – історичне краєзнавство, пам'яткознавство, етнографія, музейна педагогіка, туристсько-екскурсійна робота. Займається розробкою наукових тем «Пам'ятки козацької доби на Чигиринщині» та «Дослідження творчого доробку Марка Федоровича Грушевського». Окрім того, до кола наукових інтересів Н. В. Кукси входять дослідження голодомору 1932–1933 рр., голоду 1946–1947 рр. на Чигиринщині, подій Другої світової війни, зокрема періоду нацистської окупації краю.

Є авторкою понад 350 статей та публікацій в регіональних, всеукраїнських, зарубіжних наукових, публіцистичних, фахових виданнях. Взяти участь у близько 300 науково-практичних історичних, археологічних, етнографічних конференцій різного рівня.

Одна із організаторів історико-краєзнавчих конференцій «Чигиринщина в історії України» (2006 – 2020 рр.), відповідальний секретар збірників їх матеріалів.

Є авторкою наукових концепцій, структурних та тематико-експозиційних планів «Музею Дитини в Суботіві» та експозиції «Суботів – родовий маєток Хмельницьких».

Праці Кукси Н. В.:

Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т. VIII-X / За ред. о. Ю. Мицика. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012-2014. (у складі колективу упорядників); Лавріненко Н., Кукса Н., Сиволап М.

Гетьманський Пустинно-Миколаївський Медведівський монастир. – Черкаси: видавництво Чабаненко Ю., 2012. – 88 с.; Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX-I половини XX століття. – Черкаси: видавництво Вертикаль, 2013. – 200 с.; Кукса Н. Історичний контекст. Суботівська святиня: історія й сучасність // Тарас Шевченко. Текст і контекст. Великий льох. Автор проекту В. Пахаренко. Упор. В. Пахаренко, Ю. Гончар. – Черкаси, 2013. – С.26-40. – 232 с.

Діденко Яніна

Діденко Яніна Леонідівна (15. 07. 1976 р.н., м. Золотоноша Черкаської обл.). Музейний працівник, краєзнавець. З родини інженерів-будівельників. Закінчила історичний факультет Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

З 1996 по 1999 рр. викладала історію в Чигиринській загальноосвітній школі I-III ступенів № 2. З 1999 р. обіймала посаду старшого наукового співробітника НІКЗ «Чигирин», з 2009 – учений секретар заповідника.

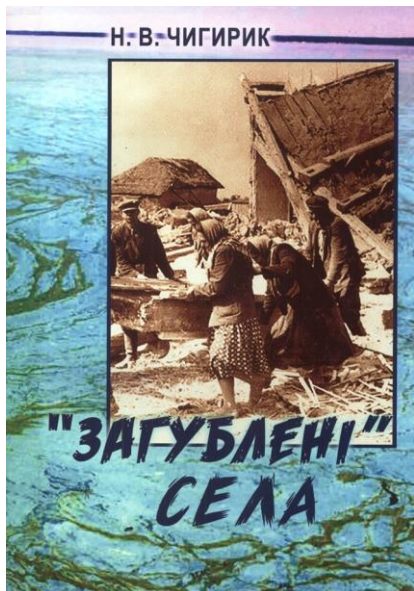
Займається розробкою тем: «Пам'ятки історико-культурної спадщини Чигиринщини в писемних джерелах XVIII-XX ст.», «НІКЗ «Чигирин». Літопис визначних подій». Крім того, в сфері інтересів Я. Л. Діденко питання охорони та ефективного управління культурною спадщиною краю, музеєзнавства, музейної педагогіки, розвитку туристичної привабливості Чигиринщини.

Авторка понад 160 статей та публікацій в регіональних, всеукраїнських, зарубіжних наукових, публіцистичних, фахових виданнях. Учасниця понад 130 науково-практичних історичних, археологічних, етнографічних конференцій різного рівня. Є однією із організаторок науково-практичних конференцій «Чигиринщина: історія та сьогодення», упорядником та коректором збірників їх матеріалів.

Співавторка наукових концепцій, структурних та тематико-експозиційних планів постійної експозиції історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького», «Музею визвольної боротьби у Холоднороському краї».

Проводить науково-організаційну роботу в заповіднику. Підтримує контакти з іншими музейними та пам'яткоохоронними установами. Займається проєктною діяльністю. У 2017 р. ініціативною групою під керівництвом Я. Л. Діденко реалізовано проєкт «Дитячий музейний простір» в музеї Богдана Хмельницького; 2020 р. – авторка та керівник грантового проєкту «Чигирин. Прогулянка старим містом».

Праці: Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. – Черкаси: видавництво Вертикаль, 2013. – 200 с.; Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина. XVIII–XX ст. – Черкаси: видавництво Вертикаль, 2018. – 300 с.

У 2019 р. премія була присуджена Чигирик Н. В. за дослідження «Загублені села», присвячене сторінкам історії створення Кременчуцького водосховища. Авторка книги поетапно відтворює хід переселення та будівництва на Чигиринщині нових сіл зі старими топографічними назвами: Рацеве, Тіньки, Боровиця, Топилівка; описує діяльність в зоні затоплення оціночних комісій, бригад лісозаготівельників, будівництво жител для

пільгових категорій; розкриває трагедію місцевих жителів – селян, будинки яких потрапили в зону затоплення; описує екологічні наслідки створення водосховища, зокрема, обвал берегової лінії та так зване «цвітіння», спроби боротьби із ними. Розповімо детальніше про авторку цього дослідження.

Чигирик Наталія

Чигирик Наталія Василівна (17. 09. 1979 р. н., м. Чигирин Черкаської обл.). Музейний працівник, краєзнавець. З родини переселенців з часів Кременчуцького водосховища. Закінчила історичний факультет Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

З 2001 по 2007 рр. працювала вчителем Іванівської та Чигиринської ЗОШ І-ІІІ ст., викладала історію. З 2007 р. обіймала посаду старшого наукового співробітника НІКЗ «Чигирин», екскурсовода. До кола зацікавлень Н. В. Чигирик входять історія сіл узбережжя Дніпра на Чигиринщині. Є авторкою понад

30 статей та публікацій в регіональних, всеукраїнських, зарубіжних наукових, публіцистичних, фахових виданнях. Учасниця 24 науково-практичних історичних, археологічних, етнографічних конференцій різного рівня.

Праці: Чигирик Н. В. «Загублені» села. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – 112 с.

Наталія Чигирик в колі колег-краєзнавців: голови Черкаської обласної організації НСКУ, професора Василя Мельниченка і професора Валентина Лазуренка. 2019 р.

КУЛИНИЧ Богдан,
аспірант кафедри історії та культури України
Університету Григорія Сковороди у Переяславі (м. Переяслав)
ФРЕЙ Людмила,
кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму
та готельно-ресторанної справи Черкаського державного
технологічного університету

ВАЛЕНТИН ЛАЗУРЕНКО І УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА

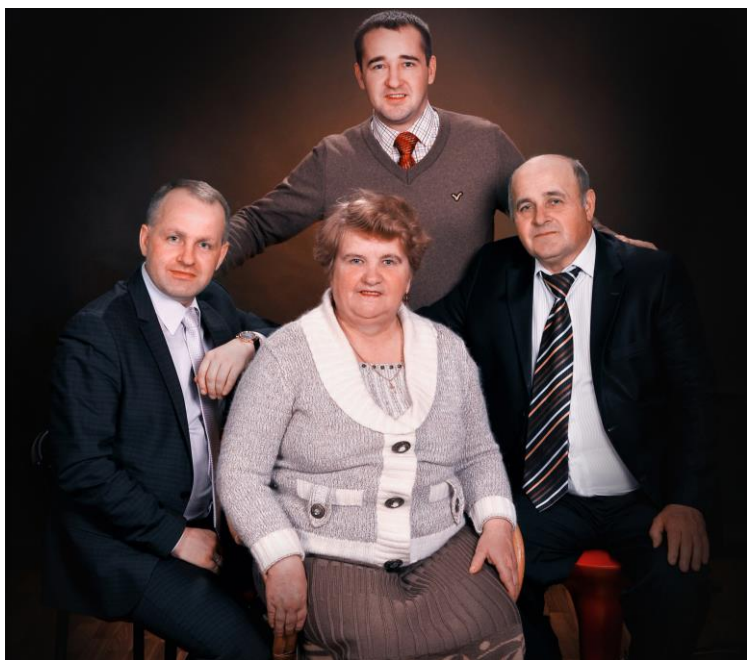
В розбудові держави найголовнішими завданнями сьогодні є формування національної свідомості українського народу, його культурно-духовний розвиток. Справжніх патріотів й активних громадян своєї країни можна виростити лише прищеплюючи любов до рідної землі, до вікових традицій народу, до минувшини, зокрема розвиваючи інтерес до історії рідного краю. Поки є в нашій державі небайдужі люди, не перерветься нитка духовності, що єднає минуле, сучасне й майбутнє. До когорти таких небайдужих людей належить постать сучасного історика нашої держави, уродженця села Суботів Чигиринського району Черкаської області, доктора історичних наук, професора, академіка Національної академії наук вищої освіти України, відмінника освіти України, почесного працівника туризму України, почесного краєзнавця України, проректора з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету Валентина Миколайовича Лазуренка [20; 21, с. 186; 22, с. 507; 26, 3].

Про таких, як Валентин Лазуренко, говорять: «Ім на роду написано...». Так, Валентину Миколайовичу судилося бути істориком. Він з'явився на світ 13 вересня 1976 р. у відомому кожному українцю і патріотові України селі Суботіві. Із вікон його батьківської оселі видно Замчище, яке вінчає одна зі святинь українського народу – Іллінська церква. Тут народився і сформувався як особистість великий державотворець, гетьман України Богдан Хмельницький. Саме тут розгорілося полум'я тих подій, які згодом переросли в Національну революцію середини XVII ст. [9, 5]. До речі, хата в Суботіві, де народився В. М. Лазуренко і проживав у ній з 1976 по 1984 рр. – до побудови батьками поруч із нею нового будинку, була оселею священників, які були останніми настоятелями суботівської Михайлівської церкви до її знищення більшовиками у 1935 р. Прадід Валентина – Лазуренко Ничипір Пилипович (09.11.1901 р.н. – 14.08.1975 р.с.) і прабаба Лазуренко Марина Андріївна (1893 р.н. – 1976 р.с.) купили у священника хату

Лазуренко Валентин.
2013 р.

і розповідали батькові Валентина цікаві речі про «особливості» двох церков в Суботові, які він переповідав синові.

Валентин Лазуренко в колі своєї суботівської родини: матері Євдокії Панасівни, батька Миколи Івановича, брата Юрія. 2014 р.

Тому дуже рано Валентин зрозумів історичну роль в історії України рідного села Суботова. По іншому не могло й бути. Живучи в такому краї, В. М. Лазуренко з дитинства поринув у світ героїчних розповідей та легенд рідного краю. Ці розповіді перепліталися з умілим вихованням батьків – Євдокії Панасівни та Миколи Івановича Лазуренків, які ще з дитинства прищепили Валентину потяг до знань та глибоку любов і пошану до рідної землі, її героїчного,

працьовитого і щирого українського народу [9, 5].

Родина Лазуренків (по материнській лінії – Коцуренків) має міцне родове дерево. І з кожним століттям все міцніше воно, все розвивається, здається, з роками не старіє, а все викидає новий цвіт, який дає щедріші врожаї. Десяте покоління простих, але мудрих, працьовитих селян воно пам'ятає. З діда-прадіда предки В. М. Лазуренка – прості, чесні, працьовиті люди, для яких людські, особливо селянські, чесноти були на головному місці: працьовитість, любов до ближнього, любов до землі. Кажуть, що працелюбство важливіше будь-якого спадку, тому що воно – душа будь-якої справи і основа процвітання. В буденних життєвих справах працелюбство здатне робити все, на що здатний геній, а крім того – багато іншого, на що геній не здатний в силу своєї специфічної величі. Думаємо, що геній Валентина – у феноменальній працездатності й людяності. Для нього стан зайнятості – природний з дитинства, і, мабуть, на сьогодні він на грані, коли працелюбство може стати для нього особисто таким же гріхом, як і бездіяльність [31, 5 – 6]. А ще його відзначають потужний інтелект, проникливість, вдумливість, завзятість, комунікабельність, цілеспрямованість і енергійність.

У 1982 р. В. М. Лазуренко пішов у перший клас Суботівської восьмирічної школи (з 1991 р. – середня загальноосвітня школа), яку закінчив у 1993 р. Із 01 вересня 1993 р. по 30 червня 1998 р. – студент історичного факультету Черкаського державного педагогічного інституту (із жовтня 1995 р. – Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького) [3, 100; 6, с. 3; 45].

Ще зі студентських років В. М. Лазуренко плідно працює на ниві науково-краєзнавчої роботи. Він по-справжньому закоханий у свій рідний край, його минуле та людей. Перші його наукові та публіцистичні роботи побачили світ у 1995 р. Першою опублікованою науковою роботою була невеличка стаття під назвою «Герої Богданового краю», яка у нарисовій формі висвітлювала долі відомих жителів села Суботів, учасників Другої світової війни, та була оприлюднена В. М. Лазуренком на Черкаській обласній конференції «Велич подвигу народного», присвяченій 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. [54].

За роки навчання у Черкаському державному університеті імені Богдана Хмельницького статей у Валентина зібралось чимало. Він брав участь у багатьох наукових конференціях і «круглих столах».

20 червня 1998 р. В. М. Лазуренко успішно захистив дипломну роботу на тему «Черкащина в період розгортання Національної революції середини XVII ст. (1648 – 1657 рр.)» (науковий керівник – доктор історичних наук, професор Анатолій Юзефович Чабан) [9, 8]. Після закінчення з відзнакою Черкаського державного університету Вченою радою історичного факультету даного закладу вищої освіти рекомендований до вступу в аспірантуру [9, 8].

Трудову діяльність В. М. Лазуренко розпочав у 1998 р. учителем історії та народознавства в Суботівській середній загальноосвітній школі Чигиринського району Черкаської області, в якій із 15 серпня по 30 жовтня 1998 р. він працював учителем історії та народознавства [21, 186; 46].

Із 01 листопада 1998 р. по 01 листопада 2001 р. В. М. Лазуренко – аспірант кафедри історії України Черкаського інженерно-технологічного інституту (з вересня 2001 р. – Черкаський державний технологічний університет (ЧДТУ) [43]. Навчаючись в аспірантурі Черкаського інженерно-технологічного інституту, в період з травня 1999 р. по квітень 2001 р. (відповідно до протоколу № 5/3-6 Міністерства освіти України від 28 квітня 1999 р. та постанови №2 від 29 квітня 1999 р. Президії Комітету по Державних преміях України в галузі науки і техніки) отримував стипендію Кабінету Міністрів України для молодих учених [40, 366].

У 2001 р. В. М. Лазуренко закінчив аспірантуру ЧДТУ, і 20 грудня цього ж року на спеціалізованій вченій раді Д.11.051.02 із захисту докторських дисертацій при Донецькому національному університеті успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Заможне селянство України в умовах НЕПу»; йому присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України [15]. Приємно те, що він станом на 2001 р. був представником нової генерації українських істориків, і те, що він став у той час одним із наймолодших у сучасній Україні дослідників, якому було присуджено науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України (вчений ступінь отримав, коли йому ледь виповнилося 25 років) [9, 5]. Мета кандидатської дисертації В. М. Лазуренка полягала в заповненні прогалин у загальному

контексті сучасних зусиль, зорієнтованих на відтворення історично правдивої, науково достовірної картини життя українського селянства.

Валентин Лазуренко зі своїм науковим вчителем професором Анатолієм Морозовим. с. Суботів. 18.10.2017 р.

На підставі комплексного вивчення архівних та публікованих джерел досліджено визначальні особливості й соціально-економічну значущість функціонування в роки непу на селі економічно міцних, а отже – спроможних селянських господарств. Науковий керівник роботи – доктор історичних наук, професор Анатолій Георгійович Морозов [9, 10 – 11; 13, 39 – 40; 27, 8].

Із 2002 р. В. М. Лазуренко – на викладацькій роботі в Черкаському державному технологічному університеті:

пройшов шлях від викладача, доцента до професора кафедри історії України та суспільних дисциплін (нині історії та права). Викладає історію України, політичну історію, політологію, історичне краєзнавство, основи демократії, основи наукових досліджень.

Проводить активну громадську роботу. Із червня 2002 р. В. М. Лазуренко є членом Черкаського регіонального відділення Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара; з 2003 р. – заступником голови Ради Наукового товариства істориків-аграрників [29], заступником головного редактора краєзнавчого журналу Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців «Краєзнавство Черкащини», заступником голови правління Черкаської обласної Національної спілки краєзнавців України [44]. З 2003 р. – член Національної спілки журналістів України.

З 2005 р. В. М. Лазуренко – віце-президент громадської організації «Товариство істориків Черкащини імені І. О. Гуржія»; член Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Черкасах. З 2007 р. – дійсний член Українського товариства істориків науки (м. Київ).

У 2005 р. В. М. Лазуренку присвоєно вчене звання доцента [4, с. 231]. Із 2005 р. до серпня 2014 р. працював помічником ректора з гуманітарної освіти та виховання ЧДТУ. З 01 вересня 2014 р. – проректор з гуманітарно-виховних питань ЧДТУ [20].

Проводить плідну роботу по дослідженню історії Черкащини і значну просвітницьку діяльність. Лауреат обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича (2005 р.); Лауреат обласної журналістської премії «Прометей» (2006 р.) [20; 44].

Значну увагу В. М. Лазуренко приділяє роботі з обдарованою молоддю Черкащини. З 2008 р. до нині – член експертної ради (журі) Черкаського

обласного центру еколого-натуралістичної творчості «Мала академія наук учнівської молоді» по секції «історичне краєзнавство» [30].

У 2008 р. – член Експертної ради Черкаської обласної державної адміністрації з питань книговидавничої діяльності на теренах Черкаської області.

28 вересня 2012 р. у спецраді ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему «Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921 – 1929 рр.)». В дисертації на основі аналізу історичних джерел, частина з яких вводиться до наукового обігу вперше, комплексно досліджуються передумови виникнення та історія становлення і розвиток селянських фермерських господарств України в умовах впровадження радянською державою нової економічної політики. Процес утвердження фермерства проаналізовано крізь призму цілого ряду чинників – соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, виробничих, агрокультурних. З'ясовано роль фермерського укладу господарювання і його значення для загального піднесення аграрного сектора економіки. Розкрито механізми і основні напрямки підприємницької активності, всебічно проаналізовано становище селянських фермерських господарств, соціально-економічні та суспільно-громадські проблеми, що виникали в процесі їх становлення та діяльності. Показано позитивне значення збільшення кількості інтенсивних господарств фермерського типу для підвищення товарності сільського господарства. Доведено, що політика радянської держави була спрямована на викорінення підприємницької верстви українського селянства і, врешті, – досягла своєї мети [17].

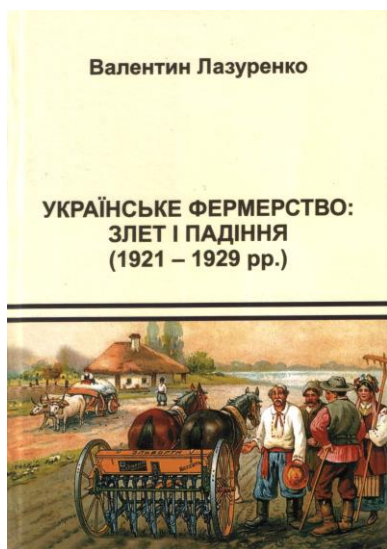
З 2013 р. В. М. Лазуренко працює на посаді професора кафедри історії України ЧДТУ (з 2017 р. – історії та права) за внутрішнім сумісництвом [20].

У 2013 р. обраний академіком Національної академії наук вищої освіти України [20].

26 червня 2014 р. відповідно до рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України (наказ Міністерства від 26.06.2014 р. № 761) В. М. Лазуренку присвоєно вчене звання професора кафедри історії України ЧДТУ [5, 14].

Валентин Лазуренко з братом Юрієм в колі провідних істориків України: директора Інституту історії України НАН України, академіка НАНУ Валерія Смоля (на фото справа), професора Станіслав Кульчицького, професора Анатолія Морозова. м. Київ. 2013 р.

Під науковим керівництвом В. М. Лазуренка молодими науковцями успішно готуються і захищаються дисертаційні дослідження. На сьогодні підготував, як науковий консультант і як науковий керівник, одного доктора та сімох кандидатів історичних наук [20].

В. М. Лазуренко першим в українській історичній науці (з 1999 р.) почав досліджувати проблему селянської заможності в українському селі в добу нової економічної політики (1921–1929 рр.) та проблему становлення українського фермерства в доколгоспний період. Автор ряду монографій по вищезазначеній проблемі: «Заможне селянство України в умовах НЕПу»

(2003 р.), «Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу» (2004 р.), «Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія» (2005 р.), «Український фермер в добу НЕПу» (2011 р.), «Українське фермерство: злет і падіння (1921–1929 рр.)» (2013 р.) [20; 43].

У 2004 р. на Черкащині за ініціативи В. М. Лазуренка започатковано видання серії науково-популярних книг «Бібліотека історичної пам'яті «Джерела Вічності»». Мета серії книг – сприяти вихованню учнівської та студентської молоді, сучасних українців у морально-культурному національному дусі українства. На сьогодні побачили світ наступні книги серії: «Мудрість, дарована вікам» (2004 р.), «Каравани українського степу» (співавт., 2004 р.), «Від роду до роду. Громадський побут та життя українського селянства у другій половині ХІХ століття» (співавт., 2004 р.), «На перехресті епох. Богдан Хмельницький та його доба» (співавт., 2005 р.), «Хліборобські скарби. Створення, удосконалення і застосування землеробського інвентаря українським селянством» (співавт., 2007 р.), «Спадщина роду. Прізвища жителів Черкащини у назвах населених пунктів, держав, річок, морів, національностей» (співавт., 2011 р.) [20], «У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез» (2019 р.) [14; 16; 42].

В. М. Лазуренко – заступник головного редактора всеукраїнського наукового збірника «Гуманітарний вісник» – фахового наукового видання з історичних наук, а також член редакційних колегій низки історико-краєзнавчих серійних видань на теренах Черкащини: «Подвижники краєзнавства Черкащини»; «Черкащина в контексті історії України»; «Краєзнавство Черкащини»; «Чигиринщина в історії України» [20; 44].

В. М. Лазуренко – палкий популяризатор історії Чигиринщини. Є автором першого в історії Черкащини історико-краєзнавчого регіонального навчального посібника «Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до

сьогодення)» (2004 р.). Посібник молодий історик творив не мало – не багато, а цілісіньких десять років, тобто з першого заняття на історичному факультеті Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького. Це солідне видання (понад 450 сторінок) складається з тринадцяти основних розділів, у яких відстежується історія Чигиринського краю з найдавніших часів крізь крутозлами його неповторної і гордої долі. У навчальному посібнику багато ілюстрацій, додаткових матеріалів, оригінальних документів, посилань на літературу і публіцистику, що сприяє повнішому емоційному сприйняттю історичного дослідження. Якщо брати за великим рахунком, то В. М. Лазуренко своєю книгою певною мірою виконав синівський обов'язок перед рідною землею. Бо ж він уродженець Чигиринщини, із Суботова. Історію краю В. М. Лазуренко вивчав не стільки за підручниками, як і з маминої пісні, народних переказів, бувальщин, а часом і небилиць, вслухаючись у журні думи вікових дубів і молоді голоси притясминських вітрів, вбираючи радість і смуток, здобутки і втрати, любов і ненависть багатьох поколінь воїнів і ратаїв, щоб у наші дні рельєфно і зримо відтворити цей химерний і непередбачуваний світ, аби кожен з нас відкрив свої родові корені, з'ясував, чийх батьків ми діти [9, 91]. Завдяки активній громадській позиції і сприянню В. М. Лазуренка, посібником забезпечено всі без винятку школи та бібліотеки Чигиринського району.

До речі, за навчальний посібник «Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)» В. М. Лазуренко нагороджений найвищою краєзнавчою відзнакою Черкащини – Дипломом лауреата Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича за 2005 рік [9; 23; 44; 107].

В. М. Лазуренко – член авторського колективу першої в незалежній Україні Малої енциклопедії «Українське козацтво» (2002 р.) [20].

У 2006 р. започаткував спільно із НІКЗ «Чигирин» та Суботівською школою (особливо, за підтримки почесного краєзнавця України Надії Василівни Кукси і Оксани Іванівни Мінської) проведення в Чигиринському районі учнівських науково-краєзнавчих конференцій «Чигиринщина в історії України». Цими конференціями професором В. М. Лазуренком, спільно з

*З активними членами Малої академії наук з міста Чигирини.
12.03.2018 р.*

одномудцями-патріотами своєї рідної землі, започатковано актуальний для сьогодення шкільний краєзнавчо-виховний патріотичний рух, формою якого є проведення історико-краєзнавчих учнівських конференцій із залученням до їх роботи науковців вищих навчальних закладів Черкащини та працівників музейних та бібліотечних установ регіону [19, 99 – 100].

На сьогодні проведено сім конференцій із випуском за загальною редакцією та особистим фінансовим коштом В. М. Лазуренка їх друкованих матеріалів [47 – 53]. Одна з конференцій, за ініціативи тодішнього сільського голови с. Новоселиця І. Я. Кедрі, проведена і в селі Новоселиця Чигиринського району із виданням збірника матеріалів конференції [38]. Таким чином зберігається для прийдешніх поколінь духовність, історія та культура державотворчого для нашої нації мікрорегіону. Саме такі конференції відіграють важливу роль у формуванні національного патріотизму, насамперед, у молодого покоління українців, адже вони покликані якнайширше залучати учнів шкіл до пошукової роботи, направленої на вивчення історії своєї малої батьківщини. Досвід проведення такого роду конференцій неодноразово висвітлювався на конференціях та у ЗМІ. Конференції також покликані залучити краще учнівське середовище до наукової роботи, до участі, у подальшому, в різного роду учнівських обласних та всеукраїнських конкурсах під егідою як Міністерства освіти і науки України, так і Малої академії наук [18]. З 2018 р. дана конференція, вже у статусі міжрегіональної, проходить на базі Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького.

В. М. Лазуренко за «волею долі» та завдячуючи, мабуть, все ж таки суботівському родоводу, у 2019 р. активно включився у висвітлення новітнього ходу досліджень крипти (поховання) великого державотворця України Богдана Хмельницького, які за ініціативи та підтримки громадської організації «Фонд Великий Льох» з кінця 2018 р. і донині проводяться в Іллінській церкві села Суботів Чигиринського району Черкаської області. Також з-під авторського пера дослідника, з'явилися статті із власним сучасним баченням і трактуванням тих чи інших подій, пов'язаних зі смертю та похованням великого українця [55]. На переконання В. М. Лазуренка, сьогодні «з'явився шанс просунутись вперед із пошуком праху гетьмана України Богдана Хмельницького, і цей шанс необхідно використати з розумом, не завдавши шкоди Іллінській церкві – пам'ятці культурної спадщини національного значення» [16, с. 69].

З доповіддю «Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез» В. М. Лазуренко виступив 08 липня 2019 р. в Інституті історії України Національної академії наук України у м. Києві, де відбулась Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», на якій були присутні представники наукових та громадських кіл держави, зокрема, Президент України (2005 – 2010 рр.) Віктор Ющенко, директор Інституту історії України Національної академії наук України Валерій Смолій. В статті професора Т. Чухліба, надрукованій в Українському історичному журналі (№ 6 за 2019 р.) з приводу нами вищезазначеного, читаємо: «Д-р іст. наук, проф. Черкаського державного технологічного університету Валентин Лазуренко зупинився на проблемних питаннях, розкриття яких дає поштовх до розуміння того, а що ж насправді відбувалося у Чигирині та Суботіві з

тілом померлого засновника Української держави в період з 27 липня по 23 серпня 1657 р., а також зрозуміти, чи був похований Б. Хмельницький саме в Іллінській церкві? Фахівець побудував свою доповідь на основі виділення ряду історіографічних питань, на які дав власні пояснення. Перша проблема стосується року й дати смерті та дати поховання гетьмана Б.Хмельницького. Щодо року та дати смерті вчені єдині – це 1657-й рік і 27 липня того ж року – дата смерті, а 23 серпня – дата поховання за старим стилем» [56, с. 222]. Саме ця доповідь, яка тривала 22 хвилини, і стала основою для написання і виходу із друку у серпні 2019 р. книги «У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез» (2019 р.)» [16]. До речі, згадана книга про пошуки місця останнього спочину Богдана Хмельницького» рішенням президії Національної академією наук України вищої освіти 14 грудня 2019 р. за постановкою проблеми визнана кращою книгою 2019 року у номінації «монографії» а її автор, окрім диплома, відзначений ще і високою відзнакою академії – медаллю імені Івана Івановича Огієнка [28; 32; 37].

У жовтні 2019 р. В. М. Лазуренко на запрошення голови громадської організації «Великий Льох» Павла Костенка став її експертом.

За багаторічну плідну творчу працю, високий професіоналізм, вагомий внесок у розвиток освіти, науки, культури і духовності Черкащини, вивчення історії рідного краю, збереження, впровадження і пропаганду педагогічної спадщини О. А. Захаренка рішенням президії Черкаського обкому Профспілки працівників освіти і науки України (протокол №10 від 21 вересня 2011 р.) нагороджений Дипломом лауреата премії імені народного вчителя О. А. Захаренка [8].

У 2009 р. рішенням сесії Новоселицької сільської ради №30-3 від 16 листопада 2009 р. нагороджений Дипломом Почесного громадянина села Новоселиця Чигиринського району Черкаської області [40].

За вагомий особистий внесок у виховання підростаючого покоління, потужну освітянську роботу та культурно-історичне вивчення та популяризацію історії батьківщини гетьмана України Богдана Хмельницького, надання допомоги культурно-освітнім закладам села рішенням сесії Суботівської сільської ради (протокол №33-/V від 23 липня 2010 р.) визнаний Почесним громадянином села Суботів Чигиринського району Черкаської області [40].

В. М. Лазуренко з 2014 р. – голова Конкурсної комісії з присудження Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича (рішення сесії Черкаської обласної ради № 32-4/VI від 27.06.2014 р.) [20; 44, 107].

У 2017 р. ініціював започаткування проведення на базі ЧДТУ щорічного Черкаського обласного Фестивалю-конкурсу юнацької творчості «Крила» та є віце-президентом конкурсу.

У 2018 р. В. М. Лазуренко став одним із натхненників започаткування на Черкащині обласного Фестивалю-конкурсу «Європейський туризм на мапі

Черкащини». У 2018 р. ініціював започаткування проведення на базі ЧДТУ регіональної конференції «Персоналістичний вимір історії Черкащини».

З 2016 р. – експерт Наукової ради Міністерства освіти і науки України у секції «Соціально-історичні науки».

З 2016 р. – член спеціалізованої вченої ради Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. З 2005 р. донині офіційно опонував сім кандидатських дисертацій.

Станом на 30 квітня 2020 р. автор (співавтор) 387 друкованих робіт (монографії, навчальні підручники та посібники, статті у збірниках наукових праць, з них – 2 навчальні посібники, 9 монографій, 26 науково-популярних книг.). Ґрунтовно науково досліджує проблеми становлення українського фермерства в роки непу (1921 – 1929 рр.). Книги науковця знаходяться у багатьох бібліотеках України, а також у бібліотеці та архіві Наукового Товариства ім. Т. Шевченка в Сполучених Штатах Америки (м. Нью-Йорк).

За період 01.01. 1995 – 30.04. 2020 рр. В. М. Лазуренко взяв участь у 152 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, симпозіумах, історичних читаннях, круглих столах, семінарах.

Значну увагу приділяє поширенню сучасних наукових досліджень з історії України. Постійно бере участь у тематичних передачах на всеукраїнських та регіональних ЗМІ. Дає цікаві інтерв'ю проукраїнського характеру (*дивись: додаток А*) [1; 7; 33; 36; 39].

Як професор і проректор ЧДТУ активно співпрацює зі школами Черкащини в рамках започаткованого Черкаським державним технологічним університетом у освітніх закладах об'єднаних територіальних громад Черкаської області регіонального інформаційно-освітньо-просвітницько-патріотичного проекту «Вчись, працюй, живи на Черкащині!».

Як проректор з гуманітарно-виховних питань ЧДТУ (а свого часу – як помічник ректора з гуманітарної освіти та виховання), чимало зробив та робить для формування потужного інформаційно-освітньо-гуманітарного простору університету, зростання популярності й позитивного іміджу ЧДТУ в регіоні та за його межами. Ініціював започаткування в ЧДТУ проведення багатьох освітньо-культурно-патріотично-просвітницьких заходів, які на сьогодні вже є частиною корпоративної культури університету та проводяться щорічно: День університету, Фестиваль студентських талантів «Дебют першокурсника», Фестиваль «Європа-фест», університетський патріотичний захід «Плекаймо мир», спортивне свято «Спорт. Молодість. Краса», Кубок ректора ЧДТУ з КВН, спортивно-патріотичне свято «Славних воїнів гідні нащадки», День студентського спорту в ЧДТУ, День вишиванки, «Вишиванковий велопробіг» головною вулицею Черкас, спортивно-патріотичне свято «Козаків славі сини», сучасний студентський молодіжний шоу-конкурс «Містер і Міс ЧДТУ», Весняна та Осіння толока. Створив у ЧДТУ (2015 р.) потужний на сьогодні Центр студентського розвитку та культурних програм.

Із 2013 р. веде власний науково-культурологічний блог на сайті черкаської обласної газети «Нова Доба».

Нагороди Валентина Лазуренка

В. М. Лазуренко нагороджений: Дипломом лауреата Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича за 2005 р.; Дипломом лауреата Черкаської обласної журналістської премії «Прометей» за 2006 р.; нагрудним знаком «Почесний журналіст України» НСЖУ (2006 р.); Подякою міського голови м.Черкаси (2008 р.); Почесною грамотою Головного управління освіти і науки України Черкаської ОДА (2010 р.), Подякою Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка (2011 р.); удостоєний звання «Почесний краєзнавець України» (рішення Президії Національної спілки краєзнавців України від 17.05.2011 р.); Грамотою Управління у справах сім'ї, молоді та спорту Черкаської ОДА (2011 р.), Подякою Головного управління освіти і науки Черкаської ОДА (2012 р.), Грамотою Державної служби туризму і курортів Мінкультури і туризму України (2013 р.), ювілейною медалю виконавчого комітету Черкаської міської ради «На честь 70-ї річниці звільнення м.Черкаси» (2013 р.); медаллю «За збереження історії» Всеукраїнської громадської організації «Спілка ветеранів та працівників силових структур України «Звитяга»» (2014 р.); відзнакою Президента України – медаллю «70 років визволення України від фашистських загарбників» (2014 р.); Подякою Національного центру «Мала Академія Наук України» за підтримку і виховання талановитої

України від фашистських загарбників» (2014 р.); Подякою Національного центру «Мала Академія Наук України» за підтримку і виховання талановитої

учнівської молоді (2015 р.); Відзнакою Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти» (2016 р.), Грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед Українським народом» (2017 р.); медаллю ім. Івана Івановича Огієнка (рішення президії Національної Академії наук вищої освіти України, 2019 р.); медаллю Черкаської обласної державної адміністрації «Гордість Черкащини» (2019 р.) [20; 34; 35; 37].

Батько – Лазуренко Микола Іванович (21.05.1954 р. н.) – охоронець Суботівської загальноосвітньої школи I-II ступенів; мати – Лазуренко Євдокія Панасівна (07.03.1956 р.н.) – завідувача Суботівською філією Чигиринської централізованої бібліотечної системи; дружина – Лазуренко Олена Григорівна (17.03.1979 р.н.) – кандидат історичних наук, інспектор відділу проходження служби Управління кадрового забезпечення ГУНП України в Черкаській області. Є батьком двох дітей-двійнят – сина Євгена і дочки Мілани (13.01.2014 р.н.).

Про свою власну кар'єру Валентин Миколайович говорить усвідомлено: «Намагаюсь постійно працювати над собою, постійно самовдосконалюватись, постійно самореалізуватись – для того, щоб був результат роботи на суспільство, а потім саме суспільство нагороджує нас за працю». При цьому він часто цитує напис (з латини), який свого часу, як говорять, був розміщений при вході у будинок Богдана Хмельницького в Суботіві: «Буде те, що буде – а буде те, що Бог дасть». До цих слів немає чого додати, вони – сама істина. Хіба що висловити надію про те, що увійдуть до українського істеблшменту достойні, кращі представники нації, з якими українська держава вийде на битий, проторений шлях до великого прекрасного майбутнього, долаючи перепони, в незалежності та процвітанні [31, 28]. Адже нині потрібні Україні такі лідери – з людьми і для людей, які бачать стратегічні горизонти, які вміють об'єднати в команду однодумців задля доброї справи, дбаючи і про духовне, й про земне, які зберігають історію й традиції, розкривають культурні горизонти нації.

Валентин Лазуренко разом із своїми дітьми Євгеном і Міланою на археологічних розкопках Молюхів Бугра в селі Новоселиця Чигиринського району в колі відомого археолога України Тетяни Нераденко. 2018 р.

Професор В. М. Лазуренко – це завжди життєрадісна, життєлюбна, добра та порядна людина. Ці якості він перейняв від своїх батьків ще з дитинства, таким залишається і донині. Він по-молодечому запальний і дуже енергійний. Ніколи не сидить на місці: проводить конференції, «круглі столи», видає свої книги та допомагає видавати книги іншим. Приходить на допомогу студентам, колегам, землякам. Він завжди відповідально ставиться до своїх обов'язків і своїх обіцянок. Валентин Лазуренко має п'ять правил власного життя, які завжди рекомендує своїм учням. Це такі правила: «1. Любити людей; 2. Уміти не тільки брати, а й віддавати; 3. Не забувати, хто ти і звідки твої корені; 4. Постійно вчитися; 5. Ніколи не зупинятися на досягнутому» [3, 103].

Особливість В. М. Лазуренка як вченого і як людини полягає в тому, що він ніколи не залишається на половині дороги, всяку справу доводить до логічного результативного завершення. Він завжди наповнений любов'ю до людей, не любить гучних слів, перевагу надає здійсненню реальних справ. Постійний пошук нового, надання людям необхідної допомоги визначають головну життєву позицію В. М. Лазуренка та забезпечили його високий авторитет як Черкаській області, так і на теренах України.

Всіх, хто знає професора В. М. Лазуренка, без перебільшення приваблюють його такі позитивні риси, як інтелігентність, науковість, ерудиція, щирість і об'єктивність в оцінці людей, програм, явищ, вміння передбачати наслідки рішень, що приймаються, швидкість дій, мобільність, людська порядність, вміння працювати з людьми.

-
1. «Без соборності ми пропадемо» // Черкаський край. – 2012. – 20 січня. – № 6 (19631). – С. 4 (інтерв'ю В. М. Лазуренка з приводу Дня Соборності та Дня свободи України).
  2. Андрійченко Л. Є підручник про історію Чигиринщини // Чигиринські вісті. – 2005. – 16 лютого. – С. 1.
  3. Бевзенко Л. Валентин Лазуренко – науковець, краєзнавець, керівник, людина // Чигиринщина в історії України. Збірник 1. Суботів: минуле і сучасність. Матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2006. – С. 100–103.
  4. Бушин М. І. Науковий світ Черкащини: персоналії. – Черкаси: «Український літопис», 2015. – С. 230–234.
  5. Бушин М. І. Черкаський державний технологічний університет: сторінки історії. – Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2015. – 86 с. (біографія проректора з гуманітарно-виховних питань ЧДТУ Лазуренка В.М. – С. 13–14).
  6. Валентин Миколайович Лазуренко. Біобібліографічний довідник. – Черкаси: ЦКВ ЧДТУ, 2008. – 38 с.
  7. Висоцька Н. Патріотизм починається з усвідомлення належності до свого роду, знання історії рідного краю й поваги до народних традицій // Нова Доба. – 2013. – 2 квітня. – С. 6 (інтерв'ю з д.і.н., професором ЧДТУ В.М. Лазуренком).
  8. Вітаємо! (матеріал про нагородження 23 вересня 2011 р. В.М. Лазуренка премією імені народного вчителя О. А. Захаренка) // <http://nsku.ck.ua>
  9. Вовкотруб Ю. М., Стрижак Є. М. Призваний історією, покликаний майбутнім. Валентин Лазуренко: науковець, історик, краєзнавець, людина. Біобібліографічний довідник. – Черкаси: Вертикаль, 2006. – 144 с.

10. Вовкотруб Ю. М. Чигиринщина в історико-краєзнавчих дослідженнях науковців Черкаського державного технологічного університету. – Черкаси, 2007. – 24 с.
11. Джерела Вічності // Соціал-демократ Черкащини. – 2004. – 7 травня. – № 8 (56). – С. 6.
12. Дмитрук С. Приваблює етнографія // Черкаський педагогічний. – 1995. – вересень. – № 5. – С. 3.
13. Добров П. В., Добров Е. В. Кандидатські та докторські дисертації, захищені в спеціалізованих вчених радах історичного факультету Донецького національного університету 1994 – 2005 рр. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2006. – 71 с.
14. Квятковська О. В. Черкаський професор презентував авторську книгу про пошук крипти Богдана Хмельницького // Сільські обрії. – 2019. – 11 вересня. – 2019. – № 35 (12669). – С. 5.
15. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України / Донецький національний університет. – Донецьк, 2001. – 21 с.
16. Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – 76 с.
17. Лазуренко В. М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921 – 1929 рр.). Автореф. дис. ... д-ра іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 44 с.
18. Лазуренко В. М. Роль шкільних історико-краєзнавчих конференцій у формуванні національного патріотизму (на прикладі Суботівської ЗОШ І-ІІІ ст. та Новоселицької ЗОШ І-ІІ ст. Чигиринського району Черкаської області). – Черкаси: ЦКВ ЧДТУ, 2008. – 44 с.
19. Лазуренко В. М. Шкільні історико-краєзнавчі конференції на Чигиринщині // XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітнянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (6 – 7 жовтня 2011 р.). Збірник матеріалів. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 99–105.
20. Лазуренко Валентин Миколайович // https://uk.wikipedia.org/wiki/Лазуренко_Валентин_Миколайович
21. Лазуренко Валентин Миколайович // Бушин М. І. Учені Черкаського державного технологічного університету. – Черкаси: Вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2010. – С. 186–188.
22. Лазуренко Валентин Миколайович // Черкащина: Універсальна енциклопедія. Докум.-пуб., наук. фотоіл. істор. вид. / авт.-упоряд. Віктор Жадько. – К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2010. – С. 507–508.
23. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси: «Ваш Дім», 2004. – 456 с.
24. Лауреатами обласної премії ім. Максимовича стали аж два краєзнавці // Нова Доба. – 2005. – 20 вересня. – № 74 (694). – С. 2.
25. Лебеденко Н. Знамениті суботяни стали Почесними громадянами Новоселиці // Чигиринські вісті. – 2010. – №41 (12214). – С.4.
26. Люди наші – гордість наша. Лазуренко Валентин Миколайович // Чигиринські вісті. – 2005. – 2 березня. – С. 3.
27. Медалієва О. Список учнів А. Г. Морозова, які захистили кандидатські дисертації // Історико-аграрні обрії. Інформаційний вісник Наукового товариства істориків-аграрників. – 2006. – 19 травня. – № 6. – С. 8.

28. *Монографія Валентина Лазуренка визнана кращим виданням 2019 року // Черкаський край. – 25 грудня 2019 р. – №55 (20297). – С. 6.*
29. *Наукове товариство істориків-аграрників на 10-ту річницю діяльності. 2000 – 2010. – Черкаси: Вертикаль, 2010. – 32 с.*
30. *Нераденко Т. М. Відділення історії Черкаського обласного територіального відділення Малої академії наук України (з досвіду роботи): навчально-методичне видання. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2016. – 380 с. (біографія професора Лазуренка В. М. – С. 13, 81).*
31. *Поденищикова Н. А. Життєві шанси як свято буття. – Черкаси, 2006. – 32 с.*
32. *Працю професора ЧДТУ визнали «Кращим виданням 2019 року» Національної академії наук вищої освіти України // <http://ck-oda.gov.ua/prasya-profesora-chdtu-viznana-krashhim-vidannnyam-2019-roku-nacionalno%d1%97-akademi%d1%97-nauk-vishho%d1%97-osviti-ukra%d1%97ni/>*
33. *Про історичну правду як базис українського державотворення говорив професор ЧДТУ Валентин Лазуренко на міжнародній конференції // <https://chdtu.edu.ua/news/item/12575-pro-istorychnu-pravdu-iak-bazys-ukrainskoho-derzhavotvorennia-hovoryv-profesor-chdtu-valentyn-lazurenko-na-mizhnarodnii-konferentsii>*
34. *Проректора ЧДТУ відзначили медаллю «Гордість Черкащини» // <http://vycherpo.ck.ua/prorektora-chdtu-vidznachili-medallyu-gordist-cherkashhini/>*
35. *Проректора ЧДТУ нагородили Грамотою Верховної Ради / <http://procherk.info/news/7-cherkassy/56680-prorektora-chdtu-nagorodili-gramotoju-verhovnoyi-radi>*
36. *Професор ЧДТУ Валентин Лазуренко розповів про вплив історичних подій на державотворення України у телефірмі ТРК «Льдана» // https://chdtu.edu.ua/news/item/13557-profesor-chdtu-valentyn-lazurenko-rozproviv-pro-vplyv-istorychnykh-podii-na-derzhavotvorennia-ukrainy-u-telefiri-trk-ilda-na?fbclid=IwAR29rqmWM__IKL96b6ZqGPKerYQupmOJgeSpFUE3-hW_9b6emDjOtCyr-PQ*
37. *Професора черкаського вишу нагородили медаллю імені Івана Огієнка // <http://zmi.ck.ua/cherkassy/profesora-cherkaskogo-vishu-nagorodili-medallyu-men-vana-ognka-foto.html>*
38. *Село Новоселиця: історія і сучасність. Матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції Новоселицької ЗОШ І-ІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за ред. доц. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2007. – 76 с.*
39. *Соболь С. Потрібна потужна національна ідея. Такого висновку дійшли учасники круглого столу «22 роки без СРСР» // Нова Доба. – 2013. – 29 серпня. – С. 3 (цитати з виступу на круглому столі д.і.н., професора ЧДТУ В. М. Лазуренка).*
40. *Стрижак Є. М., Фрей Л. В. Почесний громадянин сіл Суботів та Новоселиця Чигиринського району // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 365 – 371.*
41. *Титаренко Л. «Мій край орлиний, Чигирине...» // Голос України. – 2005. – 30 березня. – № 57 (3557). – С. 12.*
42. *У пошуках кривди Богдана Хмельницького // Черкаський край. – 2019. – 11 вересня. – №40 (20282). – С. 4.*
43. *Українські історики ХХ ст. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. Ч. 3. – 315 с.*
44. *Фрей Л. В. Лазуренко Валентин Миколайович // Краєзнавці Черкащини: біобібліографічний довідник / упоряд.: В. М. Мельниченко, Г. М. Голиш. – Черкаси: Вертикаль, 2016. – С. 105–107.*
45. *Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2016. – 184 с. (біографія випускника університету Лазуренка В. М. – С. 174).*

46. Чигиринці – гордість Черкащини // Чигиринські вісті. – 2014. – 10 січня. – С. 5.
47. Чигиринщина в історії України. Збірник 1: Суботів: минуле і сучасність. Матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2006. – 120 с.
48. Чигиринщина в історії України. Збірник 2: Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 192 с.
49. Чигиринщина в історії України. Збірник 3: Голодомор 1932 – 1933 рр., репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст. та голод 1947 р. на Чигиринщині. Матеріали Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2009. – 256 с.
50. Чигиринщина в історії України. Збірник 4: Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь століття. Матеріали Четвертої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2011. – 324 с.
51. Чигиринщина в історії України. Збірник 5: Літопис Чигиринського краю. Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2016. – С. 212 – 219.
52. Чигиринщина в історії України. Збірник 6: Українська революція 1917 – 1921 рр.: 100 років боротьби. Матеріали Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2018. – 532 с.
53. Чигиринщина в історії України. Збірник 7: Аграрний розвиток Чигиринщини з найдавніших часів до сьогодення. Матеріали Сьомої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2019. – 408 с.
54. Лазуренко В. М. Герої Богданового краю // Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.). – Черкаси, 1995. – С. 84 – 85.
55. Лазуренко В. М. Сучасний історіографічний погляд на проблему встановлення дати закінчення земного життя та локалізацію поховання гетьмана України Богдана Хмельницького // Гуманітарний вісник: зб. наук. праць. – Число 31. Вип. 15 / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси: ЧДТУ, 2019. – С. 5–14. – (Серія: Історичні науки) (фахове видання); Лазуренко В. М. Створення Пантеону пам'яті великого державотворця України Богдана Хмельницького: безпековий аспект // Безпека в сучасному світі. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 27 – 28 вересня 2019 р., м. Дніпро / наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД. «Охотнік», 2019. – С. 147–150; Лазуренко В. М. Новітні пошуки крипти великого державотворця Богдана Хмельницького як наближення суспільства до усвідомлення необхідності створення пантеону національної Пам'яті українських героїв // Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: матеріали ІІ-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (10–11 жовтня 2019 р. / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 2019. – С. 150–155; Лазуренко В. М. Сучасні дослідження, направлені на пошук крипти гетьмана Богдана Хмельницького, як реальне наближення суспільства до усвідомлення необхідності створення Пантеону національної пам'яті українських героїв // Актуальні проблеми сучасного культурно-освітнього простору: Збірник статей і матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (6–7 листопада 2019 р.). – Полтава: ПНТУ імені В. Г. Короленка, 2019. – С. 74–76; Лазуренко В. М. Історичні джерела і сучасні наукові розвідки про поховання гетьмана України Богдана Хмельницького у контексті українського державотворення // Витоки та становлення

козацького руху на етнічних землях України. *Постать Івана Виговського в контексті української історії / Матеріали Третьої Всеукраїнської науково-історичної конференції. 14 грудня 2019 р., м. Бар Вінницької області. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2019. – С. 204–209; Лазуренко В. М. Сучасний погляд на історичні події 1664 року. Наруга над прахом великого українського гетьмана Богдана Хмельницького: була чи не було? // Гуманітарний вісник: зб. наук. праць. – Число 32. Вип. 16 / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси: ЧДТУ, 2020. – С. 5–12. – (Серія: Історичні науки) (фахове видання); Лазуренко В. М. Літописна необачність чи свідомо фальсифікація української історії. 1664 рік: таємниця осквернення могили і праху великого українського державотворця Богдана Хмельницького // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали II Міжнародної наукової конференції. 27 – 28 березня 2020 р., м. Дніпро. Частина II / наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2020. – С. 112–116; Лазуренко В. М. Столітні наближення і віддалення українського суспільства від розкриття таємниці місця поховання великого гетьмана України Богдана Хмельницького // Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці. Випуск 20. Черкаси: ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. – С. 52–58.*

56. Чухліб Т. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Український історичний журнал. – 2019. – №6. – С. 220–223.

Додаток 1

Інтерв'ю для черкаської обласної газети «Нова Доба»

КОВАЛЬ І. ВАЛЕНТИН ЛАЗУРЕНКО ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ГОРОДІ, ЗУСТРІЧ ІЗ БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ ТА НАЙЯСКРАВІШИХ ДИТЯЧИЙ СПОГАД // *Нова Доба* // <http://novadoba.com.ua/31740-valentyn-lazurenko-pro-arkheologichni-znakhidky-na-gorodi-zustrich-iz-bogdanom-khmelnyckym-ta-nayyaskravishykh-dytyachyy-spogad.html>

До власного 40-річчя Валентин Лазуренко встиг виконати усі пункти зі стандартного «must done» для чоловіка – побудував будинок, посадив сад і дав життя сину і дочці. «Бонусом» – захистив «докторську» дисертацію, отримав звання професора, став лауреатом обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича та журналістської премії «Прометей», обраний академіком Академії наук вищої освіти України а також є автором (співавтором) понад 200 наукових робіт з історії України, народознавства та краєзнавства. Будучи «гуманітарієм» він чудово знайшов спільну мову з викладацьким складом Черкаського державного технологічного університету, ставши проректором з гуманітарно-виховних питань та другом і порадиником активної студентської спільноти.

Із журналістами «Нової Доби» Валентин Лазуренко поділився найяскравішими спогадами дитинства, сімейними традиціями та мріями.

- Валентине Миколайовичу, розкажіть будь ласка, чому Ви обрали фах історика?

- Думаю, що це покликання і закладено генетично, оскільки народився в державотворчому селі Суботів Чигиринського району – землі, яка надихала з дитинства на героїчне, історичне, незвідане. Хоча були й інші міркування. Як сам я часто жартую, що «виріс у бібліотеці», оскільки мама Євдокія уже більше 40 років працює сільським бібліотекарем. І досі для мене книга жива, якщо вона у паперовому вигляді, хоч зараз більше входить в моду електронний, сучасний і зручний варіант. Та в старших класах я вирішив, що бібліотекар – це більш «дівчача» професія. А історія кликала звідусіль. Навіть з городу, на якому, копання картоплі часто перетворювалося в археологічні розкопки.

- Яким Ви були студентом?

- Старанним. За п'ять років навчання пропустив лише 3 дні і всі через хворобу. Навчався я в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. Пишаюся тим, що потрапив у перший випуск істориків зі спеціальністю «історія та народознавство». Її вважаю унікальною, адже на зорі нашої державності це було повернення до народних коренів. Цікаво було ще й те, що тоді саме формувався історичний факультет і викладачі з нуля створювали навчальний процес разом з нами. Книги вишуковували по бібліотеках, більшість прислали з діаспори або друкували самвидавом. Але це допомогло нам стати партнерами і друзями, оскільки робили спільну справу.

- **Як же Ви потрапили на роботу до технічного ВНЗ?**

- Після завершення навчання я був рекомендований вченою радою історичного факультету до вступу в аспірантуру, але оскільки бюджетних місць в педагогічному університеті не виявилось, то вирішив спробувати вступати до Черкаського державного технологічно університету, в якому на той час вже діяла аспірантура з історії України. І ось уже майже 20 років він є для мене рідним. Свою роботу люблю насамперед за те, що працюю з людьми точного, чіткого «технологічного» складу мислення. У нас немає «розпливчастих» формулювань і це дуже допомагає в роботі. Тут я від аспіранта виріс до доктора історичних наук і за рекомендацією вченої ради отримав звання професора. Не скажу, що я «кар'єрист». Просто мав мету і спокійно до неї йшов.

«Коли почув стукіт дитячих сердець, то зрозумів, що це – «Рубікон»

- **Розкажіть про свою сім'ю. Яка історія її зародження?**

- Я одружився у 31 рік і це був дуже усвідомлений вибір. Тут не йшлося про юнацький запал чи імпульсивне рішення. Дружина для мене – і кохана, і друг, і порадник. Але найголовніше, що це мати моїх дітей. Я дуже чітко пам'ятаю той момент майже 4 роки тому, коли ми дізналися, що скоро станемо батьками. Та ще й відразу хлопчика і дівчинки! У ту хвилину, коли на УЗД вперше почув стукіт дитячих сердець, зрозумів – це «Рубікон» – моє життя вже ніколи не буде таким, як раніше.

- **Як розподіляєте обов'язки в родині?**

- На щастя, більшість домашніх клопотів – це сфера відповідальності моєї «берегині» Олени, оскільки я людина надзвичайно непосидюча. У відпустці можу бути максимум 10 днів, і то це завжди активний відпочинок. Цього року, наприклад, заклав сад і квітники. Робота із землею заспокоює мене, «витягує» негатив і «переключає». Повернувшись до буденних справ після такого «садово-городнього релаксу» я завжди, на мій погляд, приймаю зважені рішення.

- **Чи маєте якусь специфічну сімейну страву?**

- Вона проста і надзвичайно смачна. Це картопля, запечена у казанку зі свинячим смальцем. Рецепт привезла моя теща із Фінляндії. Особисто я дуже люблю холодець, але якщо говорити про сімейний «смаколик» – то це саме ця «фінська» картопля.

- **Що для Вас найголовніше у вихованні дітей?**

- Як батьки б не виховували – діти завжди будуть їх копіювати. Думаю, що по-перше вони мають бути працьовиті, інтелектуально розвинені, знати іноземні мови. Я не можу передбачити, якою буде система освіти через 15 років, коли мої діти обиратимуть собі професію, але якщо вони будуть ерудовані і всебічно розвинуті, то в будь-якому випадку «знайдуть себе».

- **Давайте тепер повернемося до Вашого дитинства. Який у Вас найяскравіший спогад із дитячих років?**

- Зустріч із Дмитром Павличком. Мені було років 10, коли у Суботіві відбувалося свято, приурочене до «шевченківських днів». Тоді вперше читали вірш Кобзаря «Стоїть в селі Суботіві» «без купюр», а я удостоївся честі вручити Павличку букет. Якщо на той час «Два кольори» уже була однією з моїх улюблених пісень, можете

уявити той захват, який я відчув, коли Павличко поставив мене поряд із собою, поклавши руки на плечі. Так я і провів усі урочистості.

«Історію слід популяризувати, а не політизувати»

- **Чи вважаєте Ви себе щасливою людиною? Чи задоволені власним життєвим вибором?**

- Можу сказати, що як історик я вже реалізував себе. Зараз я займаюся більш популяризаторською діяльністю, адже можна працювати за принципом «вивчив-здав-забув», але якщо постійно не нагадувати про певні історичні факти, то вони перекручуються і політизуються. Зараз у нас уже виникають якісь політичні інсинуації на тему Богдана Хмельницького у світлі сучасних відносин з Росією. А історію слід популяризувати, а не політизувати.

- **Якби можна було повернути час назад, що б Ви змінили?**

- Скажу словами В'ячеслава Чорновола: «Якби можна було прожити життя заново, я вибрав би те, що вже маю». Взагалі своїм девізом можу назвати слова Ісократата «Задовольняйся теперішнім, але прагни до кращого». А ще слова Богдана Хмельницького «Буде те, що буде. А буде те, що Бог дасть».

- **Оскільки ми вже зачепили тему релігії, Ви віруюча людина?**

- Так. Щодня я виділяю 10 хвилин вранці і увечері, щоб помолитися. Віру сприймаю як певний захист від негативу, злості і заздрощів.

«У Хмельницького запитав би, чи карбував він власну монету»

- **Якби у Вас була можливість із будь-якою відомою людиною, незалежно від того жива вона нині, чи ні, кого б Ви обрали?**

- Я б зустрівся з Богданом Хмельницьким. Насамперед, мені було б цікаво подивитися, який він мав зовні вигляд, оскільки якою ж насправді була зовнішність не встановлено й досі. До-друге, у мене було б багато питань стосовно його державотворницької діяльності, оскільки для мене є у його діях багато незрозумілого. Адже під час першого етапу національно-визвольної революції він рухав процес вигнання поляків з України і дійшовши до Польщі не захопив Варшаву, на що мав всі ресурси. Саме в той момент включився в переговори щодо того, якого краще обрати короля. Чому? Адже польська армія була знищена, а козацька, навпаки – дуже потужна. Чи це було спричинено його походженням (Хмельницький по батьківській лінії ймовірно був шляхтич – авт.) чи чимось іншим? Також запитав би, що його спонукало підписати (чи не підписати) українсько-російський договір 1654 року. Чи це була необхідність? І останнє питання, яке хвилює мене як історика: чи дійсно він карбував власну монету? Оскільки це єдиний «пропущений» атрибут державності. Все було – кордони, влада, армія, лише не вистачало національної валюти. У той же час були донесення і французів, і московитів про те, що Богдан Хмельницький в Чигирині учинив «минзу» (монетний двір – авт.) і там створює гроші. На одному боці цих монет буцімто був меч, а на іншій – його портрет. Але чому він не увів їх в обіг? І куди зникли ці монети?

Це дійсно була б для мене така цікава зустріч із земляком, оскільки серед почесних жителів Суботова є і він, і я.

- **Що вважаєте найголовнішим досягненням у житті?**

- Незважаючи на те, що більшість часу в моєму житті займала і займає робота – історичні дослідження, краєзнавство, педагогічна діяльність, можу з упевненістю сказати, що найголовніше досягнення – це мої діти Євген і Мілана. Взагалі вважаю виховання дітей та щасливу сім'ю найвищим «пілотажем», якого може досягнути людина.

КУКСА Надія,
*завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
почесний краєзнавець України*
ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла,
*молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК САМОБУТНІХ ХУДОЖНИКІВ ЧИГИРИНЩИНИ 40–90-х рр. ХХ ст.

Чигиринська земля багата не тільки історичними подіями, раритетними пам'ятками культурної спадщини, а також обдарованими людьми.

Одним з основних видів декоративно-прикладного мистецтва є малярство. Здавна твори маловідомих, а то й зовсім невідомих авторів ставали незмінним атрибутом інтер'єру селянського житла. Наївне малярство стало невід'ємною складовою народної культури. Чи не в кожному селі був самобутній художник, роботи якого скрашували сільське побутове одноманіття.

Після Другої світової війни і до початку 2000-х рр. у оселях багатьох мешканців Суботова можна було побачити роботи місцевого художника Пушкаря Олексія Гавриловича, 1918 р. н.

Олексій Пушкарь з діда-прадіда селянин. У сім'ї було два брати – Олекса та Іван. Вчилися обоє добре. Змалку Олексі подобалося малювати. Його малюнки завжди викликали захоплення не тільки в учителя, який викладав малювання, бо на них хлопець відтворював такі рідні і милі серцю кожній людині картини, а й кожному, хто бачив його роботи.

Малий художник дивувався незбагненній силі і красі землі і дивувався своїми малюнками інших.

Навчаючись у VII класі, Олекса намалював піонера-горніста. Цей малюнок потрапив на виставку до Києва, звідки юному художнику надійшов подарунок – костюм і туфлі.

Після закінчення школи брати мріяли поступити у військово-училище, але комусь із них треба було лишитися вдома – доглядати батьків. І вони вирішили поступати разом, а хто не поступить, той і залишиться в Суботіві. Але вони успішно склали іспити і поступили обоє.

Олексій Пушкарь – фронтовик, має численні бойові нагороди. Після закінчення військового училища Олекса брав участь в боях під час радянсько-фінської війни [1].

Під час Другої світової війни в бою за визволення Севастополя на Сапун-горі йому осколком перебило праву руку.

Інвалідом, без руки, Олекса повернувся у рідне село. Займався фотосправою.

У вільний від роботи час писав краєвиди, портрети своїх односельців.

Малював лівою рукою. У колгоспі працював на різних роботах: заправником у тракторній бригаді, землеміром, завідувачем сільського клубу, директором Суботівського краєзнавчого музею. Увесь час оформляв у колгоспі наочну агітацію.

Майстерність самобутнього митця досить різнопланово вилилась в окремих галузях малярства: жанровій, пейзажевій, релігійній.

Для зображення сюжетних картинок з епізодами селянського побуту, натюрмортів, місцевих пейзажів художник використовував скло, фанеру, домоткане полотно, мішковину.

Своєрідним явищем наприкінці 40-х – всередині 60-х років стали роботи О. Пушкаря, що носили релігійне спрямування – так звані «божки», які користувалися особливою популярністю серед населення Чигиринщини.

У часи, коли владою заборонялося мати в оселях ікони, багатьом людям Пушкареві «божки», розміщені на покуті, певною мірою заміняли образи. Зафіксовано непоодинокі випадки, коли родичі майбутнього подружжя замовляли Олексію Гавриловичу картину, котра згодом слугувала батьківським благословінням молодят на щасливе сімейне життя [2].

До цього часу «божки» займають почесне місце поряд з іконами в оселях багатьох жителів Чигиринського краю (в основному, 30-х років народження).

Взагалі, для творчості О. Пушкаря характерним є певний інтимний характер. Незмінним залишається життєстверджуючий гуманізм, оптимістична наповненість художнього образу, що виявляється у піднесеному колірному ладі.

В даному контексті не можна не згадати одну з найцікавіших робіт аматора «Батьківська хата», де зображено типову селянську хату під солом'яною покрівлею, з мальвами попід вікнами, розвішеними випраними чернецькими рушниками.

Захопленням красою життя і природи проникнуті зображення багатьох суботівських краєвидів, серед яких: Три криниці і місток через річку Субу, Іллінська церква, три ставки. За неповними підрахунками, пензлю О. Пушкаря належить більше 100 робіт. На жаль, багато з них поки що не виявлено, можливо, втрачено. Чотирнадцять робіт зберігається у фондах Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Помер Олексій Гаврилович у 1985 р., залишивши по собі добру згадку – картини, що вражають своєю завершеністю, багатством виражальних засобів і водночас простотою і щирістю.

Любов до малювання передалася онукові Олексія Гавриловича Анатолію (1988 р. н.), який залишив для рідної школи низку своїх малюнків.

Роботи самобутнього художника зайняли чільне місце у тимчасовій виставці «Палітра, обпалена війною» (2014 р.), приуроченій 70-річчю

визволення України від німецько-фашистських загарбників, що діяла у музеї Богдана Хмельницького в Чигирині.

Дослідження творчого доробку самобутнього художника Олексія Пушкаря триває, адже це – складова частина українського живопису, що по праву займає чільне місце серед сучасних досліджень світової культури, відбиває обдарованість українського народу.

У 50–90-х рр. ХХ ст. у селі Вершацях проживали Пилип Гаменко, Іван Чуприна, Микола Самброс, Анатолій Перепелиця та приїздив до родичів Ігор Деніс. Всіх їх об'єднувала любов до малювання.

У 50–60-х рр. в с. Вершаці жив і працював Пилип Гаменко.

Народився він у с. Вершаці у багатодітній родині. Після закінчення семирічки вступив до Краматорського робітничого училища. Мріяв своє життя повязати з авіацією – тож, не вагаючись, вступив до Краматорського авіа клубу. Подальше навчання продовжив в Умані, де закінчив школу молодших авіаспеціалістів, здобувши кваліфікацію розвідника. У 1940 р. був призваний до армії. Війну пройшов складі Першої мотострілкової бригади Південного фронту. Брав участь у Сталінградській битві. У складі 51-ї Приморської армії визволяв Севастополь. Після того, як його полк було передислоковано до Першого Прибалтійського фронту, брав участь у боях за Кенінсберг, Шауляй. За мужність та відвагу був удостоєний ордена Слави та медалі «За взяття Кенінсберга». Невдовзі їх полк було перекинуто на Далекий Схід, де Пилип Гаменко відзначився у бойових діях на Хінганському хребті. В армії довелося служити до 1947 р. Служив у Хабаровську.

Демобілізувавшись, повернувся на рідну Чигиринщину. Не полишив військову кар'єру – працював начальником військового облікового столу у Вершацях, начальником фінансового відділу Чигиринського райвійськкомату, а наприкінці трудового шляху – на меблевій фабриці. Окрім вказаних нагород, нагороджений орденом Вітчизняної війни, медаллю «За взяття Сталінграда», численними ювілейними відзнаками. Помер ветеран на 94 році життя, напередодні святкування 69-ї річниці Великої Перемоги, відзначати яку зібрався, як завжди, у рідних Вершацях.

Рідна хата самодіяльного художника стояла у Вершацях на кутку Ярок поряд із річкою Косминкою. Можливо тому в його картинах прослідковуються краєвиди, де зображені луки, річки. Зокрема, представлена на виставці картина «Во имя жизни» написана Пилипом Івановичем у кінці 70-х років ХХ ст. [4].

Наступні художники-аматори, про творчість яких ітиме мова у статті – діти війни, дитинство яких не можна назвати щасливим і безхмарним. Проте на їх картинах домінують світлі образи, виконані у пастельних тонах.

Іван Тимошович Чуприна народився у Вершацях 1928 р. Дуже любив читати народні казки, тому й на багатьох своїх картинах зобразив казкових героїв. Улюбленими його казками були «Сестрица Алёнушка и братец Иванушка» та «Аленький цветочек». Герої цих казок представлені на чотирьох картинах даної виставки. На картині «Хата моя, рідна хата»

зображена батьківська оселя Івана Тимошовича Чуприни. До наших днів на Довгій вулиці стоїть рідна хата Івана, де останній час проживала його рідна сестра Ольга Тимошівна [5].

Микола Самброс народився у с. Вершаці 1928 р. В середині 60-х рр. ХХ ст. працював на посаді художника колгоспу «Комунар». У 1965 – 1967 рр. М. Самброс займався оформленням «Червоних кутків» на фермах, тракторних бригадах. У вільний від роботи час писав, в основному, натюрморти. Проживав на кутку Матня, де завжди було багато квітів та росли численні яблуневі сади. Можливо тому Микола завжди зображав на своїх картинах квіти, фрукти, овочі. Малював самодіяльний художник не тільки на дереві, а також на полотні і склі. Його натюрморти до цього часу прикрашають оселі літніх людей села. Найбільш відомою є його робота «Квіти та виноград» [6].

Анатолій Онісеєвич Перепелиця народився у селі Вершацях (куток Петір) у 1937 р. Проживав на хуторі Тарасо-Григорівка. Закінчив Московське військове училище.

Увесь свій життєвий шлях присвятив військовій службі. У 60-х рр. ХХ ст., проходячи службу в горах Паміру, він зобразив заставу, яка знаходилась на висоті 3800 метрів над рівнем моря. На багатьох картинах Анатолій Онісеєвич зображав прикордонників, що захищали кордони країни. Досить цікавою є його картина «На заставі» [7].

У 80-х рр. ХХ ст. кожного літа у Вершаці приїздив Ігор Деніс – випускник Вижницького училища прикладного мистецтва. Ігор Дмитрович – академічний художник. І хоча, зважаючи на свій вік, він не бачив страхіть війни, зображував мешканців Вершаців – живих свідків нацистської окупації. Авторські роботи Ігоря, зокрема «Родина Іващенко», «Домаха та Федір», а також «Дядько Олександр» зберігаються у Вершацях. Окрім цього у його творчому доробку чільне місце займають краєвиди села Вершаць. Усі ці картини знаходяться у власній колекції художника, який нині проживає в Чернівецькій області [8].

Роботи самобутніх художників із Вершаців експонувалися під час роботи тимчасової виставки «Я намалюю сонце, я намалюю квіти, я намалюю вітер» у Вершацькій ЗОШ I-III ступенів (2014 р.) та разом з роботами Олексія Пушкаря на тимчасовій виставці «Творчість самодіяльних художників Чигиринщини 40–90 рр. ХХ ст.» у музеї Богдана Хмельницького у Чигирині (2014 р.)

Залишив по собі багату малярську спадщину талановитий художник із Івківець Лавріненко Іван Васильович (1924–1991 рр.) Працював у місцевому колгоспі і підробляв масляними копіями творів відомих художників.

Із 1965 р. обіймав посаду художника у Медведівському Будинку культури. Автор низки оригінальних картин, чільне місце серед яких посідають пейзажі із зображенням місцевих краєвидів.

Іван Васильович був непересічною особистістю, патріотом рідного краю. Був особисто знайомий з відомим художником, скульптором, етнографом, збирачем старожитностей Іваном Макаровичем Гончарем. Іван

Гончар таємно передав гіпсове погруддя очільника Коліївщини Масима Залізняка, яке довгий час зберігалось у оселі Івана Лавріненка, згодом у місцевому Будинку культури, і лише у 1994 р. було встановлене у центрі села Івківці – батьківщині Максима Залізняка.

Творчий доробок митця налічує сотні копій картин інших авторів та кілька десятків власних полотен. Їх можна побачити у оселях мешканців холодноярських сіл, у експозиції етнографічного музею просвітницько-розважального етнографічного комплексу «Зерноленд», кілька полотен зберігаються у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею [9].

Творчий доробок художників Олексія Пушкаря, Івана Лавріненка Пилипа Гаменка, Івана Чуприни, Миколи Самбреса, Анатолія Перепелиці, Ігоря Деніса посідає чільне місце у мистецькій спадщині Чигиринщини, потребує подальшого дослідження і популяризації.

---

1. Матеріали польових досліджень авторок. (Далі МПДА) – Розповідь Пушкаря Наталки Марківни, 1923 р. н., мешканки с. Суботова Чигиринського району Черкаської області.

2. МПДА – Розповідь Ряднини Івана Івановича, 1936 р. н., мешканця с. Суботова Чигиринського району Черкаської області.

3. Мар'янов С. Герой! // Залізнякові читання: Збірник статей учасників П'ятої наукової краєзнавчої конференції / за ред. Н. Лавріненка. – Черкаси, 2014.

4. МПДА. – Записано від Цибенко Г. Н., 1931 р.н., м. Чигирин.

5. МПДА. – Записано від Чуприни Н. Л., 1930 р.н., с.Вершаці.

6. МПДА. – Записано від Соловійова А. П., 1939 р.н., с.Вершаці.

7. МПДА. – Записано від Перепелиці С. А., 1963 р.н., м. Чигирин.

8. МПДА. – Записано від Деніс Н. Ф., 1962 р. н., м. Черкаси.

9. МПДА. – Записано від Лавріненка Н. П., 1979 р. н., с. Івківці Чигиринського району.

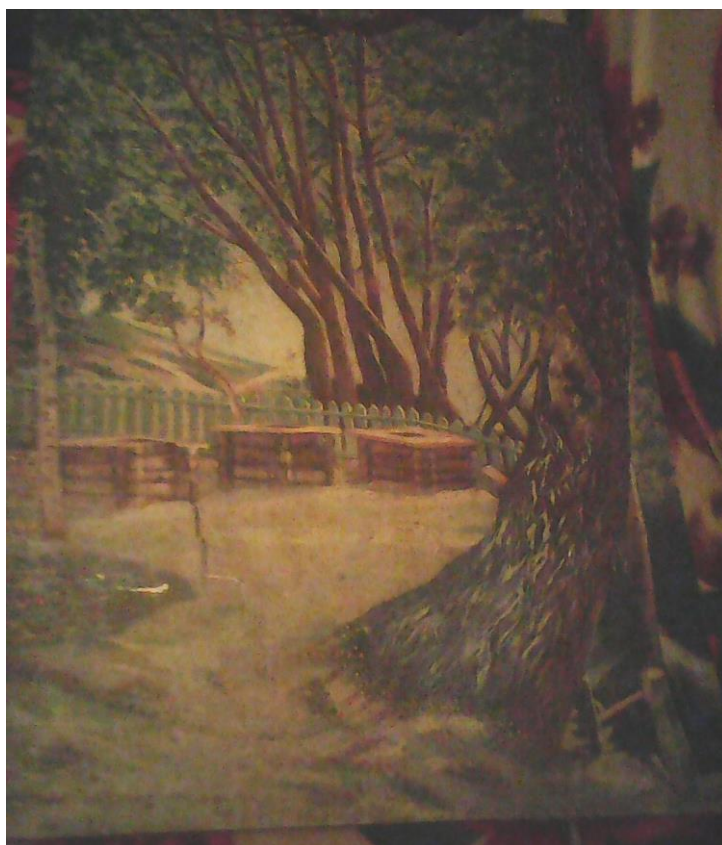
Додатки

Світлини з виставки «Я намалюю сонце, я намалюю квіти, я намалюю вітер» у Вершацькій ЗОШ І-ІІІ ступенів (2014 р.) – куратор Алла Перепелиця

О.Пушкар. Квіти. Картина на склі.

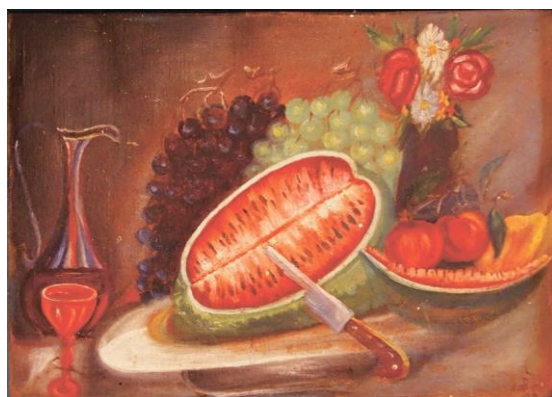

О.Пушкар. Три криниці

М.Самброс. Квіти і виноград. 1960 р.

Картини Івана Лавріненка

Іван Лавріненко за роботою у художній майстерні. Кінець 70-х рр. XX ст.

І. Лавріненко. Покровська церква у Івківцях. Фонди ЧОКМ.

ПРОХАЧ Надія,
*викладачка Чигиринського коледжу
Уманського національного університету садівництва, красзнавець*

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ДОРОБКУ НЕВІДОМИХ АВТОРІВ СІЛЬСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО ЖИВОПИСУ: САМОБУТНІЙ ХУДОЖНИК ІЗ МЕЛЬНИКІВ МИКОЛА ДІРЯБІН

Навіть у найскрутніші часи людина все ж прагне прекрасного. Ще здавна люди прикрашали своє житло найрізноманітнішими предметами, що сповнювали інтер'єр оселі затишком та домашньою енергетикою. Основними такими атрибутами минулого століття були картини, вкриті вишитими рушниками та настінні килими. Часто, особливо серед сільського населення, для цього використовувались роботи місцевих митців та умільців.

У 50–80-х рр. ХХ століття в с. Мельники функцію місцевого художника виконував Дірябін Микола Андрійович.

Народився 19 травня 1940 р. у сім'ї колгоспників. Дитинство Миколи Дірябіна було далеко не з найкращих. Батька він не знав, адже той загинув під час Другої світової війни, коли дружина була ще вагітна. Мати – Зінченко Параска – залишилась з двома дітьми (мала ще сина Порфила від першого шлюбу). Під час голоду 1946 – 1946 рр. була ув'язнена за наклеп в крадіжці картоплі, після чого її відправили на так звані «грабарі» – землекопні роботи [1] на території сучасної Росії, де вона виконувала функції кухарки. Поки мати відбувала покарання, малий Микола змушений був давати собі раду самостійно. Для цього попросився до сусіда Сули в найми пасти корову, а як плату мав їжу та прихисток. З часом відвідував і сільську школу.

З поверненням матері знову повернулися в свою стару хату, що біля ставка. Мати Параска повернулась не сама, а ще й з малим братом Андрієм, 1949 р. н.

Так вчотирьох змушені були виживати в тяжкі повоєнні роки. Після закінчення сільської семирічної школи Микола Дірябін почав працювати у колгоспі різноробочим, адже треба було допомагати матері, яка вже тоді почала хворіти. Можливості навчатися далі, на жаль, не було. Великий інтерес мав до малювання, тому напросився допомагати дідові, що працював у колгоспі маляром. Так, працюючи в помічниках, і навчився малювати. З часом, маючи вже деякий досвід, відповідні навички та очевидно художній хист, влаштувався колгоспним художником на постійній основі.

За свою роботу отримував зарплатню від 80 (1950-ті рр.) до 180 рублів (1970-ті рр.). Крім виконання службових обов'язків, мав підробіток від односельців, котрі часто замовляли картини та килими, якими прикрашали своєї оселі, а в якості плати за виконану роботу приносили продукти харчування, рідше – гроші.

Одного разу на замовлення керівництва зобразив на полотні портрет Володимира Леніна. Результат, очевидно, був вдалий, бо незабаром отримав пропозицію від однієї з колгоспниць намалювати їй для оселі ікону, однак Микола змушений був відмовити, незважаючи на вмовляння, адже, на його переконання, «не мав такого права».

Також мав замовлення на створення наочності для лісового господарства. За дану справу брався охоче, бо як плату брав дрова для опалення старої хати.

У колгоспі була виділена хата під майстерню, та коли мати вже зовсім занедужала – почав малювати вдома. Оскільки це створювало чималі незручності, Микола вирішує збудувати собі хату. Як будівельний матеріал разом з братом Порфілом використовують деревину з місцевого непрацюючого закинутого заводу (можливо спиртового), що знаходився за греблею ставка.

Микола, на відміну від братів, дуже дбав про свою матір. Оскільки вона серйозно хворіла, постійно жив з нею. Був дуже дбайливим, полишаючи всі справи їхав до міста Черкаси за ліками. «Якщо що потрібно – з-під землі дістане, дуже був за матір'ю». Так тривало 15 років, тому Микола Дірябін і не міг створити власної сім'ї. Та все ж якось спільні друзі познайомили з Калюжною Ганною Хомівною, 1939 р. н., жителькою с. Новоселиця. Мати Параска дуже раділа, що син влаштував своє особисте життя: «Тепер буду спокійна, бо з такою жінкою мій син точно не пропаде!» З часом почали жити разом, Ганна переїхала з 9-річною дочкою у Мельники, влаштувалась у колгосп дояркою. Та невдовзі мала проблеми зі здоров'ям, почали сильно боліти ноги, а до колгоспу 2 км шляху. Але і для таких випадків було заняття: «Дали з колгоспу в нагрузку шовкунів». За кілограм личинок тутового шовкопряда отримували 3-7 руб. З часом, для покращення фінансового становища, обзавелися коровою, переробляли молоко на масло, сир, сметану, які возили кожної суботи на ринок в с. Медведівку.

Дружина Ганна часто допомагала в роботі Миколі: поновлювати інформаційні щити, підмальовувати картини чи килими на стіну. Коли сподобався килим, що принесли на оновлення, взялися змалювати пейзаж і собі, додавши ще зображення оленя. Для цього використали так зване «солдатське полотно», що було придбане на простирадла. Та, в основному, як основа для зображень використовувалась фанера.

Виконуючи службові завдання, неодноразово Микола Дірябін облаштовував з дружиною територію біля дуба Максима Залізняка та пам'ятника односельцям, що загинули 1943 р. від рук німецьких каральних загонів. Поновлювали фарбами огорожі, написи та й сам пам'ятник, пошкоджений від рук вандалів.

Та через два роки спільного життя запах ацетонових та масляних фарб став нестерпний. Страждали всі, адже роботи проводилися в хаті, тому подружжя вирішує збудувати сарай. Так і зробили вдвох (!), лише дах допомагали робити односельчани. Микола Дірябін також часто відгукувався на прохання мельничан: кому на подарунок картину намалювати, кому килим

поновити, а кому й на похоронних стрічках потрібні написи зробити. «Восени, нашаткувавши капусти на заквашування, почула гуркіт в двері: принесли стрічки на похоронні вінки розписати. Микола взявся за роботу. А я й полишила справу з капустою, бо ж не вдасться, коли похорон в селі, залишила на завтра. А завтра теж та сама ситуація, і так протягом тижня. Та все ж шкода було вкладених сил, нашаткувала, заквасила. Ніби вдалася. Та коли принесла вже зимою з погребя до хати – та капуста враз почорніла...».

Якось Микола розповів дружині, що давно йому ворожив якийсь дід: «...буде тобі добре жить, та недовго...». Так і сталось. 1987 р. Дірябін Микола помер від раку нирок. Спільних дітей подружжя не мало, тому після себе залишив лише кілька картин, які довго ще прикрашали оселю. Та, вірогідно, не одну, адже подарунки з-під пензля самоучки Миколи везли і за межі с. Мельники.

Після смерті чоловіка Ганна Хомівна віднесла всі фарби та інший реманент до парторга Гарбуз Тамари Пилипівни. Як допомогу від колгоспу ім. Крупської було отримано кілька кілограмів борошна та круп.

На картинах Миколи Дірябіна милують око пейзажі, натюрморти, сюжетні лінії з анімалістичними вкрапленнями та зрідка – портрети. З досить великого доробку мельничанського художника залишились лише кілька картин: «Фруктовий стіл», «Квіти в подарунок», «Біля річки», «На тому березі», та їх кількість значно більша в оселях місцевих селян і до сьогодні.

Перелічені вище картини дружина Миколи Андрійовича Ганна Хомівна передала до фондів НКЗ «Чигирин».

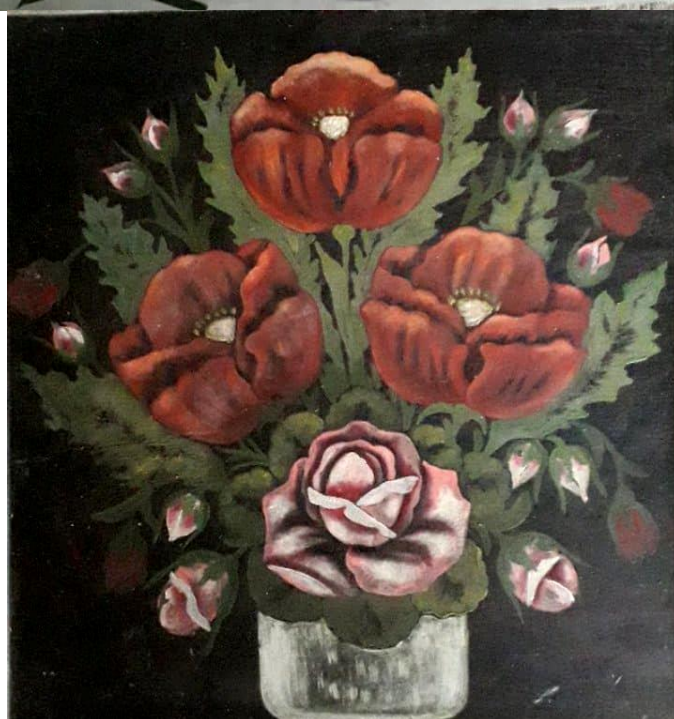
---

1. Подмосковный летописец. Историко-краеведческий альманах. – №2 (48). – 2016. – С. 32 // Режим доступу: <https://books.google.com.ua>.

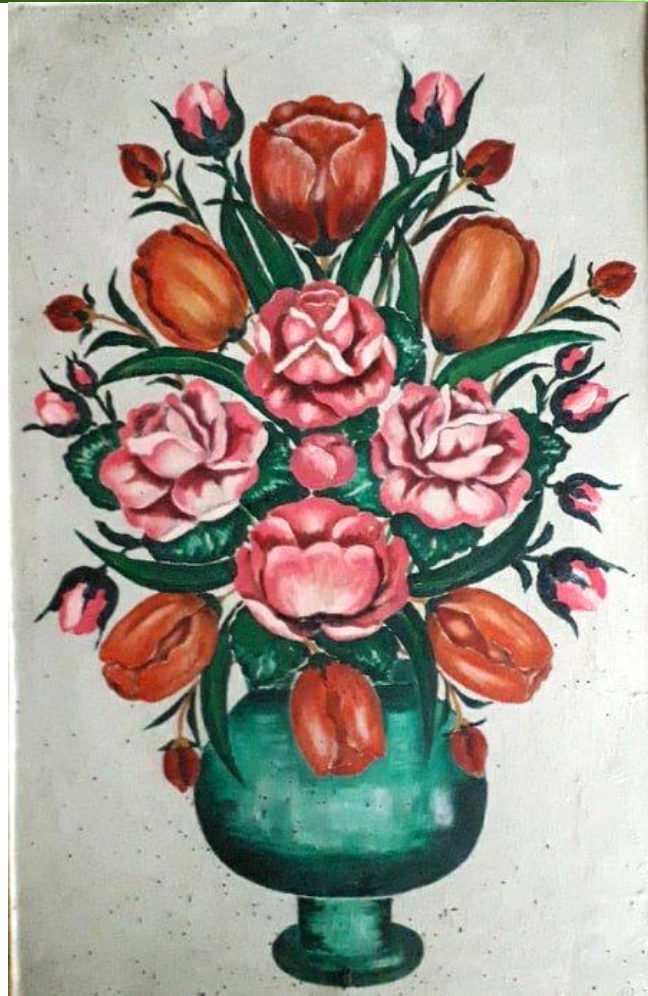
2. МПДА. – Розповідь Дірябін Ганни Хомівни, 1939 р. н., уродженки с. Новоселиця Чигиринського району Черкаської обл.

3. МПДА. – Розповідь Швед Софії Володимирівни, 1969 р. н., уродженки с. Новоселиця Чигиринського району Черкаської обл.

Картини Миколи Дірябіна

Картини Миколи Дірябіна

**ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ
І ЧИГИРИНЩИНА**

ВЕРПЕТА Крістіна,
учениця 11-Б класу
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області
Науковий керівник: **КРАВЧЕНКО Олег,**
учитель історії та основ правознавства
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області

ОСТАП ВИШНЯ ТА ЧИГИРИНЩИНА

Остап Вишня (справжнє ім'я Губенко Павло Михайлович) – український письменник, сатирик ХХ століття, новеліст. Король українського тиражу, який поступається тільки Тарасу Григоровичу Шевченку. Започаткував новий різновид фейлетону та гуморески – усмішка.

Народився 1 листопада (за старим стилем) 1889 року в Полтавській губернії на хуторі Чечва біля маленького міста Груні Зіньківського повіту (нині Сумська область, Охтирський район). Родина була селянською та багатодітною, адже в родині було аж 17 дітей. Був другою дитиною в родині. Як розповідав письменник, його дитинство пройшло в картоплі, бур'янах та коноплях. Там він міг сісти й задуматися, так в хлопчику зароджувався письменник [5].

Книжки Павло цінував змалку. Спочатку майбутній письменник вивчився в початковій двокласній школі. Потім продовжив навчання в військово-фельдшерській школі в Києві, а після її закінчення в 1907 році почав працювати фельдшером. Спершу був в російській армії, а з часом в хірургії Південно-Західної залізничної дороги. Навіть є розповідь, як Павло

Остап Вишня

Михайлович врятував життя 16-літньому хлопцеві з глибокими ранами на шії, адже хірурга не було на місці й початковому фельдшеру довелося оперувати. Коли головний хірург примчався в операційну, його учень вже накладав останній шов. Лікар тільки поплескав Павла по плечу за добре виконану роботу. Та все ж він не хотів віддавати своє життя медицині та тому, коли працював в лікарні «налягав» на свою освіту. Ставши екстерном, склав гімназійні екзамени та поступив в 1917 році в Київський університет на історико-філологічний факультет, а про медичні вміння нагадував тільки жажливий почерк. Так він покинув науку і повністю

присвятив себе журналістиці та літературі. Старанно працював у навчанні, але в 1918 році його мобілізували в медичну частину армії УНР. Досягнув кар'єрного успіху, на посаді начальника санітарного управління Міністерства залізничних доріг УНР. Під контролем Павла Губенка були всі залізнично-дорожні шпиталі. В цих шпиталях лікувалися офіцери та воїни Галицької армії, діючої армії УНР. У 1919 році він потрапляє в полон. Вважалося великим успіхом полонити офіцера Губенка, адже його числили особливо небезпечним злочинцем. Його приговорили до розстрілу та підправили в Харків, але, на щастя, замість розстрілу дали житло в комуналці, де утримували Павла Михайловича до 1921 року, до повного закінчення громадянської війни. 2 листопада 1919 року в газеті «Народна воля» (м. Кам'янець-Подільський) з'явився перший надрукований твір під назвою «Демократичні статті» Павла Михайловича під ім'ям «П. Грунський». В газеті він ще декілька разів опублікував свої фейлетони, а ось вже у квітні 1921 року письменник починає працювати в газеті «Вісті ВУЦВК», куди він потрапив з підвалів тюрми Надзвичайної Комісії [5].

Саме цей період є розквітом активної творчості. Був учасником таких відомих літературних спілок, як «Гарт» і «Плуг». Вперше псевдонім «Остап Вишня» з'явився 22 липня 1921 року під твором «Чудака, їй-богу!». Видивився він друге ім'я з твору Гоголя «Тарас Бульба», якого зачитав до дір. Там і знайшов ім'я Остап, а ось з прізвиськом все легко: Павло з дитинства обожнював вишні, яких досить багато росло в його селі.

Також Павло Михайлович разом з В. Елланом-Блакитним організовував та редагував перші два номери журналу «Червоний перець». Праця письменника прославилася навіть в комітеті Спілки письменників. Часто для того, щоб познайомитися з «усмішками», люди починали вчитися читати, а російськомовні чиновники – негайно вивчати українську мову. В тридцять п'ять років молодому митцю запала в серце на тринадцять років молодша за нього красуня актриса Варвара Маслюченко. Якось Остап Вишня запросив її на побачення. Більшість часу вони говорили про дітей. В письменника був хлопчик В'ячеслав від першого шлюбу, а в акторки – дівчинка Марія. Пара швидко одружилася. Їх знав чи не весь Харків.

Його твори все гостріше відкривали політику, що дуже не подобалося більшовицькій владі, до того ж він був популярний. У нищівних статтях улюбленця України називали «кризою нашого гумору», «куркульським блазнем», а його усмішки називали «низкопробною культурою». Говорили, що його чекає «забуття в недалекому майбутньому». В арешті письменника допоміг Олексій Полторацький, який також був українським письменником. Він в журналі «Нова генерація» 1930 року випустив статтю під назвою «Що таке Остап Вишня», де він жорстоко критикував творчість митця. Потім статтю надрукували ще й в журналі «Радянська література». Полторацький у своїй статті обмовляв його називаючи фашистом і контрреволюціонером. Говорив, що творчість Остапа Вишні похована на смітникові. Твори Остапа Вишні перестають публікувати, а в 1933 році 26 грудня арештовують на 10 років та відправляють на Соловки за тероризм. Начебто письменник разом з

друзями підготовив замах на партійного діяча Павла Постишева. Звинувачення було наскільки недолугим, що на допиті НКВД жартівник не стримався від свого сарказму і сказав: «Чому б вам не звинуватити мене в насильництві Клари Цеткін?». Свій термін він висидів в Ухтинсько-Печорському виправно-трудоному таборі. В 1937 році, щоб звільнити місце для нових ув'язнених, арештованих зі стажем відправляли на розстріл в іншу зону на 900 кілометрів через річку Печору. В список арештованих зі стажем входив і Остап Вишня. Тоді надворі був лютий мороз і через лід парохід з арештованими не міг довго прийти до місця призначення. За цей час начальника табору було знято з посади та розстріляно, а нове керівництво чи то помилувало, чи загубило документ про наказ страти. Згодом в нього виявили запалення легень і відправили лікуватися, а потім взагалі відпустили. Родина переїхала до Києва, де там їм надали квартиру. Вишня все писав гуморески, але менш злободенні, а за його родиною постійно стежили. Аж до початку дев'яностих вони жили в страху. Будучи в таборах Остап Вишня сильно підірвав здоров'я, хоч і сам вважав, що сміх його лікує. В 1955 році його судовими органами було реабілітовано, а вже 28 вересня 1956 року борець та майстер гумору помер. Поховано письменника на Байковому кладовищі [4].

Як бачимо, все життя Остапа Вишню випробовувала на міцність радянська влада. Скільки разів він висів на волосинці від смерті, але кожний раз доля дарувала новий шанс. Та мало хто знає, що саме Чигирин був місцем, де улюбленець українців міг дійсно відчутти спокій та усамітнитися з мальовничою природою краю. З 1949 року та протягом 50-х років Остап Вишня разом зі своєю сім'єю неодноразово навідувався до козацької столиці в гостини до батьків свого зятя Леоніда Євтушенка, адже він був родом з Чигирини. Добре потоваришував з місцевою родиною Григорія Москаленка, який був досить відомим актором та культурним діячем. Також відомо, що в Остапа Вишні була хата біля річки Тясмин, в якій він перебував влітку 1953 та 1954 років, але, на жаль, до наших часів ця хатина не збереглася. На стінах висіли картини Леоніда Євтушенка та Григорія Москаленка. Дружні родини часто там проводили сумісні вечори, які супроводжувалися довгими бесідами та народними піснями. «Батько мій разом із Льонею, майбутнім зятем Остапа Вишні, закінчили школу у 1941 році. Після війни Леонід вступив у Києві до художнього інституту і познайомився із Машою». – розповідала Олександра Григорівна. Літом 1949 року молода пара та родина Губенків приїхали до сватів на оглядини. Вперше батько Олександри Григорівни зустрівся з Остапом Вишнею в дворіччі Євтушенків. Як потім він розповідав своїй дочці: «Дивлюсь, вийшов з хати чоловік у брилі, у вишитій сорочці. Я відразу й здогадався, що це і є той самий відомий гуморист». Згодом у подружжя Євтушенків народився син, названий на честь письменника – Павло. В місті навіть колишню вулицю Шмідта було перейменовано на честь відомого гумориста, саме на ній проживали його свати, де так любив гостювати Остап Вишня. Тоді, вперше приїжджаючи в місто Чигирин, гуморист виступив в заповненому місцевими жителями кінотеатрі. Побував

на місцевому стадіоні, де спостерігав футбольну зустріч команди Чигирин та села Олександрівки. Про цю подію Остап Вишня написав фейлетон під назвою «Хай росте».

«...Спека така, що ось-ось Тясмин закипить, і всі, що на березі, не купатимуться, а їстимуть юшку.

-Скільки градусів в тіні?

-А як ти дізнаєшся, коли на лузі тіні немає?».

Дізнавшись про це, наступного року біля стадіону та річки було посаджено дерева, але на сьогодні дерева біля стадіону вже зрубано. Одним з улюблених занять в Чигирині була риболовля, адже Остап Вишня був зятим рибалкою. Особливо письменник любив рибалити в компанії Григорія Олександровича, часто називаючи його «Чигиринським рибалкою». Впливали на середину Тясмину та й рибалили, а місцеві жителі тихенько спостерігали. Розповідала Олександра Григорівна: «Якось було, батько ловить рибку за рибкою, а в Павла Михайловича все не клює. Тоді Павло Михайлович розвів руками та й голосно каже: «Бач, а в Київських не клюють»». Якось так на одній риболовлі Григорій Москаленко розповів історію з дитинства, як ходив по хліб, вирішив скоротити через зимову річку, не захотівши йти через міст та й провалився під лід. Ця розповідь ввійшла ідеєю в гумореску «Біля річки» [3].

Отже, твори Остапа Вишні для народу були як спасіння від тяжкої буденності, і ми пишаємося, що саме Чигирин був краєм натхнення для українського письменника. Все життя його переслідували, постійні наклепи не давали спокою, але все ж цей спокій знайшовся на Чигиринщині. Вишня закохався в цю місцину, де його оточувала природа та ласкаві люди.

-
1. Полідович А. О., Романчук І. В. Українська класична література. Вибране: проза, поезія». – Донецьк: ТОВ «ВКФ» «БАО» 2011. – 480 с.
  2. Остап Вишня – письменник-гуморист, король українського тиражу – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://heroes.profi-forex.org/ua/gubenko-pavlo-mihajlovich-ostap-vishnja>
  3. Остап Вишня творив і відпочивав у Чигирині – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://pres-centr.ck.ua/print/news-13418.html>
  4. Остап Вишня шутил даже в НКВД перед расстрелом – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://kp.ua/life/423404-ostap-vyshnia-shutyl-dazhe-v-nkvd-pered-rasstrelom>
  5. Розстріляне відродження – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tsn.ua/special-projects/kdb/>
  6. Самоіронія є ознакою здорової нації – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/photo/samoironiya-ye-oznakoju-zdorovoyi-naciyi>

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь,
*голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
професор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
заслужений працівник культури України*

МИХАЙЛО ПОНОМАРЕНКО – ПАТРІАРХ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА

На календарі пам'ятних дат Черкащини 2020 року особливе місце посідає 100-річчя від дня народження Михайла Федоровича Пономаренка – непересічної особистості, яка залишила яскравий слід в історії Черкащини і рідної йому Золотоніщини.

З великою приємністю згадую сьогодні Михайла Федоровича і горджуся тим, що довелося не один рік разом з ним брати участь у громадській роботі на ниві краєзнавства, багато чого навчитися і перейняти у нього, а сьогодні – працювати з людьми, яких він навчав і виховував.

Не кожному випадає таке наповнене невтомним пошуком і вагомими справами життя. Та саме так склалася доля відомого на Черкащині і в Україні краєзнавця, педагога, громадського діяча і палкого патріота України Михайла Федоровича Пономаренка, 100-річчя від дня народження якого цієї осені відзначає громадськість нашого краю. З метою справедливого поцінування його невтомної дослідницької та патріотичної діяльності від широкої краєзнавчої громадськості і від себе особисто хочеться сказати щире і вдячне слово про найсуттєвіше і найбільш вагоме у його здобутках.

Народився М. Ф. Пономаренко 28 жовтня 1920 року у селі Підставки на Золотоніщині [8, с.18]. Ще у дитячі і юнацькі роки відзначався допитливістю і схильністю до пізнання своєї малої батьківщини. У 1935 році закінчив Горобіївську неповну середню школу (7 класів) Гельмязівського району Київської області (Гельмязівський район утворено у 1923 році, ліквідовано у 1962 році), вступив до Золотоніського педагогічного технікуму (1935–1938 рр.). У 1938 році вступив на мовно-філологічний факультет Черкаського учительського інституту, а у жовтні 1940 року був призваний до Червоної армії [1, с. 56].

*Михайло Федорович
Пономаренко*

У роки радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., як і мільйони його ровесників, М. Ф. Пономаренко – на фронті: командир взводу розвідників (автоматників). Проявив мужність і відвагу у кровопролитних боях на Сандомирському плацдармі, Одері, при штурмі

Берліна та звільненні Праги. У нагородному листі-поданні до нагороди медаллю «За бойові заслуги» записано: «Тов. Пономаренко, будучи командиром взводу автоматників, в ніч на 5-е травня 1944 року із сімома розвідниками проник через передній край оборони противника, непомітно обійшов вогневу точку німців – будинок, наполовину обнесений окопом, оточив його, знищив з розвідниками вартового чергою з автомата і гранатами у вікно будинку – групу солдат з фельдфебелем. По них відкрили вогонь сусідні точки противника, і це дало можливість точно виявити усі вогневі точки, які знаходилися в західній частині с. Білосток, уточнити на карті обстановку переднього краю оборони противника». Це був не єдиний епізод з воєнних буднів і не єдина нагорода лейтенанта М.Ф. Пономаренка. Він був поранений, закінчив війну у Празі.

Нагороджений орденами Червоної Зірки і Вітчизняної війни, медалями «За бойові заслуги» «За здобуття Берліна», «За визволення Праги» та іншими нагородами.

Повернувшись після війни до мирної праці, М. Ф. Пономаренко здобув вищу освіту – закінчив у 1946 році факультет української мови і літератури Черкаського державного педагогічного інституту, а згодом – факультет французької мови Київського державного педагогічного інституту іноземних мов (1954 р.). Відтоді колишній фронтовик пов'язав усе своє життя з освітою і краєзнавством, повністю віддаючись улюбленій справі. Вів аскетичний спосіб життя, жив у власноруч збудованій у повоєнні роки хаті на березі заплави річки Золотоношка [1, с. 56].

Працюючи у Золотоніській школі № 4, він у 1946 році організував краєзнавчий гурток, а наступного року – учнівське краєзнавче товариство «Слідопит» і музейну кімнату, на базі якої згодом було створено шкільний музей. З 1954 року під його керівництвом у школі діяв клуб інтернаціональної дружби.

Завдяки власним дослідженням і неабияким організаторським зусиллям Михайла Федоровича у Золотоніському районі і на Черкащині, в період хрущовської «відлиги» велась плідна робота з формування краєзнавчих осередків, охорони пам'яток історії і культури, налагодження мережі громадських музеїв. Він став засновником і першим громадським директором (1960 – 1978 рр.) Золотоніського районного краєзнавчого музею – одного з кращих на той час на Золотоніщині і в Україні. Особисто зібрав і науково описав понад 5 тисяч музейних експонатів.

Як дослідник і збирач матеріалів з історії Черкащини, М. Ф. Пономаренко багато уваги приділяв розробці актуальних проблем минувшини рідного краю. На основі виявлених в архівах Москви, Ленінграда, Києва, Полтави, Черкас та інших міст документів, підготував і опублікував у наукових виданнях та пресі понад 3 тисячі матеріалів, створив краєзнавчу картотеку «Черкащина» на 10 тисяч одиниць. Серед друкованих праць своєю ґрунтовністю виділяються історико-документальні нариси «Золотоноша», «Золотоніський краєзнавчий музей», «Шевченко і Черкащина», «Письменники Черкащини», збірник документів «Золотоніщина

Машинописний краєзнавчий альманах «Супій» за редакцією М.Ф. Пономаренка. 1959 р.

у роки «Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (у співавторстві), біобібліографічний словник «Краєзнавці Черкащини».

Його перу належать оригінальні машинописні краєзнавчі альманахи «Супій» і «Златоград», праці «Межиріччя Сули і Супою», «Черкащина», «Словник топонімів Черкащини», «Словник гідронімів Черкащини», «Археологічні пам'ятки Черкащини».

Вагомими є археологічні здобутки М. Ф. Пономаренка. Він брав участь в археологічних експедиціях під керівництвом відомих археологів Д. Я. Телегіна, Є. В. Махна, М. Ю. Брайчевського, М. П. Кучери та О. В. Петрашенка. Очолював експедиції «Черкаси», «Сміла», «Золотоноша», «Звенигородка», відкрив понад 300 нових пам'яток археології. В палітрі історико-краєзнавчих уподобань М.Ф. Пономаренка

особливе місце посідає дослідження історії міст і сіл Черкащини, що сповна проявилось під час роботи над томом «Черкаська область» фундаментальної 26-томної серії «Історія міст і сіл УРСР», що побачила світ у 1972 році [8, с.18]. Ця колективна праця відіграла винятково важливу роль у відродженні українського краєзнавства, започаткувавши новий напрямок в українській історіографії. З сучасних позицій можна критикувати цю працю за зайву заідеологізованість, надмірну зосередженість на радянському періоді історії.

Водночас, не можна не визнати, що виконання такої величезної за обсягом багатопланової роботи стало своєрідним науковим подвигом сотень і тисяч безкорисливих дослідників історії рідного краю, більшість з яких згодом стали відомими краєзнавцями, активними учасниками відродження краєзнавчого руху в Україні. Серед них – одна з найпомітніших постатей – Михайло Федорович Пономаренко, який підготував історико-документальні нариси «Золотоноша», «Піщана» і став співавтором нарисів «Черкаська область» та «Чигирин», «Суботів», «Боровиця». Крім того, на його рахунок – підготовка матеріалів з археології по 13 районах та складання довідок про села – центри сільських рад Золотоніського району. Він брав участь у редагуванні усього тому. За значний внесок у створення тому «Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область» та високу педагогічну майстерність М. Ф. Пономаренко удостоєний почесного звання «Заслужений учитель УРСР».

З початком перебудовних процесів другої половини 1980-х років М. Ф. Пономаренко разом з іншими подвижниками краєзнавства активно виступає на захист і збереження історико-культурної спадщини Шевченкового краю, бере участь у відродженні краєзнавчого руху в області.

На установчій конференції обласного краєзнавчого товариства 9 грудня 1989 року він рішуче виступив на захист пам'яток історії і культури. Його патріотична позиція знайшла одностайну підтримку краєзнавчої громадськості Черкащини і була зафіксована в рішенні установчої конференції краєзнавчого товариства, заступником голови якого було обрано М. Ф. Пономаренка.

Прикладом творчої співпраці і побратимства була його дружба з першим головою краєзнавчого товариства, а потім – головою правління обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців Павлом Петровичем Сосою, таким же як і він, безкорисливим і безмежно відданим Україні дослідником історії рідного краю. Згуртувавши навколо краєзнавчої спілки однодумців, вони проводили активну роботу з розбудови її осередків на місцях, підготовці і редагуванні популярного серед громадськості збірника «Краєзнавство Черкащини», проведенні науково-практичних конференцій, докладали багато зусиль щодо висвітлення замовчуваних раніше сторінок історії краю. З великою приємністю і вдячністю згадую наші тогочасні справи, велику життєву мудрість старших товаришів.

Свої краєзнавчі студії М. Ф. Пономаренко поєднував з участю у політичному житті, ініціював у 1990 році створення в області і на Золотоніщині районних організацій Народного Руху України, Української Республіканської партії, блоку «Демократична Золотоніщина». Очолював Золотоніську організацію Народного Руху, був учасником його обласних та республіканських конференцій і з'їздів. Брав активну участь у заходах товариств «Меморіал» і «Просвіта», разом з однодумцями започаткував випуск позацензурної газети «Воля».

Самобутній таланти М. Ф. Пономаренка розкрився й на літературній та поетичній ниві. Він – засновник і незмінний керівник літературних об'єднань Золотоніщини, поет, автор кількох поетичних збірок, серед яких – «Чорнії брови, карії очі», «Святиня». У його поезії – і власна біографія, і біографія всього трагічного покоління, яке пройшло через Голодомор 1932–1933 років і м'ясорубку світової війни, що перемолола мільйони ровесників, народжених на початку 1920-х. Покоління тих, що пройшли через повоєнні злигодні і скруту. Основною рисою поетичного стилю Михайла Федоровича є відчуття світу, свого місця в ньому, філософське осмислення сутності та сенсу людського буття, щирі людських

Михайло Пономаренко з друзями-краєзнавцями – В. Б. Страшевичем (справа) і П. П. Сосою (в центрі) на батьківщині Михайла Максимовича. с. Богуславець Золотоніського району. 1999 р.

стосунків.

Окрім усього, він ще був і знавцем літератури. Діапазон його літературних захоплень – від античних авторів до новітнього модерну і постмодерну. На рахунку Михайла Федоровича – численні переклади творів відомих європейських авторів з іспанської, італійської, німецької, португальської, французької, англійської, грецької, чеської, словацької, польської.

З позиції ювілейної дати і крізь призму часу сьогодні перед нами постає воістину «народний академік», людина енциклопедичних знань і вражаючої ерудиції, громадянин, патріот України і рідного краю. Про таких людей, як М. Ф. Пономаренко, голова Національної спілки краєзнавців України, академік П. Т. Тронько говорив: «Краєзнавці-дослідники – наш золотий фонд, це вчені і аматори, працівники різних професій, ветерани війни і праці, які за покликом серця і без будь-якої винагороди ведуть на місцях копітку роботу з дослідження історії рідного краю, з відродження історичної пам'яті нашого народу. Честь їм і слава!».

Пам'ять про Михайла Федоровича Пономаренка належним чином пошанована на його батьківщині. Його ім'я присвоєно Золотоніському краєзнавчому музею, вулиці у місті Золотоноші. Він – почесний громадянин міста Золотоноші. А кращих краєзнавців Золотоніщини відзначають щорічною краєзнавчою премією імені Михайла Пономаренка.

На прикладі життя і невтомної діяльності Михайла Федоровича Пономаренка ще раз переконуємося, що на благословенній землі Черкащини завжди були, є і будуть чесні, сумлінні і працелюбні люди, які живуть і творять в ім'я України і передають нащадкам все гідне і світле в духовних надбаннях українського народу. Своє життєве кредо М. Ф. Пономаренко – краєзнавець і патріот рідного краю, висловив у таких простих, але проникливих поетичних рядках:

Скажу напівжартома, напівсерйозно:

Я пам'ятник собі склепав над Златокраєм.

До нього стежку краєзнавці прокладуть.

Ми, літописці, рідний край всерйоз вивчаєм:

Адже він нашого життя становить суть.

Знав Михайла Федоровича понад три десятки років, спілкувався та співпрацював з ним і дійшов висновку, що джерелом його здобутків на ниві краєзнавства була любов до Черкащини і України. Ця невичерпна сила рухала ним у всіх його справах. Його життя і діяльність, неспокій його серця – взірець і добрий приклад для наслідування нинішніми і прийдешніми поколіннями дослідників багатой своєю історією Черкащини.

---

1. *Перехрест О. Г. Дослідник історії Черкащини М. Ф. Пономаренко // Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму. Тези доповідей і повідомлень регіональної науково-практичної конференції. – Київ – Черкаси, 1994. – С. 56–57.*

2. *Соса П. П. Пономаренко Михайло Федорович // Краєзнавство Черкащини. 1996. – Випуск № 5. – С. 108–110.*

3. *Краєзнавці Черкащини. Біобібліографічний словник. – Золотоноша, 2003. – 100 с.*
4. *Матеріали обласної конференції обласного краєзнавчого товариства // Краєзнавець Черкащини. – 1990.*
5. *II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ). Матеріали і документи. – К. 1997.*
6. *Державний архів Черкаської області. – Ф.5428, оп.1, спр. Автобіографія.*
7. *Мельниченко В. М. Неспокій серця // Неспокій серця. Збірник статей і матеріалів / Упоряд. Т. А. Клименко, В. М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С.Г., 2005. – 104 с.*
8. *Лазуренко В. М. Михайлом освячені. Лауреати Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича. – Черкаси: Вертикаль, 2009. – 58 с.*

ЛАЗУРЕНКО Валентин,
доктор історичних наук, професор,
професор Черкаського державного
технологічного університету

ОСВІТНЯ І КРАЄЗНАВЧА НИВА ВАСИЛЯ МЕЛЬНИЧЕНКА

Ім'я Василя Миколайовича Мельниченка – багаторічного голови Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, професора Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького добре відоме в сучасному українському краєзнавстві. У січні минулого року він відзначив свій 70-й день народження. Ця ювілейна дата стала доброю нагодою оглянути пройдений ним шлях, з вершини прожитих років оцінити зроблене цією непересічною особистістю, моїм старшим товаришем і добрим порадиником.

*Василь Миколайович
Мельниченко*

Передусім, констатуємо, що біографія В. М. Мельниченка, його науково-педагогічний та творчий шлях є надзвичайно динамічними і насиченими. Народився він 1 січня 1949 року у селі Мурзинці Звенигородського району Черкаської (тоді – Київської) області у родині Миколи Пилиповича і Катерини Михайлівни Мельниченків. Батько – фронтовик, війна для якого закінчилася у січні 1945 року на Сандомирському плацдармі, де він отримав тяжке поранення й усе життя прожив з ворожим осколком у грудях. Має солдатські нагороди – орден Слави і медаль «За відвагу». Все трудове життя працював у районній пресі, в тому числі 22 роки редактором районки у

Катеринополі. Мати працювала у «Сільгосптехніці». Сестра Галина працювала учителем української мови і літератури.

Дитинство і шкільні роки В. М. Мельниченка пройшли у Звенигородці. З дитячих років відзначався допитливістю і різнобічністю своїх уподобань. Навчаючись у школі, проявляв здібності у вивченні предметів гуманітарного циклу. У 1964 році став переможцем першої обласної олімпіади з географії і учасником республіканської у Києві. Це, напевне, й визначило подальший вибір професії – у 1966 році він вступив і у 1971 році закінчив географічний факультет Петропавловського (Казахстан) державного педагогічного інституту (нині – Північно-Казахстанський державний університет), а уже в зрілому віці здобув ще й фах політолога та викладача суспільних дисциплін.

Трудову діяльність розпочав на освітянській ниві у казахстанській «глибинці», працюючи учителем сільської школи у Кокчетавській області. Потім була солдатська служба у Приволзькому військовому окрузі [1, с. 11].

У 1973 році після звільнення у запас повернувся на рідну Черкащину і працював учителем Катеринопільської середньої школи № 1. Зарекомендував себе умілим педагогом та активним учасником громадського життя і вже наступного року молодь району обрала його секретарем райкому комсомолу, а згодом він – завідувач відділу обкому комсомолу, організатор багатьох молодіжних культурно-масових заходів. Зокрема, у 1977 році очолював першу закордонну поїздку танцювального ансамблю «Черкащанка» Черкаського педінституту до Німеччини (тоді – НДР), а наступного року з цим колективом брав участь у Всесоюзному фестивалі молоді у Кишеневі.

З 1978 року В. М. Мельниченко – на партійній роботі у Черкасах та Кам'янському районі. В коло службових обов'язків входили питання культури і освіти. Зокрема, брав участь у започаткуванні Всесоюзних, а згодом міжнародних літературно-мистецьких Шевченківських свят «В сім'ї вольній, новій», спорудженні та створенні експозицій обласного краєзнавчого музею та музею «Кобзаря» у Черкасах.

Значну увагу приділяв удосконаленню матеріально-технічної бази та забезпеченню кадрами закладів освіти і культури. Одночасно займався науковою роботою – брав участь у науково-практичних конференціях, публікувався у наукових збірниках. Упродовж 1991–1993 років працював у пресі та на телебаченні.

З серпня 1993 року В. М. Мельниченко працює в Черкаському педагогічному інституті (нині національному університеті імені Богдана Хмельницького), де пройшов усі щаблі науково-педагогічної роботи – асистент, аспірант, старший викладач, доцент, професор. Обравши тему економічних зв'язків між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII століття, у 1998 році успішно захистив кандидатську дисертацію в Інституті історії України НАН України.

За час роботи в університеті сповна розкрився педагогічний, науковий і творчий хист Василя Миколайовича, прийшли авторитет і визнання. Він зарекомендував себе умілим організатором, людиною конкретних дій і справ, а ще – високої працездатності. У 1997–1999 роках працював заступником

декана історичного факультету, у 2000–2010 роках був завідувачем кафедри історії України, а згодом – кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін [2, с. 7].

Колектив історико-філософського факультету у 2007 році обрав В. М. Мельниченка деканом, а у листопаді 2008 року – директором утвореного на базі факультету науково-навчального інституту історії і філософії. Очолюючи колектив (2007–2013 рр.), він спрямовував його зусилля на утвердження інституту як сучасного осередку освіти і науки. Разом з колегами йому вдалося багато зробити для удосконалення навчально-виховного процесу, розв'язання відповідальних завдань, які стояли перед колективом. За цей час поліпшився кадровий потенціал інституту, значно зміцнилася його навчально-матеріальна база, розпочалася підготовка магістрів зі спеціальностей «Архівознавство» та «Етнологія».

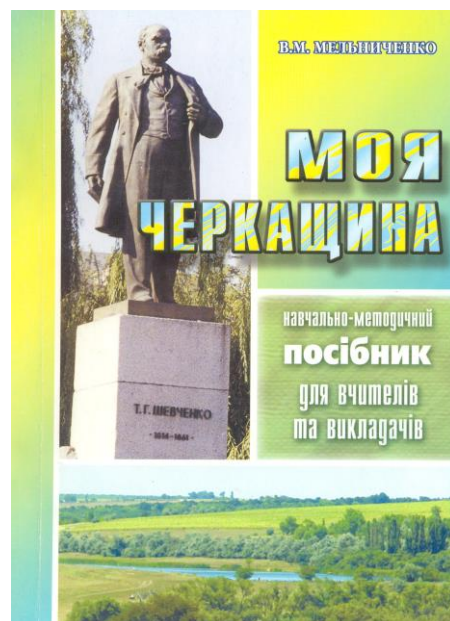
У 2011–2016 р. був членом Науково-методичної ради з питань освіти МОН України, у 2006–2014 рр. – спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальностей «Історія України» і «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. Був членом вченої ради університету (2007–2013), обирався головою конференції трудового колективу університету (2007–2009). Нині – член вченої ради навчально-наукового інституту історії і філософії.

Сотні випускників Черкаського національного університету пам'ятають свого наставника та згадують його тільки добрими словами. Слід додати, що серед навчально-методичних напрацювань В. М. Мельниченка – навчальні посібники «Історичне краєзнавство» [3], «Моя Черкащина. Історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності» [4], «Історична географія України» [5], «Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.» [6], низка навчально-методичних матеріалів для студентів-істориків та вчителів і учнів загальноосвітніх шкіл. Він – один із співавторів підручника «Основи краєзнавства» для вищих навчальних закладів України [7, с. 207–227].

Коло наукових інтересів – історична географія, економічна та регіональна історія. Ці, а також актуальні проблеми національно-патріотичного виховання, збереження історико-культурної спадщини та музейної справи висвітлюються у близько 300 наукових публікаціях В. М. Мельниченка.

Приділяє увагу роботі з молодими науковцями. Під його науковим керівництвом успішно захищено 5 дисертаційних досліджень кандидата історичних наук. Виступав офіційним опонентом понад 10 дисертаційних досліджень.

Тісно співпрацює з освітніми закладами

Василь Мельниченко виступає на пленарному засіданні Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції «Чигиринщина в історії України», присвяченій трагічним сторінкам української історії – Голодомору 1932 – 1933 рр., репресіям 30-х – 40-х рр. ХХ ст., голоду 1947 р. на Чигиринщині, яка відбулася 27 листопада 2008 р. у селі Суботів Чигиринського

окращини, зокрема з обласним центром роботи з обдарованими дітьми, де з 2000 року очолює науково-педагогічну діяльність історичного краєзнавства обласного інституту підвищення кваліфікації вчителів МАН України. Наукові роботи учнів шкіл області під його керівництвом неодноразово були нагороджені грамотами та дипломами з нагоди проведення Всеукраїнських конкурсів МАН України.

Впродовж тривалого часу виступав з лекціями для вчителів загальноосвітніх шкіл області обласному інституті післядипломної освіти педагогічних працівників, в містах і районах області.

Науково-педагогічну діяльність хоту органічно поєднує з громадською діяльністю.

Народившись у селі Шибалівці

Черкаському краї, Василь Мельниченко скрізь, де б не пролягали його життєві дороги, проявляв інтерес до минулого і сучасного своєї малої батьківщини, вболівав за збереження і примноження її історико-культурної спадщини.

В кінці 1980-х років він брав участь у відродженні краєзнавства на Черкащині і в Україні. І не випадково, що саме він у грудні 1989 року був одним із ініціаторів проведення установчої конференції Черкаського обласного краєзнавчого товариства, яке після утворення у 1990 році Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині Національна спілка краєзнавців України) стало її обласною організацією. Від установчої конференції 1989 року В. Мельниченко – член правління, з 1996 року заступник голови, а з 2001 року – голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

У 1996 році його обрано членом правління, а у 2012 році – членом Президії правління НСКУ. Він делегат II–VI з'їздів Спілки, бере активну участь у її роботі – проведенні всеукраїнських історико-краєзнавчих конференцій, підготовці краєзнавчих видань, щедро ділиться досвідом з колегами з регіонів України.

У 2006 році досвід Черкаської обласної організації було схвалено і рекомендовано регіональним організаціям. Очолюючи обласну організацію Національної спілки краєзнавців України, уміло спрямовує зусилля її осередків на розширення тематичних і хронологічних рамок досліджень історії і сучасності унікального історичного регіону України – Черкащини, утвердження краєзнавства як важливого засобу формування історичної свідомості і патріотизму, передусім молодого покоління громадян нашої держави [8, с. 8].

Значну увагу приділяє поширенню знань про історію рідного краю. За його ініціативи у 2003 році започатковано проведення обласних науково-краєзнавчих конференцій «Черкащина в контексті історії України» (яких відбулося уже дев'ять), у 2018 році – обласного краєзнавчого свята «Моя Черкащина» і просвітницько-краєзнавчого клубу з такою ж назвою в Черкасах.

Особливе місце у науковому і творчому доробку ювіляра посідають книги про рідний край. Серед них – «Черкащина – земля прадавня, щедра і свята» [9], «Шевченкіана Черкащини» [10], «Краєзнавство Черкащини: сторінки історії» [11], «Мандри Україною. Золота підкова Черкащини» (керівник авторського колективу) [12], «Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького» (упорядник) [13], краєзнавчий календар «Спадщина» [14], хронологічний довідник «Цей день в історії

Василь Мельниченко (на фото перший зліва) з краєзнавцями Черкащини на IV з'їзді Національної спілки краєзнавців України. 28 жовтня 2008 р. м. Київ. Український дім

Черкащини» [15]. Він співавтор книг «Шевченко і Черкаси» [16], «З Кобзарем у серці» [17], «Пам'ятки Черкас» [18], «Черкаському краєзнавчому – 80» [19], «50 пісенних літ» (про Черкаський академічний заслужений український народний хор) [20], член авторського колективу наукового видання «Енциклопедія українського козацтва» [21].

Серед різноманітних зацікавлень Василя Миколайовича виділяється, мабуть успадковане від батька добре володіння пером і схильність до редагування. Впродовж багатьох років дописував до районних, обласних, армійських та інших газет, а кількість статей і заміток складає не одну сотню. Постійно виступає на сторінках обласної преси, бере участь у тематичних передачах радіо і телебачення. Член Національної спілки журналістів України.

Василь Миколайович у 1993–2000 рр. редагував газету «Черкаський педагогічний» («Черкаський університет»), у 1997 році брав безпосередню

Голова Черкаської обласної організації НСКУ Василь Мельниченко із професором Валентином Лазуренком в колі друзів Героя України, патріарха краєзнавчого руху України, голови НСКУ Петра Тронька. м. Київ. 12.06.2009 р.

участь у заснуванні першого в університеті фахового видання «Вісник Черкаського університету» та впродовж семи років був його відповідальним секретарем, а нині – член редколегії серії «Історичні науки». Входить також до складу редколегій фахових видань «Український селянин» та «Гуржіївські читання», науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Черкаська область». Під його редакцією вийшло близько 30 наукових та науково-популярних видань.

Понад 20 років редагує науково-популярний журнал «Краєзнавство Черкащини» та збірники матеріалів історико-краєзнавчих конференцій «Черкащина в контексті історії України», в яких висвітлюються різні маловідомі аспекти регіональної історії, порушуються актуальні проблеми патріотичного виховання і формування національної свідомості громадян, збереження історико-культурної спадщини краю.

Упорядковує численні збірники статей та документів. Зокрема, В. М. Мельниченко брав участь в упорядкуванні книги «Україна Тараса Шевченка [22], збірників «Краєзнавча Шевченкіана України» [23], «Не підлягає забуттю» [24], «Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр.» [25], «Украдене дитинство» [26], «Краєзнавці Черкащини» [27], «Наймолодша в Україні» [28].

У своїх насичених освітянських буднях і повсякденних турботах В. М. Мельниченко знаходить час і для активної роботи в консультативно-дорадчих органах облдержадміністрації – був головою ради з питань культури і духовності при облдержадміністрації (2005–2010 рр.), брав участь у розробці Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2006–2009 рр. та Стратегії регіонального розвитку Черкаської області на період до 2020 року, очолював конкурсну комісію з присудження обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича. Нині – він член ради з питань культури, експертної ради з питань книговидавництва, комісії з персональних стипендій працівникам культури і мистецтва, оргкомітету з відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

Визнанням заслуг професора В. М. Мельниченка стало присвоєння йому почесного звання «Заслужений працівник культури України», нагородження медаллю «25 років незалежності України», Почесною грамотою Кабінету Міністрів України, Почесними грамотами Міністерства освіти і науки та Міністерства культури України, Черкаської обласної державної адміністрації, Черкаської обласної ради, Національної спілки краєзнавців України, медаллю Українського фонду культури «За вірність заповітам Кобзаря». Лауреат Всеукраїнської краєзнавчої премії імені Дмитра Яворницького та обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича. Нагороджений знаками «Відмінник освіти України», «За особливі заслуги перед Черкащиною», «60 років Черкаській області», «Гордість Черкащини». Почесний краєзнавець України.

Ось такі головні, позначені конкретними результатами і добрими справами, віхи життя ювіляра. Усе досягнуте ним – віддзеркалення його

головних рис – професіоналізму, активної життєвої позиції, порядності та самовідданої праці на благо людей.

Приємно констатувати, що В. М. Мельниченко разом зі своїми колегами-освітянами і соратниками-краєзнавцями у грудні 2019 року відзначив 30-річчя обласної організації НСКУ сповненим оптимізмом і творчого натхнення, в повсякденних турботах і невтомній праці на освітній та краєзнавчій ниві.

Як завжди, йому сьогодні притаманні товариськість, невимушеність у спілкуванні з людьми, чесне і сумлінне ставлення до своїх обов'язків, вміння доводити розпочату справу до кінця.

-
1. Реєнт О. П. *Життєвий, науково-педагогічний та творчий шлях В. М. Мельниченка // Мельниченко Василь Миколайович: кандидат історичних наук, професор: бібліогр. показч. Вип. 27 / уклад. Л. І. Синявська: авт. вступ. ст. О. П. Реєнт. – Черкаси: Вертикаль, 2019. – 76 с.*
  2. Голиш Г. М. *Краєзнавство – доля // Освіта. – 19–26 грудня. – 2018.*
  3. Мельниченко В. М. *Історичне краєзнавство: посіб. для студентів історичного факультету. – Черкаси: вид. від. ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2002. – 129 с.*
  4. Мельниченко В. М. *Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навч.-метод. посіб. для вчителів та викладачів навчальних закладів усіх типів. – Черкаси: Вертикаль, 2006. – 232 с.*
  5. Мельниченко В. М. *Історична географія України. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2012. – 224 с. (рекомендований МОН України).*
  6. Мельниченко В. М. *Черкащина в добу Української революції 1917–1921 рр.: навчальний посібник. – Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С. Г. 2016. – 200 с.*
  7. Мельниченко В. М., Удод О. А., *Краєзнавча діяльність установ науки, освіти і культури // Основи краєзнавства: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. чл.-кор. НАНУ О. П. Реєнта. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 207–227.*
  8. Лазуренко В. М. *Ювілейна Черкащина Василя Мельниченка / В. М. Лазуренко // Черкаський край. – 2 січня. – 2019.*
  9. Мельниченко В. М. *Черкащина – земля прадавня, щедра і свята / В. М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2018. – 168 с. : іл.*
  10. Мельниченко В. М. *Шевченкіана Черкащини. – Черкаси: Брама-Україна, 2013. – 208 с.*
  11. Мельниченко В. М. *Краєзнавство Черкащини: сторінки історії. – Черкаси: Вертикаль, 2010. – 192 с.*
  12. *Мандри Україною. Золота підкова Черкащини: путівник / В. Мельниченко (кер. авт. кол.), О. Самков, Н. Поліщук, М. Степанов. – К.: Комунікаційна агенція «Варто», 2007. – 231 с.*
  13. *Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького / упоряд. В. М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2016. – 184 с.*
  14. Мельниченко В. М. *Спадщина: історико-краєзнавчий український календар на 2004 рік. – Київ; Черкаси: Новий друк-Монограф, 2003. – 383 с.*
  15. *Цей день в історії Черкащини: хронолог. довід. / авт.-упоряд. В. М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2017. – 48 с.*
  16. *Шевченко і Черкаси: Історико-документальний нарис / В. М. Мельниченко,*

- П. П. Соса. – Черкаси: Брама, 1999. – 96 с.
17. З Кобзарем у серці / В. М. Мельниченко, О. М. Шарапа. – Черкаси: Брама-Україна, 2013. – 206 с.
18. Пам'ятки Черкас / В. М. Мельниченко, Г. І. Березняк, П. П. Соса. – Черкаси: Сіяч, 1998. – 112 с.
19. Черкаському краєзнавчому – 80: Історико-документальний нарис про Черкаський обласний краєзнавчий музей / П. П. Соса, В. М. Мельниченко. – Черкаси: Сіяч, 1998. – 68 с.
20. 50 пісенних літ: художньо-документальний історичний нарис до 50-річчя лауреата Національної премії імені Т. Г. Шевченка Черкаського академічного заслуженого українського народного хору / В. М. Мельниченко, С. Л. Носань. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 56 с.
21. Українське козацтво: мала енциклопедія/ редкол.: (голова) Ф. Г. Турченко. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 567 с.
22. Україна Тараса Шевченка: іст.-краєзнав. нариси / упоряд. Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко; передм. О. П. Реєнта, Л. М. Новохатька. – Харків, Фоліо, 2014. – С. 11–68.
23. Краєзнавча Шевченкіана України. Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. / за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд. В. М. Мельниченко. – К., 2014. – 365 с.
24. Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): зб. наук. ст., док., матеріалів та спогадів / керівник проекту О. А. Воронкіна, упоряд.: В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. – Черкаси: Вертикаль, 2013. – 366 с.
25. Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921 рр. : зб. док. і матеріалів / упоряд.: Т. А. Клименко, С. В. Корновенко, В. М. Мельниченко, Ю. Г. Пасічна. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. – 180 с.
26. Украдене дитинство: діти і підлітки у роки Другої світової війни: збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, Т. А. Клименко, В. М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, видавець С. Г. Кандич, 2015. – 192 с.
27. Краєзнавці Черкащини: біобібліогр. довід. / ред. і авт.-упоряд. В. М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 2016. – 220 с.
28. Мельниченко В. М., Чабан А. Ю. Наймолодша в Україні. Черкаській області – 60 років: етапи розвитку, люди і події. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2013. – 256 с.

СИЧ Денис,
студент I курсу спеціальності «Філософія»
(освітня програма «політична філософія»)
Черкаського державного технологічного університету

ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ ВЕТРОВ –
ПАТРІОТ, НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК ЧЕРКАЩИНИ
(до 65-річчя від дня народження почесного краєзнавця України)

Розглядаю старі світлини, газети, документи з великого домашнього архіву жителя м. Кам'янка Ветрова Олександра Васильовича. Марна справа – знайти у нашому місті таку яскраву індивідуальність-особистість, яка б могла позмагатися з ним у неординарності, насиченості біографії особистою участю у такій масі значущих для нашого міста, району, області і в цілому для України подій, а головне, яка б залишала по собі, кожною своєю суспільно-значимою справою – такі помітні глибокі борозни і сліди на рідній землі.

Зібранню його домашньої унікальної бібліотеки може позаздрити не один краєзнавчий музей. Тут зібрані двома поколіннями людей (батьком і сином) багато унікальних і рідкісних видань, артефактів, яких не знайдеш у жодній бібліотеці. Недарма О. В. Ветрова називають «ходячою енциклопедією».

Він завжди першим був там, куди його кликав неспокійний час, суперечлива епоха. Одним із перших ступив на тернистий шлях виборювання Волі і Незалежності України в Кам'янці та Черкаській області. Став відомою особистістю на Черкащині, досягнув значних успіхів у різних сферах діяльності і не зупиняється на досягнутому, продовжує цей поступ і сьогодні, дарма що знаходиться вже на заслуженому відпочинку.

Народився О. В. Ветров 30 червня 1955 р. у м. Кам'янка. Дитинство проходило в старому, ще дореволюційному будинку. У кінці городу в

Олександр Ветров. 2018 р.

малиннику ховалися знайомі з дитинства заспані світанки. За густим малинником ховалася хатина бабусі відомого поета-письменника Віталія Коротича. На тупиковій вулиці в'юнилися калачикові росянисті стежки до сусідських хвірток, а в кінці її за тином, розміщалися зліва – довгі криті рундуки, а справа – далі вглиб, торгові ряди колгоспного базару. Спереду хати, поза тином, стояла Миколаївська церква, а позаду залізниці – густа, широка

посадка, за якою стелився сивий степ. Усе церковне життя проходило на його очах, у свята спостерігав ходи навколо церкви з хоругвами і молебнями.

Колись у цій хаті мешкав судовий пристав П. Пономаренко. Це саме він, 9 березня 1917 р., на першій багатолюдній політичній маніфестації-мітингу на базарній площі на підтримку Української Центральної Ради виголосив промову щирою українською мовою і вперше в Кам'янці закликав до створення незалежної Української держави [32].

Кожна оселя, як і кожна людина має своє енергетику, свою ауру. Відомо, що саме помешкання мають здатність убирати в себе енергетику колишніх господарів. Тож і не дивно, що ця енергетика від колишнього господаря українського патріота-революціонера якимось дивним чином через декілька десятиліть передалася новонародженому новому мешканцю цього будинку, з якого ця ж енергія виплекала нового борця-патріота України.

З раннього дитинства Олександр Ветров був гіперактивною і допитливою дитиною, і справді, енергія з нього так і рвалася назовні. Про таких кажуть «Де не посій, там і вродить». З душевною добротою згадує він слова своєї першої вчительки в Кам'янській середній школі №1 ім. О. С. Пушкіна Віри Олексіївни Анісімової, у якої іноді спересердя, спохвату, вихоплювалася її коронна фраза, через його частенькі дитячі витівки і різні фортелі: «Дав Бог, та й кинув!». І це було якось так по особливому затишно й викликало посмішку. Тож і запам'яталися ті незлостиві, скоріше душевні слова вітряному малолітньому «порушнику шкільного спокою» на все життя.

Та незважаючи на пустоці, усе ж суспільно-корисна діяльність переважала, тож його активна життєва енергія вирувала стихійно і проявлялася в найрізноманітніших проявах.

Багато часу після закінчення уроків у школі він проводив із книгами, так як мама його Ніна Ананієвна працювала завідуючою насінневою лабораторією, яка знаходилася неподалік від дитячої бібліотеки, тож до закінчення її робочого дня він проводив у читальному залі увесь свій вільний час і перечитав усе, що можна було там перечитати. А по суботах у тому ж залі крутили діафільми для дітлахів. Теплі і добрі спогади залишилися про бібліотекарів Шелестовську Надію Федорівну, Гайдай Ганну Дмитрівну, Орлик Лідію Кирилівну, Беркіну (Васильченко) Олександрю Георгіївну та ін.

Розповідав, що в дитинстві мама подарувала йому «Кобзар» Т. Шевченка, такий невеликий компактний томик, який завжди лежав удома на учнівському столику А потім на дні народження та і просто так купляла дитячі книги з творами Т. Шевченка, які зберігає у себе ще й досі як мамині дарунки. А той, найперший, жовтенький невеликий томик «Кобзаря» як лежав, так і залишився лежати у нього на столі, тільки тепер уже на робочому дорослому-письменницькому – як талісман далекого дитинства і пам'ять про маму.

Природа обдарувала його, ще й чудовими вокальними даними, тож, за спогадами ровесників, учителів і його самого, був завжди в школі і в Будинку піонерів – солістом. А в Грушківському піонертаборі «Зміна» залучався для сольного виконання популярної пісні «Песня остается с

человеком» у перший естрадний самодіяльний оркестр (саксафон, гітара, контрабас, ударні) студентів-практикантів із Черкаського педінституту [2].

З третього класу пішов до Кам'янської музичної школи вчитися гри на баяні, бо мав не тільки добрі природжені вокальні здібності, а й відмінний музичний слух.

Уроджені лідерські задатки почали проявлятися вже з менших класів середньої школи. Він завжди був першим застрільником й ініціатором багатьох класних і шкільних добрих справ, чи то збір металолому і макулатури, чи то тимурівська допомога стареньким та інше. Уже в цьому віці про нього з вдячністю писали в районній газеті 7 вересня 1967 р.: «Через поганий стан здоров'я я не працюю уже майже рік. Так склалися обставини, що і по господарству нікому допомагати. І ось до мене завітали тимурівці з Кам'янської середньої школи №1 О. Ветров, П. Суленко, В. Харченко, Л. Саранча, Т. Суленко і В. Саранча. Вони допомагають мити підлогу, носити воду, виконують й інші господарські роботи. Сердечно вдячна нашим тимурівцям. Радісно, що в нас росте така гідна зміна. Т. Рибалка, жителька вулиці Ватутіна м. Кам'янки» [23]. А зміна справді виростала чудова!

Привчатися до краєзнавства О. В. Ветров почав іще з шостого класу середньої школи. Як командир загону слідопитів-пошуковців він листувався з колишніми партизанами і рідними воїнів, які воювали в нашому краї і вже в 6 класі почав дописувати до районної газети «Трудова слава»: «Наш клас – загін слідопитів-пошуковців. Ми збираємо матеріали про партизанський рух на території нашого району... Особливо нас зацікавила діяльність загону П. А. Дубового. Цей загін базувався в Холодному Яру. ...Ми поповнюємо свою піонерську кімнату цінними матеріалами, фотографіями. О. Ветров, учень 6-А класу Кам'янської середньої школи №1» [3].

Орієнтовно десь із 7 класу – постійно був учасником щорічних шкільних районних олімпіад: як солістом, так і в вокальному тріо: Людмила Стрижак, Олександр Ветров, Людмила Соколова, про що свідчать світлини з домашнього шкільного фотоальбому [25].

Його колишня однокласниця, самобутня поетеса з Черкас, Юлія Ключовак (Яблуновська) згадує про нього: «Добре пам'ятаю Сашу в дитсадку і в шкільні роки! Він завжди був душею класу, першим заводієм, добре вчився, гарно співав, мав неперевершене почуття гумору ... Хоча окремі вчителі його вважали хуліганом, я завжди вірила і знала – з Ветрова буде толк!!! [10].

Згадує Петро Суленко (м. Чернівці), колишній гітарист і співак вокально-інструментального ансамблю Кам'янського РБК «На хвилях Тясмину», однокласник і колишній сусід Олександра Ветрова: «У нас не було музичних інструментів удома ні в кого. А в однокласника Васі Пивоварова батько працював головою Райпотребсоюзу, а мама продавцем у магазині Бондаря (на Бухенвальді), тож батько купив йому класну велику гітару (тоді був дефіцит). Ми з Сашею Ветровим ходили до нього потримати її в руках і побринчати. Перемалювали деко і струни на картонки і вдома навчалися акордам по малюнку (методом «тику»). А до Васі ходили «затверджувати навички» вже на справжньому інструменті. Так ми згодом і поставали

гітаристами з Сашею Ветровим. А от сам Вася Пивоваров так і не став гітаристом, зате, через багато років, став директором крутого ліцею у Черкасах!» [26].

Колишні однокласники і ровесники згадують, що у школі Олександра завжди запрошували на шкільні вечори та змагання Клубу веселих і кмітливих учні старших класів, де він виступав із своїми популярними музичними номерами. Співав під баян або гітару власні авторські пісні та інші «хіти», які були в той час на слуху в молоді. Ще тоді його, школяра, запросив солістом у дорослий великий естрадний оркестр духових інструментів м. Кам'янки його керівник, учитель музичної школи Микола Василенко, а згодом і директор музичної школи заслужений працівник культури України Валерій Іванович Волков – у симфонічний оркестр.

Ну і, звичайно, найбільше пам'ятають Олександра Ветрова люди його покоління у Кам'янці і не тільки – як одного з найвідоміших місцевих бардів. Тоді, коли ще не було телевізорів і інтернету, молодь проводила своє дозвілля на вулицях. Існувала своя вулична культура. Авторська пісня, або бардівська музика – пісенний жанр, що виник у середині ХХ століття в різних країнах. Його відмінними рисами було поєднання в одній особі автора музики, тексту і виконавця, гітарний супровід, пріоритет значимості тексту перед музикою [17].

Згадує колишній однокласник О. В. Ветрова Леонід Шевченко (м. Сміла): «Ми з Олександром, як і багато хлопців з інших шкіл у Кам'янці, займалися радіолюбительством, обмінювалися радіодеталлями, збирали детекторні приймачі, усіякі електронні пристрої, підсилювачі, передатчики і займалися, як це тоді називалося – «радіохуліганством» (була така тоді молодіжна своєрідна «субкультура» розваг). Виходили в радіоефір на саморобних електронних пристроях, перемовлялися, крутили популярну молодіжну музику, молодь на пляжах і на вулицях на «Сельгах», «Спідолах» та інших переносних портативних радіоприймачах слухала, а міліція пеленгувала і їздила таких «радіохуліганів» виловлювала і забирала апаратуру, а ми її «клепали» знову».

Хлопці кам'янські записували на бабінні магнітофони пісні Володимира Висоцького та власні пісні у виконанні Олександра Ветрова. Він ще їх співав з хрипотцею «під Висоцького». Ідеш увечері містечком, а хтось попереду з магнітофоном і звучать ті записи Ветрова. А дівчата, що мимо проходять, між собою перемовляються: «Висоцький співає!». Ураховуючи якість тодішніх магнітофонів і майстерність виконання пісень «під Висоцького» кумиром тодішньої молоді Олександром Ветровим, розібратися хто співає, той чи інший, справді, непосвяченим у ці тонкощі було важко» [31].

Ще займалися активно спортом. Грали в волейбол, гандбол, баскетбол, футбол, стріляли з пневматичних гвинтівок у шкільному тиру, що знаходився обабіч великого шкільного парку, а взимку бігали кроси навколо шкільного саду і парку на лижах. З душевною теплотою відзивається Олександр Васильович про вчителів фізвиховання, наставників – Павла Васильовича

Перемишленка та його дружину, вчителя початкової військової підготовки Василя Семеновича Грицевського та ін.

Олександр Ветров згадує: «Особливо інтенсивно і на професійній основі почали активно розвиватися ці види спорту в середній школі №1 та й в цілому у Кам'янському районі з приходом у школу молодого педагога Олексія Михайловича Стасюка. Уже починаючи з 8-9 класів у нас проводилися регулярні інтенсивні тренування після уроків на шкільній спортивній площадці. Він залучив мене і ще декілька кращих гравців до збірних команд району по баскетболу, гандболу, по лижних гонках, кульовій стрільбі, і ми успішно, разом з хлопцями з школи №2 Євтушенком Володимиром, Олексенком Миколою, Бородаєм Іваном та іншими захищали честь району на обласних змаганнях із різних видів спорту. О. М. Стасюк ще став тренером юнацької футбольної команди «Тясмин». Мені врізалося в пам'ять, як він проводив тренування на стадіоні «Авангард». Ставив мене у ворота спиною до поля, бив з усієї сили пенальті, а я як воротар повинен був устигнути на звук розвернутися і відбити м'яч! Так тренував воротарську реакцію. У нього все було по-професійному. Особливо мені подобалися його баскетбольні тренування!

Ще пам'ятаю учителя школи №3 Олександра Бідного: він залучав мене на обласні змагання по спортивному орієнтуванні на місцевості в Черкаси, а взимку на лижах».

Ще зі школи проявлялися здібності О. В. Ветрова до літературної і письменницької діяльності. У старших класах писав чудові твори на вільну тему. Розповідав, що любов до цього прищепила ще з перших класів, учителька української мови і літератури Катерина Антонівна Сугак, яка завжди ставила ці його твори з української літератури в приклад іншим учням у класі і школі [2].

А з поживклої від часу довідки з логотипом редакції районної газети «Трудова слава», датованої 6 березня 1974 р. і підписаної редактором Ю. Новосадом, довідуємося, що Ветров Олександр, ще навчаючись у Кам'янській середній школі №1: «...був активним юнкором районної газети «Трудова слава». Закінчив двохрічну школу юних кореспондентів, де старанно виконував усі завдання й зарекомендував себе активним помічником редакції, проявивши справжній інтерес до журналістської роботи» [22].

У 1972 р. отримавши атестат за середню освіту та склавши вступні іспити, став курсантом Троїцького авіатехнічного училища цивільної авіації. Саме тут уперше в своєму житті (але не востаннє) Олександр Ветров отримав можливість відчутти залізну хватку кадебістів. Треба ж було такому трапитися, що якийсь сексот «вислужився»: понишпорив у його тумбочці і знайшов три товсті загальні зошити. У них були переписані пісні Володимира Висоцького (який на той час був заборонений), та інших поетів-дисидентів і власні вірші й пісні О. Ветрова. Усе це було передано в політвідділ авіаучилища. Розбірки не забарилися: в політвідділі замполіт училища і з ним чоловік у цивільному швидко приклеїли ярлик –

«антирадянський елемент». Тож романтична професія підкорювача неба для Олександра на цьому й завершилася. Треба було терміново спустатися на землю і, обравши найм'якший у тих обставинах варіант, написавши заяву за власним бажанням, поскоріше поспішати на батьківщину подалі від «караючого меча революції». У Кам'янці влаштувався учнем токаря в цех №4 місцевого машбуду, а невдовзі був призваний на службу в армію.

Там проходив службу в ракетних військах, задніх не пас. Вів стінну газету, дописував замітки і вірші до окружної армійської газети. У ракетній бригаді, яка розташовувалася у Новоград-Волинську, написав пісню-гімн батареї управління ракетного дивізіону. Як автор пісні і батарейний заспівувач, на бригадному огляді частин отримав нагородного годинника від командування бригади. Також продовжував зайняття спортом, їздив на армійські змагання з баскетболу [2].

Гідно виконував свій військовий обов'язок, про що читаємо в листі-подяці від Міністра оборони СРСР Маршала Радянського Союзу Гречко, якою за активні і старанні дії, ревне виконання військового обов'язку на військових навчаннях він відзначив Ветрова Олександра Васильовича в березні 1975 р. [1].

В армійських характеристиках командири відмічали, що молодший сержант Ветров – «приймає активну участь у художній самодіяльності, прекрасний спортсмен», «значкіст ВСК, має 2-й спортивний розряд» [11].

Прийшовши з армії, він влаштувався на Кам'янський машинобудівний завод слюсарем-складальником цеху №5 і зразу ж розгорнув там активну громадську діяльність.

У характеристиках із заводу відмічається, що він: «активно приймає участь у громадському житті цеху і заводу. Є одним з ентузіастів-організаторів заводського вокально-інструментального ансамблю «Ентузіасти», який брав участь в концертах, вечерах відпочинку молоді, на фестивалях. Володіє грою на декількох інструментах і чудовим голосом, є душею цього невеликого музичного колективу. Маючи музичну освіту – сам пише пісні, багато з яких виконуються ансамблем.

А ще він член редколегії «Комсомольського прожектора», прекрасний спортсмен, бере участь у багатьох спортивних заходах, зайняв друге місце з плавання в 21-й загальнозаводській спартакіаді. Неодноразово захищав честь заводу на районних і обласних змаганнях» [12].

З 1978 по 1981 рр. Олександр Ветров знаходився у закордонному відрядженні в Німеччині. Там його невгамовну енергію використали вже на повну професійну потужність. Він брав участь у спортивних змаганнях, спартакіадах, у тому числі і з німецькими командами. А найширше його талант використали, запросивши солістом у вокально-інструментальний ансамбль «Спектр», з яким він об'їздив багато військових частин, виступав на багатьох великих сценах Будинків офіцерів Групи Радянських військ у Німеччині [2].

За цей час отримав цілий ряд подяк, Почесних грамот від командування в/ч п/п 34112, за творчі успіхи і активну участь у художній самодіяльності, а

також за умілі дії на тактико-спеціальних бойових навчаннях частини, про що внесено записи у його трудову книжку. Також маються записи про виплату грошових премій за подання і впровадження раціоналізаторських пропозицій [27].

Там же, як «борець за правду», став одним із організаторів і учасником першого в Групі Радянських Військ в Німеччині страйку проти узурпаторських дій замполіта-самодура у військовій частині і вже вдруге в своєму житті мав «щастя» спілкування з кадебістами з Особливого відділу в статусі «неблагонадійного».

Повернувшись через три роки з Німеччини на батьківщину, працював на будівництві об'єктів Смілянського радіозаводу, потім будував перший кооперативний п'ятиповерховий будинок у Кам'янці, а опісля працював тривалий час в організаціях системи Кіровського промислово-геологічного об'єднання Міністерства геології СРСР: слюсарем-сантехніком, бетонярем, оператором РБВ.

У ті часи геологія, була такою собі тихою осібною заводдю, одірваною від громадського життя району. А О. Ветрову своєю енергійністю і діяльним ентузіазмом удалося розворушити той архаїчний спокій. Він і тут активно почав налагоджувати громадське життя.

У 1982 р. вступив заочно до Новочеркаського геолого-розвідувального технікуму. Молодь обрала його членом комітету комсомолу, потім заступником секретаря і врешті у 1984 р. – секретарем комітету комсомолу однієї з найбільших у районі організацій. За цей час він організував комсомольський оперативний загін, вокально-інструментальний ансамбль, став членом райкому комсомолу, організував різні спортивні і культурно-масові заходи, організував футбольну команду «Геолог», яка через рік стала однією з найсильніших команд у Кам'янському районі і сам був начальником команди та її тренером.

Секретарь комітету комсомолу такої великої організації, по тодішнім міркам, мав бути обов'язково кандидатом у члени партії. І парторг геології М. Ю. Тамко швидко цю справу уладнав. Так О. В. Ветров, в силу обставин, став кандидатом в члени партії. А у 1985 р. його прийняли в партію. За активність, принциповість, загострене почуття справедливості – його, молодого хлопця, обирають заступником секретаря парторганізації підприємства, пізніше – головою комітету народного контролю.

У 1985 р. закінчує з червоним дипломом технікум і вступає до Черкаського філіалу Київського інженерно-будівельного інституту (майбутній ЧДТУ), де його призначили старостою групи.

Навесні 1986 р. вибухнув блок Чорнобильської атомної станції. Багатьох кам'янчан забрали на ліквідацію тієї катастрофи. А частину, у тому числі і його, через невеликий проміжок часу призвали на військову перепідготовку і послали в тридцятикілометрову Чорнобильську зону під виглядом навчань, для оточення і охорони зони. Коли вже пізніше питали у воєнкома Валерія Височина, а чому ж ніде не записали в документах нікому з цієї команди призваних про перебування у Чорнобильській зоні, він відповідав, що такі

тоді накази і вказівки були, а тих, хто там був, уже більше ніколи і нікуди на військові навчальні збори призивати не будуть. І справді, уже нікуди і ніколи більше не призивали, тільки як пам'ять про те залишилися на все життя болі у колінах і суглобах.

Та активне життя продовжувалося. 21 лютого 1987 р. Олександр Ветров отримує грамоту райкому комсомолу за участь у районному конкурсі «А нумо, хлопці».

7 вересня 1987 р. його призначають майстром полігону залізобетонних конструкцій, а 10 листопада 1987 р. – старшим інженером-технологом цеху залізобетонних конструкцій – керівником робіт.

Підійшла весна 1989 р. Червоний кафтан соціалістичного табору вже тріщав по всіх швах. Сині кадебістські погони на ньому багатьох передових людей того часу вже не здатні були паралізувати страхом. Командно-адміністративна система економіки остаточно вичерпала свої обмежені можливості. Огидний потворний дракон був смертельно хворий, і його пазурі розслаблювалися. З'явилася демократична платформа в компартії. У державі починали з'являтися паростки демократичних зрушень. Почалася перебудова.

У Черкаському філіалі Київського інженерно-будівельного інституту (нині ЧДТУ), куди їздив на сесії Олександр Ветров у нього були викладачами і читали лекції організатори Народного руху України за перебудову на Черкащині – Віталій Вахній і професор Станіслав Губар. Там, на різних зібраннях, коли бував у Черкасах, уперше побачив і познайомився з організаторами Черкаського Руху Михайлом Вакуленком, Людмилою Тараненко, Анатолієм Лупиносом та іншими. Читав йому лекції і Михайло Сирота, який стане відомим дещо пізніше, і якого назвуть потім «батьком Української Конституції». Усе йшло, як у тій говірці: «З ким поведешся, того й наберешся».

У 1989 р., будучи обраним від свого підприємства делегатом на 27-му Кам'янську районну партійну конференцію, Олександр Ветров виступив там і перший в районі піддав гострій критиці стиль і методи керівництва райкому Компартії, викрив ряд недоліків і зловживань декого з партноменклатури. Для того часу – це було вибухом бомби! Після чого почалися погрози і проблеми по місцю роботи. Такий був тоді непростий час...

Олександр веде активне громадське життя. Як активний учасник організованого при районному Будинку Культури хорі «Яворина» (хорист і сольний виконавець пісень) їздив виступати по селах району, у Черкаси, а також у складі хору – у творчу поїздку по країнах Прибалтики (Латвія, Естонія, Литва).

У державі почали проростати слабкі паростки кооперативного руху. Почали з'являтися перші кооперативи. Олександр Ветров з однодумцями задумали створити в районі свій будівельний кооператив і бути незалежними ні від кого – працювати на себе і свою сім'ю, а не на чужого дядю. І вже з 1 березня 1989 р. він став одним із організаторів-засновників будівельного кооперативу «Скіф», у якому працював майстром дільниці. Але районне

начальство, комуно-адміністративний апарат і значна кількість тодішніх керівників усіляко противилося суспільно-економічним змінам у державі й ставило палки в колеса ентузіастам змін і життя та їх новим починанням, тому що в кооперативи з місцевих підприємств йшли кращі з кращих виробників – професіонали своєї справи.

Зіткнувшись із перепонами, які чинили компартійні районні чиновники, Олександр Ветров вимушений був разом із колегами новоствореного кооперативу Олександром Зайцевим, Анатолієм Тараном, Миколою Ковтуном, Петром Тищенком та багатьма іншими перейти працювати в сусідній Олександрівський район Кіровоградської області.

Але не полишав активної участі у молодіжному громадському житті свого району. 11 лютого 1990 р. Олександр Ветров займає друге місце у районному конкурсі патріотичної пісні, присвяченому 45-й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні і нагороджується Дипломом II ступеня [2].

24 березня 1990 р. нагороджується Грамотою Кіровського ПГО за активну участь у самодіяльності й за участь в республіканському огляді художньої самодіяльності в Києві (сольний виступ під гітару) (по проханню колишніх колег з геології) [7].

У березні 1990 р. уперше відбувалися вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі, у тому числі й вибори голови міської ради. Олександр Ветров організував підпільну групу «За перебудову», друкував на друкарській машинці саморобні опозиційні листівки і вночі (десь під ранок) разом з Анатолієм Тараном розклеювали їх в місцях найбільшого скупчення людності – на базарі, у центрі міста, на вокзалі і т.д. Листівки підписували «Група «За перебудову»». Це створило «зубну біль» для кадебістів і міліції, та «винні порушники спокою» так і не були знайдені.

Згадував один із організаторів Руху в Кам'янці Ігор Моца: «бачив, що з'явилися в Кам'янці в людних місцях ще якісь листівки теж з гумористичними віршами. Уже пізніше дізнався, що то Олександр Ветров з Анатолієм Тараном ночами їх розклеювали».

Після закінчення виборів Ветров Олександр Васильович, став одним із засновників у Кам'янці першого осередку Народного Руху України за перебудову і поширювачем тут національної української символіки, опозиційних листівок і газет.

Кам'янський міський осередок народного руху України був створений 22 березня 1990 р. на зібранні у невеличкій кімнатці фотолабораторії районного будинку культури у складі: Олександра Нестерчука, Ігоря Моци, Олександра Ветрова. Із спогадів Ігоря Моци: «На квітень 1990 р. в області була запланована 2-га конференція. За два тижні до неї в березні 1990 р. у Кам'янці в районному будинку культури (РБК) на другому поверсі в невеличкій фотолабораторії зібралися: Ігор Моца, Олександр Ветров, Олександр Нестерчук і офіційно створили Кам'янський міський осередок Народного руху України.

Потім у квітні 1990 р. ми поїхали (Моца, Ветров, Нестерчук) на 2-гу конференцію у Черкаси (делегати). Під'їхав туди і Микола Скородід з

Михайлівки (десь почув про цей захід) (не делегат). ... Там на конференції обрали 5 співголів Черкаської обласної організації: Губаря, Людмилу Тараненко, Лупоніса, і ще когось двох не пам'ятаю».

А 20 червня 1990 р., після зборів на міському стадіоні м. Кам'янки було подано заяву до краєвої організації Народного руху в місто Канів, в якій Кам'янська району організація Народного руху за перебудову просила її зареєструвати. Цю заяву подали: координатор Ради організації Нестерчук Олександр Васильович, уповноважений Кам'янського міського осередку Ветров Олександр Васильович, секретар Ради Моца Ігор Миколайович [15].

Опозиційну пресу привозили з Черкас, Канева, Києва, з різних мітингів і акцій і розповсюджували її серед населення міста і району. Провели ряд агітаційних акцій. За цим всім прискіпливо спостерігали працівники райкому партії і міліція, КДБ, а їх працівники постійно відслідковували всі дії декількох перших рухівців. Перші опозиціонери в очах влади і органів, та й багатьох обивателів були ледь не «ворогами народу» і «рухівцями-бандерівцями».

Працював у кооперативі, уже в Кам'янському районі. Побудували з нуля новий магазин в с. Лузанівці в центрі села, двоповерхову майстерню для сільськогосподарської техніки в колгоспі с. Баландине, п'ятиповерховий житловий будинок у районі міжколгопбуду (над станцією техобслуговування) та інші об'єкти. Впровадив у виробництво 3 раціоналізаторські пропозиції [20].

У 1991 р. Олександр Ветров закінчив Київський політехнічний інститут, а з 1992 р. його запросив до себе на роботу в організацію начальник шляхово-будівельної міжгосподарської пересувної колони Тірон Володимир Іванович. Потрібен був знаючий інженер-будівельник – спеціаліст, щоб підвести всі комунікації і завершити будівництво чотириповерхового відомчого житлового будинку за базаром. З поставленим завданням О. В. Ветров справився і довів будівництво під ключ, тобто під заселення мешканцями.

Потому, ранньої весни на голому місці організував і створив цех залізобетонних виробів на базі ШДМПК, де почав виробництво колодязних кілець, керамзито-бетонних блоків, та інших будівельних матеріалів для житлового будівництва, створив потужний розчино-бетонний вузол. Продукція новоствореного цеху користувалася широким попитом у міського та сільського населення, навіть з інших сусідніх районів.

Коли в районі в результаті виборів обрали головою районної ради Михайла Васильовича Татарінова, той якось заїхав на виробництво і у грудні 1994 р. запросив Ветрова Олександра Васильовича на роботу в організаційний відділ райвиконкому, де він і почав працювати, відаючи там, а потім і в райдержадміністрації, питаннями координації дій з правоохоронними органами, оборонно-мобілізаційної роботи, таємним діловодством. Був обраний колективом – головою профспілки райдержадміністрації і сільських рад Кам'янського району.

По роботі своїй мав доступ до таємної архівної документації, по реабілітації жертв політичних репресій та інших закритих тем, багато їздив по району, зустрічався з багатьма людьми, спілкувався на різні теми, записував їх спогади, розповіді, тобто продовжував збирання краєзнавчих матеріалів і вивченням історії рідного краю, чим захопився ще в школі. Ці матеріали пізніше стануть основою написання ним книги-реквієму «Жнива смерті. Кам'янщина 1932 – 1933» (2008 рік).

Став учасником відродження краєзнавства на Черкащині і створення Черкаської обласної організації краєзнавців, учасником її перших конференцій та першим у нашому районі став членом Всеукраїнської спілки краєзнавців. Став регулярно публікувати краєзнавчі матеріали у різних засобах масової інформації.

За принципову позицію щодо фактів порушень виборчого законодавства в виборчій компанії 1998 р. зазнав переслідувань із боку керівників району. Був вимушений піти на крайню міру у відстоюванні своєї правоти, оголосив голодування в приміщенні Будинку Рад, яке продовжувалося 11 днів [2].

Як писав у республіканській пресі журналіст Андрій Лубенський: «...це був перший випадок в історії України, коли голодування оголосив державний службовець [13]. Підключилася центральна столична і обласна преса, компетентною комісією з облдержадміністрації та обкому профспілки працівників держустанов голодування було визнано законним, а О. В. Ветров був повністю реабілітований від надуманих незаконних звинувачень.

У 1998 р. його обрали на мажоритарному окрузі депутатом Кам'янської районної ради і заступником голови постійної комісії з питань законності і правопорядку та керівником депутатської групи «Відродження» (1998–2002). У грудні 1998 р. призначається райдержадміністрацією старшим супроводу гуманітарної колони вантажів Червоного Хреста Кам'янського району для постраждалих від повені районів Закарпаття [19].

У лютому 1999 р., під час свавілля миронівського керівництва областю, вимушений був перейти в історико-культурний заповідник – старшим науковим співробітником.

У цьому році вийшла книга-історичний нарис по історії Кам'янки колективу авторів «Місто на скелястих берегах Тясмину», для якої Олександр Ветров написав історичні нариси «Економічний розвиток і політичні репресії (1934–1941 рр.)», «Кам'янщина в роки Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», «Партизанський і підпільний рух», «Національний рух опору в нашому краї».

За вагомий внесок в розвиток краєзнавства Черкащини у грудні 1999 р. нагороджений Почесною грамотою Черкаської обласної організації

Всеукраїнської спілки краєзнавців. Брав активну участь у відродженні козацтва на Черкащині.

В Україні розгортався широкий опозиційний рух, розпочалися політичні акції «Україна без Кучми». Олександр Ветров – учасник усіх без виключення акцій у Кам'янці, Черкасах, Києві. 9 березня 2001 р. був у Києві на відкритті Всеукраїнської акції опозиційних сил «Вставайте, кайдани порвіте». Уперше з постаменту Т. Г. Шевченку прочитав мітингуючим свого вірша «Спаси Боже, Україну!». Став активним учасником подій, які влада назвала «Масовими заворушеннями 9 березня 2001 р.». Його декілька разів показували по центральному телебаченню, так як він перебував у самому епіцентрі подій – у перших рядах разом із Тарасом Чорноволом та членами Української Національної Самооборони (УНСО). На кінець цього дня у Києві почалися масові арешти учасників, але Олександру вдалося раніше вскочити в поїзд. Додому він привіз бойового міліцейського кийка, відібраного в сутичці у спецназівця, і стрічку з вінка, який поклала влада. Після цього (уже вкотре в житті – спілкування з кадебістами) довго тяглося слідство і Олександра викликали в Черкаське СБУ цілий рік постійно. Але він нікого не здав і сам зумів викрутитися – у спецслужб не вистачало доказів (а кийка закопав, щоб не знайшли) [16]. Як стало відомо тільки у 2017 р. (від колишнього керівного співробітника СБУ), за Олександром цілий рік тоді велося зовнішнє спостереження.

Олександр Ветров – один з ініціаторів і організаторів відродження в Кам'янці Української Автокефальної Православної церкви. 4 травня 2001 р. організував установчі збори на Покровській стороні м. Кам'янки по створенню громади Покровського храму Пресвятої Богородиці [21].

Продовжує активно дослідницько-краєзнавчу діяльність. Бережно зберігає колекційний раритет – нагрудний знак і посвідчення, які йому особисто вручив відомий письменник, колишній партизан, автор легендарної пісні-реквієму українського народу «Степом, степом» Микола Негода: «Посвідчення до нагрудного знаку «Партизану Холодного Яру – 50 років» Ветрову Олександру Васильовичу – за «Участь в увічненні пам'яті холодноярських партизанів» 10.10.2001 р. від ради ветеранів холодноярських партизанів. Підпис: Микола Негода» [18].

У 2002 р. за вагомий особистий внесок у розвиток краєзнавства, значні досягнення в науково-дослідницькій роботі, збір експонатів та поповнення фондів заповідника унікальними матеріалами, пов'язаними з історією нашого краю, нагороджений Почесною грамотою Кам'янського державного історико-культурного заповідника.

У 2002 р. очолює районний виборчий штаб однієї з опозиційних до режиму партій і балотується кандидатом у народні депутати України в одномандатному виборчому окрузі №197 на виборах 31 березня 2002 р. [4]. 14 серпня 2002 р. був делегатом чергової Великої Ради Черкаського козацтва у м. Кам'янці [28].

Новообраний міський голова Кам'янки М. С. Плешкань запрошує його до себе заступником із питань діяльності виконавчих органів влади, і

О. В. Ветров із листопада 2002 р. почав працювати в Кам'янській міській раді. Уперше опозиційний політик і громадський діяч зайняв посаду в органах влади Кам'янського району.

Був учасником Першого Всеукраїнського форуму Агенції регіонального економічного розвитку територій, інших фондаций по економічному розвитку громад. Став ініціатором і розробником статуту м. Кам'янки і довготривалого стратегічного плану розвитку міста. А у 2003 р. очолював і організовував роботу по створенню Герба і Прапора м. Кам'янки: «Відповідно до рішення 6-ої сесії Кам'янської міської ради від 07.02.2003 р. №6-8 «Про оголошення конкурсу на крашу символіку (герб та прапор) міста, створити конкурсну комісію». Головою призначили заступника міського голови з питань виконавчих органів ради – Ветрова О. В. [24].

1 січня 2004 р. розпочалася реалізація проекту економічного розвитку громади в Україні, який фінансувався Канадською агенцією міжнародного розвитку, а менеджмент здійснювало Канадське бюро міжнародної освіти. Олександр Ветров особисто добився, щоб його рідне місто Кам'янка вперше в історії було включене до такого міжнародного проекту. До цього проекту увійшли три області України – Львівська, Закарпатська і Черкаська. На конкурсній основі стартовими майданчиками з нашої області стали с. Худяки (Черкаський р-н) та м. Кам'янка. У середині липня 2004 р. в Кам'янці відбувся перший семінар, метою якого стало навчання активістів громади та працівників органів місцевого самоврядування збору даних для складання паспорта громади та її карти економічного розвитку. У семінарі взяли участь заступник міського голови О. В. Ветров, директор проекту Тоні Березовецький (Канада), представники міської громади [9].

Яскравою сторінкою біографії Олександра Ветрова стала діяльність координатором цього проекту у Кам'янці і членом редколегії Всеукраїнського громадсько-суспільного і науково-практичного журналу «Громадські ініціативи», у якому він неодноразово публікувався [29, 1]. Загалом завдяки проекту було освітлено вулицю Людмили Борисової (від мосту до вокзалу), за рахунок гранта, без залучення бюджетних коштів громади, зроблена сцена у парку, засновано молодіжний клуб «Фенікс» та реалізовані інші ініціативи. А двоє кам'янчан, О. В. Ветров і Г. М. Таран, кілька років навчалися і, склавши іспити, отримали у 2005 р. сертифікати фахівців з економічного розвитку громади у Ванкуверському університеті ім. Саймона Фрейзера (Канада). Проходив навчання О. Ветров кілька років і в Центральнотрадянському регіональному навчальному центрі Фундації Україна–США.

Достойний пам'ятник-пам'ятку рідному місту та всім його жителям і сьогоднішнім і прийдешнім на пам'ять про нашу малу батьківщину залишив Олександр Ветров у 2004 р., працюючи заступником міського голови. Він брав найактивнішу участь як організатор і як консультант разом з Галиною Таран та Вірою Муштою у створенні документального фільму про Кам'янку «Музами геніїв місто осяяне».

20 жовтня 2004 р. був у Києві делегатом Великого козацького Кола козаків України [14], активним учасником Помаранчевої революції 2004 р., місцевим координатором у Кам'янському р-ні громадянської ініціативи «Знаю», головою районного громадського об'єднання «Сила народу», організатором масових багатолюдних мітингів у Кам'янці. На Майдані у Києві був призначений одним із розпорядників біля головної сцени [33].

У ці роки створювався Кам'янський еколого-економічний ліцей, було багато перепон. І заступник міського голови Олександр Ветров багато в чому допомагав у його становленні. Тож за надання практичної допомоги до забезпечення сприятливих умов ефективної роботи ліцею 01.09.2004 р. директор ліцею Олег Андрійович Чумаченко урочисто вручив йому Грамоту-Подяку.

У 2006 році обраний депутатом Черкаської обласної ради (2006–2011 рр.). Був заступником голови постійної комісії з регламенту, депутатської етики та місцевого самоврядування. Навряд чи знайдеться ще в нашому районі людина, яка скільки корисного зробила для своєї альма-матері школи, як це зробив випускник Кам'янської середньої школи ім. О. С. Пушкіна 1972 р. випуску Олександр Васильович Ветров! Він особисто залучив багато коштів з обласного бюджету та зі свого депутатського фонду для поліпшення матеріально-технічної бази Кам'янської ЗОШ №1 і ряду сільських шкіл району, районної друкарні та ін. І на цьому він не зупинився, скрупульозно збирає цінні матеріали і світлини на протязі вже багатьох років для написання книги з історії школи №1.

За щирю людяність, милосердя, розуміння шкільних потреб сьогодення, значну спонсорську допомогу депутат обласної ради О. В. Ветров нагороджений Почесною грамотою дирекції Кам'янської школи №1.

Зробив вагомий внесок у поліпшення фінансово-матеріальної бази і забезпечення Кам'янського меморіального музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського та історичного музею. «У 2007 році розпочався новий етап у створенні експозиції залу Визвольної боротьби 1917–1922 років та діяльності Холодноярської повстанської організації. Саме в цей час для КДКЗ із фонду депутата Черкаської обласної ради О. В. Ветрова надійшли кошти для реалізації нагальних завдань. Частина з них була виділена історичному музею заповідника для придбання музейного обладнання та експонатів. Для експозиції залу Визвольної боротьби 1917–22 років було куплено шість сучасних стаціонарних скляних вітрин» [5, с.149-150].

У лютому 2007 р. за вагомий особистий внесок у розвиток музейної справи, у збереження і примноження духовних цінностей нашого народу О. В. Ветров нагороджений Почесною грамотою Черкаської обласної ради.

Особисто добився визнання Кам'янського музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського одним із «7-ми чудес Черкащини». «Підсумки обласного конкурсу на найвизначніші пам'ятки історії культури «7 чудес Черкащини» було підбито 18 липня 2008 р. у програмі обласної телерадіокомпанії «Рось» «Студія+». Ініціатори проведення конкурсу: Черкаський інформаційний центр «Туризм Черкащини», Черкаська рекламна мережа, обласне

підприємство «Черкаситурист», редакція газети «Нова доба» та обласна державна телерадіокомпанія «Рось». Конкурс проходив за підтримки ініціатора конкурсу «7 чудес України» народного депутата України Миколи Томенка.

Підсумки конкурсу в прямому ефірі оголосив черкаський історик і краєзнавець, заступник голови облдержадміністрації Анатолій Чабан. У сімку чудес Черкащини увійшов і Кам'янський заповідник (Зелений будиночок), Про об'єкт в програмі було показано цікавий відеосюжет, а представляли його депутат обласної ради Олександр Ветров і голова Кам'янської РДА Ростислав Ременюк. Вручено спеціальні призи, які засвідчують про їхню значимість у статусі «7-ми чудес Черкащини» [6].

За значний внесок у дослідження історико-культурної спадщини Черкащини О. В. Ветров у 2008 р. нагороджений Подякою Голови правління Національної спілки краєзнавців України академіка НАН України П. Т. Тронька.

Бере постійну активну участь у Всеукраїнських науково-практичних та краєзнавчих конференціях, інтенсивно співпрацює із місцевими засобами масової інформації – газетами «Трудова слава» і «Вісник рідного краю».

Олександр Ветров відомий на Черкащині дослідник Голодомору. Майже 20 років досліджував цю тему, скрупульозно збирав матеріали, унікальні документи і свідчення тих часів Як вінець – у 2008 р. вийшла друком його книга-реквієм: документально-публіцистичне видання «Жнива смерті. Кам'янщина 1932-1933». Це найповніше і найпрофесійніше подання цієї теми в нашому районі. У своїй рецензії до цієї праці доктор історичних наук, професор, дійсний член Української академії наук Анатолій Юзефович Чабан відмічає: «На десятках свідчень та архівних документів автор всебічно розкриває буденність тодішнього життя наших земляків. Дана праця є пізнавальною і повчальною для людей будь-якого віку. Адже це – жива історія, яку треба знати, пам'ятати і не повторювати страшних її уроків» [30, с.4].

Завдячуючи ініціативі автора, до другої частини виданої власним коштом книги увійшла, побачила світ і збережена для нащадків та наступних поколінь невідома до цього автобіографічна повість «Васильки цвітуть у хлібах» покійного уродженця Тимошівки, члена Союзу журналістів Білорусії Петра Єфремовича Гребенюка.

За вагомий особистий внесок у дослідження Голодомору, донесення до суспільства правди про геноцид та у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні О. В. Ветров у 2008 р. нагороджений Почесною грамотою Черкаської обласної державної адміністрації.

Олександр Ветров – донор, має

найдефіцитнішу групу крові 4(-)резус. На протязі всього життя, завдяки йому, урятовано сотні людських життів. Тож 4 грудня 2009 р. Головне управління охорони здоров'я та медицини катастроф Черкаської облдержадміністрації присвоїло йому звання «Почесний донор України», вручили посвідчення і нагрудний знак.

У 2009 р. готується перевидання книги про Кам'янку «Місто на скелястих берегах Тясмину». Олександр Ветров доповнює її своїм новим дослідженням – історичним нарисом «Кам'янщина у судамах голодомору». За цю книгу, в складі колективу авторів, він стає лауреатом Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича.

Олександр Ветров – один із перших і найвідоміших дослідників діяльності ОУН і УПА на Черкащині, усього їх в Черкаській області три особи. Публікує серію статей в обласній пресі, а у 2009 р. у черкаському видавництві «Вертикаль» коштом обласного бюджету виходить його книга «Таємниця Холодного Яру. Невідома війна: національний рух опору у 1940–1950-х роках» і розповсюджується по всій бібліотечній системі області. За тверду і принципову позицію та вагомий внесок у справу визнання на державному рівні української національно-визвольної боротьби ХХ ст. О. В. Ветров у 2010 р. нагороджений Подякою Міжнародної благодійної установи Центру Національного Відродження ім. Степана Бандери.

У 2011 р. стає лауреатом районного літературного конкурсу «И память Каменки любя...», присвяченого 190-й річниці приїзду О. С. Пушкіна до

Виступ Олександра Ветрова на Першій регіональній історико-краєзнавчій конференції «Персоналістичний вимір історії Черкащини» за темою: «Повернути українського патріота Черкащині (пом'яник про поета-патріота світлого розуму і гарячого серця Олеса Весняного)». 12.03.2018 р. ЧДТУ

м. Кам'янки.

10 лютого 2015 р. за значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини та природних скарбів України Ветрову Олександрю Васильовичу присвоєно звання «Почесний краєзнавець України».

Робить добрі справи він і у себе на вулиці. Саме за його ініціативою і ходатаюванням було виділено кошти і заасфальтовану вулицю до дитячої лікарні, він особисто збирав кошти і ініціював проведення на ній освітлення. За його особистої ініціативи у Кам'янці одна із вулиць названа іменем поета-патріота націоналіста, нашого земляка Олеса Весняного.

3 вересня 2016 р. член Національної спілки краєзнавців України, почесний краєзнавець України Ветров Олександр Васильович нагороджений Грамотою міського голови в номінації «Активна громадська позиція» та з нагоди відзначення Дня міста».

Приймав жваву участь, разом з представниками історико-культурного заповідника і краєзнавцями, в робочій групі фахівців Кам'янської ОТГ по розробці пояснюючої частини проекту із розбудови та облаштування туристичного об'єкту «Тясминський каньйон» в м. Кам'янка, який переміг у конкурсі проектів регіонального розвитку, які реалізуються за рахунок коштів державного бюджету, отриманих від Європейського Союзу.

О. В. Ветров заснував і став адміністратором групи у Facebook «Історія Кам'янщини в світлинах. (Ретро-подорож у просторі й часі), у якій регулярно, кожного дня популяризує історію Кам'янщини й Черкащини. Веде аналогічну фоторубрику і в газеті «Вісник рідного краю».

У 2018 р. став одним із авторів нової книги про один із наймальовничіших куточків Черкащини: «Тясминський каньйон – унікальна пам'ятка природи України». До книги увійшли 4 статті О. В. Ветрова, а саме: «Зникають різновиди заповідні», «Тясмин», «Тясминський каньйон природа створила 2 мільярди років тому» та «До 50-річчя Кам'янського центрального пляжу». У своїх статтях він піднімає одвічні питання збереження рідкісних рослин заповідних зон Тясминського каньйону та Холодного Яру, доводить, на підставі досліджень вчених-геологів, походження каньйону, подає перші згадки про річку в літописах, роздумує над її назвою.

А наступного 2019 р. у черкаському видавництві «Вертикаль» вийшов перший історично-документальний роман Олександра Ветрова «На скрижалях історії». Вступне слово до роману написав Лев Хмельковський – редактор газети «Свобода», США. Він, між іншим, відмітив: «Ми живемо у часі відновлення історичної правди. Книжка О. Ветрова покликана стати просвітницьким джерелом для української молоді, усе ще мало захищеної від впливу ворожої пропаганди, спрямованої на виправдання більшовицького режиму».

За високий професіоналізм, сумлінну працю, вагомий внесок у розвиток галузі культури, відданість обраній справі та з нагоди 30-річчя обласної організації Національної спілки краєзнавців України Олександр Ветров

*Олександр Ветров (по центру) в колі друзів-краєзнавців Черкащини.
11 грудня 2019 р. м. Черкаси*

нагороджений Почесною грамотою Департаменту культури та взаємозв'язків із громадськістю Черкаської обласної державної адміністрації (2019).

Ветров Олександр Васильович – відомий на Черкащині громадський діяч, публіцист, невтомний дослідник-популяризатор історії і духовних цінностей Черкащини, Член Національної спілки журналістів України, Член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України, Почесний донор України.

Автор 7 книг. Оpubлікував біля 200 наукових, історико-публіцистичних статей у газетах: «Українське слово», «Трудова слава», «Богданів край», «Голос Кам'янщини», «Наше місто», «Вісник рідного краю», «Вперед», «Нова доба», «Вечірні Черкаси», «Прес Центр», «До речі», «Місто», «Кримська світлиця», «Козацький край», в науково-популярних збірниках та краєзнавчих часописах: «Джерело» (Кам'янка), «Черкащина в контексті історії України» (Черкаси), «Чигиринщина: історія і сьогодення» (Чигирин), «Олександрівщина. Минуле. Сучасне. Майбутнє» (Олександрівка), «Патріоти» (Кіровоград), «Корсунщина в історії України» (Корсунь), «Визвольна боротьба 1917–1922 рр. на теренах Центрального Подніпров'я» (Кам'янка), «Персоналістичний вимір історії Черкащини» (Черкаси), «Залізничні читання» (Черкаси), «Україна – на шляху до незалежності» (Корсунь), «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ), «Музейництво на Черкащині: історія та перспективи» (Черкаси), «Чигиринщина в історії України» (Чигирин), «Культурно-історична спадщина України: перспективи

дослідження та традиції збереження» (Черкаси) в журналах «Громадські ініціативи» (Київ), «Світлі джерела» (Черкаси), «Шевченківський заповідник у Каневі: передумови становлення, традиції, шляхи розвитку» (Канів), у ряді інтернет-видань: «Українській правді» pravda.com.ua, «7 чудес Черкащини» «7chudes.ck.ua/index», «Наше коло» http://www.nashekolo.org.ua/nk/kolo_i_navko/navkolo_podi/text_nk_2010_7651.html, «Українське слово» ukrslowo.com.ua/work/archive/2011/06/05.html, <http://mynews-in.net/> та ін.

У Кам'янській районній централізованій бібліотечній системі в 2015 р. створена брошура – бібліографічна розвідка «Невтомний дослідник історії Кам'янщини (до 60-річчя О. В. Ветрова)», присвячена Олександру Васильовичу Ветрову – відомому кам'янчанину, громадському діячеві, історичу, популяризатору (Кам'янка. 2015. Відповідальний за випуск: Денисенко В. І. Укладач: Фатєєва А. В.).

Про невтомного дослідника рідного краю краєзнавця Ветрова Олександра Васильовича вміщено бібліографічний нарис у бібліографічному довіднику «Краєзнавці Черкащини» на с.32-33. Черкаси. Вертикаль. 2016.

У краєзнавчому збірнику «Джерело». Випуск XV. (Матеріали Кам'янської п'ятнадцятої науково-практичної краєзнавчої конференції «Історія рідного краю в контексті історії України», 20 квітня 2018 року, діяльність О. В. Ветрова описана в статті «Патріот, громадський діяч – невтомний дослідник рідного краю» на с. 154-175.).

-
1. Благодарственное письмо Ветрову Александру Васильевичу от Министра обороны СССР Маршала Советского Союза А. А. Гречко. Март 1975 г. Оригинал. Архив Ветрова О.В.
  2. Ветров Александр Васильович. 1955 р.н. Спогади. 11.03.2018 р. м. Кам'янка.
  3. Ветров О. По слідах партизанських // Трудова слава. – 28 жовтня 1967 р.
  4. Вибори народних депутатів Верховної Ради України 31 березня 2002 року. Посвідчення №6. Ветров Александр Васильович кандидатом у народні депутати України зареєстрований в одномандатному виборчому окрузі №197. 25 січня 2002 року.
  5. Висоцька Лариса. Увічнення подій Визвольної боротьби 1917–1922 рр.: Музейний та пам'яткоохоронний аспект // Колектив авторів. Визвольна боротьба 1917–1922 років на теренах Центрального Подніпров'я. – Черкаси: Вертикаль, 2017.
  6. Вівчарик Олександр. Визначено сім чудес Черкащини // Нова доба. – №60. – 22.06.2008 р.
  7. Грамота Кіровського ПГО Ветрову О. В. за активну участь у самодіяльності і огляд в Києві Ген. директор Кіровського ПГО А. Бакаржієв. Голова профкому В.Ткач. 24 березня 1990 р.
  8. Заява Кам'янської районної організації Народного руху за перебудову з проханням про її реєстрацію від 20 червня 1990 року. Ксерокопія. Архив Ветрова О.В. м. Кам'янка.
  9. Іванченко В. Канада, Україна, Кам'янка // Трудова слава №64, 21 травня 2004 року.
  10. Клювак (Яблуновська) Юлія. Спогади. м.Черкаси. 5 лютого 2016 р.
  11. Комсомольская характеристика на члена ВЛКСМ младшего сержанта Ветрова Александра Васильевича. 19.03.1975 г.»; «Служебная характеристика на младшего сержанта Ветрова 19.08.75». Оригинили. Архив Ветрова О. В.

12. Комсомольська характеристика Кам'янського машинобудівного заводу на Ветрова Олександра Васильовича від 27 вересня 1976 р., та профспілкова характеристика вересень 1976 р. Архів Ветрова О. В.
13. Лубенский Андрей. Бессрочную голодовку в Каменке начал госслужащий // Киевские ведомости. 1998 р.
14. Мандат №41 Ветрова О. Великого козацького Кола України. 20 жовтня 2004 р. Київ.
15. Моца Ігор. Спогади одного з організаторів Народного Руху за перебудову в м.Кам'янка. Фонди КДІКЗ.
16. Повістка в СБУ Ветрову О. В. на 15 листопада 2001 р. Архів Ветрова О. В.
17. Польові дослідження Дениса Сича. Березень 2018 р. м. Кам'янка.
18. Посвідчення до нагрудного знаку «Партизану Холодного Яру – 50 років» Ветрову О. В. за «Участь в увічненні пам'яті холодноярських партизанів» 10.10.2001 р. від ради ветеранів холодноярських партизанів. Підпис: Мик. Негода. Оригінал. Архів Ветрова О. В.
19. Посвідчення Червоного Хреста Ветрову О. В. для супроводу гуманітарної колони грузу на Закарпаття. 04.12.1998 р. Архів Ветрова О. В.
20. Производственная характеристика на члена строительного кооператива «Скиф» Ветрова Александра Васильевича. 10 января 1991 года. Председатель кооператива «Скиф» Н. С. Ковтун.
21. Протокол №1 установчих зборів релігійної громади Кам'янської Свято-Покровської української автокефальної церкви. 04.05. 2001 р. Копія. Архів Ветрова О. В.
22. Редакція газети «Трудова слава». Справка. №86, 6 марта 1974 г. Выдана Ветрову Александру Васильевичу для предъявление в военное училище. Подпись: Редактор Ю.Новосад. Печать. Оригінал. Архів Ветрова О.В.
23. Рибалка Т. Спасибі тимурівцям // Трудова слава №81, 7 вересня 1967 р.
24. Рішення 6-ої сесії Кам'янської міської ради від 07.02.2003 р. №6-8 «Про оголошення конкурсу на кращу символіку (герб та прапор) міста.
25. Світлина 28 березня 1969 р. Виступ на районній олімпіаді (тріо Стрижак Люда, Ветров Олександр, Соколова Люда). Оригінал. Архів Ветрова О. В.
26. Суленко Петро Михайлович. 1955 р.н. Спогади. 02.03.2018 р. м.Чернівці.
27. Трудова книжка Ветрова О.В. Оригінал. Архів Ветрова О.В. м. Кам'янка.
28. Українське Черкаське козацьке товариство. Мандат №27. Ветров О. В. Делегата чергової Великої Ради Черкаського козацтва. 14 серпня 2002 року. м. Кам'янка.
29. Фатеева А.В. Невтомний дослідник історії Кам'яниці (до 60-річчя О. В. Ветрова). Бібліографічна розвідка. – Кам'янка, 2015.
30. Чабан А.Ю. Свідчення жахливих лихоліть. Рецензія-передмова до книги О. В. Ветрова «Жнива смерті. Кам'яниці 1932 – 1933». – Кам'янка, 2008.
31. Шевченко Леонід Григорович. 1954 р.н. Спогади. 6 березня 2018 р. м.Сміла.
32. Шкаліберда М. За владу Рад // Трудова слава. – №42. – 8 червня 1967 р.
33. Ярлик Розпорядника на Майдані. 23 жовтня 2004 року. Світлини разом з розпорядниками Юрієм Луценком і Миколою Томенком. Архів Ветрова О. В.

ЛАЗУРЕНКО Валентин,
доктор історичних наук, професор

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ ІВАНОВИЧА БУШИНА

У цій статті піде мова про людину, неординарність і, водночас, надзвичайна працьовитість якої вражає. Вона присвячена Миколі Івановичу

Бушину, історика і краєзнавцю України, росіянина за національністю, який все своє свідоме життя віддав служінню Українському народові. Микола Іванович Бушин – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, академік Української академії історичних наук, професор кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету, почесний громадянин смт Лисянка Черкаської області, почесний краєзнавець України, лауреат всеукраїнської Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії «Прометей» Черкаської обласної організації Національної спілки журналістів України.

*Микола Іванович
Бушин*

Всіх, хто знає професора М.І. Бушина, без перебільшення приваблюють його позитивні якості і прояви непересічної особистості.

Творчі пошуки М. І. Бушина, як зазначає відомий український історіограф В. В. Гоцуляк, припадають на два якісно відмінні етапи. «З одного боку, разом з іншими істориками другої третини ХХ ст., вчений підводив ризику під радянською історіографією. З другого – М. І. Бушин, як переконуємося, плідно працював і працює протягом останніх двадцяти років у полі сучасної історії України. Вчений займає суголосну цьому часові з окремими винятками, і це цілком природно, позицію у питаннях історичної дидактики, напрямків історичного дослідження, популяризації історичних знань, особливо знань з історії України іноземними мовами та ін.

У цій сфері вчений прагне ширше охопити історичний матеріал, піднятися до широких узагальнень, відобразити історію народу крізь призму боротьби за світле майбутнє. Однак історична канва по собі ще не стає сюжетом, простим слідуванням фактам історії. За допомогою узагальнення і конкретизації історичних явищ історик зображує й історичні особистості даної епохи в якій він віддано працював і суспільне середовища, яке наклало на його особистість певний відбиток» [41, с. 41].

Як цілком справедливо стверджує голова Національної спілки краєзнавців України, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт, М. І. Бушин «...без упередження розкриває минуле – таке, яке воно було насправді. Йому вдається максимально повно відтворити історичний колорит доби. Адже саме достовірність є необхідною передумовою розвитку історії як науки. Дуже важливо, – продовжує учений, – що у своїх працях Микола Іванович усуває «білі плями» в минулому,

розглядає події, які або замовчувалися, або були свідомо перекручені» [41, с. 41; 52, с. 9].

Чуйність і повага у взаємовідносинах з колегами, студентами, їх батьками, постійна турбота про удосконалення навчального процесу в ЧДТУ, в якому професор М. І. Бушин незмінно працює з листопада 1990 р. – принесли йому визнання та пошану. У навчальному закладі вчений працював на різних керівних посадах – був заступником директора з навчально-виховної роботи, проректором по роботі з іноземними студентами, деканом факультету по роботі з іноземними студентами, завідувачем кафедри українознавства та історії. З червня 2001 р. по серпень 2014 р. – завідувач кафедри історії України. З вересня 2014 р. – професор кафедри історії України та суспільних дисциплін, з 2017 р. – професор кафедри історії та права [53, с. 18].

Професора шанують як висококваліфікованого викладача і науковця. Його лекції і семінарські заняття, які відзначаються глибоким змістом і науковістю, є великою школою справжнього професіоналізму і педагогічної майстерності. Вагомим внеском у вітчизняну історичну науку є наукові праці вченого з історії України та світової історії.

Особливо хочемо відзначити внесок професора М. І. Бушина у підготовку професіоналів-істориків, адже під науковим керівництвом вченого на сьогодні підготовлено 36 кандидатів історичних наук з різних галузей історичної науки, а на очолюваній з 2001 по 2014 рр. вченим кафедрі історії України Черкаського державного технологічного університету захищено 50 кандидатів історичних наук [62, с. 74]. Шість учнів М. І. Бушина стали докторами історичних наук.

Сіючи розумне, добре, вічне, М. І. Бушин підіймає національну самосвідомість співвітчизників вже не одне десятиліття, несе у близьке та далеке зарубіжжя перлини української історії та культури.

Народився М. І. Бушин 10 березня 1938 р. в с. Маріца Льговського району Курської області (Російська Федерація) в сім'ї селянина. З дитинства мріяв про майбутнє військового моряка, але не склалося. Після закінчення середньої школи трудову діяльність розпочав у Донбасі, працюючи вибійником у Лисичанській шахті № 7. Пройшов військову службу у збройних силах радянської армії на західних кордонах України [53, с. 13].

Після закінчення Ужгородського державного університету у 1965 р. Микола Бушин був направлений вчителем історії і суспільствознавства Новослобідської середньої школи Путивльського району Сумської області, в село, де в роки Другої світової війни С. А. Ковпак формував свій партизанський загін. Педагогічний колектив тепло і привітно зустрів молодого фахівця, якому довірив читати історію у старшокласників. На своїх уроках уміло використовував краєзнавчий матеріал, знайомив учнів з героями війни. З учнями одинадцятого класу він проводив різні конференції, де вони виступали з повідомленнями перед своїми батьками. І хоча на Сумщині пропрацював один рік, проте заслужив повагу від колег, жителів села та учнів [62, с. 63–64].

У 1966 р. М. І. Бушин переїздить за місцем роботи дружини Ольги Сергіївни у смт Лисянка Черкаської області. Тут почав працювати вчителем історії і фізичного виховання у Лисянській восьмирічній школі (нині Лисянська загальноосвітня школа I-III ступенів №2 ім. С. Г. Савранського). В школі він разом з учнями займався краєзнавчою роботою. Збирали експонати для майбутнього районного краєзнавчого музею. Працюючи на освітянській ниві, не забував про науку, зацікавленість до якої прищепили М. І. Бушину такі викладачі з Ужгородського державного університету, як М. М. Лелекач, І. Г. Шульга, С. О. Міщенко, І. М. Гранчак, М. В. Арсентьєв, Г. В. Марченко та В. І. Ілько [62, с. 64].

Із 1967 до 1988 рр. М.І. Бушин працював у партійних структурах Черкащини районного та обласного рівнів. Досвід суспільно-політичної роботи серед народу, зустрічі з простими людьми, сприйняття їх життєвих проблем, як власних, завжди породжували в нього бажання прийти на допомогу, зарадити тим, хто потрапив у скруту чи немілість чиновника [60, с. 74].

У 1976 р. М. І. Бушин захистив кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Партійне керівництво культурним будівництвом на селі» (Київський університет ім. Т. Г. Шевченка), а через дванадцять років, у 1988 р. в Академії суспільних наук при ЦК КПРС відбувся захист докторської дисертації на тему: «Фактори соціально-культурного розвитку сучасного радянського села (на матеріалах Української РСР)» [46, с. 7–8].

З грудня 1988 р. до листопада 1990 р. М. І. Бушин – професор Черкаського державного педагогічного інституту імені 300-річчя воз'єднання України з Росією (нині Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького). Із листопада 1990 р. працює в ЧДТУ [42, с. 233].

В творчості, як і в громадській діяльності М. І. Бушина яскраво окреслюється краєзнавча (регіональна) тематика, присвячена вивченню та збереженню історико-культурної спадщини Черкащини.

У 1967 р. М. І. Бушин виступив ініціатором створення і був першим директором Лисянського районного краєзнавчого музею Черкаської області [51, с. 3; 53, с. 14]. 12 травня 1967 року (протокол №33 п.13) у зв'язку з підготовкою до відзначення 50-річчя Радянської влади та згідно заходів бюро Лисянського райкому партії і виконкому районної Ради депутатів трудящих «Про виявлення та впорядкування історичних пам'ятників на території Лисянського району» прийнята постанова «Про організацію музейної кімнати в смт. Лисянка в приміщенні районної бібліотеки для дорослих і музейних кімнат в селах району». Створено Раду по організації музейної кімнати в смт Лисянка в складі 11 осіб [64, с. 111, 113]. Головою Ради по організації музейної кімнати було затверджено М. І. Бушина, на той час учителя історії Лисянської восьмирічної школи. А чому Бушина? А тому, що він вже з учнями своєї школи займався цими питаннями.

На сьогодні, за активної не лише наукової, але й організаційної та матеріально-фінансової підтримки М. І. Бушина, Лисянський районний

краєзнавчий музей став визначним центром історико-краєзнавчого та суспільно-культурного життя міста і району.

У 1998 р. за безпосередньої участі М. І. Бушина створений Музей історії Черкаського інженерно-технологічного інституту (нині – ЧДТУ), директором якого на громадських засадах він є з 10 березня 1998 р. [2; 41, с. 42]. До речі, М. І. Бушин є автором (співавтором) двох історико-краєзнавчих видань про історію та вчених Черкаського державного технологічного університету [48; 59].

У 2004 р. М. І. Бушин власним коштом відкрив Меморіальну кімнату-музей в Лисянській загальноосвітній школі № 2, присвячену відомому на Черкащині педагогу С. Г. Савранському і продовжує піклуватись ним всі ці роки. За власні

кошти утримує директора кімнати-музею [53, с. 14]. М. І. Бушин хоч раз, а здебільш – і по кілька разів на місяць приїздить до Лисянки познайомитись із станом справ як Лисянського районного краєзнавчого музею, так і Кімнати-музею. Турбується про поточні питання, спілкується з учнями та педагогами. Слід відзначити, що професор ніколи не приїжджає з «пустими руками». Завжди везе якийсь подарунок. І до того ж, як правило, подарунки ці мають неабияку культурну та історичну цінність. Так, наприклад, у вересні 2012 р. професор привіз в подарунок районному музею 200 з лишнім томів унікальної серії «Жизнь замечательных людей», книги якої, незважаючи ні на які політичні, історичні, економічні катаклізми, виходять в світ на протязі більш ніж півстоліття. А всього вчений передав до бібліотеки районного музею близько 600 книг різного спрямування [50, с. 54]. За власні кошти допомагає музею проводити ремонти.

Аналіз наукової спадщини М.І.Бушина показує, що вся вона, в основному, присвячена історії України. Наукові праці вченого народжені потребами розвитку українського народу та його багатогранної культури. Росіянин за національністю, М. І. Бушин усе своє свідоме життя прожив в Україні, переймаючись її проблемами, стверджуючи громадянське кредо: «Україна – моя Батьківщина, моя рідна земля».

Однією із перших ґрунтовних праць, керівником авторського колективу якої був М. І. Бушин, і в якій висвітлюються специфічні аспекти історичного, а особливо політичного розвитку українських земель, в т.ч. і Черкащини, є монографія «Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці», яка побачила світ у 1998 р. [45, с. 118]. Ця книга – це одна із перших спроб у вітчизняній історіографії дослідити

Професор Микола Бушин. 2012 р.

еволюцію козацької державності Запорозької Січі, розширити й систематизувати наукові знання з історії державно-політичного устрою України другої половини XVII ст. Автори монографії розкрили витoki, особливості та суперечності суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України – Гетьманщини. Науковці висвітлили діяльність українських гетьманів та проаналізували економічний стан та соціальні трансформації тогочасного суспільства. Центральною в даній книзі є постать уродженця Чигиринщини, видатного державного та політичного діяча України другої половини XVII ст. Б. Хмельницького, який перший з українських гетьманів зробив усе можливе для практичної реалізації ідеї української державності. Чільне місце відводиться авторами й аналізу політичної діяльності гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи [56].

Наукове життя М. І. Бушина вирує на сьогодні в активному ритмі. Втілюються в життя історико-краєзнавчі проекти. Так, у 2001 р. М. І. Бушиним започатковано видання серії історико-краєзнавчих книг «Черкаський край в особах. 1941–2001 рр.» [47, с. 4]. Ідея започаткувати написання цієї серії книг виникла напередодні 10-ї річниці незалежності України, а остаточно затвердилася після X Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства «Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень», яка відбулася у м. Донецьк 28 – 29 вересня 2001 р. та була підтримана головою Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіком НАН України П. Т. Троньком [46, с. 200].

У книгах серії «Черкаський край в особах. 1941–2001 рр.» зібрані матеріали про Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, Повних кавалерів орденів Слави, героїв афганської війни, людей, які нагороджені орденом Леніна, осіб, яким присвоєно почесні звання. У виданнях зібраний матеріал про вчених, письменників, славетних людей (артистів, краєзнавців, композиторів, художників тощо). Окремий розділ присвячений здібним керівникам, організаторам, господарям. У кожній книзі історико-краєзнавчого видання подається короткий історично-краєзнавчий екскурс про історичні місця кожного району Черкащини, а також хронологія найважливіших подій, що відбулися в тому чи іншому районі області в період з 1941 по 2001 рр. [4; 6–8; 13–16; 18–19; 25; 27; 33–34; 38]. Крім того, підготовлені і чекають своєї черги (за браком коштів) ще 5 книг. Працюючи над вищезгаданою серією, професор М. І. Бушин та його колеги-однодумці провели велику за обсягом науково-дослідницьку роботу зі збору й опрацювання матеріалів, значна частина яких досі була невідома широкому загалу. Насиченість фактичним матеріалом, оригінальність викладу робить книги серії «Черкаський край в особах. 1941 – 2001» привабливими для читачів і, що, безумовно, сприятиме розширенню їхніх знань про рідний край та його людей, виховуватиме повагу до власної історії, формуватиме високі громадянські якості. Рецензентом цієї серії книг виступив академік НАН України, Герой України П. Т. Тронько [55, с. 49].

Помітним явищем у науковому житті Черкащини стало видання у 2003 р. під науковим керівництвом професора М.І. Бушина навчального посібника для загальноосвітньої школи I – III ст. Черкаської області «Історія Шевченкового краю: 1939 – 2002 рр.» [61]. Навчальний посібник присвячений подіям, що відбулися на території Черкащини від початку Другої світової війни до здобуття Україною незалежності та сьогодення. Посібник знайшов схвальний відгук в Інституті історії України НАН України [11].

У 2004 р. з-під пера М. І. Бушина та доцентів В. М. Лазуренка і І. Ю. Мащенко побачила світ монографія «На вітрилах державності. Особливості становлення та розквіту української державності в добу Національної революції середини XVII ст.: політичний та соціально-економічні аспекти» [30]. В даному виданні розкрито аспекти державно-політичного устрою України в середині XVII ст., проаналізовано економічний потенціал українських земель в часи Національної революції середини XVII ст. Особливу увагу науковці зосередили на соціальному розвитку українського суспільства в середині XVII ст. Окремо проаналізували історичну обумовленість ролі Черкащини, як епіцентру Української національної революції середини XVII ст. В цьому аспекті детально розглянули роль Чигиринщини як колиски українського державотворення.

В 2004 р. вийшла друком ще одна монографія «Розвиток української культури в добу Національної революції середини XVII століття», співавтором якої є професор М. І. Бушин [31]. Видання присвячене висвітленню розвитку української культури в добу Української національної революції середини XVII ст.

Помітне місце в історико-краєзнавчих дослідженнях М. І. Бушина відводиться темі Другої світової війни. Цим самим професор своїми працями засвідчує про свою глибоку вдячність і повагу до тих радянських воїнів, які відстоювали свободу і незалежність Вітчизни у боротьбі з фашизмом. У 2005 р. з-під пера М. І. Бушина та його колег А. І. Лисенко і Р. К. Загоріної побачило світ документальне видання «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років та Черкащина. Герої Радянського Союзу та повні кавалери ордена Слави» [40, с. 38; 17].

Опис братських могил воїнів Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., що знаходяться на території Черкаської області, можна знайти в книзі «Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років та Черкащина. Братські могили» [5], написаної професором М. І. Бушиним, працівником Черкаського обласного краєзнавчого музею Г. І. Березняком та доцентом А. І. Лисенко.

Помітним явищем у краєзнавчому житті Черкащини став вихід у світ у 2005 р. історико-краєзнавчої книги «Черкаси 1954–2004», присвяченої 50-річчю Черкаської області, керівником авторського колективу якої є М. І. Бушин [32].

У 2006 р. М. І. Бушин та В. М. Лазуренко видали книгу «Витоки державності. Чигиринщина» [26], в якій розповідають про історію чигиринського краю від найдавніших часів до сьогодення.

М. І. Бушин є автором (співавтором) ряду історико-краєзнавчих досліджень, присвячених висвітленню життєвого та наукового шляху відомих українських істориків І. О. Гуржія та І. Г. Шульги [1; 12].

У 2010 р. з-під авторського пера М. І. Бушина, О. І. Гуржія і А. Г. Палія побачила світ історико-краєзнавча книга «Уманщина: історичні портрети, події, факти» [58].

Чимало історико-краєзнавчих робіт, які вийшли з-під пера М. І. Бушина, присвячені дослідженню творчості та увіковіченню пам'яті Т. Г. Шевченка [22–24].

Під науковим керівництвом М. І. Бушина на очолюваній науковцем кафедри історії України ЧДТУ у 2011 р. започаткований регіональний проект «Сучасна енциклопедія Черкащини» [62, с. 68]. Це грандіозна робота, яка потребує багато часу та зусиль. Енциклопедія буде складатися з декількох томів, два з яких вже побачили світ у 2012 р. Ці два томи охоплюють літери: А, Б, В, Г [43]. У 2012 р. на кафедрі також започатковано науково-популярну історико-краєзнавчу серію книг «Обереги Черкащини» [9–10; 20–21; 28–29; 35–37; 39].

У 2012 р. за редакцією М. І. Бушина і О. І. Гуржія видано навчальний посібник «Історія України. Проблемні лекції» [42, с. 233]. На початку 2013 р. з-під пера М. І. Бушина, А. І. Гнідаш, Т. С. Калашника вийшов з друку довідник школяра «Історія Стародавнього світу» [3].

До 200-річчя від дня народження великого сина українського народу Т. Г. Шевченка М. І. Бушин разом з Ю. М. Тихоненко видав книгу «Тут, над Дніпром: матеріали історії та функціонування Шевченківського національного заповідника у місті Каневі» [66].

Подією в історії черкаської персоналістики стало видання у 2014 р. до 60-річчя утворення Черкаської області книги «Черкащини славетні імена», керівником авторського колективу якої став М. І. Бушин. Книга була видана коштом державного бюджету України [70].

В рік 60-річчя утворення Черкаської області під науковим керівництвом професора М. І. Бушина видано дві книги: «Нариси історії Шевченківського краю. Книга 1. З найдавніших часів до 1861 р.» і «Нариси історії Шевченківського краю. Книга 2. Від 1861 р. до 1941 р.» [62].

У 2016 р. з-під пера авторського колективу М. І. Бушина, О. О. Спіркіної, Т. Д. Чубіної вийшло два добротних видання: «Історія України: терміни, статі, запитання і відповіді» (у даному навчальному посібнику в стислій та доступній формі подані основні відомості з історії України; подані найголовніші події, факти, запитання та відповіді з історії Українського народу, державних і громадських діячів) [68] та «Ніколи не згасне сяйво слави Героїв. Книга перша» [69].

Серед видань, які вийшли у 2018 році: книга «Три Івани: документи і матеріали», упорядниками якої є М. І. Бушин і О. М. Филь [74]. Черкащина по праву пишається своїми звитяжцями: уродженцем села Оксанина Уманського району наймолодшим командувачем фронту за всю історію Червоної Армії, талановитим полководцем, двічі Героєм Радянського Союзу,

генералом армії Іваном Черняховським, уродженцем села Нехайки Драбівського району, ушавленим повітряним асом, двічі Героєм Радянського Союзу генерал-лейтенантом авіації Іваном Степаненком та уродженцем села Велика Севастянівка Христинівського району, легендарним льотчиком-штурмовиком Героєм Радянського Союзу і повним кавалером ордена Слави капітаном авіації Іваном Драченком. У збірці «Три Івани: документи і матеріали» вперше опубліковані деякі архівні матеріали, що стосуються життя та діяльності І. Д. Черняховського, І. Н. Степаненка і І. Г. Драченка.

У 2015 році М. І. Бушин видав науково-популярне видання «Черкаський державний технологічний університет: сторінки історії» [67], присвячене 55-річчю навчального закладу.

Для черкаської персоналiстики важливе місце має видання М. І. Бушином книги «Науковий світ Черкащини: персоналії» [71].

У 2016 р. за загальною редакцією професорів М. І. Бушина і О. І. Гуржія виданий підручник «Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів» [72].

Професор ніколи не зупиняється на досягнутому. В 2005 р. заснував і очолив громадську організацію «Товариство істориків Черкащини ім. І. О. Гуржія» метою якої є об'єднання істориків, вчителів історії з метою вивчення минулого та сьогодення Черкащини [46, с. 164].

М. І. Бушин – автор та співавтор 300 праць (статей, брошур, монографій, навчальних посібників, словників). Серед них: 32 монографії, з них 14 індивідуальних, 14 навчальних посібників, в тому числі з історії України китайською, німецькою та англійською мовами. Зараз закінчується переклад

Микола Бушин (на фото перший справа у третьому ряду) з випускниками 2006 року Суботівської ЗОШ І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області

бенгальською мовою [62, с. 68]. Про професора М. І. Бушина пишуть у багатьох виданнях, і серед них: «Хто є хто в українських суспільних науках» (1998); «Імена України. Біографічний щорічник» (1999), «Україна на межі тисячоліть. 500 впливових особистостей» (2000), «Енциклопедія Сучасної України» (2004), «Кращі науково-педагогічні працівники ВНЗ України» (2006), «Хто є хто в Україні», «Науковці України – еліта держави» (Т.2, 2012) [41, с. 38–39].

М. І. Бушин є дійсним членом Української академії історичних наук (з 1999 р.) [57, с. 41].

Нагороджений: Грамота Президії Верховної Ради УРСР (1988); «Людина року – 1998» (Американський Біографічний Інститут); Премія імені професора І. Г. Шульги (2003); Почесна грамота Лисянської районної ради (2004); Почесна грамота Управління у справах преси та інформації Черкаської ОДА (2004); Диплом першого ступеня Лауреата фестивалю мистецтв – 2004 (2004); Почесна грамота Черкаської обласної ради (2005); премія «Прометей» Черкаської обласної організації НСЖУ (2006); ювілейна медаль «20 років Незалежності України» (2011); свідоцтво «Почесний краєзнавець України» (2013); атестат «Почесний професор Черкаського державного технологічного університету» (2014); Грамота Верховної Ради України (2016).

Особливо приємним для професора М. І. Бушина став 2007 рік. В цей рік держава відзначила вченого почесним званням «Заслужений працівник освіти України».

Указом Президента України від 12 травня 2009 р. «Про призначення державних стипендій видатним діячам науки» М.І. Бушину призначена державна стипендія (13 квітня 2012 р. стипендія продовжена на новий термін) [46, с. 12].

У листопаді 2013 р. М. І. Бушин за поданням Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України став Лауреатом премії імені Дмитра Яворницького. Вручення відбувалося в Національному педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова під час пленуму правління Національної спілки краєзнавців України.

Говорячи про М. І. Бушина як про дослідника історії Черкащини, хотілось би сказати і про те, що професор проводить активну просвітницьку роботу на Черкащині, відвідує з просвітницькою метою школи районів області, дарує їхнім бібліотекам власні видання.

Звертаючись до непересічної постаті М. І. Бушина як ученого, хотілося б сказати про його здатність гуртувати навколо себе людей, надихати їх великою благородною метою – досліджувати історію своєї рідної української землі. А це має велике значення для виховання молодих науковців. Саме завдяки цим надзвичайно цінним у науці якостям, коли в особі маститого вченого поєднується науковий лідер і чуйна людина, в ЧДТУ на кафедрі історії України, яку довгий час очолював М. І. Бушин, сформувалася справжня наукова школа із числа його вихованців, яка вже дала Черкащині чимало висококваліфікованих молодих дослідників в одній із найскладніших

*Перша історико-краєзнавча учнівська конференція «Чигиринщина в історії України».
Працює секція «Видатні постаті села Суботів».
Головує на секції – д.і.н., професор Микола Бушин. 12 травня 2005 р.*

для об'єктивного відтворення дійсності гуманітарних дисциплін – вітчизняній історії.

Найкращі учні М. І. Бушина в знак поваги і вдячності до свого наставника і вчителя 19 грудня 2005 р. заснували Благодійний фонд імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина», метою якого є об'єднання зусиль істориків України у сприянні формуванню демократичної держави, підвищенню ролі та авторитету історичної справи в суспільстві і державі, сприяння розвитку історичної діяльності, захист і підтримка вчених-істориків, поширення традицій української історичної справи, розвитку і поглибленню міжнародних зв'язків істориків [63, с. 169]. Благодійним фондом щорічно 10 березня в день народження М. І. Бушина вручається премія за кращі наукові роботи та інші історико-краєзнавчі здобутки в напрямку дослідження минулого нашої держави, розмір якої на 2013 р. становив 12 тис. грн. Крім цього, лауреату премії вручається диплом, настільна срібна медаль і нагрудна срібна медаль. Першу премію вручено в день 70-річчя Миколи Бушина – 10 березня 2008 року. Фонд регулярно проводить регіональні конкурси для обдарованої молоді, учнів шкіл, вшановує молодих науковців-істориків, працівників музейних установ, журналістів та ін. Крім того, фонд піклується наповненням Меморіальної кімнати-музею в загальноосвітній школі I–III ступенів № 2

ім. С. Г. Савранського в смт Лисянка Черкаської області. Головою Комітету Благодійного фонду імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» є д.і.н., професор Т. Д. Чубіна.

Колектив кафедри історії та права ЧДТУ, на якій нині працює М. І. Бушин, співпрацює з науковцями інших навчальних закладів як України, так і Європи. Кафедра з 2005 р. є ініціатором проведення в смт Лисянка Черкаської області щорічної науково-практичної конференції, що має назву «Савранські читання», присвячені видатному педагогу Лисянщини С. Г. Савранському. За результатами конференції видаються збірки матеріалів [46, с. 177–178; 54].

М. І. Бушин активно підтримував започаткування і проведення на Чигиринщині, в селі Суботів, 12 травня 2006 р. Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції «Чигиринщина в історії України», на яку приїхав особисто із всім складом кафедри історії України ЧДТУ, яку він на той час очолював.

Історика М. І. Бушина дуже важко недооцінити. Навіть послідовні його недруги визнають в ньому такі людські якості, які роблять честь будь-якому вченому. Він ніколи не перекладав відповідальність на інших, брав і бере все на себе відкрито. Все, що вчений робив і робить, робить з пристрасстю, віддаючи улюбленій справі всього себе без останку.

Викладачами кафедри історії та права, на якій працює М. І. Бушин, проводяться дослідження в рамках держбюджетної теми «Історія української державності» та «Сучасна історія України: регіональний аспект». Керівником цих тем є саме професор М. І. Бушин. Результатом цих досліджень є вихід друком низки монографій.

Розуміючи, що буде знесений невблаганним потоком «часу», М. І. Бушин, докладаючи максимум зусиль, прийняв мудре рішення передати свої особисті документи на зберігання в Державний архів Черкаської області, щоб його науковий та просвітницький доробок могли використати нащадки в майбутньому. Таким чином був сформований особовий фонд М. І. Бушина в Державному архіві Черкаської області, у склад якого увійшли матеріали його наукової та творчої діяльності, листування, біографічні та особисті документи, матеріали службової, політичної та громадської діяльності, документи про М. І. Бушина, фото- й відеодокументи та альбоми, книги [44, с. 303; 65].

Автор цієї статті вже більше 20 років (з 1997 р.) тісно співпрацює разом з професором Миколою Івановичем Бушиним. Багато було разом спільно задумано різних наукових і краєзнавчих проєктів та успішно зреалізовано. Тісна співпраця з вченим дала мені змогу і багато написати про його і як про науковця, і як про людину [73]. Серед таких робіт: «Терези долі і науки. Микола Іванович Бушин: вчитель, наставник, людина» (2004 р.); «Історик двох епох: Микола Іванович Бушин» (2013 р.); «Микола Іванович Бушин: біобібліографічний покажчик до 75-річчя від дня народження» (2013 р.); «Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин» (2013 р.).

Не можна словами оцінити те добро, яке несе М. І. Бушин людям, які його дійсно цінують, шанують, люблять. Йому заздять, але заздять «по-доброму». Заздять його оптимізму, його любові до життя, вірності своїм ідеалам, кількості його учнів. А ще – мудрості. І не тому, що із званням, а тому – що багато бачив, знає і розуміє. А Микола Іванович Бушин просто робить свою справу – поспішає творити добро.

1. Бушин М. І. Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег. Спогади, документи, статті про вченого / Бушин М. І. – Черкаси, 2008. – 335 с.
2. Бушин М. І. Пам'ять, дарована майбутньому. Музей історії Черкаського державного технологічного університету / Бушин М. І. – Черкаси, 2010. – 110 с.
3. Бушин М. І. Історія Стародавнього світу. Довідник школяра / Гнідаш А. І., Калашник Т. С. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2013. – 277с.
4. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Лисяницина. Книга 1 / Бушин М. І. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2002. – 352 с.
5. Бушин М. І. Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років та Черкащина. Кн. 2: Братські могили / Бушин М. І., Березняк Г. І., Лисенко А. І. – Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2005. – 398 с.
6. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Монастирищина. Книга 12 / Бушин М. І., Бойко О. О., Волошенко І. І. – Черкаси : ЦНТЕІ., 2005. – 544 с.
7. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Маньківщина. Книга 7 / Бушин М. І., Вовкотруб Ю.М. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2004 – 387 с.
8. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Місто Канів. Книга 14 / Бушин М. І., Вовкотруб Ю.М. – Черкаси : ЦНТЕІ. – 2011. – 352 с.
9. Бушин М. І. Кований із криці. Корсунщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 8 / Бушин М. І., Вовкотруб Ю. М., Тептюк Л. М. – Черкаси, 2012. – 341.
10. Бушин М. І. Сонце над Тікичем. Лисяницина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 10 / Бушин М. І., Вовкотруб Ю. М., Тептюк Л. М. – Черкаси, 2012. – 176 с.
11. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю: 1939 – 2002 рр. Навчальний посібник з історії / Бушин М. І., Гудачкова Н. В., Лазуренко В. М., Лисенко А. І. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.
12. Бушин М. І. Ілля Шульга – історик України. Нарис життя та діяльності / Бушин М. І., Гуржій О. Г., Товстопят Л. М. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2006. – 252 с.
13. Бушин М. І. Черкаський край в особах 1941 – 2001. Чорнобаївщина. Книга 13 / Бушин М. І., Десятніков І. В., Десятніков О. В. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2011. – 488 с.
14. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Керівники Черкаської області. Книга 11 / Бушин М. І., Єрмілов Є. П. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2005. – 514 с.
15. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Місто Черкаси. Книга 9 / Бушин М. І., Єрмілов Є. П. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2005. – 557 с.
16. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Місто Черкаси. Книга 10 / Бушин М. І., Єрмілов Є. П. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2005 – 392 с.
17. Бушин М. І. Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр. та Черкащина. Кн. 1: Герої Радянського Союзу і повні кавалери ордена Слави / Бушин М. І., Загоріна Р. К., Лисенко А. І. – Черкаси : Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2005. – 329 с.
18. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Золотоніщина. Книга 2 / Бушин М. І., Ілляшенко Ю. Ю. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 336 с.
19. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Місто Золотоноша. Книга 4 / Бушин М. І., Ілляшенко Ю. Ю. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 208 с.
20. Бушин М. І. Мить і вічність. Уманщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 4 / Бушин М. І., Ілляшенко Ю. Ю., Вишневський В. С., Чубіна Т. Д. - Черкаси, 2012. – 510 с.
21. Бушин М. І. Сердце української родини. Шполянщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 9 / Бушин М. І., Коваленко Я. Ю. – Черкаси, 2012. – 343 с.

22. Бушин М. І. Тарас Шевченко – символ Українського народу / Бушин М. І., Конон Ю. М. // *Історичні і політологічні дослідження : науковий журнал*. – № 3 – 4. – Донецьк : Вид-во ДНУ, 2005. – С. 35 – 39.
23. Бушин М. І. Українська діаспора та національна святиня / Бушин М. І., Конон Ю. М. // *Науково-методичний журнал*. – Миколаїв, 2005. – С. 93 – 96.
24. Бушин М. І. Шевченківський національний заповідник у Каневі – святиня українського народу / Бушин М. І., Конон Ю. М. // *Науково-методичний журнал*. – Миколаїв, 2005. – С. 48 – 51.
25. Бушин М. І. Черкаський край в особах 1941 – 2001. Кам'яниця. Книга 8 / Бушин М. І., Кукса Н. Г., Шамрай О. Г. – Черкаси : «Ваш Дім», 2005. – 312 с.
26. Бушин М. І. Витоки державності. Чигиринщина / Бушин М. І., Лазуренко В. М. – Черкаси, 2005. – 342 с.
27. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Чигиринщина. Книга 3 / Бушин М. І., Лазуренко В. М. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 304 с.
28. Бушин М. І. Витязь над Дніпром. Місто Черкаси. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 2 / Бушин М. І., Лазуренко В. М., Лазуренко Ю. М. – Черкаси, 2012. – 285 с.
29. Бушин М. І. Земля слави козацької. Чигиринщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 1 / Бушин М. І., Лазуренко В. М., Лазуренко Ю. М. – Черкаси, 2012. – 488 с.
30. Бушин М. І. На вітрилах державності. Особливості становлення та розквіту української державності в добу Національної революції середини XVII століття : політичний та соціально-економічні аспекти / Бушин М. І., Лазуренко В. М., Мащенко І. Ю. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2004. – 160 с.
31. Бушин М. І. Розвиток української культури в добу Національної революції середини XVII століття / Бушин М. І., Лазуренко В. М., Мащенко І. Ю. – Черкаси, 2004. – 100 с.
32. Бушин М. І. Черкаси 1954 – 2004 / Бушин М. І., Лазуренко В. М., Мащенко І. Ю., Стрижак Є. М. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2005. – 526 с.
33. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Корсуниця. Книга 6 / Бушин М. І., Лазуренко В. М., Стрижак Є. М. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2003. – 416 с.
34. Бушин М. І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Дробрівщина. Книга 5 / Бушин М. І., Лисенко А. І. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2003. – 316 с.
35. Бушин М. І. Музи над Тясмином. Кам'яниця. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 7 / Бушин М. І., Скрипник Л. В. – Черкаси, 2012. – 393 с.
36. Бушин М. І. Крізь віки. Місто Канів. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 3 / Бушин М. І., Тихоненко Ю. М. – Черкаси, 2012. – 366 с.
37. Бушин М. І. Пам'ять не згасне. Звенигородщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 5 / Бушин М. І., Тихоненко Ю. М. – Черкаси, 2012. – 335 с.
38. Бушин М. І. Черкаський край в особах 1941 – 2001. Канівщина. Книга 15 / Бушин М. І., Товстопят Л. М., Янкова Є. М. – Черкаси : ЦНТЕІ. – 2011. – 551 с.
39. Бушин М. І. Трипільський дух літа над нами. Тальнівщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 6 / Бушин М. І., Яшан О. О., Чубіна Т. Д. – Черкаси, 2012. – 370 с.
40. Вовкотруб Ю. М. Висвітлення подій Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років в історико-краєзнавчих дослідженнях науковців Черкаського державного технологічного університету / Вовкотруб Ю. М. // *Чигиринщина в історії України. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції / за заг. ред. доц. В. М. Лазуренка*. – Черкаси : ЦКВ ЧДТУ, 2008. – С. 33 – 37.
41. Гоцуляк В. В. Штрихи до творчої біографії Миколи Івановича Бушина / Гоцуляк В. В. // *Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин / за ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка*. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – С. 21 – 44.
42. Гуржій О. І. До 75-річчя доктора історичних наук, професора М. І. Бушина / Гуржій О. І., Лазуренко В. М. // *Український історичний журнал*. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. №2 (509). – С. 232 – 234.
43. *Енциклопедія сучасної Черкащини. Т. 1 / Кер. авт. кол. Бушин М. І.* – Черкаси, 2010. – 386 с.
44. Клименко Т. А. Особовий фонд Миколи Івановича Бушина в Державному архіві

- Черкаської області / Клименко Т. А. // *Особистість в історії України : Микола Іванович Бушин / За ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – С. 302–307.*
45. Лазуренко В. Висвітлення історії Чигиринщини в працях наукової школи професора М. І. Бушина / Лазуренко В. // *Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Випуск 73 (№ 6). – С. 117–119.*
46. Лазуренко В. М. Історик двох епох : Микола Іванович Бушин / Лазуренко В. М. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – 360 с.
47. Лазуренко В. М. Серія «Черкаський край в особах. 1941 – 2001» / Лазуренко В. М. // *Студентський меридіан. – 2003. – № 6(7). – Червень. – С. 4.*
48. Лега Ю. Г. Шляхом до державного університету / Лега Ю. Г., Бушин М. І. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2003. – 352 с.
49. Мащенко І. Ю. Вчені Черкаського державного технологічного університету. Книга 1: Бушин Микола Іванович / Мащенко І. Ю. – Черкаси : «Відлуння-Плюс», 2003. – 80 с.
50. Морозов А. Г. Його називали «народовольцем» / Морозов А. Г. // *Особистість в історії України : Микола Іванович Бушин / За ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – С. 45–60.*
51. Перший директор Лисянського музею – нині ректор інституту // *Добридень. Лисянський часопис. № 1 (червень) 1999. – С. 3–5.*
52. Професор Микола Іванович Бушин : Україна – моя Батьківщина. – Черкаси: ЧДТУ, 2005. – 295 с.
53. Реснт О. П. Досліджуючи краєзнавчі скарби Черкащини (до 75-річчя від дня народження професора М. І. Бушина) / Реснт О. П. // *Особистість в історії України : Микола Іванович Бушин / За ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – С. 12–20.*
54. С.Г. Савранський – педагог з великої літери / уклад. М. І. Бушин, Г. А. Іоніна, А. І. Лисенко. – Черкаси : ЧДТУ, 2006. – 149 с.
55. Спілка «Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспектива / Упорядник М. І. Бушин, В. М. Щербатюк. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2004. – 439 с.
56. Становлення української державності в XVII ст. : Богдан Хмельницький та його спадкоємці / За ред. М. І. Бушина. – К., 1998. – 272 с.
57. Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Випуск 2, Частина 1. – К., Львів, 2003. – 396 с.
58. Уманиця : історичні портрети, події, факти / Бушин М. І., Гуржій О. І., Палій А. Г. – Черкаси, 2010. – 412 с.
59. Учені Черкаського державного технологічного університету / автор.-упоряд. М. І. Бушин. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2010. – 480 с.
60. Хто є хто на Черкащині. Видатні земляки. Випуск перший. – К., 2005. – 159 с.
61. Черкаські історики видали посібник з історії Шевченкового краю до 50-річчя Черкаської області // *Нова доба. – 2002. – 10 грудня.*
62. Нариси історії Шевченківського краю. Книга 1. З найдавніших часів до 1861 р. – Черкаси : видавець Гордієнко Є. І., 2014. – 374 с.; Нариси історії Шевченківського краю. Книга 2. Від 1861 р. до 1941 р. – Черкаси : видавець Гордієнко Є. І., 2014. – 378 с.
63. Чубіна Т. Д. Благодійний фонд «Історична спадщина» : основні засади діяльності / Чубіна Т. Д. // *Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5 – С. 169–174.*
64. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф. П-992, оп.1, спр. 646.
65. ДАЧО. – Ф. Р-5945, оп.1, спр. 22 – 61.
66. Бушин М. І. Тут, над Дніпром : матеріали історії та функціонування Шевченківського національного заповідника у місті Каневі / М. І. Бушин, Ю. М. Тихоненко. – Черкаси : [б. в.], 2013. – 272 с.
67. Бушин М. І. Черкаський державний технологічний університет: сторінки історії / Бушин М. І. – Черкаси : видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2015. – 86 с.
68. Бушин М. І. Історія України: терміни, статі, запитання і відповіді / Бушин М. І., Спіркіна О. О., Чубіна Т. Д. – Черкаси : Український літопис, 2016. – 377 с.
69. Бушин М. І. Ніколи не згасне сяйво слави Героїв. Книга перша / Бушин М. І., Спіркіна О. О., Чубіна Т. Д. – Черкаси : Український літопис, 2016. – 444 с.

70. Бушин М. І. Черкащини славетні імена / Бушин М. І., Лазуренко В. М., Вишневецький В. Є. та ін. – Черкаси: «Черкаський ЦНП», 2014. – 710 с.
71. Бушин М. І. Науковий світ Черкащини: персоналії / Бушин М. І. – Черкаси: «Український літопис», 2015. – 530 с.
72. Історія України : підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2016. – 644 с.
73. Лазуренко В. М. Терези долі і науки. Микола Іванович Бушин: вчитель, наставник, людина / Лазуренко В. М. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2004. – 256 с.; Лазуренко В. М. Наукова школа професора Миколи Бушина / Лазуренко В. М. // Студентський меридіан. – 2004. – лютий. – № 2 (13). – С. 5; Лазуренко В. М. Висвітлення історії Чигиринщини в працях наукової школи професора М. І. Бушина / Лазуренко В. М. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Випуск 73 (№ 6). – С. 117–119; Гуржій О.І. До 75-річчя доктора історичних наук, професора М. І. Бушина / Гуржій О. І., Лазуренко В. М. // Український історичний журнал. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. №2 (509). – С. 232–234; Лазуренко В. М. Штрихи до портрета черкаського історика і краєзнавця Миколи Бушина / Лазуренко В.М. // Краєзнавство. Науковий журнал. – К. : Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України, 2013. – №3. – С. 65–73; Лазуренко В. М. Історик двох епох: Микола Іванович Бушин / Лазуренко В. М. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 360 с.; Лазуренко В. М. Микола Іванович Бушин: біобібліографічний покажчик до 75-річчя від дня народження / Лазуренко В.М. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 159 с.; Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин / за ред., д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 392 с.
74. Три Івани: документи і матеріали / упоряд.: М. І. Бушин, О. М. Филь. – Черкаси: ФОП Гордієнко Є.І., 2018. – 480 с.

ВСТРОВ Олександр,

почесний краєзнавець України, м. Кам'янка (Черкаська область)

ДОБРУ ПАМ'ЯТЬ НЕ СТИРАЄ ЧАС

(до 105-річчя з дня народження Миколи Олександровича Бондаренка)

Микола Бондаренко

*Гужила осінь... Вересень в скорботі
Сипав дощем невипланих сліз.
Гудок протяжний на болючій ноті
Стелився містом, озивався скрізь.
Юлія Клювак*

Уже більше як півстоліття минуло з того часу, як не стало на землі колишнього директора Кам'янського машинобудівного заводу М. О. Бондаренка. А в Кам'янці ще й досі часто згадують ім'я цієї без сумніву легендарної людини – ЛЮДИНИ З ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ. Тож не дарма існує в народі повір'я – ДОБРУ ПАМ'ЯТЬ НЕ СТИРАЄ ЧАС!

Коли доводиться слухати розповіді про нього від старожилів – його сучасників, у моїй уяві постають кадри

із кінокартини мого далекого дитинства і юності «Все залишається людям».

Все залишається людям... І суть не в тому, хто ти за професією, ким і де працював. Головне – як працював, що зробив для людей, для своєї вулиці, школи, села чи міста, як пройшов свій життєвий шлях.

Микола Олександрович Бондаренко народився 17 березня 1915 р. (за старим стилем 31 березня) у с. Семикосівка Компаніївської волості, Єлизаветградського повіту (нині Компаніївський р-н Кіровоградської обл.) у селянській сім'ї. (У родині, за спогадами, його день народження відмічали за старим стилем – 31 березня).

Його батько Бондаренко Олександр Васильович, уродженець с. Березівка Березівської волості Єлизаветградського повіту Херсонської губернії, працював по найму в заможних господарів. Учасник російсько-японської війни 1905 р. У 1914 р. був знову призваний до царської армії. Мав військове звання фельдфебеля, учасник бойових дій I-ї світової війни 1914-1918 рр. 7 років перебував у німецькому полоні, потім із групою полонених утік. Усі ці роки дитинство малого Миколи проходило без батьківської опіки.

Матір, молдаванка по національності, увесь період до революції була домохазяйкою, сама вела господарство і ростила та виховувала дітей.

Повернувшись із полону, з 1921 по 1924 рр. батько проживав із сім'єю в с. Семикосівка і вів бідняцьке селянське господарство. Мати працювала у сільській споживчій кооперації.

У 1924 р. перебралися до окружного м. Зінов'ївська, де батько влаштувався службовцем державних установ, а мати – продавцем у торговельній мережі.

Малий Микола ці роки перебував на утриманні батьків і навчався в початковій школі, до 1924 р. у Семикосівській сільській, а з 1924 по 1929 р. у Зінов'ївській міській [1].

Трудову діяльність розпочав рано, ще 14-річним хлопчиною. З серпня 1929 р. по вересень 1931 р. Працював учнем столяра, слюсаря, а потім слюсарем при конторі «Укрбудоб'єднання» м. Зінов'ївська. У вересні 1931 р. став студентом Зінов'ївського технікуму сільськогосподарського машинобудування [2]. Уже під час навчання проявив якості організатора і Божий дар роботи з людьми в колективі. Недарма ж обрали його головою проспілкового комітету технікуму [3, 1].

У грудні 1934 р. окружний центр УРСР м. Зінов'ївськ було перейменовано на м. Кірово, тож 5 травня 1935 р. Микола Бондаренко став випускником уже Кіровського технікуму і отримав диплом техника-механіка, за спеціальністю «холодна обробка металів різанням» [2; 7;].

Це були роки, коли по всій державі гігантськими темпами проходила індустріалізація народного господарства. Будувалися заводи і фабрики, які згодом стануть відомими гігантами індустрії. У 1928 р. будувався й завод сільськогосподарського машинобудування в м. Ростов – «Ростсільмаш», а днем його створення вважалося 21 липня 1929 р., коли він випустив свої перші вироби [4]. Новий завод потребував молодих грамотних техніків-

механіків, інженерів тощо. Саме туди й направили на постійну роботу молодого спеціаліста Миколу Олександровича Бондаренка.

З травня 1935 р. по листопад 1937 р. він працював на «Ростсільмаші» майстром, технологом, старшим техніком інструментального бюро цеха уборочних машин, паралельно, без відриву від виробництва, наполегливо навчався в Ростовському індустріальному інституті.

У листопаді 1937 р. по спецнабору був призваний до лав Червоної Армії і був замісником політрука роти в/ч 26Л 1-ї Окремої Червонопрапорної армії [2, 2; 1, 1].

У липні 1938 р. розгорілася серія військових зіткнень між Японською імперією і СРСР. 31 липня були приведені в бойову готовність Приморська армія та Тихоокеанський флот. Цього ж дня японські війська, пішовши в нову атаку, зайняли сопки Безіменну та Чжангу [5].

Зам. політрука М. О. Бондаренко зі своєю ротою бере участь у бойових діях, які в історії отримали назву «Битва на озері Хасан», або ще – Чжангуський інцидент [5]. У серпні 1938 р. отримав у боях тяжке поранення і контузію, що відбилося на його здоров'ї до кінця життя [1; 3, 1]. За мужність і відвагу у 1938 р. М. О. Бондаренко був відзначений знаком «Хасан» [6, 1].

Унаслідок цього військового конфлікту СРСР остаточно закріпив за собою спірну територію біля озера Хасан, до того ж, радянська армія отримала досвід воєнних дій з японськими військами, успішно застосований потім на річці Халхин-Гол (1939) та в Маньчжурії (1945) [5].

У зв'язку з хворобою після тяжкого поранення М. О. Бондаренка демобілізували із воєнної служби [1; 3; 6].

З серпня 1939 р. по 3 серпня 1941 р. працював начальником технічного відділу цеху №4 на кіровоградському заводі «Червона Зірка» Наркомату Загального машинобудування. Паралельно продовжував перерване службою навчання в Ростовському індустріальному інституті на заочному відділенні [1; 2;].

На землях України вже майже 1,5 місяці точилися бої з німецькими загарбниками, війська яких уже знаходилися у безпосередній близькості від м.Кіровоград. Уже майже місяць проходила евакуація станків, машин, різного стратегічного обладнання, ведучих спеціалістів різних галузей у глибокий тил.

3 серпня 1941 р. був відправлений із сім'єю в евакуацію до м. Ростова разом із заводом «Червона Зірка» і Микола Олександрович. З серпня по жовтень 1941 р. він працює там старшим інженером відділу головного технолога заводу «Ростсільмаш». А у жовтні 1941 р. із цим заводом евакуйований у м.Ташкент.

З жовтня 1941 р. по жовтень 1942 р. працював на номерному заводі №708 Наркомату мінного озброєння в м. Ташкенті на посаді зам. головного технолога заводу, з жовтня 1942 р. по листопад 1943 р. – зам. начальника цеху №6 і 7. З листопада 1943 р. по жовтень 1945 р. – начальник технічного відділу заводу [2]. У березні 1944 р. був прийнятий у члени КПРС [1].

А в Україні руїна... Зруйнований механічний завод у Кам'янці практично треба було відбудувати заново. Разом із директором заводу І. П. Кругловим, який повернувся з евакуації, у Кам'янку прибувають інші спеціалісти і робітники.

5 квітня 1944 р. розпочався набір перших добровольців на роботи по відбудові заводу. Невеликий колектив, чисельність якого ледве сягала двох десятків чоловік, до якого входили залишені по броні для відбудови зруйнованого підприємства. Люди в каторжних умовах розбирали завали цегли, розчищали та приводили в порядок виробничі площі.

У післявоєнний період першою продукцією заводу стали поршневі прядильні насоси для виробництва хімічних волокон, ткацькі і прядильні лічильники [8, 11]. Але ж не вистачало технічно грамотних спеціалістів-інженерів.

У Кам'янку на машинобудівний завод Наркомату Машприлад 15 жовтня 1945 р. присилають головним інженером М. О. Бондаренка [2]. Завод починає освоювати випуск уточно-перемотувальних автоматів для текстильної промисловості, згодом – і шестеренчастих дозуючих прядильних насосів [8, 11].

15 червня 1946 р. згідно з наказом №108/к Міністра машинобудування і приладобудування СРСР П. Паршина по Головтекстильлегмашу: Бондаренко Микола Олександрович був призначений директором Кам'янського машинобудівного заводу [9].

У службовій характеристиці М. О. Бондаренка від 09.10.1946 р., написаній секретарем парторганізації заводу Амбарцумовим, відмічалось: «Працює на заводі з жовтня місяця 1945 р. Показав себе як досвідчений інженер-господарник, керівник. За цей час під його керівництвом на заводі проведена велика робота: відновлений і пущений в експлуатацію тимчасовий ливарний цех, який у вересні дав 50 тонн лиття. Закінчується будівництво заводської електростанції. Має величезний авторитет всього колективу заводу. Технічно грамотний добре. Уміло керує всім колективом заводу, цехів, відділів і ділянок. Є зразком трудової дисципліни. Володіє вольовими якостями на виконання поставлених завдань заводу урядом» [10].

У ті тяжкі післявоєнні роки у державі діяла карткова система забезпечення продовольством. Тож на Кам'янському машбуді для кращого забезпечення продовольчими товарами своїх робітників передбачливо створили підсобне господарство. Як відомо, в 1947 р. Україною прокотилася голодівка.

На закритих партійних зборах Кам'янського машинобудівного заводу 12 лютого 1947 р. розглядали питання «Про підготовку до весняної сівби і продовольчої скрути в країні» (Це так називали голодівку). З доповіддю виступив секретар парторганізації тов. Амбарцумов. Він сказав: «З огляду на посуху, що була протягом усього 1946 р., яка послужила поганим результатом для врожаю – це все не дало можливості скасувати карткову систему в 1946 р. Посуха охопила також і ряд районів Кіровоградської

області. ...Особисто наш колектив знаходиться в кращих умовах у продовольчому постачанні, ніж інші організації і заводи, так як ми отримуємо централізоване продовольче постачання і з нашого підсобного господарства [11].

6 серпня 1947 р. М. О. Бондаренко був нагороджений медаллю «За доблесний труд в Великой Отчественной войне 1941–1945 гг.» [12].

Майже щороку машбуд, очолюваний М.О.Бондаренком, освоював виробництво нових моделей текстильного обладнання, підвищував її якість і продуктивність.

У політділовій характеристиці М. О. Бондаренка від 14.06.1951 р., написаній секретарем Кам'янського РК КП(б)У Домініковським, зазначалося: «Під керівництвом т. Бондаренко, відновлений завод, зруйнований німецькими окупантами, освоєний випуск продукції уточно-перемотувального автомата УПС-260, насосиків НП-5-І, ткацьких і прядильних лічильників, точильних бігунків та іншої продукції. ...У даний час закінчується будівництво механоскладального цеху площею в 3500 кв. метрів. Побудовано 5 нових двох-чотирьох квартирних будинків» [13].

Протягом 1951-1953 рр. випуск продукції на заводі збільшився вдвоє, освоєно виробництво п'яти нових видів машин [14].

130 працівників заводу почали будівництво свого індивідуального житла, а заводський комітет профспілки разом із адміністрацією допомагали забудовникам автотранспортом і будматеріалами. Перевезено 1700 тонн вантажів і 70 кубометрів лісу. І ще будівництво 12-квартирного житлового будинку [15].

То були роки ВЕЛИКОГО зростання Кам'янки від села до промислового міста. Тоді багато чого будувалося й робилося вперше, причому в умовах дуже важких і складних. Тож без сумніву, їх, тих усіх людей того часу і, в першу чергу, директора машинобудівного заводу М. О. Бондаренка можна сміливо іменувати піонерами – першопрохідниками – першобудівничими нашого міста Кам'янки. Бо виростав завод – зростала і Кам'янка. Кам'янка і її населення зростали як завдяки припливу робочої сили на завод із навколишніх сіл і районів та індивідуального будівництва (виростали нові вулиці і мікрорайони), так і завдяки значним коштам, які завод направляв на її благоустрій.

Мало хто з сучасників сьогодні знає і розуміє усю грандіозність і масштабність зробленого в ті роки... Нинішнє нове покоління навіть уявити собі не може, якою титанічною і самовідданою працею це все діставалося... Якою напруженістю і концентрацією всіх наявних можливостей і людських сил... Недарма в будівельників існує поняття, що найголовніше в споруді – це надійна основа і фундамент! Беззаперечно, найбільша й глобальна заслуга в закладенні основи і капітального фундаменту під подальший поступальний розвиток і зростання Кам'янки – Кам'янського машинобудівного заводу і його багаторічного директора Миколи Олександровича Бондаренка.

Так поступово Кам'янка, у тяжких і матеріально і побутових умовах життя, з маленького брудного непримітного села, а потім провінційного містечка, завдячуючи машинобудівному заводу і його директору, виросла до міста.

У січні 1954 р. Кам'янка стає районним центром новоствореної Черкаської області [16, 307]. А у жовтні 1956 року рішенням Черкаської обласної ради депутатів трудящих №892 село Кам'янку віднесено до категорії міст районного підпорядкування [17].

Разом із зростанням виробництва на Кам'янському машбуді виростили і нові кадри. При заводі працювала школа майстрів, школа робітничої молоді, філіал Одеського верстатобудівного, а потім Харківського машинобудівного технікуму. Багато працівників навчалися в Московському машинобудівному інституті.

У 1956 р. при Кам'янському машинобудівному заводі було створено спортивне товариство, футбольну команду та силами молоді збудований стадіон «Торпедо» (пізніша назва «Авангард»).

Була організована художня самодіяльність, проводилися заводські спартакіади, запроваджено виробничу гімнастику.

Грудень 1957 р. став початком соцзмагання Кам'янського машинобудівного заводу з Коломенським заводом «Текстильмаш». Вони регулярно обмінювалися робочими делегаціями, вивчали кращий і передовий досвід.

Ім'я М. О. Бондаренка і пізніше, навіть через роки після його смерті, часто згадували добрими словами в м. Коломні, коли делегації кам'янчан приїжджали за обміном досвіду. Згадували і як талановитого керівника, і як людину, що особисто немало зробила для зміцнення дружніх зв'язків між обома колективами [18, 16].

У багатьох колгоспах, МТС, радгоспах, на окремих підприємствах і в школах Черкаської області почали видаватися багатотиражки. Усього в області у 1957 році видавалося 135 багатотиражних газет [19, 190]. 10 вересня 1957 р. вийшов друком перший номер багатотиражної газети «Машинобудівник» на Кам'янському машинобудівному заводі. Вона писала про працю і побут трудівників заводу, поширювала передовий досвід новаторів виробництва, інформувала про новини науки і техніки, діяльність громадських організацій та про відпочинок машинобудівників [15].

Директор заводу М. О. Бондаренко, володіючи унікальним талантом керівника-організатора виробництва, зумів підібрати і розвинути кадри так, що всі цехи працювали як єдиний механізм. Це він виплекав ріст Олексія Григоровича Ворони як керівника, а в рядовому молодому конструкторі І. М. Єднералі зумів розгледіти неабиякі організаторські здібності, призначивши його головним інженером. І той своїми успіхами і досягненнями багато разів підтвердив надзвичайну далекоглядність і прозорливість директора. Спочатку І. М. Єднерала призначили директором Смілянського машзаводу, а потім заступником міністра союзного

міністерства у Москві. Багато працівників заводу працювали провідними спеціалістами в різних містах Союзу, на керівних посадах у районі [15].

Ті, хто добре знав М. О. Бондаренка і довго працювали з ним на заводі, розповідали, що директор не був таким собі лагідним і добреньким дядечкою для всіх. На заводі він був знаючим справу спеціалістом, вимогливим і принциповим керівником. І уважним, чуйним. Прислухався до думки людей. Завжди був господарем свого слова: якщо пообіцяв що – не сумнівайтесь, зробіть. І інших навчав не кидати слів на вітер.

Колишній редактор районної газети «Трудова слава» Юрій Володимирович Новосад, який колись давно, ще до журналістської роботи, трудився на заводі, розповідав такий випадок. Одного разу його викликав до себе Бондаренко і повідомив, що треба виконати термінове завдання. З'ясувавши, що саме, сказав: «Три дні нам дали строку». «Нічого не вийде, – відповів Новосад, – за три дні не зможу зробити». «Не зможу? Що це за відповідь? Ідіть і виконуйте, що вам доручено».

Наступного дня Микола Олександрович прийшов до Новосада. Постояв мовчки, подивився, що і як робиться. А потім каже: «Легше всього сказати «не зможу». Даремно ви вчора так поспішили з цими словами. Треба було, одержавши завдання, подумати, що необхідно для того, щоб виконати його в строк. А вже тоді звернутися до мене і сказати: «Товаришу директоре, завдання буде виконано, але для цього потрібне ось те і те, інакше не встигнемо». Сказавши це, поцікавився думкою Новосада з приводу дорученої справи. Вислухав, порадив, допоміг – у чому була потреба. І справа дійсно таки виконана була в строк! [18, 15-16].

Він був прекрасною людиною, ерудованим у багатьох сферах знань. З ним було цікаво говорити про все що угодно і багато почерпнути від нього. Про себе і сім'ю – це потім, на першому місці завжди була робота. На завод ішов дуже рано, додому приходив пізно. Зі слів сусідів, його любили і поважали, пам'ятали, а хто ще живий – пам'ятають і зараз.

Про його безкорисливість говорить такий факт. Коли приносили на підпис списки на премію, він знаходив прізвище своєї дружини Марії Петрівни і викреслював її: «моєї премії для нас досить». Про це розповідала Шура Сидорчук, яка працювала в одному відділі матеріальних нормативів з дружиною директора (Едуард Сидорчук був головним енергетиком). Це дуже показовий момент у порівнянні з сучасними ненажерливими верховними крохоборами і просто людськими покидьками на всіх рівнях знизу доверху у нашій державі.

Сім'я вела аскетичний спосіб життя. Ніякого накопичення, ні грошового ні матеріального. Меблі в квартирі були типу канцелярські, з інвентарними номерами (і стільці, і столи, і книжкові шафи, навіть високе металеве ліжко). Розкішню були велика кількість книг і щорічна відпустка в санаторій (але і цього потребувало виключно здоров'я).

У «Літературній газеті» за 1978 р. була надрукована стаття колишнього головного інженера заводу, а у той час директора Смілянського машинобудівного заводу Ігоря Єднерала під заголовком «Директор очима

директора». І там є такі слова: «Мене вражало, як М. О. Бондаренко в результаті трьох, чотирьохвилинної бесіди міг досить точно уявити, з ким має справу. Його висновки я перевіряв неодноразово і переконався: людина зрозуміла і оцінена ним правильно. Його зауваження («трудівник», «думає про особисту наживу», «просто ледар») завжди підтверджувалися. Він ставив, подібно слідчому, начебто незначні, другорядні запитання. Але підбір, послідовність їх були розраховані точно. Сказане стосується спілкування з незнайомими людьми. А як поводитися з заступниками, помічниками, головними фахівцями? Їх треба знати досконало, їх здібності, недоліки, образ мислення [20, 12].

У жовтні 1959 р. механоскладальний цех виготовив 32 уточно-перемотувальні автомати, виробивши за один місяць стільки продукції, скільки весь завод за 1947 р. [21]. Набуті здобутки дали можливість у вже в середині 60-х рр. відправляти продукцію на 190 адрес у Радянському Союзі і на 17 – в зарубіжні країни. Вироби кам'янських машинобудівників не раз демонструвалися на Виставках передового досвіду в народному господарстві УРСР та СРСР, на міжнародних виставках і ярмарках, де одержали високу оцінку [22]. А Микола Олександрович 7 квітня 1963 р. за успіхи в народному господарстві СРСР постановою комітету ради Виставки досягнень народного господарства СРСР був нагороджений бронзовою медаллю.

Микола Олександрович обирався членом Кам'янського РК КП України з 1946 по 1962 роки, членом Смілянського міського комітету КП України, депутатом Кам'янської районної ради депутатів трудящих 5-ти скликань із 1947 по 1963 рр., членом Черкаського обласного промислового комітету КП України [2].

Вісімнадцять років він очолював колектив Кам'янського машинобудівного заводу. Багато сил, знань, енергії та ініціативи приклав для післявоєнної відбудови й подальшого поступального розвитку як заводу так і м. Кам'янки, по вихованню і росту кадрів.

13 вересня 1963 року життя Миколи Олександровича Бондаренка обірвала тривала і тяжка невиліковна хвороба. Комісія по організації похорон директора заводу сповістила у багатотиражній заводській газеті «Кам'янський машинобудівник», що похорони відбудуться в м. Кам'янка в неділю 15 вересня. Винос тіла о 12-й годині дня з червоного кутка заводу [23].

У неділю 15 вересня з заплаканого неба на Кам'янку падали краплі дощу... З самого ранку без перерви тужливо й натужно гудів заводський гудок. На території заводу й біля його прохідної вирувало живе людське море. Плакало небо й плакали люди... О 12-й годині дня труна з тілом директора на руках, попливла з його рідного заводу людським морем в Останню путь...

---

1. Автобіографія Бондаренко Николая Александровича. 19 апреля 1963 года. – г. Каменка. Мокрий підпис. Оригінал. 1 аркуш. Особова справа «Бондаренко Николай Александрович».

2. Личный листок по учету кадров Бондаренко Николая Александровича. 19 апреля 1963 года. г. Каменка. Мокрый підпис. Оригінал. 2 аркуші. Особова справа «Бондаренко Николай Александрович».
3. Спогади дружини сина Бондаренка Миколи Олександровича. Машинопис. Оригінал. 4 аркуші.
4. Ростсельмаш. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ростсельмаш#История_и_деятельность. – Заголовок з екрану.
5. Битва на озері Хасан. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_на_озері_Хасан – Заголовок з екрану.
6. Бондаренко Микола Олександрович // Кам'янський машинобудівник №26, 14 вересня 1963 року. Оригінал. Архів Ветрова О. В.
7. Копія диплому №351 Бондаренка Миколи Олександровича виданого Кіровським технікумом сільськогосподарського машинобудування 12.XI.1935 р. м. Кірово.
8. Традюк К. Кам'янка-Коломна. – Промінь. – Дніпропетровськ. – 1969.
9. Выписка из Приказа по Главтекстильлегмашу Министерства Машиноприбор №134. г.Москва. 15 июня 1946 года. Оригінал. Особова справа «Бондаренко Николай Александрович».
10. Служебная характеристика на директора Каменского машиностроительного завода Бондаренко Николая Александровича. 09.10.1946 года. Оригінал. Особова справа «Бондаренко Николай Александрович».
11. Протокол №2 общего закрытого партийного собрания Каменского машиностроительного завода от 12.02.1947 года. Оригінал. Архів Ветрова О. В.
12. Удостоверение к медали «За доблестный труд в Великой Оттечественной войне 1941-1945 гг.» Бондаренко Николая Степановича. Выдано 6 августа 1947 года председателем Исполкома Каменского райсовета депутатов трудящихся.
13. Политделовая характеристика на директора Каменского машиностроительного завода Бондаренко Николая Александровича. 14.07.1951года. Оригінал. Особова справа «Бондаренко Николай Александрович».
14. Газета «Коллективна праця», 1 січня 1954 року.
15. Бабенко Марко. Газета «Машинобудівник» – літопис історії заводу // Вісник рідного краю.– №3. – 17 січня 2020 року.
16. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – Київ. – 1972.
17. Черкаська правда. – 28 жовтня 1956 року.
18. Традюк К. Кам'янка-Коломна. – Промінь. – Дніпропетровськ, 1969.
19. Дніпрові зорі. Альманах Черкаського літоб'єднання. – №3. – Черкаське обласне видавництво, 1957.
20. Еднерал Игорь. Директор глазами директора // Литературная газета. – №5. – 1 февраля 1978 года.
21. Газета «Коллективна праця», 7 листопада 1959 року.
22. Робітничка газета. – 1968 р.
23. Кам'янський машинобудівник. – №26. – 14 вересня 1963 року.

СТРИЖАК Євген,

кандидат історичних наук, доцент,
член Національної спілки краєзнавців України, м. Черкаси

ІГОР КИВГИЛА: НАУКОВЕЦЬ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Кам'янщина дала Україні чимало талановитих постатей, які проявляють свої здібності і таланти у багатьох напрямках. Серед таких особистостей – Ігор Григорович Кивгила.

Народився І. Г. Кивгила 15 жовтня 1976 р. у м. Кам'янка Черкаської області в сім'ї робітників.

Батько – Кивгила Григорій Григорович (1948–2004) – родом із с. Красносілка Олександрівського району Кіровоградської області. Все трудове життя пропрацював контролером на Кам'янському машинобудівному заводі. Мати – Катерина Аврамівна Кивгила (1948 р.н.) – родом із с. Грушківка Кам'янського району Черкаської області – пропрацювала близько 30 років змінним майстром виробництва на Кам'янському молокозаводі. Дружина – Інна Василівна (1972 р. н.), сини – Олександр (2003 р. н.) і Костянтин (2007 р. н.).

У 1984 р. пішов у перший клас Кам'янської середньої школи № 1 Черкаської області, яку закінчив у 1994 р. Із повагою І. Г. Кивгила згадує свого вчителя початкових класів, яка сформувала світогляд молодого людини – Ірину Флоріанівну Тинду. Значний вплив на подальше формування чеснот Ігоря Григоровича справила його класний керівник – Плаксун Ніна Андріївна. Під час навчання в школі був старанним і дисциплінованим учнем. Брав активну участь у громадському житті школи та класу, відвідував спортивні секції дзюдо та футболу. Неодноразово відстоював честь школи, а в цілому і Кам'янського району, беручи участь у районних, обласних та всеукраїнських змаганнях по дзюдо; має велику кількість нагород. Досяг почесного спортивного звання «кандидат у майстри спорту по дзюдо».

Після закінчення Кам'янської середньої школи №1 в період з 1994 по 1996 рр. проходив службу в Збройних Силах України.

У 1997 р. почав працювати автослюсарем на Кам'янській СТО (Черкаська область), дійшовши в 2001 р. до посади виконуючого обов'язки директора. Автомобілями захоплювався ще з дитинства, завжди мріяв займатися улюбленою справою, яка приносить задоволення. У 2002 р. І. Г. Кивгила досяг поставленої на той час мрії – став керівником у рідному йому м. Кам'янка підприємства по ремонту автомобілів «Бош-автосервіс», чим, паралельно і з науковою та краєзнавчою роботою, займається по сьогоднішній день.

У 2014 р. здобув вищу освіту, закінчивши з відзнакою Черкаський державний технологічний університет за спеціальністю «Економіка підприємства» та здобув кваліфікацію економіста. На сьогодні І. Г. Кивгила є гордістю Факультету економіки та управління Черкаського державного технологічного університету [3]. Його фото розміщене на дошці відомих випускників згаданого факультету

Кивгила Ігор Григорович

[2]. До речі, із 2014 до 2018 рр., відповідно до рішення Конференції трудового колективу Черкаського державного технологічного університету від березня 2014 р., І. Г. Кивгила був обраний членом Наглядової ради університету.

Після закінчення з відзнакою Черкаського державного технологічного університету вирішив не зупинятися на досягнутому, а тому прийняв рішення вступити на навчання до аспірантури цього ж університету. Не полишаючи роботу на власному підприємстві по ремонту автомобілів, здобувачем прикріпився до кафедри історії та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету для написання дисертаційного дослідження. Чому відбувся таке рішення, ми розуміємо із цікавого авторського допису на власній сторінці І. Г. Кивгили у соціальній мережі Фейсбук. «В житті все взаємопов'язано. Я в цьому переконався особисто. І все закономірно. І все не випадково. Закінчуючи у 2014 р. Черкаський державний технологічний університет, я випадково натрапив у бібліотеці на монографію черкаського професора, доктора історичних наук Валентина Лазуренка «Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія» і водночас мав приємну нагоду з ним познайомитись особисто. Зав'язалась під час нашої першої зустрічі цікава дискусія. Якщо коротко, то суть дискусії зводилась до того, а що саме сьогодні можуть дати наукові розробки українських вчених економістів-аграрників доби нової економічної політики. І Валентин Миколайович мені сказав: – А досліди?.. Так я став здобувачем кафедри історії України та суспільних дисциплін ЧДТУ. А професор Валентин Лазуренко став моїм науковим керівником. І я дослідив. Чимало перечитав літератури 20-х рр. минулого століття. І дійшов певних висновків. І переконався ще раз, що без знання минулого, минулих здобутків і прорахунків, ми не побудуємо сьогодні економічно потужну економіку нашої держави. І село буде приречене на зубожіння» [4]. За час написання кандидатської дисертації І. Г. Кивгилою написано чимало статей, він взяв участь у багатьох міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях.

Ігор Кивгила біля Міністерства освіти і науки України після отримання Диплома кандидата історичних наук. Жовтень 2017 р.

Захист кандидатської дисертації «Внесок економістів-аграрників у розбудову сільського господарства УСРР (1921 – 1929 рр.): історіографія» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни успішно відбувся 04 липня 2017 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 27.053.02 у Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди». Науковий керівник І. Г. Кивгили – доктор історичних наук, професор Черкаського державного технологічного університету Валентин Миколайович Лазуренко [1]. На підставі рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України від 11 жовтня 2017 р. І. Г. Кивгила отримав диплом кандидата історичних наук (ДК №044348).

Кілька слів про суть і важливе значення для сьогодення захищеної І. Г. Кивгилою дисертації. Сучасні соціально-економічні реалії нашої держави гостро ставлять питання про подальші шляхи розвитку вітчизняного села. З огляду на це вивчення ідей вчених, які досліджували сільське господарство у кризово-перехідний період 1920-х рр., їх переосмислення та оцінка в теперішніх умовах набувають важливого значення. Погляди економістів-аграрників доби непу не лише не втратили свого значення, але й потребують детального вивчення та використання, зокрема, питання кооперування селянських господарств. Не помічати сьогодні той досвід науковців-аграрників 1920-х рр. або відкидати його – означає обкратити себе у плані соціального пошуку сьогодення, коли наше суспільство перебуває, як і на початку 1920-х рр., на складному історичному роздоріжжі. У той же час актуальність науково-історичного дослідження не означає механічного копіювання досвіду попередніх років, а передбачає передусім його критичне врахування з точки зору національно-культурних пріоритетів і загальноцивілізаційних норм.

Слід також зазначити, що і на сьогодні деякі важливі сторони життя на селі в Україні доби непу залишаються недостатньо висвітленими, а досвід провідних економістів-аграрників, які в 1930-ті рр. мало не всі стали жертвами сталінського терору, ще чекає детального вивчення та аналізу. Так, зокрема, мало досліджувалася така важлива сфера роботи діячів сільськогосподарської кооперації, як опрацювання теоретичних положень та налагодження практичного функціонування сільськогосподарського кредиту. Натомість звернення до теми історії кредитової кооперації в радянську епоху, в роки якої чітко проявилася пряма залежність ефективності сільськогосподарського виробництва та ступеня задоволення потреб сільських жителів від рівня самодіяльності та самостійності членів кредитових товариств і союзів, є досить актуальним у сьогоденні, особливо коли мова йде про пошуки шляхів і форм розвитку реформованих аграрних відносин. Крім того, аналіз поглядів вчених-аграрників на існуючий у 1920-х рр. механізм функціонування сільськогосподарської кредитної кооперації як невід'ємний компонент товарно-грошових, ринкових відносин може сприяти також виробленню оптимальних, найбільш ефективних засобів та методів кредитування села у теперішній час. Важливе місце у розвитку та піднесенні сільського господарства відігравала агрономічна допомога, що теж знаходилась у полі зору українських економістів-аграрників доби непу.

В 2017 р. І. Г. Кивгила працював викладачем кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського державного технологічного університету.

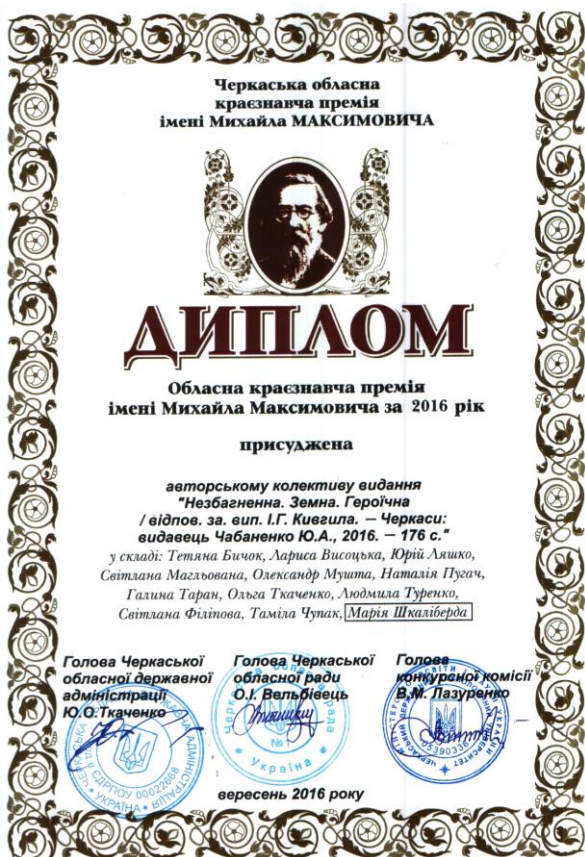
На сьогодні І. Г. Кивгила бере активну участь у наукових конференціях різного рівня, активно включився у підтримку краєзнавчого руху як на Кам'янщині, так і на Черкащині. У 2016 р. Черкаська обласна краєзнавча премія імені Михайла Максимовича за 2016 рік в номінації «колективна

робота» була присудження авторському колективу у складі: Тетяна Бичок, Лариса Висоцька, Юрій Ляшко, Світлана Магльована, Олександр Мушта, Наталія Пугач, Галина Таран, Ольга Ткаченко, Людмила Туренко, Світлана Філіпова, Таміла Чупак, Марія Шкаліберда за працю «Незбагненна. Земна. Героїчна». Відповідальним за випуск даної книги та її меценатом став саме Ігор Григорович Кивгила.

І. Г. Кивгила є членом редакційної колегії збірників Міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України».

Виконує І. Г. Кивгила і чимало громадської роботи суспільно-політичного характеру як у рідному місті, так і у межах Кам'янського району, так і Черкащини в цілому.

Неодноразово виступав на обласних телеканалах з економічних питань, актуальних для сучасного розвитку української державності. З 2010 р. є

Ігор Кивгила в колі відомих істориків і краєзнавців Черкащини під час нагородження краєзнавців-кам'янчан Дипломом лауреатів Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича. На фото справа наліво: професор Василь Мельниченко, Галина Таран, Ігор Кивгила, професор Валентин Лазуренко, Таміла Чупак, Валерій Бабенко. 11 листопада 2016 р.

депутатом Кам'янської районної ради. З 2015 р. – заступник голови Постійної комісії з питань бюджету, соціально-економічного розвитку та інвестицій Кам'янської районної ради. Бере активну участь у громадській роботі міста та району.

Неодноразово пошанований органами державної влади: Почесна грамота Черкаської обласної ради (2016 р.), Почесна грамота Кам'янської районної ради (2012 р.), Почесна грамота Кам'янської міської ради (2013 р.).

Кивгила І. Г. є автором ряду наукових праць [5]. Як науковець брав участь та виступав із доповідями і повідомленнями на Міжнародній науково-практичній конференції «Чинники розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (м. Львів, 28 – 29 жовтня 2016 р.); XXXI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (м. Переяслав-Хмельницький, 5 – 6 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні» (м. Київ, 11 – 12 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (м. Херсон, 18 – 19 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (м. Дніпро, 4 – 5 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 27 – 28 січня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, 3 – 4 лютого 2017 р.); XXXV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (м. Переяслав-Хмельницький, 28 лютого 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (м. Черкаси, 3 – 4 березня 2017 р.); Шостій міжрегіональній історико-краєзнавчій конференції «Чигиринщина в історії України» (м. Чигирин, 23 квітня 2018 р.); Міжнародній науковій конференції «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний вимір» (м. Черкаси, 11 квітня 2019 р.); Сьомій регіональній історико-краєзнавчій конференції «Чигиринщина в історії України» (м. Чигирин, 23 квітня 2019 р.).

---

1. Кивгила І. Г. Внесок економістів-аграрників у розбудову сільського господарства УСРР (1921 – 1929 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Кивгила І. Г. / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 22 с.

2. Черкаський державний технологічний університет. Вчись, працюй, живи на Черкащині. – Черкаси: видавець Гордієнко Є.І., 2020. – С. 20.

3. Четверть століття факультет економіки та управління ЧДТУ готує фахівців, які досягають успіху. – Нова Доба. – 2018. – 29 листопада. – С. 8.

4. <https://www.facebook.com/igor.kivgila>

5. Кивгила І. Г. Внесок українських економістів у розвиток селянського підприємництва в роки НЕПу // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. пр. – Число 23. Вип. 7 / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси: ЧДТУ, 2015. – С. 187 – 198. – (Серія: Історичні науки); Kivgyla I.G. Interpretation of the contribution of scientists from scientific society of historians-agrarians into the research of ukrainian village in the era of NEP // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. пр. – Число 24. Вип. 8 / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – С. 104–110. – (Серія: Історичні науки); Кивгила І. Г. Відображення організаційного становлення системи сільськогосподарського кредиту у науковому доробку економістів-аграрників доби непу // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: Вид-во «Гілея», 2016. – Вип. 115 (№ 12). – С. 58 – 63; Кивгила І. Г. Трансформація поглядів на завдання сільськогосподарського кредиту у працях вчених-аграрників доколгоспного періоду (1921 – 1929 рр.) // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. – Число 25. Вип. 9 / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – С. 107 – 117. – (Серія: Історичні науки); Кивгила І. Г. Принципи аграрних трансформацій наприкінці 20-х рр. ХХ ст. у працях економістів-аграрників України // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. пр. – Число 26. Вип.10 / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси: ЧДТУ, 2017. – С. 35 – 47. – (Серія: Історичні науки); Кивгила І. Г. Оцінка соціально-економічного значення сільськогосподарської кооперації у працях науковців економістів-аграрників доби непу // The scientific heritage. – No 6 (6). P. 1. – Budapest, Hungary, 2016. – С. 112 – 117; Кивгила І. Г. Аналіз ефективності та перспектив розвитку різних форм сільськогосподарської кооперації України у працях дослідників II-ї половини 1920-х рр. // Чинники розвитку суспільних наук у ХХІ столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 28 – 29 жовтня 2016 року). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. – С. 52 – 56; Кивгила І. Г. Пошуки шляхів підвищення ефективності роботи сільськогосподарських кооперативних об'єднань доби непу у працях І. Батюка // Матеріали XXXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»: зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 38 – 40; Кивгила І. Г. Аналіз проблеми становлення української сільськогосподарської кооперації у роботах економістів-аграріїв 20-х рр. ХХ ст.: історіографія проблеми // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 4 – 5 листопада 2016 року). – Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2016. – С. 17 – 21; Становлення системи агрономічної допомоги селянським господарствам на початку 1920-х рр. у науковому доробку вченого-аграрія О. Щадилова // Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 11 – 12 листопада 2016 року). – К.: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 8 – 11; Кивгила І. Г. Науково-просвітницька та громадсько-організаційна діяльність А. Дідусенка по підвищенню продуктивності селянського господарства України в доколгоспний період // Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 18 – 19 листопада 2016 року. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 27 – 31; Кивгила І. Г. Досягнення та помилки радянської системи сільськогосподарського кредиту в добу непу у працях вченого-аграрника І. Подольського // Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27 – 28 січня 2017 р.). – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2017. – С. 43 – 47; Кивгила І. Г. Діяльність системи сільськогосподарського кредиту України в доколгоспний період у науковому доробку А. Дідусенка // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 3 – 4 лютого 2017 р.). – К.: ГО «Київська наукова

суспільнознавча організація», 2017. – С. 18 – 21; Кивгила І. Г. Бачення шляхів реалізації радянської сільськогосподарської політики наприкінці 1920-х рр. в роботах аграрного економіста М. Вольфа // Матеріали XXXV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»: зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – С. 41 – 43; Кивгила І. Г. Перспективи розвитку різних форм сільськогосподарської кооперації у роботах вчених-аграрників другої половини 1920-х рр. // Чигиринщина в історії України. Збірник 6: Українська революція 1917 – 1921 рр.: 100 років боротьби. Матеріали Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції “Чигиринщина в історії України” / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2018. – С. 495 – 498; Кивгила І. Г. Трансформація поглядів на завдання сільськогосподарського кредиту у працях визнаних спеціалістів аграрної справи 1920-х років – жертв радянського тоталітарного режиму // Чигиринщина в історії України. Збірник 7: Аграрний розвиток Чигиринщини з найдавніших часів до сьогодення. Матеріали Сьомої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції “Чигиринщина в історії України” / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2019. – С. 70 – 79.

**РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ
НА ЧИГИРИНЩИНІ**

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Алла,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

**РОДИНА ПРОТОІЄРЕЯ ДМИТРА ЯКОВИЧА ТОПАЧЕВСЬКОГО –
НАСТОЯТЕЛЯ СВЯТО-КАЗАНСЬКОГО СОБОРУ В ЧИГИРИНІ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. родини священнослужителів Чигиринського благочиння відіграли значну роль у релігійному житті Чигиринщини.

У 1890 р. благочинними Чигиринського повіту були: 1-й округ – священник П. Т. Рудкевич (с. Шабельники), 2-й округ – священник І. М. Татаров (м. Медведівка), 3-й округ – священник Х. Л. Фільковський (с. Бірки), 4-й округ – священник Л. Богдан (с. Оситняжка) [24, 146]. У 1891–93 рр. благочинними були: 1-й округ – священник В. Безвенглінський (с. Боровиця, поштова адреса м. Чигирин), 2-й округ – священник І. М. Татаров (м. Медведівка, поштова адреса ст. Худолівка), 3 округ – священник Ф. Л. Фільковський (с. Бірки), 4-й округ – священник Г. Татаров (с. Пастирське, поштова адреса м. Златопіль) [25, 180].

У 1894 р. благочинним Чигиринського повіту 2-го округу став священник Г. Петрушевській [26, 145], а священнослужителі 1-го, 3-го та 4-го округів залишилися служити на старих місцях.

«Памятные книжки Київской губернии» за 1902–1913 рр. дають інформацію, що протоієрей Олександр Георгієвич Радкевич був благочинним 1-го округу Чигиринського благочиння [27, 209], в якому до 1905 р. налічувалося 11 храмів [28, 209], а з 1906 р. – 12 храмів [29, 88]. Головним храмом в 1-му окрузі благочиння вважався Свято-Казанський собор в Чигирині. З 1902 по 1913 рр. настоятелі соборної церкви, освяченої в ім'я Казанської ікони Божої Матері, були благочинними 1-го округу Чигиринського благочиння [27, 209].

У 1914 р. настоятелем Свято-Казанського собору став о. Дмитро. Він народився 28 вересня 1864 р. в родині священнослужителя Якова Петровича Топачевського та його дружини, дочки священника, Олександри Євсеївни. На той час сім'я Топачевських проживала в с. Хамбиків Київського повіту. Батько Дмитра був настоятелем місцевої Свято-Троїцької церкви. В їхній сім'ї Дмитро був другою дитиною, старшим серед синів. Всього в родині було дев'ять дітей: п'ять синів (Дмитро, Віктор, Іполит, Антоній, Георгій) та чотири доньки (Олімпіада, Марія, Ольга, Ганна) [22, 593].

В 1879 р. Д. Топачевський закінчив Києво-Подільське духовне училище та вступив до Київської духовної семінарії, де навчався, всі 6 років, «на благотворительной оплате», як дитина з багатодітної родини [22, 596]. Курс богословських наук проходив у одному класі з Василем Липківським, майбутнім Митрополитом Української Автокефальної Православної Церкви.

Після закінчення в 1885 р. семінарії, перші півтора року працював учителем в церковнопарафіяльній школі в с. Погребях Васильківського повіту та в Царе-Константинівській школі у Києві. Вже в 1887 р. був рукопокладений на диякона, а через місяць на священика Троїцької церкви с. Карашина Великого Київського повіту. З цього часу викладав Закон Божий у церковнопарафіяльних школах тих сіл, де мав парафію. В селі Карашино о. Дмитро одружився на Григорович Ніні Євстахівні. Близько 1889 р. в сім'ї Топачевських народилася дочка Наталка.

У 1889 р. єпархіальне керівництво призначило о. Дмитра окружним місіонером. З вересня 1892 р. о. Дмитро був переведений в церкву Різдва Пресвятої Богородиці в село Малополовецьке Васильківського повіту Київської губернії. З метричної книги церкви Різдва Богородиці дізнаємося, що кілька місяців о. Дмитро служив в цій церкві разом із своїм батьком о. Яковом.

На той час у сім'ї Топачевських трапилося нещастя – трирічна донька Наталка померла. Згідно із архівними даними 23 червня 1893 р. [22, 595], а в анкеті ув'язненого сам Володимир Дмитрович писав, що 15 липня 1893 р., за милістю Божою, на світ з'явилися його два сини – Володимир та Борис. Були вони близнюками чи двійнятами, на сьогодні невідомо [10, арк.5]. Через два роки (02. 07. 1895 р.) матушка Ніна народила доньку Анну, а 24 листопада 1896 р. – Катерину. У клірових відомостях за 1900 р. в сім'ї Топачевських згадується однорічна донька Валентина [22, 592]. 28 травня 1901 р. в родині Топачевських знову було поповнення – на світ з'явилася донька Олена.

З 1898 р. священик Д. Топачевський став постійним членом Васильківського відділення учительської ради, а з 1902 р. помічником благочинного. Завдяки своїм зв'язкам, у 1906 р. о. Дмитро добився свого переведення на посаду священика в Іллінську церкву села Руська Поляна Черкаського повіту. Одночасно він викладав Закон Божий в Черкаській лісній школі, яка підпорядковувалася Міністерству землеробства та державного майна.

У 1907 р. о. Дмитра призначили членом правління Черкаського духовного училища на трирічний термін. В цьому ж році його нагородили орденом Св. Анни 2-го ст.

Наприкінці 1907 р. в сім'ї народився третій син Топачевських – Михайло.

В 1911 р. о. Дмитра затвердили на посаді благочинного 2-го округу Черкаського повіту та надали можливість обіймати посаду законовчителя земського 2-х класного училища с. Руська Поляна. За свою діяльність о. Дмитро був нагороджений набедреником, скуфією, камилавкою, а в 1912 р. єпархіальне керівництво надало йому сан протоієрея. Наступного, 1913 р. пастиря відзначили нагрудним хрестом від імені Святійшого Синоду Російської Православної Церкви [31, 63].

Кілька архівних джерел інформують, що у 1914 р. о. Дмитра перевели в повітове місто Чигирин настоятелем Свято-Казанської соборної церкви та тільки тоді надали сан протоієрея [30, 139]. Він викладав у однокласній

церковно-парафіяльній школі Свято-Казанського собору та був законовчителем Чигиринської вищої початкової школи. За це він отримував 900 крб., що на той час дорівнювало сумі двох річних протоієрейських окладів [31, 64]. У 1914 р. йому виповнилося 50 років, але навіть у роки Першої світової війни о. Дмитрій постійно служив Церкві та навчав дітей Закону Божому.

З цього року протоієрей Д. Топачевський обіймав посаду голови Чигиринського відділення єпархіального Свято-Володимирського братства, а в грудні 1914 р. був обраний депутатом Чигиринської міської думи. о. Дмитро також був активним дописувачем періодичних видань – його статті можна було прочитати на сторінках місцевих та київських часописів.

За спогадами Галини Кривошеї, родина Топачевських у Чигирині проживала в будинку священника на вулиці Мільйонній. В родині Топачевських було три сини (Володимир, Борис і малолітній Михайло) і п'ять доньок (Ольга, Анна, Катерина, Валентина, Олена). У 1914 р. з батьками мешкали семирічний син Михайло, та під час канікул у Черкаській гімназії – дочки Валентина та Олена. Вони навчалися в цій гімназії до 1917 р. включно [22, 592-593]. Всі інші діти сім'ї Топачевських були вже дорослими.

Старші сини о. Дмитра – Володимир і Борис, служили в царській армії і брали участь в Першій світовій війні.

Володимир Топачевський після закінчення 6 класів гімназії навчався у військовій школі в Чугуєві, де отримав звання прапорщика [14, арк. 15]. На початку 1915 р., після закінчення військової школи, його направили на службу в м. Пенза у запасний батальйон [16, арк. 21]. В кінці 1915 р. Володимир Дмитрович отримав чин підпоручика та з батальйоном вирушив на австро-німецький фронт. У 1917 р. командував ротою, а потім батальйоном вже в чині штабс-капітана. Цього ж року, з місця бойових дій, батальйон повернувся до м. Умань [11, арк. 6].

Борис Топачевський також брав участь у Першій світовій війні. Про це дізнаємося з клірових відомостей за 1917 р., які писав протоієрей Дмитро Топачевський. У 1916 р., під час боїв, Борис отримав поранення, і 13-19 жовтня 1916 р. до нього їздив о. Дмитро [22, 594].

У 1916 р. настоятель Свято-Казанського храму протоієрей Дмитро Топачевський був запрошений від Чигиринського благочиння на з'їзд Київської митрополичої єпархії. На жаль, в роботі з'їзду о. Дмитро участі не брав – тяжке поранення сина змусило його просити в єпархіального керівництва відпустку. Це підтверджують і «Киевские єпархиальные ведомости» [22, 594].

Дочка о. Дмитра Анна в 1917 р. була уже заміжня (прізвище чоловіка невідоме), а її сестра Катерина працювала вчителькою [22, 592].

Особа протоієрея Д. Я. Топачевського цікава його родинними зв'язками із провідниками Української революції – він був троюрідним братом Голови Центральної Ради Української Народної Республіки (1917–1918 рр.) Михайла Грушевського. Баба по батькові Д. Топачевського – Марія Іванівна Топачевська, та дід М. Грушевського по материнській лінії – Захарій

Іванович Оппоков, були рідними сестрою і братом [30, 139]. Майже всі брати М. Грушевського підтримували між собою дружні стосунки та плідно співпрацювали, допомагаючи своєму видатному родичу, який стояв на чолі українського відродження. Тому участь настоятеля Свято-Казанського собору протоієрея Д. Топачевського в національних маніфестаціях, які відбувалися в Чигирині в роки революції, була не випадковою.

23 травня 1917 р., під час українського віче на підтримку Української Центральної Ради, протоієрей Д. Топачевський відправив панахиду та виголосив промову перед школярами, селянами, робітниками, які прийшли на Замкову гору з національними прапорами [30, 140]. Через півроку, 21 листопада, на Свято-Казанській площі Чигирини відбулося урочисте проголошення III Універсалу Центральної Ради. Під час молебну протоієрей Д. Топачевський прочитав Євангелія українською, що «зробило дуже приємне враження на всіх присутніх» [22, 596].

Через чотири місяці (16-17.10.1917 р.) в Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва на якому обрали Генеральну старшину. В день з'їзду у головній церкві Чигиринського благочиння богослужіння проводив настоятель о. Дмитро Топачевський. Після закінчення офіційної частини його роботи, учасники вирушили до Суботова, де відбулася панахиду за Богданом Хмельницьким, козаками та Тарасом Шевченком. Делегати сфотографувалися на тлі цегляного переходу від Іллінської церкви до дзвіниці. У центральній частині світлини стоять два священнослужителі. Не виключено, що один із них – протоієрей Д. Я. Топачевський, який був одним з провідних послідовників національного руху на Чигиринщині [21, 25].

О. Дмитро брав активну участь в заснуванні української змішаної гімназії, яка була відкрита у Чигирині в листопаді 1917 р. З нагоди події учасники урочистостей відправили телеграму генеральному секретареві освітніх справ І. Стешенку. Протоієрей Д. Топачевський зініціював створення на Чигиринщині спілки допомоги гімназістам з бідних сімей і тут-таки запропонував бажаючим у неї вступити [30, 139]. Отець Дмитро викладав в новоствореному навчальному закладі Закон Божий [30, 139]. «Київський православний весник» інформував, що 16 жовтня 1918 р. о. Дмитро був присутній на місіонерському з'їзді священників, дияконів і псаломників Київської митрополичної єпархії, що проходив в стінах Києво-Печерської лаври [22, 596]. Повернувшись з Києва, він дізнався, що в його будинку ревком розмістив профспілку робітників заводів підприємств та організацій Чигиринського повіту. Для проживання родини о. Дмитра голова профспілки І. В. Журавченко виділив кілька кімнат [23].

У цьому ж 1918 р. син о. Дмитра, Володимир, повернувся до Чигирини і зупинився в будинку батьків. На той час місто знаходилось під контролем українських військ. По приїзду до міста колишній штабс-капітан Володимир Топачевський пішов на службу в українську самооборону та обійняв посаду коменданта Чигирини [16, арк. 21]. Вже у серпні 1919 р. його мобілізували у Денікінську армію, яка проходила через Чигирин. Штабс-капітан Володимир

Топачевський воював проти червоних в Білозерському офіцерському полку до 1920 р. [18, арк. 23].

В цей час, у 1919 р., протоієрей Дмитро Топачевський, настоятель Свято-Казанської церкви, помер [16, арк. 21]. Імовірно, поховали о. Дмитра на цвинтарі біля соборної церкви Казанської ікони Божої матері. Все своє життя протоієрей Д. Я. Топачевський служив Церкві, займався педагогічною, громадською, просвітницькою, журналістською діяльністю, а також боровся за самостійну незалежну Україну.

В будинку для священнослужителів Свято-Казанського собору залишилася проживати матушка Ніна Євстахіївна з дочкою [18, арк. 23].

Взимку 1920 р., під натиском червоних, Володимир Топачевський відступав із залишками денікінської армії. Через Румунію емігрував до Польщі, де був «интигрирован в концлагерь» [16, арк. 21]. У 1920–1923 рр. він знаходився у Калишському концтаборі, але у 1922 р. Володимира Топачевського перевели до українського табору, де перебували тільки солдати та офіцери петлюрівської армії. Цей табір також входив до структури Калишського концтабору [14, арк. 18].

У 1921 р. Володимир Топачевський отримав сумну звістку «...от сестры которая жила на Украине в городе Чигирине...» про смерть матері та важке матеріальне становище родини [16, арк. 21]. Це стало однією з основних причин повернення Володимира Топачевського на територію радянської України. У 1923 р. до табору прибула делегація із СРСР, члени якої оголосили про амністію військовополоненим та запропонували повернутися на батьківщину. Невдовзі, окремим ешалоном для полонених, В. Топачевський повернувся до Чигирини «к родной семье» [16, арк. 21].

Повернувшись в місто, Володимир Топачевський зупинився «у своих» [16, арк. 21]. На життя Володимир Дмитрович заробляв приватними уроками. Через рік, у 1924 р., В. Топачевський одружився на Лідії Арсентіївні Распутніковій, дочці урядника.

Батько майбутньої дружини Володимира був родом з Тарасівки Чигиринського повіту. Наприкінці XIX ст. батьки Лідії – Арсеній Тимофійович та Марфа Миколаївна Распутнікови, проживали у повітовому центрі. У 1896 р. в них народилася донька Лідія. До 1911 р. вона навчалася у двокласному міському училищі, після закінчення якого переїхала до Києва до тітки по матері – Васильєвої Анастасії Миколаївни. Вже у 1913 р., отримавши спеціальність швачки, вона самостійно працювала у київських майстернях по пошиттю одягу. У 1916 р. Лідія повернулася в Чигирин та влаштувалася касиром до 2-гої Чигиринської спілки споживачів. У 1918 р. перейшла на посаду касира-рахівника Чигиринського лісопильного заводу [10, арк. 5].

Через три роки після одруження, у 1927 р., у подружжя народилася донька Рима. Три роки Лідія Топачевська доглядала за донькою та займалася пошиттям одягу на дому. В 1931–33 рр. В. Топачевський працював вчителем в селах Леськи і Мошни.

У 30-х рр. ХХ ст., крім Володимира, в Чигирині проживали і інші Топачевські: його сестри Катерина та Ольга.

Катерина, імовірно, навчала дітей у школі. На той час вона була заміжня та проживала в будинку чоловіка. У 1934-35 рр. в Чигиринській середній зразковій школі учителем фізики і математики, керівником 8-го класу була Вокар Катерина Дмитрівна [20, 8].

Інші члени родини були розкидані долею і часом. Архівні матеріали свідчать, що до 1932 р. брат Борис «жив с. Хировке возле Знамянки» [17, арк. 22], займаючись сільським господарством. Сестра Анна до 1936 р. проживала на Донбасі – учительвала [16, арк. 21]. Всі інші діти о. Дмитра – Михайло, Олена, Валентина працювали в м. Дніпропетровськ [16, арк. 21].

На початку 30-х рр. ХХ ст. в сім'ї Володимира і Лідії Топачевських виникли проблеми з роботою та лікуванням. Дочка урядника та син священнослужителя не могли знайти собі роботи за місцем проживання. Володимир Дмитрович мав шлункове захворювання і потребував кваліфікованого лікування, яке не міг отримати в Чигирині [11, арк.6]. Але найбільшою проблемою родини Топачевських було те, що в них не було власного житла. На початку 30-х рр. ХХ ст. більшовицька влада «розкуркулювала» родини священнослужителів, тобто забиравала житло. Оселя батьків Лідії Арсентівни на той час була вже продана (батько – Распутніков Арсеній Тимофійович помер ще в 1917 р. На 1934 р. мати Лідії проживала в Латвії, в с. Іберті Ризької обл. [10, арк. 5]. У 1937 р. там же вона і була похована [10, арк. 5]). У 50-х рр. ХХ ст. будинок священика Свято-Казанського собору був переданий першому секретареві Чигиринського райкому партії – Журавлю Івану Володимировичу, який проживав там до 1961 р. [23].

В 1934 р. сім'я Топачевських переїхала до міста Кіровограда та зупинилася в рідної сестри Лідії, Анни Распутнікової, на вулиці Ровенській №11, кв. 3. В Кіровограді Лідія Арсентівна пішла працювати швачкою в міську майстерню. Дочка Топачевських Рима на той час була дошкільного віку.

Не знайшовши роботи в Кіровограді, Володимир Якович переїхав до Черкас і влаштувався в «2-й поліклініке статистом» [17, арк. 22]. Проживав Володимир за адресою вул. Гоголя №35 [16, арк. 21]. В кінці 1936 р. Володимир Якович Топачевський обіймав посаду секретаря Черкаської поліклініки, але вже 10 січня 1937 р. він знаходився в Черкаській в'язниці.

Справою Володимира Топачевського займався слідчий «Черкаской оперследгруппы – мл. лейтенант Госбезопасности Коваленко» [17, арк.22] Володимир Топачевському інкримінували статтю 54-6 УК УСССР, згідно з якою Володимира Топачевського звинувачували в «шпионской деятельности в пользу Польши» [17, арк. 22]. У справі йшлося, що з 1923 по 1937 рр., проживаючи в СРСР, В. Топачевський займався збором інформації про економічний стан держави, політичні настрої населення, зокрема вчителів, яку передавав через агентів співробітникам «органов ГНУ – НИВД» [16, арк. 21]. Не витримавши жорстоких катувань, В. Топачевський зізнався в

тому, що він «завербован польской и германской разведкой для шпионской деятельности на территории СССР» [17, арк. 22]. Відповідно до наказу №00485 від 11.08.1937 р. «Народного комиссара Внутренних Дел СССР-Генерального комиссара Государственной безопасности т. Ежова» [19, арк. 27] його справу №2547, стаття 54-6.УК УРСР направили на розгляд у «ГУГБНКВД СССР» [19, арк. 27] Через два місяці (28.10.1937 р.) вийшла постанова НКВД СССР про розстріл Володимира Дмитровича Топачевського. Вирок був виконаний 5 листопада 1937 р. о 24.00 [19, арк. 27].

На початку листопада 1937 р. дружина Лідія та десятилітня дочка Рима проживали в Кіровограді. В цей час Лідія Арсентіївна працювала у швейній майстерні, а Рима навчалася в міській школі [3, арк. 5]. У 1941 р. вона закінчила 6 класів.

З початку гітлерівської окупації Кіровограда (1941–1944 рр.) Лідія Топачевська займалася пошиттям одягу на дому та працювала у німецькій майстерні на вулиці Карла Маркса, а Рима жила на «иждивении матери» [4, арк.6]. Бюджет сім'ї Топачевських був мізерний, тож щоб поліпшити своє матеріальне становище, Лідія Арсентіївна із донькою вирішили поїхати на роботу в Німеччину.

З Кіровограду оstarбайтерів вивезли 20 березня 1942 р. А вже 2 квітня 1942 р. Лідія Арсентіївна та Рима Володимирівна Топачевські прибули в німецьке місто Франкфурт-на-Майні, де вони перебували два тижні [4, арк. 6]. В середині квітня їх перевезли в столицю Німеччини – Берлін, працювати на одному із заводів фірми «Fasse und Fraole» [7, арк. 9]. Рима стала контролером контрольного цеху, а Лідія Арсентіївна працювала «на складе по переборке деталей» [8, арк. 10]. Через хворобу 46-річна Лідія Арсентіївна не змогла витримувати багатогодинний робочий день. 24 вересня 1942 р., у зв'язку з тяжким шлунковим захворюванням, їй видали довідку про професійну непридатність [7, арк. 9].

В листопаді 1942 р. Лідія Арсентіївна та її дочка Рима повернулися до окупованої України і зупинилися в родичів Володимира Топачевського, у с. Тарасівці Вінницької обл. [8, арк. 10]. Після відвідин родичів Лідія Арсентіївна з донькою повернулися до Кіровограду. Проживали в Анни Распутнікової, яка була прибиральницею у таборі військово полонених. У грудні 1942 р. Лідія Топачевська вже працювала в швейній майстерні на вул. Карла Маркса, а її донька Рима – посудомийкою в таборі військовополонених. П'ятнадцятирічна Рима була неповнолітньою, тому її перевели на пошту сортувати листи [1, арк. 3]. З 27 грудня 1943 р. Рима Топачевська поступила працювати у військовий польовий шпиталь на посаду санітарки, де пропрацювала до 4 січня 1944 р. [3, арк. 5].

8 січня 1944 р. в ході наступальної операції 2-го Українського фронту Кіровоград був звільнений від нацистів.

Вже 31 січня 1944 р., на підставі статті 54-1-«а» УК УРСР, Риму Володимирівну Топачевську заарештували [1, арк.2-3]. Її звинуватили в тому, що «...изменила Родине... работала секретным агентом немецкой полевой

жандармерии, добровольно ездила в Германию, где как агент выдала двох советских граждан, а по приезде из Германии связалася с Гестапо. За период работы» [1, арк. 2] агентом нею «...была предана молодежная группа пять человек...» [5, арк. 7]. Крім того, зазначалося, що «...в период немецкой оккупации в г. Кировограде по заданию немецкой власти, проводила профашистскую агитацию среди советской молодежи» [6, арк. 8]. Жорстоке насилля енкаведистів примусило Риму звести наклеп навіть на рідну матір: «...О том, что я работала секретарем-информатором моя мать знала потому что я ей рассказывала... про обязанность... выявить лица неблагонадежных к немецкой оккупации» [6, арк. 8]. Сімнадцятирічна дівчина змушена була зізнатися в тому, що мати разом з нею проводила антирадянську агітацію, розуміючи, що їх обох чекає в'язниця, а можливо і розстріл. Прикладом була смерть батька в 1937 р.

Не зважаючи на те, що Лідія Топачевська з перших днів визволення міста пішла працювати на радянське підприємство – «...пошивную мастерскую промотдела при горуправлении...», швачкою [1, арк. 3], вона була заарештована. Їй було пред'явлено звинувачення за статтю 54-1-«а» УК УРСР [2, арк. 4]. З 4 лютого 1944 р. Лідія Топачевська «содержалась под стражей» [2, арк. 4]. Її звинуватили «...в измене Родины ... в 1942 г. добровольно выехала в Германию со своей дочерью Римой. Будучи враждебно настроенной к советской власти в таком духе воспитывала свою дочь Риму, которая под влиянием матери. В 1941 г. поступила работать в штаб немецких войск секретным информатором о чем знала мать Топачевская...» [8, арк. 10].

В жовтні 1944 р. мати Лідія Арсентіївна та її дочка Рима Володимирівна Топачевські були ув'язнені «за измену Родины... в исправительно-трудовой лагерь сроком на пять лет, считая срок с 6 февраля 1944 г.» [9, арк. 12]. У таборі Лідія Топачевська значилася під №3145. Про це дізнаємося із світлина знайденої в Кіровоградському архіві СБУ восени 2019 р.

Архівні матеріали містять відомості, що у 1957 р. Лідія Арсентіївна Топачевська вже проживала в м. Кіровоград на вул. Ровенській №11. 5 листопада 1957 р. на її адресу (вул. Артема №59) трибуналом Київського військового округу було надіслано довідку про «реабилитацию вашего мужа Топачевского Владимира Дмитриевича. Постановление от 28 октября 1937 р. отменено и дело прекращено. Топачевский В. Д. реабилитирован» [13, арк. 11].

У 1962 р. будинок священника Свято-Казанського собору перейшов на баланс Міської ради. В ньому облаштували дві квартири. Одна з них була службова – районний відділ внутрішніх справ забезпечував житлом своїх співробітників. Згідно із чергою на житло одну із квартир отримала вчителька СШ №3 Сафронова Ніна Степанівна, а службова була надана начальнику райвідділу внутрішніх справ Демченку Петру Максимовичу. У 1969 р. керівництво райвідділу міліції змінилося, і службове житло отримала родина Новіцького Івана Степановича. На початку 2000-х рр. син

Новіцьких викупив квартиру Сафронової і на сьогодні (квітень 2020 р.) його сім'я проживає в цьому будинку за адресою вул. Б. Хмельницького №44 або вул. Д. Вишневецького №27.

Аналізуючи історичні джерела, матеріали архівів та польових досліджень, приходимо до висновку, що в 20–40-х рр. ХХ ст. більшовицька влада переслідувала та репресувала не тільки священнослужителів Чигиринського благочиння, а й членів їхніх родин.

-
1. Державний Архів Кіровоградської області (ДАКО). – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 2-3.
  2. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 4.
  3. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 5.
  4. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 6.
  5. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 7.
  6. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 8.
  7. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 9.
  8. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 10.
  9. ДАКО. – П-5907, Оп. 2, Спр. 8520, Арк. 12.
  10. Державний Архів Черкаської області (ДАЧО). – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 5
  11. ДАЧО. – Р-5626, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 6.
  12. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 8.
  13. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1., Спр. 90, Арк. 11.
  14. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 15.
  15. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 18.
  16. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 20-21.
  17. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 22.
  18. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 23.
  19. ДАЧО. – Р-5625, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 27.
  20. Звіт Чигиринської середньої зразкової школи за 1935-1936 навчальний рік. Видання колективу Чигиринської середньої зразкової школи, 1935.
  21. Кукса Н. Раритетні світлини Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва із фондосховища центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного // Чигиринщина в історії України. Збірник 6: Українська революція 1917 – 1921 рр.: 100 років боротьби. Матеріали Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції “Чигиринщина в історії України” / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2018. – С.25.
  22. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: «Київ», 2006.
  23. Матеріали польових досліджень автора. – Записано від Кривошеї Галини Михайлівни, 1915 р. н., м. Чигирин.
  24. Памятная Книжка Кіевской губернии на 1890 годъ. – К., Издание Кіевского Губернскаго статистического Комитета. Кіевская Губернская Типографія, 1890.
  25. Памятная Книжка Кіевской губернии на 1891 годъ. – К.: Издание Кіевского Губернскаго Статистического Комитета. Кіевская Губернская Типографія, 1891.
  26. Памятная Книжка Кіевкой губернии на 1894 годъ. – К.: Издание Кіевского Губернскаго Статистического Комитета. Типографія П.Барскаго, соб. домъ №10, 1894.
  27. Памятная Книжка на 1902 годъ Кіевской губернии. – К.: Издание Кіевского Губернскаго статистического комитета; К.: Типо-Литографія Губернскаго Правленія, 1901.
  28. Памятная Книжка Кіевкой губернии на 1905 годъ. – К.: Издание Кіевкаго Губернскаго статистического Комитета, Типо-Литографія Губернскаго Правленія, Софійск.пл.ак.Присут.местъ, 1901.

29. *Памятная Книжка на 1907 годъ. – К.: Изданіе Кіевскаго губерніи. Изданіе Кіевскаго Губерніи статистическаго комитета, 1906.*
30. *Панькова С. Чигирин і околиця 1917 року // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – №2. – С. 139–143.*
31. *Перерва В. Чигиринський край: з історії Церкви та школи (кінець XVIII – початок XX ст.). – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2019.*

МАЛЬОВАНА Альона,

учениця 11-Б класу

Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2

Чигиринської міської ради Черкаської області

*Науковий керівник: **КРАВЧЕНКО Олег,***

учитель історії та основ правознавства

Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2

Чигиринської міської ради Черкаської області

СПОДВИЖНИЦЬКА МІСІЯ НАСТОЯТЕЛЯ ХРАМУ СВЯТИХ АПОСТОЛІВ ПЕТРА І ПАВЛА ОТЦЯ ВАСИЛЯ

Волонтери. Це слово звучить всюди. Без цих людей не можна уявити сьогоденний світ. Волонтер – це добровільний помічник. Це звичайні люди, які жертвують частину свого часу, щоб зробити певне благо для суспільства. Натомість вони отримують не лише знання, вони також отримують можливість розвиватися самим і отримувати від цього щастя! Згідно з цим законом, волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності й ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності та неприбутковості. Вона не включає діяльність, що здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин. Волонтерство є однією з форм благодійності й однією з підвалин громадянського суспільства. За деякими оцінками, кожного року у світі у волонтерській діяльності беруть участь понад 100 млн осіб. Одним із таких сподвижників волонтерського руху на Чигиринщині є отець Василь.

Народився настоятель Циріль Василь Васильович 8 лютого 1984 року в місті Чортків, Тернопільської області. Батьки священника не мали тісного відношення до церкви. Батько – Циріль Василь Андрійович 1953 року народження, водій, пенсіонер. Мама – Циріль Ганна Михайлівна 1956 року народження, продавець-товарознавець, пенсіонерка. Навчався майбутній священник у загальноосвітній школі I-III ступенів №5 міста Чортків, Тернопільської області. Ще під час навчання в школі Василь Циріль відчув, що в майбутньому хоче пов'язати своє життя з церквою. Після закінчення 9 класу в 1999 році вступив до Чортківської Дяківської-Катехичної Академії імені Святощенномученика Григорія Хомишина Української Греко-Католицької Церкви, у 2002 році закінчив повний курс навчання та отримав диплом за спеціальністю: Дяк-Регент, Катехит, із присвоєнням кваліфікації –

читець, співець, регент хору, Катехит. Після закінчення академії вирішує у 2003 році вступити до Чортківського інституту підприємництва і бізнесу Тернопільського національного економічного університету, кафедра облік і аудит, на факультет економіко-правове регулювання, на заочну форму навчання. У 2006 році тимчасово припинив навчання, взявши академвідпустку, після чого у 2016 році продовжив навчання вже в Уманському національному університеті садівництва, та у 2019 році здобув кваліфікацію бакалавра з маркетингу. У 2005 році вступив до Київської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, у 2009 році закінчив повний курс навчання Київської Православної Богословської Академії та отримав диплом – Бакалавра Богослів'я. У 2005 році 15 лютого в місті Дніпрі митрополитом Дніпропетровським і Криворізьким Адріаном УПЦ КП був рукоположений у сан диякона, а 8 травня того року – у сан ієрея. З листопада 2005 року призначений настоятелем Різдва-Богородичного храму УПЦ КП села Губиниха, Новомосковського району, Дніпропетровської області. В січні 2008 року призначений священником Свято-Троїцького храму УПЦ КП, Новомосковську, Дніпропетровської області, а у 2009 році настоятелем Свято-Пантелеймонівського храму УПЦ КП, що знаходиться на території санаторію «Новомосковський» в с. Орлівщина, Новомосковського району, Дніпропетровської області. В лютому 2010 року переведений з Дніпропетровської Єпархії УПЦ КП до Черкаської Єпархії УПЦ КП. З березня 2010 року був призначений настоятелем храму на честь святих Апостолів Петра і Павла УПЦ КП, м. Чигирин, Черкаської області. А з червня 2012 року паралельно призначений настоятелем храму на честь Святого Праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) УПЦ КП в хуторі Буда, Чигиринського район, Черкаської області, де розпочав будівництво храму. Вже 25 липня 2015 року відбулося відкриття та освячення новозбудованого храму Святішим Філаретом – Патріархом Київським і всієї Руси України. Отець Василь займає також важливу громадську позицію, окрім того, що зараз є настоятелем двох храмів на честь Святих Апостолів Петра і Павла в м. Чигирині, та на честь Святого Праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) на хуторі Буда, він звершує Богослужіння, допомагає потребам парафіян, з 2011 року є духівником «Вільного Козацтва Холодного Яру» і, що є дуже важливою місією священника, – з самого початку війни на сході України став військовим капеланом та займається волонтерством, збирає та особисто доставляє в зону АТО все необхідне для наших українських воїнів. У грудні 2014 року у Сполучених Штатах Америки у місті Вашингтон та містах Штату Каліфорнії брав участь в програмі «Відкритий Світ» – по обміну досвіду та навчання на тему «захист соціально незахищеного населення і волонтерство». В січні 2005 року створив гуманітарно-правовий центр з метою допомоги малозабезпеченим верствам населення, воїнам АТО, переселенцям, інвалідам та іншим, які потребують гуманітарної, психологічної та правової допомоги. В серпні 2015 року заснував благодійну

організацію «Волонтери Чигиринщини». Активно займається волонтерською діяльністю. Часто подорожує святими місцями, тобто займається паломництвом. Одружений, разом з дружиною виховує двох синів. Дружина – Циріль Світлана Володимирівна, 1982 року народження, працює секретарем судового засідання в Чигиринському районному суді.

Сьогодні отець Василь активно займається як релігійною, так і волонтерською діяльністю. Не зважаючи на свою зайнятість, адже він є настоятелем двох храмів, встигає розподіляти час між своєю основною роботою та волонтерством. Він робить благородні справи, намагається допомогти всім, хто потребує цієї допомоги. Школа активно співпрацює з волонтерами, серед яких чільне місце посідає отець Василь. Так, саме завдяки його сприянню та допомогою з матеріалами, учнями школи було виготовлено та передано в зону АТО декілька маскувальних сіток. Учні виготовляють обереги та пишуть листи бійцям на передову. Також учнівським та педагогічним колективами закладу постійно ініціюються акції по збору волонтерської допомоги для бійців ООС. Він як настоятель храму допомагає тим людям, які потребують допомоги зі сторони релігії. Отець Василь є людиною з великим серцем, тому що ще коли він вирішив пов'язати своє життя з релігією, церквою, вже тоді знав, що буде допомагати людям. Зараз так і є: його життя тісно пов'язано саме з допомогою тим, хто її потребує. Займаючись волонтерством, він не тільки допомагає людям на фронті, адже вони потребують допомоги як ніхто інший, а й усім, кому потрібна допомога, зокрема малозабезпеченим сім'ям, інвалідам, переселенцям та всім тим, кому потрібна допомога.

Отже, дослідивши дану тематику, можна зробити висновок, що насправді дуже добре, що є люди, завдяки яким досі тримається і процвітає релігія та церква, люди, які справді готові допомогти тим, кому це потрібно, незважаючи ні на що; одним з таких людей є саме отець Василь, і ми дуже дякуємо йому за всю його підтримку та допомогу.

-
1. Цибенко В. *У вирі життя* // Чигиринські вісті. – 2016.
  2. Терещенко І. // Чигиринські вісті. – 4 січня 2019 р.
  3. Лебеденко Н. // Чигиринські вісті. – 20 січня 2019 р.
  4. Лебеденко Т. // Чигиринські вісті» – 20 вересня 2019 р.
  5. Лебеденко Н., Лебеденко Т. // Чигиринські вісті. – 19 жовтня 2018 р.
  6. НІКЗ «Чигирин» // Чигиринські вісті. – 14 жовтня 2019 р.
  7. Циріль В. // Чигиринські вісті. – 22 листопада 2019 р. –.
  8. Гречанка-Самойлова С. // Чигиринські вісті. – 25 березня 2017 р.

КРИВЕНКО Марія,
випускниця Чигиринського ЗЗСО I-III ступенів № 1
імені Богдана Хмельницького
КОЦУРЕНКО Оксана,
вчитель історії Чигиринського ЗЗСО I-III ступенів № 1
імені Богдана Хмельницького

З ІСТОРІЇ ЧУДОТВОРНОЇ ІКОНИ БОЖОЇ МАТЕРІ СМОЛЕНСЬКОЇ «ОДИГІТРИЇ» ЧИГИРИНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТИРЯ

Радуйся, радуйся, Богородице Одигітріє,
всіх і завжди наставляючи вірних,
шествовати ко всякому пути спасительному!
(Пісня 7-ма канону Одигітрії на Утрени)

Ікона є невід'ємною частиною православної традиції. Без ікон неможливо уявити інтер'єр православного храму. В домі православної людини ікони завжди займають видне місце. Так повелося здавна: народжувалась людина або помирала, одружувалася або починала якусь важливу справу – її супроводжував іконописний образ. Ікона як духовний феномен все сильніше привертає до себе увагу, причому не тільки в православному і католицькому світі, але й у протестантському.

Останнім часом все більше християн оцінюють ікону як загальнохристиянську духовну спадщину. Сьогодні саме стародавня ікона сприймається як актуальне одкровення, що необхідно сучасній людині.

Упродовж багатьох століть наш народ почитав Пресвяту Божу Матір як свою Провідницю. Ще з давніх-давен кожен, хто вирушав у далеку дорогу, йшов спершу у храм, і перед іконою Божої Матері просив Її, щоб була йому провідницею в дорозі, щасливо довела до мети подорожі і допомогла успішно повернутись додому. Шанування Богородиці завжди було сильним в Україні. Століттями молитовно зверталися люди до Богоматері по допомогу, надіялися на Неї як на заступницю, покровительку, милостиву Матір, сповнену доброти і повсякденної турботи про віруючих. Пошана Діви

Марії посилювалася у трагічний час – боротьби з монголо-татарами, за Хмельниччини, коли життя людей було повне небезпеки і тяжких випробувань. Тоді активно поширювались ікони із зображенням Богородиці-Одигітрії. Воїни за традицією складали Їй молитву як опікунці тих, хто вирушав у похід, ставав до бою. Ікони Богородиці-Одигітрії ведуть походження від знаменитого чудотворного образу Діви, який зберігався у константинопольському монастирі Одигон. «Одигітрія» у перекладі з грецької означає «путівниця, провідниця, дороговказиця». Назва пов'язана з одним із чудес царгородської ікони – зціленням двох незрячих, а також з її іконографічною особливістю: рукою Матінка вказує на Ісуса Христа – єдиний шлях до спасіння. Безперечно, ця реліквія завжди привертала увагу. Знайомство з іконографією – це одночасно знайомство з нашим минулим.

Інтерес до теми чудотворної ікони Божої Матері Смоленської «Одигітрії» виник не випадково. Було цікаво дізнатися чому християни, зокрема жителі нашого міста, вшановують цю ікону, чим можна пояснити поклоніння святині, яку участь брала ікона Богоматері в житті рідного краю, яка в неї історія.

Межа ХХ – ХХІ століть у релігійному житті Черкащини ознаменувалася поверненням до широкого загалу віруючих та шанувальників старовини втраченої в 30-ті рр. ХХ ст. духовної пам'ятки Чигиринського краю – Чудодійної ікони Божої Матері Смоленської «Одигітрії». 10 серпня, згідно з православним церковним календарем, віруючі християни відзначають свято Смоленської ікони Божої Матері «Одигітрії» (Провідниці).

Історія Смоленської ікони Божої Матері, як і багатьох інших доленосних чудотворних образів, овіяна легендами. Першобраз святині, з яким часто ототожнюють Смоленську «Одигітрію», був написаний самим апостолом Лукою, першим іконописцем, для антиохійського правителя Феофіла. Після його смерті образ Богородиці-Провідниці повернувся до Єрусалиму, звідки в V ст. цариця Євдокія, дружина імператора Феодосія, перенесла його до Царгорода, у Влахернський храм. Існує переказ, згідно з яким у 1046 р. грецький імператор Костянтин Мономах благословив цією іконою свою доньку Ганну, видаючи її заміж за чернігівського князя Всеволода Ярославича, сина Ярослава Мудрого. Однак, сам за себе говорить той історичний факт, що царгородська святиня в період облоги Константинополя 1453 р. перебувала в монастирі Хору, була знищена турками, що ділили її дорогоцінний оклад. Тому правильніше вважати привезену на Русь ікону шанованим списком з древнього константинопольського образу, який став на Русі великою чудотворною іконою.

Після смерті князя Всеволода ікона перейшла до його сина Володимира Мономаха, який переніс її на початку XII ст. в Смоленську соборну церкву на честь Успіння Пресвятої Богородиці. З того часу ікона одержала назву «Одигітрія» Смоленська.

У 1237 р., під час нашествия Батия, Смоленська ікона Божої Матері явила велике чудо при відображенні татаро-монгольського війська від стін Смоленська. Татари стояли вже за кілька верст від міста, коли благочестивий

воїн на ім'я Меркурій почув, що виходить від святої ікони глас, який велів йому одному увірватися у ворожий стан і обіцяв небесне заступництво. Покоряючись велінню Божому, самовідданий воїн вночі проник до табору Батия і перебив безліч ворогів, прийнявши в битві мученицьку кончину. Меркурій був похований у соборній церкві і майже відразу зарахований до лику святих.

Наприкінці XIV ст. ікона «Одигітрії» була принесена до Москви і поставлена в Благовіщенському соборі Кремля праворуч від царських воріт. Однією з версій про причину перенесення образу є одруження великого князя Московського Василя Дмитровича з дочкою литовського князя Вітовта Софією, якій ця ікона дісталася як придане. У 1456 р. єпископ Смоленський Михайло в супроводі намісника міста прибув до Москви і просив Московського великого князя Василя Темного відпустити ікону в своє історичне місто. Порадившись з єпископами та боярами, великий князь наказав повернути чудотворну ікону в Смоленськ, залишивши в Москві на місці перебування образу його точний список.

У 1525 р. в пам'ять про цю подію великий князь Василь III заснував на тому самому місці, де москвичі проводжали ікону, Новодівочий монастир з храмом на честь Смоленської Божої Матері, де і помістив список з Благовіщенського собору.

На початку XVII ст. із Чудотворної ікони був написаний точний список, який прийняв благодатну силу древнього образу [1, с.306].

Польський король Сигізмунд III, розірвавши із московською державою мирний трактат, вирушив під осінь 1609 р. на Москву через Білорусь та Смоленськ. Вже в кінці вересня наймане козацьке військо Сигізмунда III обложило укріплене і неприступне місто Смоленськ. Тільки через два довгих роки, влітку 1611 р., Смоленськ було взято [3, с.335].

За народними переказами і легендами Чудотворної ікони Смоленської «Одигітрії» пов'язана із заснуванням Чигиринського Свято-Троїцького монастиря.

Легенда, яку зберегла народна пам'ять, дає нам інформацію про те, що козаки зі своїм гетьманом пішли воювати у московську землю і облогою взяли місто Смоленськ. Довга і тяжка була боротьба, багато загинуло воїнів. Божа Мати завжди допомагала козакам у бою. У запеклій січі козацьке військо здобуло місто. З цього походу козаки привезли до Чигирини ікону Пресвятої Богородиці, яку помістили у місцевому монастирі [12, с. 619].

«Одного разу чоловік рибалив уночі на заплавах Дніпра й побачив, що на воді сяйво велике. Він підплив ближче, закинув гак. Як витяг з води це диво, побачив, що то – ікона Божої Матінки з дитям на руках. Сяйво від неї було таке велике, що рибалка мимоволі став навколішки й похилив перед іконою голову. Приніс її до села. Сяйво не зникало. Взяли козаки образ на схрещені шаблі й понесли його в Чигирин до храму. І що цікаво: де б вони не йшли, всі люди, які траплялися на шляху й бачили цю процесію, зупинялися, клякали й хилили голову до землі, а козаки не сходили зі шляху. Отак Богородиця і

йшла до Чигирина над людьми», – розповідає отець Василь, настоятель храму Казанської Божої Матері м. Чигирин [11].

Згідно іншої легенди, десь у далекій країні, Чудотворну ікону вороги церкви вирішили спалити. Для того, щоб ікону зберегти, місцеві жителі спустили образ на воду. Через деякий час на березі р. Тясмин вона була знайдена. Навкруги стояли непрохідні болота, щоб зміцнити ґрунт, віруючі наносили шапками та фартухами землі та піску. Невдовзі на цьому місці височіли стіни красеня монастиря [12, с.620].

Перші згадки про Чигиринську обитель відносяться до 1627 р. Історичні джерела дають підставу констатувати, що фундатором монастиря був військовий писар Б. Хмельницького Іван Виговський, який у 1657 р. збудував в обителі кам'яну Троїцьку церкву. В 1925 р. у храмі, який носив назву Живоначальної Трійці, була знайдена під престолом стара кам'яна плита із написом, що церкву заснував князь Дмитро Вишневецький у 1542 р. Розміщувався Свято-Троїцький монастир на околиці міста, на острові, бо з одного боку текла річка Ірдинь, яка колись впадала в Тясмин (місцевість мала назву Чеканчик). Другий рукав впадав у болото і мав назву Поямень, тобто за Тясмином або Значко [2, с.61]. Теологічна література кінця ХІХ століття повідомляє, що Чудотворна ікона Смоленської «Одигітрії» «составляет самое дорогое сокровище обители, какъ единственный пам'ятникъ съ первыхъ временъ существованіе ея» [8, с.14]. Чудодійний образ Божої Матері «Одигітрії» «еще издревле составлял предметъ особое благоговѣйнаго почитанія» [8, с.14]; не тільки «для окрестныхъ жителей» [8, с.14], а також для вищого духовенства. Зокрема Константинопольський патріарх Афанасій Петуларій, який відвідав Чигиринський Свято-Троїцький монастир у 1653 р. «съ особеннымъ благоговѣніемъ относился къ этому лику заступницы рода христіанского и любилъ молиться предъ нимъ» [8, с.14].

У тяжкі для обителі часи, коли вороги нападали на Чигирин «братія будучи вынуждена искать спасенія въ другихъ местахъ, оставляя монастирь прежде всего спасали эту икону и такимъ образомъ святыня сія сохранялась из рода въ родъ» [8, с.14].

Чудотворна ікона Божої Матері Смоленської «Одигітрії» спочатку знаходилась при вході у Троїцьку церкву в особливому вівтарі, а із 1807 р. «при игуменіи Елизавете II ...помещается въ особо устроенномъ резномъ кіотъ, за правымъ клиросомъ, въ серебряной вызолоченной ризъ» [6, с.505].

Наукові джерела, що підтверджують, яким чином Чудотворний образ потрапив до Чигиринського монастиря, на сьогоднішній день не знайдені і не досліджені. Зробимо спробу припустити, що історичні події 1611 року та вищезгадані легенди тісно пов'язані із Чигиринською іконою Божої Матері «Одигітрії».

Дослідник українських церков II половини ХІХ століття Теофан Гаврилович Лебединцев в газеті «Киевскія Епархіальныя Ведомости» за 16 серпня 1870 р. писав: «Икона Божіей Матери съ предвечнымъ Младенцемъ – древняго письма. Думаютъ, что это единственный священный памятникъ

древней чигиринской обители и древняго Чигирина, чудесно сохранный отъ святотатственныхъ рукъ поклонниковъ Магомета» [6, с.506].

У 1901 р. історичну долю та мистецьку цінність Чигиринської ікони Божої Матері «Одигітрії» спробував визначити історик І. Каманін. Вчений, оглянувши образ Богоматері «Одигітрії», прийшов до висновку: «...древность едва ли глубока» [7, с.186].

Протягом кількох століть Чудотворна ікона приваблювала до монастиря тисячі віруючих із міста, сусідніх сіл та повітів. Храмове свято проходило три дні урочисто і красиво: хресний хід із прикрашеною живими квітами іконою проходив на монастирський луг до колодязів. Прочани «съ полною верою и твердою надеждою по молитвамъ предъ прославленнымъ ликомъ Царицы небесной получить помощь у утешение въ скорбяхъ отъ нея» [6, с.506] ставали на коліна. Священики проводили богослужіння та освячували святою водою парафіян та дари, принесені прихожанами до монастиря. Жінки освячували безліч хустинок, а потім одягали їх для захисту від різних ворожих наврочень і зцілялися від головних болів. На знак земної подяки люди всіляко обдаровували ікону, це священне зображення було одягнене в багату ризу – відблиск величі небесної слави Богоматері [12, с.622].

Більшовики, прийшовши до влади у 1917 р., проводили відкриту антицерковну войовничо-атеїстичну політику. Церква і духівництво були оголошені ворогами нової влади. З переходом до НЕПу боротьба із релігією продовжувалась. Атеїстичне керівництво держави і партії використало голод 1921 – 1922 рр. для посилення репресій проти духовенства. Розпочалася широка кампанія конфіскації коштовностей із храмів і культових приміщень для закупки зерна за кордоном. Віруючі і духовенство давали згоду на пожертвування частини коштовностей в фонд голодуючих, але не віддавали державі культові предмети, вироби мистецтва, які безпосередньо торкалися богослужіння. Державні органи грубо ігнорували настрої служителів церкви і мирян. Всі ці події, які відбувалися в цей час у країні, залишали свій слід в житті мешканців Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. 30 серпня 1921 р. в Свято-Троїцькому монастирі була зареєстрована Православна Християнська община. Церковно-ризничне майно якої налічувало: «Плащаниц – 3, икон аналойных резных – 50 штук, хоругвей металлических – 2, суконных – 6, крестов выносных деревянных – 1. Итого: 62 предмета» [4, арк.313]. Серед речей церковного обіходу, що входили в церковне майно новоствореної общини Чудотворної ікони Божої Матері Смоленської «Одигітрії» не було. 18 серпня 1923 р. Київський губліквідком прийняв рішення про закриття Чигиринського Троїцького жіночого монастиря. Культове майно, що залишилося, було передане в Черкаське вікарне управління [2, с.64]. Учасник тих далеких подій В. П. Запороженко згадує: «Черниці все своє богослужбове начиння склали під підлогу церкви Живоначальної Трійці. Уповноважені міліціонери разом з робітниками механічних майстерень розбили дерев'яні дошки і знайшли численну кількість ікон, хрестів, лампад, релігійних книг в срібних окладах та дорогого

вбрання священників. У той самий день за знайденими церковними речами приїхала група міліціонерів з Черкас» [12, с.623].

У II половині 90-х рр. ХХ ст. Марія Кирилівна Назаренко, 1908 р.н., розповідала: «Чигиринську ікону Божої Матері черниці заховали у болоті, біля стін монастиря, а Дарина Семенівна Стороженко, яка проживала поряд цих місць, знайшла її, витягла ікону із луку і приховала» [9].

Ще одна довгожителька Марія Григорівна Кириченко згадувала, що в їхній хаті, яку більшовики відібрали у 1925 р., із монастирських ікон «змивали золото» [9]. Комсомольці вантажили їх на підводи і відправляли до Черкас. Черкаське вікарне управління частину речей Чигиринської жіночої обителі закріпило за Миколаївським кафедральним собором. Інвентарна книга храму Святителя Миколая за 1924 р. зазначала Чудотворний образ Чигиринської Божої Матері в дерев'яному позолоченому кіоті. На честь Чудотворної ікони «Одигітрії» в Черкасах проходили урочисті богослужіння. На дане свято у 1926 р. був запрошений єпископ Черкаський Йосип. За 1932 р. під №139 Чигиринська Чудотворна ікона значилась в описі Свято-Миколаївського собору м. Черкаси. При закритті Миколаївського храму із нього було вивезено 11 ломових возів ікон. Інспектор райвиконкому Смирнов образи іконостасу здав на тимчасове збереження у крамницю на базарі для подальшого знищення. Серед них був і Чудотворний образ Божої Матері Смоленської «Одигітрії» [7, с.186].

В кінці 40-х рр. ХХ ст. у місті Чигирині на кошти віруючих був побудований молитовний будинок. Черкаський єпископ освятив культову споруду 4 листопада, в день поклоніння іконі Казанської Божої Матері. Священик молитовного будинку у 1950 р. придбав копію ікони Божої Матері «Одигітрії». Ікону із Києва на теплоході привезли до пристані Бужин. Хресним ходом велика кількість віруючих принесла образ Божої Матері «Одигітрії» до м. Чигирини. Ті, хто зустрічав ікону, ставали на коліна. Починаючи з 1951 р., щорічно 10 серпня в Казанській церкві відбувалася святкова літургія на честь Чудотворного образу Божої Матері Смоленської «Одигітрії».

З утворенням Черкаської області у січні 1954 р. крісло уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР у новоствореному регіоні зайняв колишній працівник служби державної безпеки Ф. Матюха. Він із перших днів перебування на посаді проводив жорстоку боротьбу з іконами, зокрема з Чудотворними. Особливо дратувала його копія ікони Смоленської Божої Матері. У 1954 р., напередодні вшанування ікони, Ф. Матюха зібрав усіх священників району і зажадав відмінити свято, тому, що до храму ікона ніякого відношення не має і у «церковному календарі не значиться» [5, с.36]. Погроза подіяла – людей прийшло майже тисяча, тобто втричі менше звичайного.

На переломі віків у Свято-Покровському Красногірському монастирі було знайдено Чигиринську ікону Божої Матері «Одигітрії». Потрапила вона в стіни Золотоніської обителі із Лебединського Миколаївського жіночого монастиря. Перекази свідчать, що Чудотворний образ придбали на ринку

м. Черкас у 30-ті рр. ХХ ст. жителі Корсунського району Київської області і передали у Миколаївський монастир селища Лебедин. Там вона перебувала до 1961 р.

На Черкащині на початку 60-х рр. ХХ ст. було закрито 41 церкву і 1 монастир [5, с.46]. 1961 р. – рік підготовки і проведення знаменитого ХХІІ з'їзду КПРС (жовтень 1961 р.). Безцінний внесок до з'їзду обласне керівництво зробило 7 червня 1961 р. У цей злощасний день був закритий Лебединський Миколаївський монастир.

Вірогідніше всього, що Чудотворний образ Смоленської «Одигітрії» насельниці із Лебедина, переїжджаючи до Золотоноші, забрали із собою.

Майже через 77 років, в серпні 2001 р., Чудотворна ікона Смоленської «Одигітрії» – на чигиринській землі. Святкова літургія проводилась на місці зруйнованої у 1932 р. церкви Живоначальної Трійці Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря. 9 серпня 2001 р. п'ятьма черницями Свято-Покровської Красногірської обителі знову було привезено до м. Чигирин образ Божої Матері «Одигітрії».

Благочинний Чигиринського району УПЦ настоятель собору Казанської ікони Божої Матері протоієрей Анатолій зі священниками свого благочиння відслужили молебень до Пресвятої Богородиці перед її іконою Чигиринська «Одигітрія». Хресний хід слідував по вулицях древнього міста. Жителі і гості Чигирини зустрічали духовну Святиню із квітами, прикладалися до ікони, стоячи перед нею на колінах. Процесія відвідала міський цвинтар, де протоієрей Анатолій провів літію по убієнній більшовиками в 30-х рр. ХХ ст. ігумені ЧСТ монастиря Рафаїлі. Повертаючись до Свято-Покровського храму Красногірської обителі, ікона побувала в Мотронинському жіночому та Жаботинському Онуфрієвському чоловічому монастирях. Образ Божої Матері «Провідниці» повернувся до Чигирини 10 серпня 2003 р. Із цього часу Чудотворна ікона Божої Матері «Одигітрії» прикрашає новозбудований храм Казанської ікони Божої Матері [12, с.626]. Майже рік Божа Мати «Одигітрія» знаходилась у крипті храму, де розмістився престол Св. великомученика та Побідоносця Георгія. Продовжуючи вікові традиції, парафіяни Казанської соборної церкви (УПЦ) проносять хресною ходою Чудотворну «Провідницю» на храмове свято по всій території Чигиринського Свято-Троїцького монастиря, який, згідно з рішенням Священного Синоду УПЦ від 22.11.2006 р. був відкритий на місці колишнього. Також хресний хід проходить навколо кварталу, на якому розміщена церква Казанської ікони Божої Матері. Як і сотні років тому, віруючі стають на коліна і священники чигиринського благочиння піднімають над їхніми головами Чудотворну «Одигітрію».

«Звичай такий тут, ще з козацьких часів. Кажуть, у другу суботу серпня, можна просити Богородицю Одигітрію з Чигирини про найсокровенніше – і ця мольба буде нею почута... Божа Матінка наша – покровителька козаків, військових, моряків і тих, хто в дорогах далеких перебуває», – щиро розповідають прихожани храму Казанської Божої Матері [9].

«Захист наша ікона дає дуже великий, під покрову свою діток бере, зцілює, від злого захищає», – пояснює отець Василь, настоятель церкви Казанської Божої Матері [11], який служить тут уже 18 літ. «Богородицю ми виносимо лише раз на рік, на храмове свято. Так чинили священики, які були до мене, і я підтримую цю традицію. Аби її нести над людьми, громада запрошує найкращих священиків – тих, які і справді живуть з Богом у серці», – розповідає отець Василь [11].

У 2005 р. Чудотворну ікону встановили по ліву сторону іконостасу головного престолу церкви в ім'я Казанської ікони Божої Матері. На пожертви віруючих у лютому 2006 р. для Чигиринської ікони Божої Матері був виготовлений кіот (деревина липа). Сницарські роботи провів місцевий майстер Віталій Орлик. Ікона потребувала реставрації. Влітку 2006 р. реставраційні роботи здійснювалися у художніх майстернях міста Черкас. Завдяки світлині, знайденій у книзі черниці Парфенії «Чигиринській Свято-Троїцькій женській монастирь. Краткій очеркъ прошедшаго и настоящаго обителя». Черкаський художник І. Й. Лавріненко відновив шати Чудотворного образу [10]. Чеканний оклад виготовив зі срібла, німб Богородиці покрив сусальним золотом, одяг Божої Матері та Ісуса Христа прикрасив перлами. Із давніх часів прочани, приходячи із молитвами поклонитися Чудотворній «Одигітрії», «привешывали к ней разные серебряные изображенья» [6, с.505]. Нині на двох срібних ланцюжках висить велика кількість підвісок, хрестиків, каблучок, сережок – все це віруючі принесли в дар Цариці Небесній за зцілення та благодатну поміч. Чудотворна ікона увінчана панагією та двома великими хрестами із прикрасами.

Влітку 2009 р., з благословення протоієрея Анатолія Прокотенка, ігумена Чигиринського Свято-Троїцького монастиря Катерина замовила в Черкасах поліграфічну копію чудотворної ікони Смоленської «Одигітрії», яку напередодні храмового свята встановили у кіот головного престолу собору Казанської ікони Божої Матері, а давній образ тимчасово помістили в залізному вагоні, пристосованому під церкву Свято-Троїцького монастиря. В день пам'яті семи мучеників Макавеїв чудотворна ікона Смоленська «Одигітрія» повернулася до соборної Свято-Казанської церкви монастиря [12, с. 627].

У 2011 р., з благословення митрополита Черкаського і Канівського Софронія, чудотворний образ майже два місяці перебував у стінах Київського Введенського чоловічого монастиря, де йому поклонялися прочани з усіх куточків України. 21 липня, на престольне свято соборного храму Казанської ікони Божої Матері ікона знову зайняла своє місце в кіоті.

9 серпня 2012 р. Хресним ходом парафіяни храму Казанської ікони Божої Матері пронесли Чудотворний образ через місто у ЧСТ монастир. І з цього часу ікона знаходиться в кіоті приміщення, що зведене біля фундаментів майбутньої церкви Живоначальної Трійці.

10 серпня 2014 р. у Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі, церкві Казанської Божої Матері (УПЦ МП) та Свято-Казанській церкві (УПЦ КП)

проходили хресні ходи зі списками Чудотворної ікони Смоленської Божої Матері «Одигітрії» [12, с.628]. У храмі Казанської ікони Божої Матері в Чигирині на листопад 2014 р. розмістили список чудотворного образу, виготовленого по благословенню митрополита Черкаського і Канівського Софронія [12, с. 628].

-
1. Булгаков С. Настольная книга для священно-церковно служителей. Часть 1. Репринтное воспроизведение, 1913 г. издание Московское отделение ВООПНИК. – М., 2000.
  2. Горенко Л. Чигиринський Троїцький монастир // Родовід. – 1992. – №4.
  3. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.VII. Козацькі часи до року 1625. – К.: Наукова думка, 1995.
  4. Державний архів Черкаської області. – Ф.Р. – 3235. – Оп 1. – Спр. 1.
  5. Кривенко С. До історії відносин Радянських установ та православної церкви // Родовід. – 1996. – №13.
  6. Лебединцев П. Чигиринській Св. Троїцькій женский монастирь // КЕВ. – 1870. – №16.
  7. Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – Черкаси, 1997.
  8. Монахия Парфения. Чигиринській Свято-Троїцькій монастирь. Краткій очеркъ прошедшаго и настоящаго обители. – К., 1893.
  9. Матеріали польових досліджень (далі МПД) автора: Перепелиця Алла Іванівна, молодший науковий співробітник НІКЗ «Чигирин».
  10. МПД автора: Благодійний Чигиринського району протоієрей Анатолій Прокотенко УПЦ.
  11. МПД автора: Священик храму Казанської Божої Матері отець Василь УПЦ.
  12. Перепелиця А. Чудотворна ікона Божої Матері Смоленської «Одигітрії» Чигиринського Свято-Троїцького монастиря // Могілянські читання. Збірник наукових праць. – К., 2012. – С.618–628.

**ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ**

ЛАЗУРЕНКО Валентин,
*доктор історичних наук, професор,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету,*

СВІДОМО ВИГАДАНА ІСТОРИЧНА ЛЕГЕНДА, МЕТА ЯКОЇ – ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Сучасний етап пошуків крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького, які з кінця 2018 р. проводяться в Іллінській церкві в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області, спонукали істориків ще раз уважно поглянути на той цікавий історичний факт, а чи був-то взагалі напад на Суботів С. Чарнецького у 1664 р. та осквернення могили і праху великого українського державотворця, гетьмана Богдана Хмельницького? Чернігівський літопис XVIII ст. та Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки – це єдині на сьогодні свідчення та єдині писемні джерела, на які століттями посилаються всі дослідники життєвого шляху Богдана Хмельницького та в яких зафіксовано факт наруги над прахом гетьмана у 1664 р. Чи це не фейк, запущений після смерті гетьмана Богдана Хмельницького? І чи є у польських (хоч якихось) джерелах згадка про напад польсько-шляхетських військ у 1664 р. за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої С. Чарнецького на Суботів та здійснення акту вандалізму над могилою і тілом гетьмана України Богдана Хмельницького та його сина Тимоша?

На початку 2019 р. у результаті новітніх георадарних вимірювань

*Богдан Хмельницький і сучасна Україна.
Невідомий художник. Картина кінця XVII ст.*

фахівці Інституту геології Київського національного університету імені Тараса Шевченка за підтримки громадської організації «Великий Льох» в Іллінській церкві, що знаходиться в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області, на глибині 3,6 – 3,9 м виявили контури склепіння та підлоги підземної поховальної споруди розмірами 3х1,3 м і висотою від підлоги до стелі приблизно 1,6 м, ймовірно, викладеної зсередини цеглою і майже повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована по напрямку захід-схід [1, с. 58]. У привхідній частині церкви, між стовпами, які підтримують хори, наявні ознаки вхідного колодязя до поховальної споруди. Є міркування (гіпотеза!), що це є саме реальне місце поховання (крипта) гетьмана України Богдана

Хмельницького та, можливо, і його старшого сина Тимоша.

Як за життя постать гетьмана Богдана Хмельницького була оповита легендами і міфами, так і після його смерті вона залишила по собі для нащадків чимало незрозумілого і втаємниченого, а в деяких аспектах – обросла і самими звичайними фальсифікаціями.

У свій час до висвітлення питань, пов'язаних із життям та діяльністю гетьмана України Богдана Хмельницького, зверталось чимало дослідників, адже постать гетьмана та його державно-політична діяльність не була обділена увагою у різні хронологічні періоди, як-то радянський і постарадянські періоди. Але ми спробували з власної методології ще раз поглянути на конкретну проблему, що стосується підтвердження чи не підтвердження літописних свідчень про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові у 1664 р., адже конкретно цій, вузько сформульованій тематиці, не було присвячено як в радянській, так і в українській історіографії, жодного потужного ґрунтового ні монографічного, ні дисертаційного дослідження.

Мета статті полягає у розкритті, з точки зору сьогодення та новітніх наукових відкриттів, питання, яке стосується новітнього погляду на історичні події, які, можливо, відбувались у 1664 р. в Суботові (нині село Чигиринського району Черкаської області) та стосувались осквернення могили і праху великого українського державотворця, гетьмана Богдана Хмельницького.

Проаналізувавши ряд надрукованих у різний час досліджень, присвячених життєвому шляху гетьмана Богдана Хмельницького, в яких приводиться факт наруги над прахом гетьмана Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша, констатуємо наступне. Наводимо опрацьовані нами відомості історичного характеру за хронологією публікацій, аби зрозуміти, звідки ж взялась і ким була запущена ця версія про осквернення могили.

«1664 р. ....Того жь року, Чернецкий зь жолнѢрами своими, вь постѣ великий, вь середу першого тиждня, о вечерней годинѢ, пришелъ до Чигирина и облѢгль СѢрка вь БужинѢ, а СѢрко на самый день Воскресенія Христова, вышедши зь своими козаками зь замочку, инсперате вдарилъ на ляхи и много ихъ постиналъ и покололъ; и пошолъ вь поля чрезъ Медведовку волно, а Чарнецкій Бужинъ и Суботовъ спалилъ и тамъ вь СуботовѢ тѢло старого Хмелницкого и Тимоша сына его, которого подѣ Сочавою забито, казалъ сѣ гробовъ вь рынку выкинути на пепелище. Суботовъ тогда былъ пустъ, а псовъ сѣ Чигирина, зь Суботова и зь иншихъ пустыхъ мѢсть украинскихъ, великое мнозство было, которыи чередами ходячи, не только мертвыхъ трупы Ѣли, але и живымъ людемъ шkodили; а Чернецкий, набравши скарбовъ и гарматъ, вышолъ сѣ Чигирина, для того же и самъ Тетера, гетманъ, сѣ Чигирина до Полици выразался; тылко Хлопицкій зь ляхами вь ЧигиринѢзостался», – такі відомості про наругу над прахом Богдана і Тимоша Хмельницьких у 1664 р. подає Чернігівський літопис [2].

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки фіксує: *«В той же рік воєвода руський Чернецький обліг у Бужині кошового війська запорізького Сірка. Та Сірко на сьомий день світлого воскресіння господнього вирвався з замку, перебив силу ляхів та, прорвавши з військом облогу, пішов у степ. Тоді Чернецький спалив Бужин та Суботів, а тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимоша повикидав з домовин»* [3, с. 104].

«Даремно було б тепер шукати у Суботові останків великого Гетьмана! Хоча церков стоїть і досі, та, – як подає у своєму дослідженні Микола Аркас, – у 1664 році Поляки, під проводом Чарнецького, захопили на якийсь час Суботів, і Чарнецький той звелів викинути з домовини кістки ненависного Полякам Хмельницького, що так завзято боровся за волю народу Українського» [4, с. 213].

В «Історії Русів» з приводу вищезазначеного наводиться наступне: *«...на сьомий рік по його смерті, як упали були в Задніпровську Малоросію Турецькі війська з Султаном їхнім Нурадином, Поляки, що з ними злучилися, напавши на містечко Суботів, зруйнували його дощенту, і кості Хмельницького, викопавши з гробу, спалили разом із церквою та монастирем тамтешнім, і тим скінчили варварську свою і підлу над мертвим помсту»* [5, с. 191].

Михайло Максимович у своєму дослідженні фіксує щодо цього випадку наступне: *«На седьмом году после Богдана, когда Ян Казимир, оманувший царя Алексея договором Виленским, проходил войной от Днепра вверх по Десне, воєвода его, Чарнецкий, опустошая Чигиринское староство, не пощадил и костей Богдановых в горобнице церковной... «А Чарнецкий (говорит Черниговская летопись), Бужин и Суботов спалил, и там в Суботове, тело старого Хмельницкого и Тимоша, сына его, забитого под Сочавою, казал с гробов (с церкви, що в рынку) выкинути на попелище»»* [6, с. 243].

Лаврентій Похилевич в своїй книзі, виданій у 1864 р., з приводу праху Богдана Хмельницького пише наступне: *«Каждый русский путешественник, которого случай приведет в эту убогую церковь, пусть поклонится с благовением месту за столбом с южной стороны, близ выхода из церкви. Здесь короткое время покоились бранные остатки великого Богдана и сына его Тимофея, под мраморным памятником, с приличными надписями, пока святотатственная рука злодея, к стыду власти, которой он служил, не извлекла их оттуда, чтобы наругаться над прахом того, кто при жизни своей, до самых оснований поколебал искусственное здание езуитского государства. Мраморный памятник и надписи уничтожены Чарнецким доселе не восстановлены»* [7, с. 522 – 533].

Іван Крип'якевич з цього приводу пише: *«Невідомо, чи труна Богдана Хмельницького залишалася на місці поховання. У «Чернігівському літописі» XVIII ст. було вміщено відомості, що 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чарнецького тіло Богдана і тіло його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини»* [8, с. 336].

Викидання тіл Богдана Хмельницького і його сина Тимоша не підтверджується документами і не вважається достовірним, – саме на цьому

акцентують увагу Іван Крип'якевич [8, с. 336], а також Валерій Смолій і Валерій Степанков [9, с. 595].

У 1995 р. Валерій Смолій і Валерій Степанков у своєму фундаментальному виданні зазначали: *«На жаль, історична наука ще неспроможна відповісти на запитання про місцезнаходження праху великого гетьмана. За Чернігівським літописом, у 1664 р. С. Чарнецький спалив Суботів і наказав дістати тіла Б. Хмельницького та його старшого сина Тимоша з трун й викинути на попелище. Проаналізувавши цю версію, І. Крип'якевич дійшов до висновку про її недостовірність»* [9, с. 595].

Проаналізувавши ряд надрукованих у свій час досліджень, присвячених життєвому шляху гетьмана Богдана Хмельницького, констатуємо наступне. Проаналізовані нами праці таких дослідників, як М. Аркас, М. Костомаров, М. Максимович, Л. Похилевич, М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Смолій і В. Степанков, подають інформацію про напад польсько-шляхетського загону Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. і ймовірне здійснення наруги над могилою Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, посиляючись виключно на Чернігівській літопис, який був надрукований у XVIII ст.

Кілька слів про Літопис Григорія Грабянки та Чернігівський літопис. **Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки** – козацький літопис другої половини XVII – початку XVIII ст., складений гадяцьким полковником Григорієм Грабянкою. За ним, а також за літописами Самовидця і Величка закріпилася назва «козацькі літописи». Відповідно до свого завдання – звеличення Богдана Хмельницького і його доби – Грабянка написав твір складною, стилізованою під церковнослов'янську українською книжною мовою того часу. Описує історію з часів виникнення козацтва і до 1709 р. [10]. **Чернігівський літопис** – це умовна назва пам'ятки козацького літописання XVII – XVIII ст. Зберігся у чотирьох списках. У творі розповідається про події української історії 1587 – 1768 рр. – козацько-селянські повстання XVI – XVII ст., Визвольну війну, Руїну, змальовано найвідоміші історичні постаті, описано стихійні лиха, епідемії тощо. За характером викладу, стилем, мовою Чернігівський літопис дуже близький до праці Самовидця [11].

Слід зазначити, що у Літописі Самовидця відсутня згадка про напад загону С. Чарнецького на Суботів у 1664 р. і плундрування могил Хмельницьких. Лише є згадка про те, що у 1664 р. *«...Чарнецький оставил гарнизони в крепостях Чигирина, Корсуня и Белой Церкви»*. Цікавий факт, що в цей же рік, як свідчить Літопис Самовидця, Стефан Чарнецький загинув: *«В этом же году Чарнецкий взял Стеблев и отдал его татарам, пытался захватить Ставища, но получил отпор и в бою погиб»* [12, с. 110]. В примітках до Літопису Самовидця зазначається, що С. Чарнецький помер по дорозі на сейм в Польщі у Дубно у 1665 р. [12, с. 163].

Чи встиг Стефан Чарнецький повідомити хоч у якомусь листі, чи донесенні польським властям, чи в якомусь іншому листуванні про здійснений ним факт наруги над могилою і тілом гетьмана Богдана Хмельницького в Суботові, до сьогодні є таємницею. Тому ми можемо лише

Стефан Чарнецький. Художник
Бродеро Матісен. 1659 р.

припускати, що в Чернігівський літопис та Літопис Григорія Грабянки могла свідомо (?) за чиєюсь вказівкою потрапити вигадана (?) інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, яке на століття збило дослідників з правильного напрямку пошуку місця поховання великого державотворця України та запустило в інформаційний простір неправдиві, на нашу думку, відомості, які використовувало в своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

Сучасні дослідники, в тому числі і автор цієї статті, із застереженням ставляться до версії наругу над могилою гетьмана Богдана Хмельницького у 1664 р. Наприклад, скептично до версії плюндрування домовини гетьмана Богдана Хмельницького ставиться і сучасний львівський історик Тарас Барабаш: *«По-перше тому, що навіть у ті воєнні часи існував неписаний кодекс військової етики, за яким, до прикладу, не вбивали (за нечастим*

випадком) тих, хто складав зброю під час битви, і давали можливість викупити себе з полону. Більше того, після битви ховали не тільки загиблих зі свого табору, але й з табору супротивника, віддаючи їм належну шану. По-друге, незважаючи на загальноприйняті для того часу руйнування та спалення захоплених міст, сіл, фортець, поки не знайдені свідчення про знищення кладовищ або цілеспрямовану наругу над могилами. Чарнецький мав би дотримуватись неписаного військового кодексу, за яким він міг би пограбувати та спалити хутір і замок, але навряд чи вчинив наругу над могилою гетьмана і його сина. Також сумнівно, що Чарнецький мав особисту образу на гетьмана. Так, Богдан Хмельницький свого часу полонив його під Жовтими водами, але згодом відпустив до Чигирина без будь-якої кривди, образ і за традицією надав можливість відкупитись від полону» [13, с. 239].

08 липня 2019 р. в Інституті історії України Національної академії наук України у м. Києві відбулась Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», учасники якої у своєму «Зверненні до української громадськості та Міністерства культури України» зазначили наступне: *«...На сьогодні ні польськими, ні українськими істориками не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували легендарно-літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботіві у 1664 році. У війську «злого генія» козацької України, польського гетьмана Стефана Чарнецького, яке увійшло весною 1664 року для захоплення Правобережжя, служив*

ротмістром Ян Флоріан Дробши-Тушинський. Він залишив ґрунтовний рукописний щоденник, де детально описав усі тогочасні події, але нічого не згадував про напад на Суботів і викинення праху Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. Якби це насправді відбулося, то хіба б таку мега-новину не занотував цей сучасник? Нічого немає про дану подію і в «Клімактерах» Веспасіана Коховського і щоденникових записах ще одного очевидця – шляхтича Миколая Йеміловського. Мало того, сам Стефан Чарнецький нічого не згадує про це у своїх тогочасних листах-звітах до короля. То звідки Літопис Граб'янки та Чернігівський літописець, які були написані на початку XVIII століття, тобто через 50 – 60 років після самої події, черпають свої повідомлення про згадувані обставини? Чи взагалі Стефан Чарнецький викидав прах Великого Богдана «на попелище»? Очевидно, що такої події не відбувалося, а це була вигадана у більш пізній час історична легенда» [14, с. 65].

Як бачимо, сучасні пошуки праху (крипти) великого державотворця України Богдана Хмельницького, які розпочалися наприкінці 2018 р. і тривають нині у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, дають нам підстави ще раз поглянути на ряд історичних подій. І одна з них – це осквернення могили і праху Богдана Хмельницького у 1664 р. Враховуючи наведений вище матеріал, ми констатуємо, що ніякого, на наш погляд, викидання праху Богдана Хмельницького з Іллінської церкви в Суботові «на попелище» не було. У Чернігівський літопис та Літопис Григорія Граб'янки могла свідомо за чиєюсь вказівкою потрапити вигадана інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, яке на століття збило дослідників з правильного напрямку пошуку місця поховання великого державотворця України та запустило в інформаційний простір неправдиві відомості, які використовувало в своїх дослідженнях не одне покоління істориків. На наше переконання, це свідомо вигадана історична легенда. Ким, для чого і з якою метою?

---

1. Звіт з виконання науково-технічної експертизи Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів. Керівник теми: кандидат геологічних наук К. М. Бондар. – К., 2019. – 62 с.

2. Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725) и Коломацкие челобитные / изд. Ал. Лазаревского. – К.: Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1890. – 44 с. // <http://litorys.org.ua/chernlet/chern02.htm>

3. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. – К.: Т-во «Знання України», 1992. – 143 с.

4. Аркас М. М. Історія України-Русі / Переднє слово П. М. Гвоздецького. – 3-тє факс. вид. – К.: Вища шк., 1993. – 414 с.

5. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.

6. Максимович М. О. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису В. О. Замлинський; приміт. І. Л. Бутича. Переднє слово В. В. Скопенка. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.

7. *Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: Видавець О. В. Пишонківський, 2007. – XXII+642 с.*

8. *Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.*

9. *Смолій В. А., Степанко В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.*

10. *Літопис Григорія Грабянки // https://uk.wikipedia.org/wiki/Літопис_Григорія_Грабянки*

11. *Чернігівський літопис // https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернігівський_літопис*

12. *Летопись Самовидца // Страна Казаков. – К.: Радуга, 2004. – 216 с.*

13. *Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – 256 с.*

14. *Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – 76 с.*

БРЕЛЬ Ольга,

старший науковий співробітник

відділу «Музей Богдана Хмельницького»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЧИГИРИН У ПАНЕГІРИКУ О. БУЧИНСЬКОГО-ЯСКОЛЬДА 1678 РОКУ

У 1678 р. у м. Новгород-Сіверському вийшов друком панегірик Олександра Бучинського-Яскольда «Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677», присвячений гетьману Івану Самойловичу. Твір був написаний польською мовою. На жаль, поема не дійшла до наших днів у повному обсязі. Відомі лише фрагменти, вміщені у Літописі Самійла Величка [5, с.159].

Укладаючи літопис, С. Величко спирався на різноманітні іноземні джерела, дрібні козацькі «кронички», народні перекази, архівні документи, листи, реєстри тощо. Серед поетичних творів, наведених у Літописі – чотири уривки із панегірика О. Бучинського-Яскольда, «приписаному 1678 р. гетьманові Самойловичу і названому «Чигирин»» [2, с.211].

Олександр Бучинський-Яскольд – поет другої половини XVII ст. (роки народження і смерті невідомі). Ймовірно, навчався у Київському колегіумі, працював учителем у Новгород-Сіверському, був поетом із кола Л. Барановича. У своєму творі О. Бучинський-Яскольд згадує духовних осіб, з котрими, очевидно, був знайомий (І. Галятовського, І. Гізеля, М. Лежайського) [5, с.159].

У поезії О. Бучинського-Яскольда були висвітлені події літа 1677 р. – першого турецького походу на Чигирин, коли об'єднані українсько-російські війська героїчно дали відсіч силам Османської імперії.

У першій наведеній у Літописі частині панегірика приводяться слова Юрія Хмельницького, які Самійло Величко гармонічно включає у свою оповідь про підготовку турецького походу на Правобережжя. За описом літописця «турецький цар» прикликав на нараду в диван «ченця Гедеона Хмельниченка, який добре знав, що діється на Україні». «А коли він ознаймив Хмельниченкові свій намір розорити Чигрин й рештки України, одержав таку відповідь, як свідчить Олександр Бучинський-Яскольд у своєму панегірику...». Далі С. Величко наводить слова Юрія Хмельницького, які є прославленням турецького султана і запевненням у його силі і могутності. Про важливість завоювання Чигирин свідчать такі слова:

«Наше ж денне і нічне має бути старання,
Доки місто Чигирин із його гетьманством» [2, с.211].

Другий уривок поеми Самійло Величко вводить у Літопис, розповідаючи «про виправу турецьких військ під Чигрин, про минулі козацькі незгоди і насталий тоді страх, про ретельні святительські молебні цьогобічного малоросійського і всього взагалі духовенства, а до того і всього народу на збавлення Малої Росії від бусурманського находу, також про підмогу, яку послав у Чигрин Самойлович» [2, с.214].

Цікавим у поемі є опис підступу турецького війська до Чигирин:

«Вже турецька притисла нога Україну –
Смок азійський поспішно повзе до Чигрину.
Він преславно фортецю навколо обходить,
До Дніпра інше військо в загоні відводить,
Щоб осісти найшвидше усі переправи,
На Дніпра узбережжі свої ставить лави.
Чигирин у облозі у відчай впадає
І надії на поміч вже майже немає,
Є на Бога надія! Його допомоги
У молитві прохає багатий і вбогий» [2, с.215].

Інформація про те, як турецькі війська підступали до Чигирин, підтверджується іншими історичними джерелами того періоду, зокрема, даними, наведеними у Щоденнику Патріка Гордона, військового інженера, генерала, начальника чигиринського гарнізону у 1678 р. [3, с.20].

Третій уривок панегірика Самійло Величко вводить у Літопис уже після опису подій «Чигиринської війни», щоб описати відступ турецького війська, і як його наздоганяли «чигиринські обложенці» та «помічні російські війська» «від Чигрина аж до Чорного лісу і всюди по тамтешніх полях, а найбільше під Чорним лісом погромили й побили їх велике число» [2, с.227]. Є тут і слова, які передають глибину турецької невдачі під Чигирином:

«Ці поля чигринські давно не орались,
Гострим скопані рогом, а трупом всівались.
На миль декілька турків лягло, яничарів,
Вал поклався високий із диких татарів» [2, с.227].

У поемі О.Бучинського-Яскольда подано досить точні історичні дані, які підтверджуються іншими тогочасними документами. Так, Патрік Гордон

у своєму Щоденнику щодо кількості загиблих у турецькому війську відмічає: «Під час цієї облоги було вбито близько 800 козаків, 180 стрільців і 48 інших росіян і дуже багато із усіх чинів поранені. Турок же (за словами обложених) загинуло близько 6000, але, судячи по місцях їх захоронень, я міг припустити не більше 2000 убитих» [3, с.26].

Далі у панегірику про відступ турецького війська зазначається:

«Штучні міни забули, вони їх поклали

Там, де скелі премічно Чигрин підпирали...

... На коня він [турок – прим. авт.] незгайно стрімкого злітає,

В чистім полі притулку для себе шукає...

... Турка визуто сильно із тої розкоші –

Балдахіни в наметах ладнав прехороші,

Та його у кошах тих взяли катаракти

І женуть утікати в непевнії тракти.

Аспри, блискітки всякі, як пір'я, літали,

Осідлав козак турка, в полон мало брали» [2, с.228, 229].

Наведені рядки описують стрімкий відступ турецького війська від Чигирина у серпні 1677 р. Ці дані перекликаються із записами у Щоденнику П. Гордона: «29.08. ... Трохи пізніше прибулий з Чигирина з 6 людьми підполковник, повідомив, що турки уже зняли облогу і у великому страху пішли, кинувши велику кількість гранат та інших облогових припасів...» [3, с.17]. «Як би там не було, [турки] відійшли з великою поспішністю, залишивши і кинувши по дорозі багато обозів і бойових припасів, як то: ядра, гранати та інше. До того ж загін козаків, напавши на них несподівано, перебив кілька сотень з них і змусив покинути велику кількість підвод (хур), буйволів і поклажі (вантажу, майна), хоча і не надто цінної» [3, с.27].

Ще один момент, згаданий у наведених вище рядках, описує активне замінування Чигирина: «...вони їх [тобто, міни – прим. авт.] поклали там, де скелі премічно Чигрин підпирали». Ці відомості подає і Патрік Гордон: «Тим часом [неприятель] займався обладнанням в різних місцях підкопів» [3, с.22], «Отримавши тепер вірні свідчення про підхід російських військ на виручку осадженим, турки поспішали як могли зі своїми мінами» [3, с.25].

Також у третьому уривку панегірика згадується цікава деталь щодо турецького війська:

«Тут і там, мов одинець хрющить в гущавині

Маври разом з абазом, мов дикії свині» [2, с.228].

У Патріка Гордона теж є запис про присутність маврів у турецькому війську: «...в 15 день один мавр, що був слугою у паші, посварившись з дворецьким, ... переметнувся в місто. З його свідчень обложених дізнались, що турки готують три підкопи...» [3, с.22].

Слова поеми: «Аспри [дрібні монети – прим.авт.], блискітки всякі, як пір'я, літали...», – також знаходять своє підтвердження. В останні роки на місці стоянки турецького табору (сьогодні тут приватні земельні ділянки) були виявлені: змішаний монетно-речовий скарб (шість дрібних срібних монет та срібний перстень із сердоліковою вставкою-печаткою), срібний

перстень-печатка та бронзова турецька печатка. Ці предмети було передано до фондової колекції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» [1, с.26]. І рядки з поеми, і випадкові знахідки свідчать про те, що турецьке військо дійсно відступало поспіхом, і при відступі було загублено чи забуто багато дрібних речей.

Четвертий уривок з панегірика О. Бучинського-Яскольда – це завершальна його частина, що складається з чотирьох підрозділів: «Почуття вдячності», де автор висловлює вдячність і лицарям-козакам, і Богу, а також віру в подальші перемоги над турками [2, с.230, 231]; «Заклик до лицаря», де є заохочення до подальшої боротьби проти «турка» і сподівання перемоги [2, с.231, 232]. У третьому підрозділі – «Охоча стежка за жовніром, котрий битиметься в 1678 році» – поет висловлює свої власні переживання за бійцями:

«... Щоб за вами я літав у кожную хвилину,
Як ви б'єтесь чи йдете кудись до спочину...» [2, с.232].

Також у цій частині прослідковується особисте бажання автора подальших перемог:

«Нездоланими грудьми на них [турків і татар – прим.авт.] ви ставайте
І границю за Чигрин свою розширяйте» [2, с.233].

О. Бучинський-Яскольд запевняє: «Не втомлюся я співать про вашу відвагу!» [2, с.233].

Останній підрозділ «До неохочого» – філософський заклик до подальшої боротьби козаків за Чигирин і Правобережну Україну [2, с.233].

Хоча в заключній частині панегірика прослідковуються певні анахронізми і гіперболічне зображення українських воїнів (наприклад,

«Бо відколи ще княжить у нас Володимир,

Ми із турками бились, змагалися з ними», – князував Володимир Святославович (Великий) у Києві з 978 по 1015 рр., а Османська держава утворена у 1299 р.), в цілому твір досить історично точний, і, цілком ймовірно, – передає реальні події. На користь цього припущення свідчить те, що написана поема була до середини 1678 р., бо про події літа 1678 р. у ній мова йде у майбутньому часі, та й видана вона була уже в 1678 р. Таким чином, були і очевидці подій, які могли помітити похибки і перекручення, а також не було часу для обростання подій міфологічними деталями і подробицями. Дослідник Анатолій Макаров характеризує цей панегірик як зразок військово-польової творчості XVII ст. і навіть припускає, що О. Бучинський-Яскольд був у складі військових загонів Г. Ромодановського та І. Самойловича, які йшли назустріч турецькому війську до Чигирини у 1678 р. [4, с.121, 122]. На історичність поеми вказують і дрібні деталі, що стосуються облоги Чигирини: наприклад, наявність у турецькому війську маврів, стрімкий відступ турецького війська, що підтверджують і свідчення зі Щоденника П. Гордона, і речові знахідки.

Таким чином, панегірик Олександра Бучинського-Яскольда «Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677» є яскравим свідченням того, що військова кампанія 1677 р. мала важливе значення для

українського суспільства. Поезія засвідчує, як високо оцінювали сучасники роль українського козацького війська у воєнних діях під Чигирином. Також можна стверджувати, що панегірик є не лише зразком військово-польової поетичної літератури, а історичним джерелом, яке розкриває місце козацької столиці Чигирин у тогочасному геополітичному просторі, та значення міста для українського суспільства.

1. Брель О. В., Діденко Я. Л. Артефакти східного походження з фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» // Могилянські читання 2017. Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії. Зб. наук. праць. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Видавництво «Фенікс», 2018. – С. 26–30.
2. Величко С. В. Літопис. Т. 2 / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
3. Гордон П. Дневник 1677– 1678 / пер., ст., примеч. Д. Г. Федосова; отв. ред. М. Р. Рыженков. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
4. Макаров А. М. Світло українського бароко. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с.
5. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – К.: Либідь, 2005. – 728 с.

ДІДЕНКО Яніна,
учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЧИГИРИНСЬКІ ГРАФІТИ ЯК СВІДЧЕННЯ ПЕРЕБУВАННЯ В МІСТІ ВИДАТНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ

Чигирин та його пам'ятки завжди був цікавий дослідникам, письменникам, митцям. Нерідко вони відвідували край та залишали подорожні нотатки, студії з його історії та етнології, художні твори. Протягом ХІХ ст. тут побували Т. Шевченко, П. Куліш, П. Чубинський, М. Костомаров та ін.

Одним із свідчень про перебування відомих особистостей у краї у ХХ ст. є графіті – написи на виступах пісковика на Замковій горі. Старшим науковим співробітником НІКЗ «Чигирин» Л. О. Абашиною був опрацьований та введений до наукового обігу значний масив графіті Замкової гори [1, 6-8], однак ці написи продовжують відкривати для нас імена відомих особистостей, які відвідували Чигиринщину.

У травні 2019 р. було відкрито нове графіті – «КУЛІШ М. Г.», розміщене на виступі пісковика між криницею та шлагбаумом, що перекриває в'їзд на Замкову гору вище стоянки. Напис розміром 15(19)х85 см.

Спробуємо висловити припущення щодо імовірного автора напису. На нашу думку, ним був найвизначніший український драматург, творчість якого відкрила нові напрямки у розвитку світового драматичного мистецтва ХХ і ХХІ ст., режисер, громадський діяч, газетяр і редактор, діяч української

освіти, педагог, учасник I Світової війни, представник Розстріляного Відродження, жертва сталінського терору – Микола Гурович Куліш [5].

Він народився 6 грудня 1892 р. в с. Чаплине Дніпровського повіту на Херсонщині. З восьми років наймитував, зазнав злиднів селянської родини, ранньої смерті матері, життя в сирітському будинку. Але це не перешкодили виключно здібному хлопцеві прагнути до науки [4].

З 9 років навчався у церковно-парафіальній школі, де виявився надзвичайно здібним учнем. Місцеві інтелігенти, особливо шкільний вчитель Володимир Пилипович Губенко, який довго переконував батьків Куліша, що їхній син дуже здібний, вирішили допомогти обдарованому хлопцеві і зібрали кошти – близько 100 карбованців – щоб він міг продовжувати освіту [6].

З 1905 р. Куліш навчався в Олешківському міському восьмикласному училищі. Однак через різку вдачу і здатність групувати навколо себе критично мислячих учнів, мав погані стосунки з керівництвом – кілька разів Куліша відраховували з училища «за організацію кружков молодежи и непочтение к начальству». Не зважаючи на це, 1908 р. Куліш вступив до Олешківської прогімназії, яку не закінчив, оскільки заклад закрили [6].

У 1913 р. він написав першу п'єсу «На рыбной ловле», російською мовою, що згодом лягла в основу комедії «Отак загинув Гуска» [5].

1914 р. Куліш надіслав документи до Новоросійського університету на філологічний факультет, де його зарахували на перший курс. Проте ці плани перервав початок I Світової війни – у серпні 1914 р. його мобілізували до війська. В армії Куліш зробив військову кар'єру – став офіцером [6]. Був улюбленцем полку, який на початку революції 1917 р. вибрав його депутатом на військовий з'їзд Західного фронту, що тривав у Луцьку цілий місяць [3].

У 1917 р., під час Лютневої революції М. Куліш став на її бік, пов'язуючи з цим свої надії на побудову справедливого суспільства [5]. Добравшись восени 1917 р. до родини в Олешки, Куліш з головою поринув у кипучу працю і боротьбу. Він організував у Дніпровському повіті масове культурно-політичне українське товариство «Просвіта», став його головою; водночас його обрали на голову міської управи. Ліквідуючи органи української республіканської влади німецька окупація посадила Куліша на сім місяців в олешківську тюрму. Українське повстання визволило його, і він знову став на чолі міської управи Олешок [3].

У липні 1919 р. М. Куліш сформував в Херсоні Дніпровський селянський полк у складі Червоної Армії. З цим полком він захищав Херсон і Миколаїв від сил Денікіна. Під час голоду 1921–1922 рр. Куліш усяко намагався допомогти школярам і учням. Події цього періоду життя він зобразив у документальній повісті російською мовою «По весям и селам» [5].

Влітку 1919 р., під час другого наступу Денікіна, Куліш разом із червоною армією з боями відступив на північ України, але, не бажаючи опинитись на еміграції в Росії, пішов у денікінське запілля. Потрапив під розстріл, хворів на тиф, врешті добрався до рідних Олешок, заставши там уже більшовицьку владу.

В Олешках Куліш працював (аж до переїзду в Одесу 1922 р.) інспектором народної освіти, закладаючи українські школи, дитячі притулки і садки, склавши власний український буквар «Первинка». В той час органи ЧК посадили його знову у ту ж таки олешківську (потім перевели в херсонську) тюрму. З-під розстрілу Куліша врятував олешківський виконком, який взяв його на поруки [4].

Переїхавши до Одеси драматург став членом письменницької спілки «Гарт» [5].

Згодом Куліш переїхав до Харкова, де став членом ВАПЛІТЕ і працював з трупю театру «Березіль» та його режисером Лесем Курбасом [5].

З середини 1920-х рр. Куліш поступово став однією з центральних постатей українського літературного, громадського і мистецького життя, а також центральною постаттю тодішньої української драматургії [7, 50].

30-ті рр. ХХ ст. стали трагічними для драматурга. Він надзвичайно болісно пережив Голодомор 1932–1933 рр. В цей же час його п'єси «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Патетична соната» були визнані як «ворожі комуністичному режиму». На першому всесоюзному з'їзді радянських письменників, що відбувся 17 серпня – 1 вересня 1934 р. М. Куліша оголосили буржуазно-націоналістичним драматургом [5]. У грудні 1934 р., після похорону свого друга Івана Дніпровського, Куліша було заарештовано органами НКВС і звинувачено у приналежності до націоналістичної терористичної організації і зв'язках з ОУН. Він був засуджений до 10 років Соловецьких таборів. На Соловках утримувався в суворій ізоляції. 03 листопада 1937 р., за постановою особливої трійки НКВС, розстріляний в урочищі Сандармох (Карелія) [5].

На нашу думку, напис Куліша на Замковій горі міг бути зроблений у 20-х рр. ХХ ст., найвірогідніше – 1925 р., коли він був редактором газети «Червоний шлях» у Зінов'євську (сучасний Кропивницький – прим. автора) [6]. М. Куліш редагував зінов'євську газету «Червоний шлях» з 1 травня по 27 серпня 1925 р., з деякими проміжками на відпустку та поїздку до Харкова. Ще у березні він дізнався, що у зв'язку з ліквідацією губерній його можуть відправити редактором газети в Зінов'євськ. 18 квітня газета «Червоний шлях» надрукувала першу замітку за підписом «Куліш». Не виключено, що вона належала саме Миколі Гуровичу. До міста він прибув 27 квітня [7, 48]. А вже 1 травня підписав до друку свій перший номер «Червоного шляху» [7, 48].

У Зінов'євську Куліш написав одну із своїх п'єс, про що і повідомив у своєму листі до І. Дніпровського: «Вчора вночі приїхав у Зінов'євське... Сьогодні тільки що скінчив комедію «Так загинув Гуска» (фінал)...». Окрім комедії «Так загинув Гуска», у Зінов'євську Микола Куліш почав працювати і над п'єсою «Зона» [7, 49]. Зберігся будинок у місті Кропивницькому, де у травні-серпні 1925 р. проживав М. Куліш. [7, 52].

На користь нашої версії про перебування М. Г. Куліша у Чигирині та створення ним напису у 20-ті рр. ХХ ст. опосередковано свідчать ще ряд обставин, зокрема близька відстань від Зінов'євська (нині Кропивницький – прим. автора) до Чигирини, активне театральне життя колишньої

гетьманської столиці у вищезгаданий період [2, 148-154] та національна орієнтованість драматурга. Одним із аргументів на користь датування напису є те, що напис був зроблений на місці колишніх каменоломень, промислова розробка каменю в яких велася до початку ХХ ст. [9]. Крім того, в графіті відсутня вже зліквідована новим правописом літера «єр» [8] – твердий знак наприкінці слова (на відміну від дореволюційного графіті іншого відомого театрального діяча – чигиринця Чабаненка, написаного через «ять» [1, 6-8]).

1. Абашина Л. О. Графіті Замкової гори // *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей.* – 2015. – Випуск 9 (11). – С. 6–8.
2. Абашина Л. О. Розвиток культури на Чигиринщині в 1917-1921 роках // *Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 1-2 жовтня 2008 р.* – Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2008. – 292 с. – С. 148–154.
3. Біографія: Микола Куліш [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.parta.com.ua/ukr/stories/writers/25/>
4. Біографія Миколи Куліша [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://onlyart.org.ua/biographies-poets-and-writers/kulish-mykola-biografiya/>
5. Доли української інтелігенції в Росії [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://incognita.day.kiev.ua/doli-ukrayinskoji-inteligenczii-v-rosiyi.html>
6. Куліш Микола Гурович [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%96%D1%88_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%93%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
7. Поліщук В. В. Час псевдонімів і робкорів. – Кропивницький: ВЦ ККТК, 2018. – 122 с.
8. Реформа русской орфографии 1918 года [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0_%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%BE%D1%80%D1%84%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%B8_1918_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0
9. Солодар О. Чигиринські каменоломні [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://cherkasy24.info/21022-chigirinsk-kamenolomn.html>

ЯШАН Оксана,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету

ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ: 1941 – 1944 рр. (на матеріалах Чигиринщини)

Історія українського народу насичена подіями різного масштабу та значення, різного емоційного забарвлення, які пов'язані зі здобутками та втратами, перемогами та поразками. Іноді ці події завдаючи тяжких душевних ран, колективних психологічних (психічних) травм, відбиваючись на генетичному рівні і закарбовуючись у пам'яті багатьох наступних

поколінь, на довгі роки залишають глибокий слід і в масовій свідомості великих спільнот. Як правило, такі події стають не лише важливими, а й визначальними сегментами історичної та національної пам'яті. Такою важливою подією в історії українського народу стала Друга світова війна і окупація України зокрема. Як слушно зазначає О. Лисенко: «Пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, яке, з одного боку, витворює підвалини його самодостатності й самобутності, а з іншого, – органічно інтегрує його в загально цивілізаційний потік, підносить до рівня інших народів, які активно творили історію. В цілому ж – це надзвичайно складний, суперечливий, строкатий, багато в чому навіть парадоксальний феномен, який важко осягнути в чорно-білому спектрі й більш-менш однозначно оцінити» [1, с. 3].

Метод усної історії дає можливість очима звичайних людей, які пережили окупацію, подивитися на лихоліття війни, звертаючись до їх пам'яті, використовуючи їх емоційні, безпосередні спогади встановити картину окупаційної буденності, психологічну атмосферу того часу. Однак, на превеликий жаль, більша частина людей, які пережили війну так і не змогли розповісти нам свою правду війни. Тривалий час тема життя в окупації була небажаною, виключенням було хіба що боротьба руху Опору та жорстокість окупантів. Тому довгий час люди боялися через ідеологічний тиск з боку влади згадувати ті аспекти окупаційного буття, які ретельно замовчувались або ретушувались режимом (і такі випадки, нажаль, зустрічаємо до цього часу).

За мету дослідження поставлено розкрити питання щодо повсякденного життя населення Чигиринщини в умовах нацистської окупації.

Повсякденне життя людини складається з багатьох складових: робота, дозвілля, духовна та побутова сфера тощо. В мирний час воно відбувається за налагодженою схемою, але змушено частково змінюватися в екстремальній ситуації. Такою екстремальною ситуацією для населення Чигиринщини стала нацистська окупація, яка внесла свої корективи в повсякденне життя й стала випробуванням для всього українського суспільства, призвели до зміни способу його існування в цілому.

У серпні 1941 році територія району була окупована нацистами. У перші дні війни реакція населення в цілому визначалась ще тими пропагандистськими штампами, які було вироблено в передвоєнний період, і які не відповідали драматизму ситуації.

В свідомості людей ще залишились згадки про німецьку окупацію України 1918 р., під час якої німці поводитися відносно цивілізовано. Тоді прихід німецької армії на деякий час обернув Україну на базу стабільності й спокою, порівняно зі збільшовиченою Росією. Хоч, як це не дивно, надії на німців разом з українцями поділяли влітку 1941 р. й багато євреїв, які вважали повідомлення про антисемітизм Гітлера вигадкою радянської пропаганди. Людська пам'ять зафіксувала немало підтверджень схвального ставлення населення до приходу німців.

На більшій частині досліджуваної території бойові дії розпочались не з першого дня війни, тому люди деякий час ще продовжували жити відносно звичним життям [2, с. 68]. З наближенням фронту радянська влада поступово залишала центральні області України. Розуміючи, що треба буде виживати, люди почали здійснювати вчинки, які не були типовими для них у мирні часи. Так, жителі міст і навколишніх сіл почали активно розбирати по домівках суспільне майно (машини, устаткування, інструмент тощо), яке не встигли вивезти на схід, збирати врожай із полів, розбирати в магазинах і складських приміщеннях залишки продукції [3, с. 82].

На початку окупації, коли поведінка ворога, здавалось, не представляла прямої загрози, вона все ж таки викликала пересторогу і недовіру у населення [3, с. 88].

З приходом окупантів життя людей змінюється, в деяких випадках вони вимушені були навіть залишити свої домівки, оскільки там оселились загарбники, або жити разом із ними під одним дахом. «У мене в дворі німецька кухня стояла. ...До мене всі сходились у двір на обід. Нас заставляли варить їм. Вони ходили по хатах, грабували людей. Привезуть кабана, заріжуть його, вип'ють сиру кров. А вошей у них повно було. Мазать маслом на хліб, а разом з маслом вошу роздавить. Ми ті воші парили у них, але нічого не помагало»* [4, арк. 3].

Дивувало населення, як безкультурно поводитись німецькі солдати: «У нашій хаті був штаб німецький, а у дворі лежали верби, а вони ото штани покидають і в туалет не йдуть, а прям під ту деревину сідають (Сміється). А тітка моя каже: «Ой, свині такі...», а один почув, та як присів: «Хто швайн, хто швайн?» (Сміється) [5].

В першу чергу, війна загрожувала чоловікам, тому жіноча пам'ять закарбувала моменти, пов'язані з їх переховуванням. «Німці почали ворухитися в селі і шукати чоловіків, які залишились. Прийшлося переховувати чоловіка. Одного разу заховала я його в копаному погребі і накрила коров'ячою шкурою. У цьому погребі було дуже душно, а чоловік мій міг в любий час закашляти. Як тільки я його заховала, підійшли до погребу німці, і сіли коло шкіри покурити, а в мене й серце обімліло. Вони походили по двору та і пішли. Я до погребу, а чоловік таки живий» [4, арк. 30].

Зазначимо, що повсякденне життя населення знаходилося під суворим контролем з боку німецької влади. Так, навіть наявність офіційних документів не давала права селянам переїжджати з місця на місце, або просто виїжджати за межі свого села у власних справах. Отже, селяни фактично були прикріплені до свого місця проживання. В документах Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігається інформацію про те, що в Чигиринському районі, після реєстрації усього населення у віці від 12 до 70-80 років, німці кожному мешканцю повісили бірку з номером та з назвою села, де він проживає. З моменту отримання такої бірки людина повинна забути, що в неї є ім'я, прізвище, – в неї є тільки номер. «Якщо

---

*Всі цитати подаються мовою оригіналу.

просянін з'явиться без опознавательного знака на груді, розглядати його як партизана і вішати», – з наказу німецького командування [6, арк. 15].

Згідно з наказами районних управ та жандармських постів, у населених пунктах було встановлено комендантську годину – з 21⁰⁰ до 4⁰⁰, обов'язкову для виконання [7, с. 124]. Ввечері та вночі проводилось також затемнення населених пунктів.

Селяни і далі повинні були ходити на роботу в колишні колгоспи і радгоспи. Відмінили лише їх старі назви, замінивши їх простою нумерацією. На польові роботи залучали все працездатне сільське населення у віці від 15 до 60 років, включаючи старих та дітей, але були випадки залучення до громадських робіт дітей і більш раннього віку. У наказі Чигиринської райуправи наголошувалось на тому, що все населення району віком із 14-ти років повинно було брати активну участь у весняній посівній кампанії, до якої залучалося «все державне, громадське і приватне тягло». Особи, які не брали участі в цій кампанії, розглядались як саботажники [8, арк. 112].

На полях застосовувалась переважно ручна праця, оскільки техніку МТС було евакуйовано або знищено при відступі радянських військ, а та нечисленна, яку вдавалося відремонтувати, часто простоювала через відсутність пального. Окупанти частково виділяли техніку лише для вивозу зібраного врожаю [2, с. 70]. При цьому селянам заборонялося використовувати реманент та тяглову силу для обробки власної присадибної ділянки. За це накладався штраф у 200 крб. за кожен тяглову одиницю [9, арк. 6]. Так як техніки на селі було катастрофічно мало, то як тяглову силу використовували переважно коней, корів і волів, але їх теж була невелика кількість, наприклад, 7 коней на 100 га. У «громадських господарствах» німці розширювали використання ручної праці. Г. Герінг на нараді в Берліні 7 листопада 1941 р. заявив: «Якщо немає машин, то потрібно за допомогою людських рук виконувати ті вимоги, які імперія висуває до сільського господарства» [10, с. 639].

У деяких селах німецьких гарнізонів не було, тому наглядали за населенням, встановлюючи свої порядки, безчинствуючи, представники української, місцевої влади. «Німецькі наглядачі» були скрізь, вони стежили за населенням, доповідаючи про кожен крок, були дуже жорстокі. «Староста хутора Купрак був дуже жорстокою людиною. Коли його викликали в Чигирин, то він сказав, що на хуторі всі партизани. Спочатку він награвував собі все необхідне і вивіз його на семи підводах з хутора. А в 6 годин ранку хутір було оточено» [4, арк. 36].

«Пригадую, поруч жив сусіда, добрий та чуйний чоловік, учитель трудового навчання. Поліцаї постукали у 2 години ночі, визвали із собою. ...Провели його бідного через кілька дворів і розстріляли. ... Жінку і дитину не трогали. А чого запам'яталися? Така красива пара була. Розповідають односельці, що одному поліцаю подобалась дружина вчителя, вона, дійсно, була красуня.... От у поліцаю була злоба на чоловіка, його був час. От так люди гинули від своїх. Жахливі були часи» [11].

Ставлення окупантів до місцевого населення в залежності від ситуації було різним. Однією з найголовніших прикмет окупаційної повсякденності стала визначена планом «Ост» політика тотального терору, ретельно продумана система карально-репресивних заходів: розпочалися масові розстріли, криваві розправи над мирними жителями, взяття заручників, спалення сіл. «В 6 годин ранку хутір було оточено (свідчення про знищення Вдовичиноного хутора 19.10.43 – О.Я.). ...Кругом чувся крик і плач. Малих дітей живими кидали в ями. В однієї жінки на руках була восьмимісячна дитина. Фашист проколов її штиком» [4, арк. 36].

Але людська пам'ять закарбувала не тільки факти жорстокого терору, а й події, які не вписувались у всезагальний терор окупантів. «Моя ж мати, коли її схватили з малою дитиною на руках, почала просити німця, щоб той убивав спочатку її, а потім дитину. Вона боялась, щоб мале дитя не закопали живцем у землю. Але не всі німці з кам'яним серцем. Він узяв мою матір і ще одну жінку з дитиною і вивіз їх з села. Свою сорочку дав, щоб мати замотала дитину. Так ми залишились живі» [4, арк. 36].

Були випадки, коли, ризикуючи власним життям і життям своїх родин, поліцаї попереджали про облави, допомагали уникнути Німеччини, врятуватись від смерті. «По сусідству у нас були, ну, штундісти, а як на їх, ну, «штунде» ми на них казали, яка в них віра – ну я ж його не знаю, яка в їх віра, ну, вони празнували суботу. ... Оце в штундистів їхній син був поліцаєм – це ж Данило, він недавно ж тільки помер, він довгий вік прожив от. Але ж розказують, що він допомагав нашим, деякі повідомлення там важливі, що там, застерігав од Німеччини, щоб ховалися, якщо знав, що будуть, той, вобщем, всякі такі нашим сообщав, а як він не боявся – я не знаю. А після війни його судили, то оце тьоті Зої прабабушка, вона тоже активістка була – подруга моєї бабушки, недалеко жили, так вона поїхала в Чигирин на суд і відстояла його, і його не судили. Вона розказала і доказала, який він, як, стільки він допоміг людям, армії, от. Ото такий був випадок, а то ж були і зрадники, ну оце ж за одного, що такий був, то його оправдали» [5].

Віра допомагала людям вижити в таких складних умовах. Кузик Т. Х., уродженка с. Головківка Чигиринського району Черкаської області, пригадує, що в селі розповідали «...нібито приснилась одній жінці Божа Матір, яка прикривала собою село. Ось тому жодна бомба не впала на Головківку» [11].

Попри згадані колізії у взаєминах з «новою владою», життя тривало. Не дивлячись на злидні, юнаки й дівчата не втрачали бажання до розваг, до традиційного проведення дозвілля. Вони часто проводили вільний від роботи час гуртом. Збираючись вечорами в чийсь хаті, молоді люди, якщо такі були на селі, спілкувалися, жартували, розповідали анекдоти, співали [2, с. 70]. Якщо була можливість дістати інструменти, не обходилися й без музики.

У організованих сільською молоддю вечорницях нерідко брали участь представники німецької влади, вояки Вермахту. Як і місцеві парубки, німецькі солдати залицялися до місцевих дівчат. Мали місце і більш інтимні стосунки, були випадки вагітності жінок від німецьких солдат, навіть

поодинокі факти одруження німецьких солдат з українськими дівчатами. У Райхскомісаріаті «Україна», за підрахунками чиновників, упродовж окупації місцеві жінки народили від німців близько 10 тис. дітей [12].

Отже, окупація стала важкою буденністю, яка призвела до суттєвих змін повсякденного буття населення Чигиринщини. Та незважаючи на труднощі тих днів, життя людей не припинилось. Тому людська пам'ять про війну й окупацію є живою і болісною темою, але саме розповіді людей, що пережили ці події, є неоціненим джерелом, яке повинно стати у нагоді в процесі відтворення людської історії окупаційної повсякденності 1941 – 1944 рр. Саме через призму такої сімейної пам'яті відбувається деідеологізація війни у сучасного молодого покоління.

---

1. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 3–16.

2. Чигиринщина в історії України // Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента В.М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172 с.

3. Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції 9–10 листопада 2017 р. / упор. Я. Л. Діденко, Л. О. Абашина, О. І. Троциньська. – Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2017. – 324 с.

4. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО) – Ф. р-5791. – Оп. 1. – Спр. 3.

5. Спогади Палієнко Є. Х., с. Тінки Чигиринського району Черкаської області – архів авторки.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 391.

7. Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів, спогадів / керівник проекту О. А. Воронкіна. – Черкаси: Вертикаль, 2013. – 366 с.

8. ДАЧО – Ф. р-1353. – Оп. 1. – Спр. 2.

9. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 240.

10. Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними злочинцями. [збірник документів в 7 т.]. / [под ред. Р. А. Руденко]. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1957 – 1961. – Т. 3: Военные преступления и преступления против человечности. – 1958 – 816 с.

11. Спогади Кузик Т. Х. (Балабушка), с. Головкивка Чигиринського району, Черкаської області – рукопис авторки.

12. Гінда Володимир. «Якби про це знав Гітлер!» Німецькі окупанти заводили романи з українками або йшли до повій. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_akbi-pro-ce-znav-gitler-nimecki-okupanti-zavodili-romani-z-ukrayinkami-abo-jshli-dopovij/434027.

ЗАМША Анастасія,
учениця 11-Б класу
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області
Науковий керівник: **КРАВЧЕНКО Олег,**
учитель історії та основ правознавства
Чигиринського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів №2
Чигиринської міської ради Черкаської області

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ (80 – 90-ті рр. ХХ ст.)

У сучасній історії Україну завжди позиціювали як аграрну державу, великого виробника й постачальника сільськогосподарської продукції на світовий ринок. Селянство незмінно було й залишається важливим елементом суспільства і як виробник матеріальних благ, і як співтовариство, що вирізняється особливим устроєм життя.

Та на жаль, у 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. стрімка інтенсифікація сільського господарства привела до погіршення екологічної ситуації в Україні, що зумовило чергову зміну пріоритетів аграрної політики. Дивлячись на сучасні трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України, як ніколи зріс інтерес, як дослідників-фахівців, так і широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу аграрних перетворень, що мали місце в селі в добу переходу від Української РСР до Незалежної України і які є досить актуальними й на сьогодні.

Як вдалось нам дізнатись, у 1980-х роках ХХ ст. технічне оснащення Боровицького колгоспу перевищувало оснащення колишньої Медведівської МТС, яка до 1982 року обслуговувала половину господарств Чигиринського району і Боровицю також. То ж не дивно, що колгосп збирав вже по 40-45, а то і більше центнерів з га пшениці, по 50-52 центнерів – кукурудзи. Його молочнотоварна ферма на ділянці №1 взяла в ті роки три тисячний рубіж надоїв молока.

А от Мельничанський колгоспно-машинний парк налічував 17 тракторів, 5 зернових і 2 бурякозбиральні комбайни, 20 автомобілів, тощо. Було споруджено кролеферму на 12 тис. голів, збудовано консервний цех для переробки овочів та фруктів. У цей період значно розширила посівні площі і Суботівська артіль імені Леніна. Саме у цій артілі на фуражну корову надоювали по 2251 кг молока. Значних виробничих успіхів досягли колгоспники Суботова і в подальші роки даного століття. Зросла технічна оснащеність сільськогосподарського виробництва, збільшився обсяг механізованих робіт. Колгосп мав близько 20 тракторів, 9 комбайнів, 17 автомашин, 53 електромотори. З кожним роком зростав урожай зернових. Щорічно тут стояло на відгодівлі близько 2300-2500 голів худоби.

Про робочі будні згадує О. С. Набока: «робили з 08:00 до 17:00, забирали на машині в обід о 12:00, не так як раніше» [15, с. 1]. Особливу майстерність проявили і працівники аграрного сектору села Головкивки. Тут стали збирати по 65-75 центнерів з гектара (зернової кукурудзи), в окремі роки – й значно більше. Протягом 80-х років була проведена статистика щодо збору пшениці по всьому району, його середня позначка становила понад 44,8 центнерів з га, і це було приголомшливим результатом, адже на 1983 р. середня позначка збору пшениці становила понад 42,7 центнерів за га.

Як згадувала соціальний працівник села Суботів Л. А. Чапала: «На канікулах і так помагали, а потім вчителька гукала усіх йти на тік. Батькам помагали, адже було дуже важко, наприклад, мама захворіє або немає як піти, а давали раніше важко робить, я сама мусила допомагати, адже була норма, і як хочеш, так її й виконуй».

Пригадуючи зустріч з колгоспниками села Суботів, були вражені їхньою щирістю та добротою. Ось цікаві свідчення нам надала диспетчер автогаражу, та завскладу в колгоспі імені Богдана Хмельницького О. С. Набока: «Люди жили не напругаючись, тоді вже нічого не боялись» [15, с. 5]. Вони згадували свої буденні дні, слова кожного з них відрізнялися: «то колгосп не давав життя, пахали як прокляті», або ж з теплом пригадують дні в колгоспі, коли поруч з ними завжди були колеги, як весело вони проводили час, аж на всі окраїни було чути.

Зі слів О. С. Набоки: «В ці роки вже можна було працювати в колгоспі, гроші платили, але, правду кажучи, на них не було чого купити в магазині, промисловість наша не наскільки була розвинута» [15, с. 4]. Також люди згадували про важкий післявоєнний період, тоді молоді люди цілий день працювали в колгоспі, але потім цілу ніч танцювали. М. С. Компанієць: «Гуляли люди бригадами, а в кого день народження – справляли за обідом, а так – то злидота і біднота» [13, с. 1]. Кілька годин сну – і знову до роботи. «Як могли, так і вертілись». Згадує роки праці в колгоспі С. Ф. Захарченко: «Було веселіше я вам скажу, тракторист чи комбайнер – всі були заохочені. Дуже добре, коли були колгоспи» [12, с. 2]. Окрім колгоспу, поралися і на своєму городі, котрий міг знаходитись за лісами та в ярах, ось тут і впливає боком висушення землі та максимальне використання останньої колгоспом, нічого для себе.

Багато хто з колгоспників пам'ятають ранки, коли привозили понад 1000 жінок Чигиринського району на сапку бур'янів, що і доводить соціальний працівник Л. А. Чапала: «працювали люди дуже важко, в кінці дня жінки могли не відчувати руки, роботи було дуже багато» [11, с. 2]. Зрештою ми провинились, а людська лінь і мета збагачення не веде до простої істини, котра вела інших «працєюю задля себе». Але найбільше страждали, як на мене, діти, в порівнянні з їх нащадками, хоча люди тих років це спростовують. До того ж, працівниця колгоспу М. С. Компанієць зазначає: «Що пряли, ткали, в тому і ходили, ланкувала сама до пенсії, але це з мене зробило людину» [13, с. 1]. Підтримували один одного і завжди виручали, як це робив і завідувач

ферми колгоспу імені Богдана Хмельницького, а саме чоловік О. С. Набоки: «якщо на фермі не було доярки, то мій чоловік, будучи завідувачем ферми, сам ставав до корови і доїв» [15, с. 2].

В економічному контексті найважливішими подіями на терені УРСР після розпаду на початку 90-х рр. ХХ ст. стали процеси приватизації. Аграрний сектор, через об'єктивні причини, виявився не найпривабливішим. За умови згорання інвестиційних та інноваційних процесів почалася швидка руйнація галузі. Як ми бачимо, на 1991 р., територіальні зміни посівів, що підіймалися, скоротились, грубо кажучи, на 28 %. На нашу думку, це зумовлено виснаженням землі, орендою території, засухою, а також руйнуванням екосистеми внаслідок осушення землі. Адже при «пересушці» відбувається швидка деградація земель: виснажуються запаси органіки, які містяться у торфовищах, рослини відчувають дефіцит вологи, посилюється небезпека пожеж. Тоді це обумовлювалося зростом територій посівних площ, а також пасовищ, а території боліт вважалися нерентабельними і не використовувались, хоча і стояло питання захисту природи.

З прийняттям незалежності люди почали вважати село неперспективним і знаходили легші шляхи праці, зокрема саме в місті. Згадує минуле села Суботів Л. А. Чапала: «село було таке велике, до нас усі приїздили, і отут, і там хата була, і родичів та близьких на кожній дорозі зустрінеш, це дійсно те, за чим сумую я найбільше та й ми усі. Часи 1980-х років назавжди запам'ятовуються мені друзями, колегами, рідними, саме тими особливими людьми, в цьому була казка села, праця об'єднувала людей» [11, с. 3].

Зокрема, якщо у 1988 році на один гектар посівної площі господарства Чигиринського району в середньому вносили по 10,7 тонни органічних та 165 кілограмів діючої речовини мінеральних добрив, то в 1998 році внесено відповідно лише 2,4 тони і 26,3 кілограма. Як результат цього – зменшення виробництва зерна більш як на 30 тисяч тонн, соняшнику – більш як на 990 тонн, м'яса худоби і птиці в живій вазі – близько 6390 тонн, молока – близько 29200 тонн [9, с. 334]. За даними на 1997 рік, всі господарства району. Окрім Тарасово-Григорівської фірми «Надія», були збиткові. Така ситуація прослідковувалась і в 1998 – 1999 роках.

На аграрному ринку відчутно погіршилися умови реалізації продукції та придбання матеріально-технічних ресурсів. Катастрофічне становище з придбанням техніки. В результаті всього цього фінансово-економічний стан господарства району був надзвичайно тяжким. Враховуючи граничну зношеність машинно-тракторного парку та в зв'язку з тим, що господарства не в змозі власною технікою обробляти наявну кількість ріллі, голова Чигиринської райдержадміністрації 26 березня 1998 року підписав розпорядження «Про створення районної машинно-технологічної станції». У 2000 році, відповідно до Указу Президента України в сільськогосподарських підприємствах Чигиринського району проведена земельна реформа та проведено реформування організаційних структур галузі. На зміну агрофірмам та колективним господарствам прийшли товариства з обмеженою відповідальністю, яких створено 20 [9, с. 335].

В ході дослідження було встановлено, що у виробничій сфері села ключову роль відігравали колгоспи. Встановлено, що у цих господарствах стався напружений баланс праці, а трудові ресурси села стали лімітуючим фактором колгоспного виробництва. Колгоспи Чигиринського району в 80-х роках, ХХ століття з кожним роком підіймали питому вагу врожаю на 2 % в додатку з поголів'ям худоби що примножувалось на 3 – 4 %, тому колгоспи залишались передовими. Лишень на 1985 рік було побито рекорди зібрання урожаю. Дефіцит трудових ресурсів не вдалося компенсувати за рахунок запровадження індустріальних методів сільськогосподарського виробництва. Тим самим скорочення добрив на 1988 рік призвело до 10 % втрати врожаю та голів худоби. Технічне оснащення машинно-тракторного парку, не стимулювало підняття урожайності тим паче агротехнічна база колгоспів застаріла та відставала на 2 %, але їй передувала ручна праця. Деградація ґрунту та осушені землі піддалися тиску та зрештою не стали урожайними. Як нами доведено, у колгоспах залишалася висока питома вага кінно-ручної малопродуктивної праці. Більша частина колгоспів регіону були низькорентабельними, збитковими, через нестабільні скорочення врожаю, заміну людської праці та технічну та звісно ж через хаотичну працю і в результаті втратили перспективу стабільного економічного розвитку.

1. Андрійченко Л. «А у сусідів – більше...» // *Зоря комунізму*. – 1986. – №89. – С. 1–4.
2. Крохмаль Г. «Найперше – турбота про хліб» // *Зоря комунізму*. – 1984. – №50. – С. 1–4.
3. Кубрак А., Василюга С. Бути господарем на землі // *Зоря комунізму*. – 1980. – №98. – С. 1–4.
4. Лазуренко В. М. *Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)*: навчальний посібник. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 456 с.
5. Матеріали польових досліджень автора – записано від Чапала Любов Антонівна 1945 р.н., с. Суботів, 17.11.19. – С. 1–4.
6. МДПА – записано від Захарченко Стефанії Філімонівни, 1955 р.н., с. Суботів – С. 1–4.
7. МДПА – записано від Компанієць Марії Савівни 1945 р.н., с. Суботів, 17.11.19. – С. 1–3.
8. МДПА – записано від Кривенка Івана Федоровича 1957 р.н., с. Суботів, 17.11.19. – С. 1–2.
9. МДПА – записано від Набоки Оксани Степанівни 1968 р.н., с. Суботів, 17.11.19. – С. 1–4.
10. МДПА – записано від Токман Ольга Євгеніївна 1945 р.н., с. Суботів, 17.11.19. – С. 1–2.
11. *Справа 05-3. Річний агротехнічний звіт Районного Агропромислового Округу за 1991 рік – Чигиринське районне агропромислове об'єднання. Чигиринський район Черкаської області.*
12. *Справа 05-3. Річний агротехнічний звіт Районного Агропромислового Округу за 1992 рік – Чигиринське районне агропромислове об'єднання. Чигиринський район Черкаської області.*
13. *Справа 05-3. Річний звіт Управління сільського господарства Чигиринської райдержадміністрації Чигиринського району, Черкаської області про збір урожаю сільськогосподарських культур в районі за 1993 рік.*

14. *Справа 05-3. Річний звіт Управління сільського господарства Чигиринської райдержадміністрації Чигиринського району Черкаської області про збір урожаю сільськогосподарських культур в районі за 1994 рік.*

15. *Федоренко М. Хоч і вродили... // Зоря комунізму. – 1983. – №107. – С. 1–4.*

16. *Щербань М. Сіяти якісно // Зоря комунізму. – 1983. – №36. – С. 1–4.*

Агітбригада художньої самодіяльності села Суботів Чигиринського району надихає до роботи працівниць рілничої бригади. 1980 р.

НАРОДОЗНАВСТВО – НАШІ КОРЕНІ
ФОЛЬКЛОР ТА УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО
ЧИГИРИНСЬКОГО КРАЮ

МІНСЬКА Оксана,
екскурсовод відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ВОДА У ПОБУТІ ТА ВІРУВАННЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ

Народні традиції, обряди та звичаї – це невід’ємна складова духовної культури будь-якого народу. Простежуючи еволюцію звичаїв, традицій, ми помічаємо, як зникає – іноді не зворотно – чимало елементів, а то й цілі комплекси традиційної культури та побуту. Проте, традиційне трансформуючись органічно входить у сьогодення. Це, зокрема, низка обрядодій з водою в господарській сфері і календарній звичаєвості українців.

Наші пращури вважали воду – однією з перших стихій світобудови, яка є джерелом життя. А криниця, або колодязь, – не тільки «побутове» джерело води, а й «... прикордонний канал зв’язку з потойбічним світом». Тому у визначені дні в криницю кидали треби, що часто вважалося ритуалом годування духів померлих родичів [5].

Копаючи криницю, треба теж дотримуватись певних звичаїв та традицій. Вміння копати криницю – це нелегке та часом небезпечне ремесло. У народних переказах засвідчено багато випадків, коли люди гинули під час такої роботи. Відомим копачем криниць не лише у Суботові, а й далеко за його межами є Шуть Дмитро Хомович. До нього у селі копали криниці лише наймані з інших населених пунктів вмільці.

«Першу криницю я викопав, коли мені було лише 10 років. – Почав розповідати Дмитро Хомович. – У нашому дворі криниці не було, тому брали воду у сусідів. Але одного разу з невідомих причин нам заборонили ходити до криниці. Батька на той час вже не було (на фронті отримав хворобу, від якої згодом помер), жив я з матір’ю та меншим братом. І вирішив, що треба самому спробувати викопати криницю. З того часу за свій вік викопав та відновив більше тисячі колодязів. Навіть у 2016 році злагодив чергову криницю (у віці 78 років – О.М.). За ці роки зі мною траплялися різні випадки, навіть колись ледь не загинув. Це було років сорок назад, коли я у Новоселиці відновлював криницю, яка була викопана ще до революції 1917 р. Коли вже закінчував свою роботу, стався обвал піску з глиною таким чином, що мене по голову затиснуло з обох боків. Але все добре минулося. Цікаво, що під час доведення криниць до ладу, окрім намулу, листя та слизу траплялося знаходити зовсім чудернацькі знахідки. Цінностей не знаходив, найчастіше з криниць витягував різний посуд, відра, дитячі іграшки, залишки одягу, навіть викопував кирзові чоботи.

Часто траплялося відновлювати колодязі, які були неправильно сконструйовані. Та й саме місце навколо колодязя повинно бути теж правильно облаштоване. Не варто бетонувати площину навколо криниці, бо з часом під забетонованим шаром ґрунт просідає, утворюються порожнини, в яких можуть завестися гризуни. Найкраще місце навколо криниці викласти

камінцями або ж плитками. Відмостку навколо потрібно робити так, щоб вода не стікала у колодязь, а навпаки, йшла від нього вбік. А от для того, щоб вбити бактерії, у воду можна додати трішки негашеного вапна» [12].

Дійсно, з водою починається життя людини (купають новонароджених дітей), з водою воно і закінчується (обмивають тих, чия душа полетіла у інший вимір). До речі, воду, якою обмивали мерця, вважають мертвою. «Родичам обмивати небажано, накличуть хвороби. Гукають три-чотири баби. У теплу воду бажано додати кілька ложок хлорки і перекису водню. Такий розчин вбирає неприємні запахи, дезінфікує тіло. Мертву воду виливають у такому місці, аби тільки люди по ньому не топталися. Бо бути біді. За мертвою водою полюють відьми. На ній роблять порчі», – ділиться досвідом жителя села Копаниця Марія [8].

Коли у родині народжувалось дитя, батько на допомогу породіллі запрошував бабу-повитуху. Відразу після народження маля обмивали. Першій купелі надавалось особливого значення. Готуючи її, баба-повитуха додавала до неї «свяченого зілля»: у купіль дівчинки клала меду, квітів і трохи молока (щоб була гарною), а в купіль хлопчика – корінь дев'ясилу (щоб сильним був). Кожен, хто приходив до хати під час цього ритуалу, мав кинути у купіль монету на щастя [1].

Потім здійснювався обряд «зливки» над породіллем, який під впливом низки соціокультурних чинників упродовж ХХ ст. втратив своє традиційне світоглядне вмотивування. Марко Грушевський, етнограф, громадський діяч, священник УАПЦ, детально описав цей обряд, як його проводили у Суботіві на межі ХІХ – ХХ ст.: «Ці зливки роблять на другий день після хрестин, не прилюдно, а як ще всі сплять.

Приходить баба пупорізка до тих, у кого вона бабусь... йде по воду до колодязя, молиться «Отче наш», потім шепче: «Іду водиці брати, стало мене три янголи стрічати: один Михайл, другий Гавриїл, третій чудотворець Микола. Стала я їх прохати: Чудотворче Миколаю! Помагаєш на водах, поможи й мені водиці набрати, молитвенну, хрещену рабу Божу... обмивати й напувати і покорму визивати».

Прийшовши до колодязя, баба шепче: «Добрий день тобі, водо Оліяно, і ти, земле Тетяно. Прибуваєш, водо, із гір, із долин, з-під червоних калин, з лісів, з підполіссів, щоб так прибувало породіллі покорму для молитвенного, хрещеного младенця...».

Набирає відро вповні «щоб було повно і корму», приносить до хати в горщикок тої води і кидає туди сім'я трохи. Потім нагріває, ставить серед хати ночви і кладе гіллячок верби. Баба бере горщечок із сім'ям і водою і йде з породіллем до ночов і ллє воду з сім'ям на руки собі і породіллі тричі. Потім умиває породіллю...» [4; 31].

Щодня воду на купіль новонародженому намагалися брати з криниці до заходу сонця, бо коли воно зайде, то вважалося, що вода стає нечистою, і це може дитині зашкодити. Воду, у якій купали немовля, ніколи не виносили з хати після заходу сонця, щоб не накликати на нього ніякого лиха. А вранці її виливали під будь-яке фруктове дерево [10].

Однак, ще задовго до народження немовляти, вагітній жінці заборонялося ходити до криниці за водою – це могло погано відбитися на дитині або на якості води в криниці. Також породіль протягом перших 40 днів після пологів теж не допускали до джерела. Вважалося, що воно висохне або вода в криниці зіпсується, а діти в сім'ї захворіють. В період вагітності жінці також було заборонено вилити воду та помий через поріг..., щоб дитина не блювала [4; 12].

Наші предки наділяли воду лікувальними і навіть магічними властивостями. Особливо цілющою вважалася непочата вода – з трьох, семи або дев'яти колодязів. Її набирали удосвіта, доки ніхто ще не брав води для побутових потреб. Таку годилося набирати за один раз, не відливати, не зачерпувати вдруге. Вода для лікування береться із заходу на схід проти сонця. При цьому примовляли: «Здрастуй, вода Уляно, земле Тетяно, колодязь Яків! Благослови води набрати для молитвеного, хрещеного, причащеного (називали ім'я)». Ідучи з водою від криниці додому, не слід було оглядатися. Особливо помічною така вода ставала, якщо її пропускали потім через решето, серп, сокиру або через вогонь між двох полін [3]. Однією з найвідоміших традицій, якої дотримуються сучасні українці, – є купання в Страсний четвер. Християни вірять в те, що вода в цей день має унікальні цілющі і очисні властивості.

Приходили на поклін до води господині, які бажали, щоб у корів додалося молока. Треба було набрати з трьох криниць води в одне цеберко, поставити її опівночі при місяці на зрубі криниці і, проказавши слова замовляння, дати ту воду випити корові [2].

Цілющу та магічну силу води використовували і в родинних, особливо весільних, обрядах. В період залицяння дівчина біля криниці намагалася напоїти коня хлопця – це означало, що вона йому дарує свою любов [2]. Для весільного короваю воду брали із семи криниць, щоб життя молодих було щасливе. Наречених обливали водою, переливали дорогу перед ними – теж на щастя в подружньому житті.

На Кіровоградщині у с. Іванківці Знам'янського району і до цього часу зберігся звичай поливати дорогу перед молодими, коли ті поверталися додому після вінчання. Чоловіки набирали з криниці повні відра води, з ними за кілька десятків метрів від двору, де відбувалося весілля, зустрічали «весільний потяг» і починали хлюпати водою на дорогу перед молодими. В цей час уже новоспечений чоловік повинен нести свою дружину на руках – чим довше він її нестиме, тим щасливішим буде їхнє подружнє життя [9].

У сільській місцевості аж до XIX століття вінчання в церкві вважалося не обов'язковим. При цьому обов'язково відбувався т. зв. «народний обряд». Як відзначають дослідники, найважливіший момент церковного вінчання – обхід молодих навколо вівтаря у церкві – в народному обряді відповідає їх обходу навколо криниці на весіллі у нареченої або по приїзду до нареченого. Наступного дня після весілля майже повсюдно проводилися обряди, так чи інакше пов'язані з криницею: або молода дружина повинна

була принести води з криниці, при цьому на неї могли «нападати» весільні гості; або молоду (молодих) поливали водою з колодязя [5].

Також і зараз існує обряд спільного вмивання молодих на весіллі: ідуть до криниці, ставлять наречених перед нею та покривають їм голови рушником, не скидаючи якого, вони мусять умитися, втертися тим самим рушником і тоді вже верталися додому [15].

Серед низки цікавих весільних обрядових дій, що збереглися донині, є обряд миття зятем ніг тещі, а в Суботові – купання батьків. Символіка обряду полягала в тому, що після копіткої та тривалої підготовки до весілля, яка проходила протягом тижня, батьків необхідно було викупати та переодягнути в чистий одяг. Купати возили на тачках до найближчої криниці, водойми або обмивали у ночвах на подвір'ї [7].

Різноманітні календарно-обрядові свята, які є невід'ємною складовою життя українців, теж пов'язані з використанням води. Досить веселим (особливо для хлопців) є обряд, який проводиться на другий день Великодніх свят – так званий «обливаний понеділок». В цей день молодь збирається біля криниці, де хлопці поливають дівчат із відер водою. Це дійство має яскраво виражену шлюбну символіку, адже хлопці намагаються облити саме «свою» дівчину, з якою бажали одружитися [2].

Одними з найважливіших після Великодніх свят вважаються Зелені свята. За народними віруваннями, під час Зелених свят прокидаються небіжчики. Вважається, що цими днями можна зустріти русалок, які виходять із води. Також вірили, що на Зеленому тижні вони полюбляють сидіти удосвіта на зрубках криниць і розчісувати своє довге розпущене волосся. Тому дорослі забороняють дітям не лише купатися у водоймах, а й близько наблизатись до криниць – вважалося, що три троїцькі дні русалки гучно святкують і можуть заманити до себе на дно.

Ці вірування відбилися у звичаях кидати гроші в криницю, в річку як викуп за душу утопленика тощо [16].

Безсумнівно, довгоочікуваним святом – є св. Андрія (з 12 на 13 грудня), коли дівчата проводили обряд ворожіння. Щоб поворожити, дівчата першим ділом починають пекти балабушки (невеликі круглі тістечка з білого борошна). Воду на ці тістечка дівчата носять із криниці – не відром і не глечиком чи кухликком, а ... у роті! І повинні вони носити воду так, щоб хлопці не побачили, бо як побачать – ворожіння пропало!.. Коли вже балабушки спечуться, кожна дівчина позначає своє тістечко кольоровою ниткою або папірцем. Потім розкладають балабушки рядочком на простеленому рушнику. Коли все це зроблено, до хати впускають голодну собаку, яка вирішує «долю дівчат». Чию балабушку собака проковтне першою, то та дівчина першою вийде заміж, а чию не зачепить, та сидітиме в дівках, а чию занесе у темний куток, то доля занесе дівчину в чужі краї або вийде заміж в сусідні села [11].

19 січня відзначається свято Хрещення (Водохреща, Ордань, Ардан, Йордан) – народний варіант християнського свята Богоявлення. Саме свято відбувається на річці або біля струмка, де напередодні на льоду водойми

вирубували великий хрест, пробивали ополонки, з льоду й снігу робили одне або кілька скульптурних зображень хреста, які нерідко обливали буряковим квасом. Після церковної служби відбувався хресний хід до річки. Це було дуже урочисто: всі були у святковому одязі, жінки запиналися у яскраві квітчасті хустки, дівчата одягали вінки із різнокольоровими стрічками. А де поблизу не було річки, або при несприятливих погодних умовах люди збиралися коло криниці, де й освячували воду. Після цього влаштовувались народні ігрища: каталися на саях, ковзанах; грали троїсті музики, співали пісень. Освячену йорданську воду господарі зберігали цілий рік. Часто її використовували як ліки при хворобі, нею ж відмивають вроки, пристріти; дають пити дітям від переляку; святою водою святять усе в дворі і в хаті, щоб вигнати нечистого [6].

Обряд освячення річок та криниць проводився тричі, а то й чотири рази на рік: на Водохреща, коли свята вода призначалася для людей, на Юрія – для тварин, на Купайла – для врожаю, і на Спаса – знову для людей, відбувалися походи до живих джерел [17].

Обов'язково освячували нову криницю. Як правило, це відбувалося на Маковія – 14 серпня. Освячену цього дня воду вважали помічною від багатьох хвороб. Тому свято має ще назву Спас Водяний, Мокрий, або Спас на воді. Цього дня має нібито обов'язково піти дощ, «дрібний, як макове зерня». В освячений колодязь зазвичай кидали дрібні гроші. На цямрині залишали хліб – як пожертву, щоб завжди була вода і криниця не висихала [13].

Якщо довго не було дощу, біля криниці проводили колективні молебні. Там обливалися водою, кидали в нього гладішки (глеки для молока), самосійний мак, капустияне листя, часник і цибулю, ключ від замка, вкрадений з печі горщик із борщем. Це було пожертвою водянному духові – колодязянику, водовику. Існують інші прикмети:

- якщо нема довго дощу, то треба, щоб дівка посипала у три криниці свяченим маком, який святять на Великдень, то буде іти дощ;

Криниця

- дощу іноді немає від того, що відьми знімають зорю і ховають у погребі – в горщик. У такому випадку варто очистити криниці – і дощ буде;
- треба на Стрітєння (15.02) раненько принести води із трьох криниць, змішати цю воду і пити цілий рік, то буде в цій хаті злагода і достаток, мир і спокій;
- не можна лушити сонях, як ідеш до криниці по воду, бо на тебе люди плюватимуть;

- не можна вночі заглядати в криницю, бо відьма поцілує;
- не можна їсти над криницею, бо жаби плаватимуть;
- гріх не давати людям води з криниці, колодязя, копанки [14; 174].

В Суботові і до цього часу проводять обряд викликання дощу, який здійснюється на цвинтарі. Вважається, що коли полити водою могили утопельників, то вневдовзі піде довгоочікуваний дощ. Як не дивно, але результати цього дійства не змушують себе довго чекати. Часто від односельчан можна почути настанови такого змісту: «Після роботи в полі, на городі вимієш ноги водою, а ще краще покупаєшся – втому як рукою зніме»; «Не можна пити і не допивати воду: залишена вода витягує силу. Недопиту воду виливали у вазон: він за добро ділився силою» [8].

Отже, вода у традиціях, звичаях та обрядах українців є символом чистоти, здоров'я, родючості. Тому не варто недооцінювати соціальну роль нашої традиційно-обрядової культури, адже навіть осучаснені традиції, обряди та звичаї є засобом збереження та передачі досвіду, регламентації й контролю поведінки індивідів, зміцнення їх зв'язку із тією нацією, суспільством, до якої вони належать.

-
1. Баба-повитуха [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://traditions/baba-povituha.html>.
  2. Вода [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу – <http://about-ukraine.com/voda/>.
  3. Вода в міфології та обрядах українців. Криниця [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://ukped.com/vihovni-zahodi>
  4. Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001. – 96 с.
  5. Колодязь як символ зв'язку із Божественним світом. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу - <http://spadok.org.ua>.
  6. МПДА – записано від Бевзенко Г. А., 1938 р.н., мешканки с. Суботів.
  7. МПДА – записано від Комаренко Л. Г., 1950 р.н., мешканки с. Суботів.
  8. МПДА – записано від Копаниця М. І., 1948 р.н., мешканки с. Суботів.
  9. МПДА – записано від Коцуренко Т. А., 1946 р.н., мешканки м. Чигирин.
  10. МПДА – записано від Полудень М. В., 1937 р.н., мешканки с. Суботів.
  11. МПДА – записано від Шулякової Л. І., 1936 р.н., мешканки с. Суботів.
  12. МПДА – записано від Шутя Д. Х., 1938 р.н., мешканця с. Суботів.
  13. На Маковія освячували нові колодязі // [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://gazeta.ua>.
  14. Народні звичаї та обряди / Ворожейкіна О. М. – Х.: Вид. група «Основа», 2010. – 223с. – (Серія «Позакласна робота»).
  15. Традиції, звичаї, обряди, вірування, свята стародавніх українців, українська міфологія, культура, цікаві факти, прикмети та повір'я. Український побут [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://ukrlit.net>.
  16. Українська міфологія: народні вірування, демонологія, космогонія [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://spadok.org.ua>.
  17. Українські криниці [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://svitppt.com.ua/vihovna-robota>.

ГОРЕНИЧ Оксана,
екскурсовод відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

**ПОРЦЕЛЯНОВА СКУЛЬПТУРА МАЛИХ ФОРМ:
СТАНОВЛЕННЯ, РОЗКВІТ І ЗАНЕПАД**
(за матеріалами приватних колекцій жителів села Суботів
Чигиринського району Черкаської області)

*«Який же багатий світ на дивогляди, великі й малі!
А надто людський світ, людське море...»
Ф. Ніцше*

Відомо, що статуетка – невелика скульптура – з’явилася ще в первісному суспільстві. У Європі сплеск інтересу до малої скульптури припав на епоху Ренесансу, коли мистецтво вийшло з-під влади церкви, і статуетка стала розглядатися тільки як інтер’єрна прикраса, не обмежуючись релігійною тематикою. Естетична потреба та придворний етикет на межі XVIII – XIX ст. зумовили появу вишуканих виробів з порцеляни – фаянсу: ваз, столових і чайних сервізів, різноманітних предметів для сервірування столу, побутових речей для прикрашання осель.

В Україні предмети етикету виготовлялись на Городницькому, Белотинському, Полонському порцелянових заводах, Кам’янобрідському та Славутинському фаянсовому заводах [8, с.175]. З п’ятнадцяти порцелянових заводів, що діяли в Україні від кінця XIX ст., на дев’яти пластика продукувалася послідовно протягом певного часу і мала промислову тиражність [8, с. 176]. Порцелянова скульптура малих форм або мала пластика – оригінальне мистецьке явище, яке є різновидом декоративно-прикладного мистецтва. Вона має надзвичайно широкі образно-виражальні можливості: об’ємність форми, розпис барвами, багатофігурність, сюжетність, оповідність композицій тощо. Майстри цього виду мистецтва створюють речі глибокого соціального звучання. Порцелянову пластику розподіляють за призначенням на різновиди: побутово-декоративну, станково-декоративну та фігурні функціональні вироби.

Побутово-декоративна пластика – фігури, фігурні композиції, що вирізняються розмірами: збільшеними (20-30 см), середніми (10-15 см) та мініатюрними (3-7 см). Вона розрахована на побутування в інтер’єрах будинків у безпосередній близькості та контакті з людиною, розташовується на зручних місцях меблів, консолях, полицях; сюжетно-ідейним змістом відтворює певний психологічний стан або настрій, викликає особистісні емоції. Сюди відносимо і мініатюру – скульптурний твір невеликого розміру, 3-7 см, зазвичай символічного змісту.

Станково-декоративна пластика – композиції або фігури, збільшених розмірів (40 см і вище), здатні організувати простір та створити декоративний акцент в інтер'єрі приватного або громадського приміщення.

Фігурний функціональний виріб – той, що має вигляд скульптурного твору або прикрашений декором, який може використовуватися за призначенням та слугувати прикрасою інтер'єру. Декорування виробів здійснюється розписом надполив'яними або підполив'яними керамічними фарбами та золотом, нанесення фарб на поверхню виробу методами криття, аерографії, оздоблення її платикуванням, срібленням, цируванням, деколлю, іноді – застосуванням складної техніки кракле («чарівна старовина») [11, с. 56].

Дослідження української малої пластики сьогодні набуло неабиякої актуальності, адже вона має зазвичай не тільки художню, а й історичну цінність і потребує окремого та глибокого вивчення. Порцеляно-фаянсові вироби XIX – поч. XX ст. належать одночасно до художньої та матеріальної культури України і Європи, з плином часу вони набули статусу музейних та антикварних пам'яток.

Мета даної статті – на основі поки що невеликої кількості предметів з приватних збірок жителів села Суботів Чигиринського району Черкаської області, дати уявлення про виробництво малої пластики на українських заводах та її застосування місцевим населенням.

Взагалі, сюжети порцелянових фігурок можна розділити на декілька тематичних груп: історичні, літературні, пасторально-сентиментальні та побутові. Вся тематика скульптурного асортименту свідчить про негайну реакцію виробників на культурні та політичні події європейських столиць [1, с. 35]. Порцелянові статуетки в українського народу користувались достатньою популярністю. Великим дивом і предметом розкоші серед українського населення були порцелянові ляльки, які стали відомими на поч. XIX ст. Це найбільш цікаве художнє явище малої пластики. За термінологією XIX ст. іграшки називали – «ляльками» або «лялями». У 1840 – 1850-х рр. вони здебільшого виготовлялася на Волокитинській порцеляновій мануфактурі Чернігівської губернії (нині Сумська обл.) і були різної тематики: історичні, романтичні та побутові (дами та кавалери в історичних костюмах). Іграшку таку охоче купували дочкам не тільки представники аристократії, але й дворянства і навіть купецтва. Мати вдома колекцію іграшок із порцеляни вважалося ознакою респектабельності. Такі вироби поділялись на статуетки, які виготовляли повністю із порцеляни, а костюм та волосся зображували розписом. Або ж основа ляльки була порцеляною, і її доповнювали аксесуарами: парасольками, сумочками, капелюшками, прикрасами. Вони були ще портретними, будуарними, антикварними [7].

На початку XX ст. такі ляльки були присутніми і в сільській місцевості, про що свідчить спогад жительки села Суботів Кононенко Н. П., 1977 р. н.: «У серванті моєї матері Кучер Марії Оникіївни, 1937 р. н., стояла дуже гарна порцелянова лялька, яка дісталась у спадок матері від нашої бабусі. У ляльки було рожеве личко в обрамленні кучерявих кісок, намальованих на голівці.

У руках вона тримала букетик, а справжньою окрасою ляльки була її мереживна сукня. Якраз вона служила домашнім голешником для матері. Який завод її виготовив, ми не пам'ятаємо та й не дуже до цього придивлялися. До сьогодні лялька не збереглася, бо її, бавлячись, розбили малі діти» [5].

В українській радянській порцеляновій скульптурі малих форм знайшли своє відображення події, пов'язані з будівництвом соціалістичного суспільства та успіхами його розвитку. Радянськими порцеляновими заводами створено образи червоногвардійця, робітника, колгоспниці, пілота, прикордонника, анкіста, піонера, космонавта, лікаря, балерини, будьоновця та інших учасників (Додаток 1).

У 1932 році з'явився термін «соціалістичний реалізм». Головною його ідеєю було романтичне оспівування фізичної праці й людини нової формації. Українські споживачі далеко не відразу почали купувати предмети на революційну тематику. Тому подібні речі випускали в невеликому обсязі – на експорт, до партійних свят та ювілеїв. Порцелянові вироби із радянською символікою є унікальними і дуже рідкісними. Заводи України почали втілювати агітаційні ідеї в своїй продукції дещо пізніше, ніж російські. Це було зумовлено тим, що після громадянської війни більшість порцелянових заводів лежали в руїнах. Та і пізніше «червону порцеляну» українські майстри сприймали далеко не відразу, оскільки вважали її нав'язаною завойовниками, чужою для українського менталітету. Асортимент малої пластики 40-х років Городницького порцелянового заводу представлений кількома напрямками: лялькові голівки; анімалістика – тваринки, скульптурна композиція. У 1940-х роках популярним було виготовляти бюсти та портрети вождів. У звіті за 1944 рік повідомляється про випуск заводами «фігур різних» (політичного спрямування) у кількості 365 штук. План випуску «іграшок» (мала пластика) на 1946 рік встановлено 25 000 штук. Велике значення для подальшого розвитку тогочасної керамічної промисловості України мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР «Про розширення виробництва промислових товарів широкого використання та поліпшення їх якості» від 28 жовтня 1953 року. Постанова недвозначно ставила завдання в найкоротший термін поліпшити якість вироблених товарів [3, с. 58].

Після закінчення Другої світової війни для малої пластики настав справжній Ренесанс. По-перше, у Києві відкрився Київський експериментальний кераміко-художній завод (КЕКХЗ), куди запрошували найталановитіших художників республіки. По-друге, майстри, які кілька десятиліть перебували за «залізною» завісою, могли порівняти свою творчість із творчістю західних колег. В Україні у післявоєнний час було офіційно дозволено масове копіювання західних творів [8, с. 176]. Згадувана раніше у статті Наталія Кононенко пригадує, що вдома у її батьків прикрасою на етажерці була порцелянова фігурка «Кармен», виконана у русі танцю (Додаток 2).

Однією із талановитих майстринь України післявоєнного часу була К. Філонович, яка працювала в галузях станкової та книжкової графіки, станкової скульптури і пластики малих форм. Народилася 29.04.1889 р. у м. Каневі Київської губернії. Філонович основним напрямком своїх професійних уподобань вважала скульптуру. Працювала на КЕКХЗ, а потім на заводі в Полонному [2, 199]. Найцікавішою продукцією II пол. XX ст. прославилися Київський, Баранівський, Коростенський та Полонський заводи. Баранівський завод та Полонський ЗХК відомі скульптурами Тараса Шевченка, Івана Франка, Миколи Гоголя, кубками із портретом Богдана Хмельницького та його скульптурами (Додаток 3). На порцелянових вазах зображували Лесю Українку. До початку 1960-х років дедалі чіткіше почали проявлятися народні мотиви. Силуети статуеток стали м'якшими й круглішими. Жіночий образ став відображати жінку, яка відпочиває, а образ доярки, колгоспниці став поступово зникати (Додаток 4).

Розвиток скульптури порцелянових заводів XX ст. розподіляється на два етапи: «радянський» (70-80-ті роки) та «пострадянський» (90-ті роки) [8, с.210]. У 1990-х роках популярними були фігурки тварин символів року, що були подарунками для тих, чий рік народження відповідає певній тварині - символу року (Додатки 5–7). Роботи Полтавського заводу мали своєрідний місцевий полтавський колорит. Там створювали подарункові вироби, які були елегантними та виконані із гумором (Додаток 8). Багато виробляли фігурок у народному стилі, що були присвячені народним святкам та обрядам українців [8, с. 210].

Дружківський порцеляновий завод в останній чверті XX – в першій пол. XXI ст. спеціалізувався на виготовленні порцелянової статуетки у промислових масштабах. Мала пластика заводу майже не відома широкому колу поціновувачів української порцеляни XX ст. Глина із Дружківського кар'єру має відмінну білизну та якість, яка перевищувала якість виробів Полонського, Коростенського та Баранівського порцелянових заводів. У 70-роках завод випускав сувеніри та скульптуру. Із сувенірної пластики того періоду відомі вироби, присвячені спортивним олімпіадам [9]. Коростенський порцеляновий завод випускав сувеніри до Московської олімпіади за два роки до її відкриття. Цілими вагонами їх відвантажували до Москви, а про народну творчість треба було забути... Історія малої пластики останньої третини XX ст. поки не знайшли висвітлення у спеціальній літературі. Дуже мало доступної інформації про майстрів пластики та їх творчість [9].

Сьогодні вже тільки у деяких жителів села Суботів можна побачити порцелянові фігурки у вікнах хат як прикрасу, бо дерев'яні вікна давно замінили пластикові склопакети. Проте у Кононенко Н. П. між шибками дерев'яних вікон стоять порцелянові фігурки снігура, мультиплікаційних героїв – крокодила Гени та Чебурашки. Зокрема останні є виробами обливної кераміки, які сьогодні дорого оцінюють любителі антикваріату (Додатки 9–11).

Набори «Риба» Полонського заводу на радянських прилавках з'явилися на поч. 1960-х років і не зникали звідти три десятиліття! Дизайн набору був розроблений у Прибалтиці. «Карафа – риба і шість чарочок-рибок» – цей сервіз зайняв своє почесне місце у оселях українців, зокрема і у жителів Суботова. Правда, дуже рідко у них господарі щось наливали, а зараз вони у поодиноких оселях стоять просто для краси. Колись такий сервіз можна було купити у кожному магазині промтоварів. За статистикою, щомісяця Полонський завод виробляв 100 його комплектів, особливо покритих кобальтом – біло-синіх. Під час горбачовської антиалкогольної компанії сервізи «Риба» хотіли навіть зняти з виробництва, але інспекторів торгівлі переконали, що туди можна наливати й безалкогольні напої (Додаток 12) [10].

У домашній збірці порцеляни жительки Суботова Голуб Валентини Павлівни, 1976 р.н. є цікавий екземпляр – кружка із написом «Напейся, но не облейся», який дістався їй від матері. Колись найвідомішою ємністю із секретом в Радянському Союзі була кружка-«жартівниця» із написом «Напейся, но не облейся». Випускали такі кружки на Конаківському фаянсовому заводі (до революції Кузнецовський фаянсовий завод) в Калінінській (зараз Тверській) області із кінця 1940-х до 70-х рр. ХХ ст. Власниця такої кружки Голуб Валентина розповідає, що напитись із неї можна, тільки знаючи її секрет: треба затулити пальцем отвір на ручці та пити рідину з отворів на обідку кружки, як через соломинку. Тоді можна напитись, не облившись» [6]. Даний посуд міг використовуватись тільки у декоративних та сувенірних цілях. Схожий за задумом посуд виготовляв, зокрема, і український Будянський фаянсовий завод.

У 1990-х – 2000 роках, коли порцеляно-фаянсові заводи не змогли пристосуватися до складних ринкових відносин, зазнали банкрутства або змінили профіль діяльності, стало занепадати і виробництво малої пластики, яке не було пріоритетним напрямком діяльності підприємств, а швидше, уло зумовлене ринковим попитом, що склався наприкінці 1990-х – 2000-х років. Масове виробництво фігурних порцелянових композицій, що має на місцевому ґрунті двохсотлітню історію, припинилося.

Сьогодні обмаль або взагалі немає даних про художників периферії, немає систематизованих даних про скульпторів підприємств та їх твори. Через масове закриття заводів інформація відділів кадрів є недоступною. Свідки закриття деяких заводів (Полонному, Городниці) розповідали, що документи про діяльність підприємств: технічні паспорти на вироби із повною інформацією про автора форми та розпису, назву, рік створення, техніку, розміри, були розкидані на виробничих подвір'ях у смітнику просто неба. Відкритим є питання про місця знаходження альбомів кращих зразків, які щороку готувала Республіканська постійно діюча виставка (їх копії зберігалися при заводах). У альбомах є те, що там є фото зразків пластики з повною інформацією у підписах. Багато пам'яток історії пластики зберігаються сьогодні у авторів, музейних та приватних колекціях. Важливу роль для дослідження мали б відіграти новостворені заводські музеї або кімнати зразків виробів.

Наразі традиція продукування порцелянових виробів ще продовжується в межах індивідуального дрібносерійного виготовлення завдяки зусиллям майстрів-одинаків у власних майстернях. Сьогодні підсвідомий аспект ностальгії за старим добрим минулим впливає на вибір нового типу затишку в оселях українців. Інтер'єр із малою пластикою виглядає водночас сучасно, екстравагантно, неординарно, викликає протиріччя і змушує людину замислюватися над естетичним вибором. Інтер'єри еліти оформляють сучасною дорогою порцеляною, яка одночасно блискуча, модна, вишукано-ефектна, витончена, кітчева. Вона задовольняє всі примхи гламуру. Призначена для демонстрації і акцентування, вона поступово повертається в моду. Святковість, нарядність, рукотворність, плавність силуетів і певною мірою ексклюзивність додають шарму вживанню порцелянових статуєток, вазових форм у нинішніх дизайн-проектах.

Тому пошук нових зразків українського порцеляно-фаянсового виробництва сьогодні та їх атрибуція мають бути продовжені задля створення більш об'єктивної картини розвитку порцелянової пластики в Україні та історичного надбання нашої держави.

-
1. Корусь О. Мала пластика Полтавського фарфорового заводу // Вісник ХДАДМ. Теорія мистецтва. – № 1. – 2017. – 187 с.
  2. Корусь О. Мала пластика Клавдії Філонович кінця 1940-х – поч. 1950-х рр. для фарфорових заводів Києва та Полонного // Науковий вісник Національного музею історії України: Збірник наукових праць. Випуск 3. – 2018. – 199 с.
  3. Корусь О. Мала пластика Городницького фарфорового заводу 1940-х років // Мистецтвознавство України. – 2016. – Вип.16. – С.57–61.
  4. Мала пластика Дружківського фарфорового заводу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://revolution.allbest.ru/culture>.
  5. МПДА. – Записано від Кононенко Н.П., 1977 р.н., уродженки с. Суботів.
  6. МПДА. – Записано від Голуб В. П., 1976 р.н., уродженки с. Суботів.
  7. Порцелянові ляльки – історія і процес створення, опис та фото // Режим доступу до ресурсу: radka.in.ua > Материнство).
  8. Ревенюк Н. Стильова еволюція українського класичного фарфору – фаянсу XIX – поч. XX ст. у практиці мистецтвознавчих експертних досліджень // Вісник Національної академії керівних кадрів і культури і мистецтв. – № 3. – 2017. – С.174–178.
  9. Ревенюк Н. Художньо-стильові особливості українського радянського фарфору. – С.209-211 // Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua >36- Revenok).
  10. «Рибки, в які рідко щось наливали» // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://m.Gazeta.ua/articles/histori-journal>
  11. Фарфорова пластика України кінця XX ст. – поч. XX століття (тенденції, художні особливості, митці). – 267 с. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://Korus_dys.pdf

Додатки

Додаток 1

Скульптура «Фарфоровий будьоновець» (інші назви: «Хлопчик з біноклем», «Мальчиш-Кибальчиш»).

Порцеляна, 1965–1970 рр.

Полонський ЗХК. Автори:

Бобік Н. Ф., Шуляк Т. Н.

Власність Кононенко Н. П.

Додаток 2

Порцеляновий виріб «Кармен у танці».
КЕКХЗ. Автор О. Жникруп //
[Електронний ресурс] // Режим доступу
до ресурсу: <https://shafa.ua>

Додаток 3

«Богдан Хмельницький»
(дуже рідкісний бюст!)

1950-поч.1960-х рр.

Полонський ЗХК. Автор Т. Шуляк.

Власність Суботівської
ЗОШ I-II ст.

Додаток 4

Скульптура «Дівчина з ромашкою».

Полонський ЗХК.

Автор О. Жникруп.

Власність Хоменко Ю.В.

Додаток 5
Фігурка «Півник-солонка».
Порцеляна. Полонне ЗХК,
кінець 1960-х – 2000 рр.
Власність Печененко П. О.

Додаток 6
Фігурка «Баранець».
Порцеляна, кінець 1960-х – 2000 рр.
Власність Печененко П. О.

Додаток 7
Порцелянова фігурка левеняти.
Клеймо відсутнє.
Власність Голуб В.П.

Додаток 8
Скульптура «Дяк та Солоха».
Порцеляна. Клеймо відсутнє.
Власність Печененко П.О.

Додаток 9

Фігурка «Чебурашка». Обливна кераміка. Орієнтовно м. Вербилки (Росія). 1970 рр.
Власність Кононенко Н. П.

Додаток 10

Фігурка «Крокодил Гена». Обливна кераміка. Орієнтовно м. Вербилки. 1970 рр. Власність Кононенко

Додаток 11

Фігурка «Снігур». Завод «Красний фарфорист», порцеляна. На денці клеймо – м. Чудово (Росія), 1950 рр.
Власність Кононенко Н. П.

Додаток 13

Порцелянова кружка-жартівниця «Напийся, але не облийся». Конаківський фаянсовий завод. Кінець 1940-х – 1970-ті рр.
Власність Голуб В. П.

Додаток 12

Графин-штоф «Рибка» і чарочки-«рибки». Полонне ЗХК. 1960 – 1980-х рр.
Власність Кононенко Н. П.

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ХУДОЛЕЙ Оксана,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету*

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Досліджуваний період позначився появою, по суті, якісно нового напрямку в історіографії збереження та охорони культурної спадщини. З'являється ряд робіт, написаних на досить високому науково-теоретичному рівні з практичними рекомендаціями пам'яткоохоронним інституціям та державним органам.

Метою даної публікації є висвітлення сучасної історіографії щодо проблематики охорони культурної спадщини. Варто відзначити дослідження В. Акуленка: «На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади» [1], «Пам'ятка», «пам'ятка історії та культури», «культурна спадщина», «культурна цінність» – у міжнародному праві та законодавстві України (термінологічний аспект)» [1].

Критичний погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини запропонував В. Вечерський [2]. Він же дослідив утрачені об'єкти архітектурної спадщини України [2], розроблення генерального плану розвитку державного історико-культурного заповідника в м. Глухові [2]. У дослідженнях «Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць» [2], «Актуальні проблеми нормативного й організаційного забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини України» [2], «Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація» [2]. Дослідник розглянув низку важливих питань охорони нерухомих пам'яток міської культури. Зокрема, порушив важливі проблеми не тільки виявлення і паспортизації нерухомих об'єктів, які потребують державної охорони, а й дієвої політики з боку місцевої влади. Варто відзначити ряд робіт загального плану, в яких проблема збереження та охорони нерухомих пам'яток знайшла своє належне місце. Серед них «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)» П. Тронька [3], статті і монографії Л. Скорик [3], С. Макарчука [2], В. Литвина [3], Д. Лаврова, О. Марущака [3]. П. Тронько узагальнює досвід історичного краєзнавства у справі збереження, охорони та вивчення пам'яток старовини в Україні, робить достатньо справедливий висновок про нерозривний зв'язок роботи краєзнавців і пам'яткоохоронців, адже подекуди ці види роботи поєднуються в одних і тих самих людях.

В. Литвин розкриває питання сучасного державотворення й окремі проблеми, які постають перед пам'яткоохоронною галуззю у зв'язку з ним. На початку ХХІ ст. більш активне зацікавлення до пам'яткоохоронної справи

в Україні мають юристи, зокрема, дослідження у 2001 р. В. Максимова «Правова охорона культурних цінностей у конвенціях ЮНЕСКО» [4] і Т. Катаргіна «Розвиток системи збереження пам'яток історії та культури у Великобританії, США, Канаді (1960–1980-ті роки)» [5]. У цьому ж році Т. Курило видав цікаву аналітичну статтю «Становлення та розвиток законодавства про охорону культурної спадщини України в сучасний період» [6], в якій указав на основні здобутки і недоліки у роботі сучасного українського законодавця щодо забезпечення пам'яткоохоронних заходів у країні.

Водночас роботу над багатьма теоретичними та практичними аспектами пам'яткознавства продовжили знані дослідники. С. Заремба видав «Нариси з історії українського пам'яткознавства» [7], а в одному з номерів Праць центру пам'яткознавства НАНУ виклав теоретичні проблеми та історію цієї дисципліни [7]. На високому науковому рівні, підкріплені солідною джерельною та історіографічною базою, написані роботи В. Горбика, Г. Денисенко, Я. Верменич [8]. Ці вчені ґрунтовно дослідили історію пам'яткоохоронної справи в Україні, сформулювали основні проблеми збереження, охорони, дослідження і використання нерухомих пам'яток України на сучасному етапі. М. Дьомін у роботі «Першочергові заходи для виявлення та охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини» [9], М. Жарких у статті «Досвід наповнення бази даних Державного реєстру національного культурного надбання» [9], Л. Залізник у праці «Археологія України. Сучасний стан та перспективи» [9] також порушують актуальні питання організації пам'яткоохоронної справи на сучасному етапі. У рамках даного періоду широкою теоретичною базою та багатоаспектністю порушуваних проблем характеризуються такі роботи, як «Палац гетьмана І. Мазепи в Батурині» В. Ленченка [10], «Відтворення церкви Різдва Христового на Подолі у Києві» Ю. Лосицького [10], «Концепція нематеріальної культурної спадщини. Формування в міжнародному праві» О. Мельничука [10], «Археологічна спадщина – проблеми і специфіка дослідження, збереження та пропаганди» І. Михальчишина [10]. Дослідники вивчають перспективи і альтернативи збереження архітектурної та археологічної спадщини, наголошують на важливості реставраційної роботи і її належної організації.

У 2004 р. відзначалось 40 років із дня ухвалення Венеціанської хартії з питань охорони культурної спадщини, якій Л. Прибега присвятив широкі статті з коментарями [11]. Ці роботи яскраво засвідчують, що в Україні дотримуються світових стандартів у галузі охорони пам'яток, глибоко вивчають міжнародний досвід.

Окремим проблемам збереження та охорони культурних пам'яток Української держави в різних регіонах у цей же час були присвячені роботи Я. Верменич [12], О. Титової [12], Н. Кузьмич [12], О. Аленич [12]. О. Манаєв, наприклад, чітко сформулював основні напрямки роботи з охорони культурної спадщини в Автономній Республіці Крим [12], О. Мельниченко подала аналіз пам'яткоохоронної роботи на Черкащині за

перші п'ятнадцять років незалежності України [12]. Фактично всі ці дослідники дійшли висновку, що сучасним пам'яткоохоронцям дісталася тяжка спадщина радянської системи господарювання у галузі охорони культурної спадщини. Отже історіографія досліджуваного періоду є достатньо репрезентативною і повною по багатьох аспектах збереження та охорони культурної спадщини.

---

1. Акуленко В. *На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади.* – К.: Українська енциклопедія, 2001. – 456 с.; Акуленко В. «Пам'ятка», «пам'ятка історії та культури», «культурна спадщина», «культурна цінність» – у міжнародному праві та законодавстві України (термінологічний аспект) // *Праці центру пам'яткознавства. Вип. 5.* / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2003. – С. 3–18. / Акуленко В. Виникнення і розвиток міжнародної охорони культурних цінностей // *Праці центру пам'яткознавства. Вип. 6* / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2004. – С. 225–238.; Акуленко В., Мазур Л. Пакт Реріха – оберіг культурної спадщини народів // *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: Матеріали четвертої науково-практичної конференції.* – Глухів: РВВГДПУ, 2005. – С. 8–14.

2. Вечерський В. Від редактора Державного реєстру національного культурного надбання // *Пам'ятки України.* – 1999. – № 2-3. – С. 1–2; Вечерський В. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини // *Пам'ятки України.* – 2001. – Ч. 4. – С. 2–9; Вечерський В. Розроблення генерального плану розвитку державного історико-культурного заповідника в м. Глухові // *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали першої науково-практичної конференції.* – Глухів: РВВГДПУ, 2002. – С. 4–7; Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІПІАМ, 2003. – 560 с.; Вечерський В. Актуальні проблеми нормативного й організаційного забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини України // *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження пам'яток культурної спадщини: Зб. наук. праць.* – Вип. 1. – К.: Музична Україна, 2004. – С. 47–64; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.

3. Тронько П. *Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи).* – К.: НАН України, Інститут історії України, 2000. – 125 с.; Скорик Л. Від архетипу до сучасного українського храму // *Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.* – 2000. – № 1. – С. 89–91; Макаручук С. Трансформація національних духовних цінностей України в умовах державної незалежності // *Історія України.* – 2001. – № 9. – С. 1–4; Литвин В. На шляху державного самоствердження України 11 років незалежності – історія і сьогодення // *Віче.* – 2002. – № 9. – С. 3–184; Литвин В. *Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.).* – К.: Наукова думка, 2001. – 599 с.; Литвин В. *Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001 р.).* – К.: Альтернатива, 2001. – 704 с.; Лавров Д., Марущак О. Чи потрібні пам'ятники, якщо вони не можуть простояти і 100 років? // *Історія України.* – 2001. – № 1. – С. 6.

4. Максимов В. В. *Правова охорона культурних цінностей у конвенціях ЮНЕСКО: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11.* / Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В. М. Корецького – К., 1997. – 16 с.

5. Катаргіна Т. І. *Розвиток системи збереження пам'яток історії та культури у Великобританії, США, Канаді (1960–1980-ті роки): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Інститут історії України НАН України.* – К., 2001. – 21 с.

6. Курило Т. *Становлення та розвиток законодавства про охорону культурної спадщини України в сучасний період // Право України.* – 2001. – № 3. – С. 108–110.

7. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К.: Аранта, 2002. – 204 с.; Заремба С. Теоретичні проблеми та історія пам'яткознавства // Праці центру пам'яткознавства. Вип. 4 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2002. – С. 3–16.

8. Горбик В. Про підготовку багатомногого «Зводу пам'яток історії та культури України» // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2002. – № 1-2. – С. 10–18; Горбик В., Денисенко Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Український історичний журнал. – 2004. – №2. – С. 133–145; Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / НАН України, Інститут історії України – К., 2003. – 516 с.

9. Дьомін М. Першочергові заходи для виявлення та охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – № 1. – С. 65–70; Жарких М. Досвід наповнення бази даних Державного реєстру національного культурного надбання // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К.: Артек, 2003. – С. 70–74; Залізник Л. Археологія України. Сучасний стан та перспективи // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – № 1. – С. 30–31.

10. Ленченко В. Палац гетьмана І. Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – 2003. – Ч.3. – С. 19–27; Лосицький Ю. Відтворення церкви Різдва Христового на Подолі у Києві // Пам'ятки України. – 2003. – Ч. 4. – С. 63–73; Мельничук О. Концепція нематеріальної культурної спадщини. Формування в міжнародному праві // Пам'ятки України. – 2003. – Ч.3. – С. 12–17; Михальчишин І. Археологічна спадщина – проблеми і специфіка дослідження, збереження та пропаганди // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – № 1. – С. 84–87.

11. Прибега Л. 40 років на вартості культурних надбань людства // Відлуння Віків. – 2005. – № 1. – С. 3–4; Прибега Л. Венеціанській хартії – 40 років // Відлуння Віків. – 2004. – № 2. – С. 3–4.

12. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С. 21–38; Титова О. Чи відтворювати національні святині? // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1994. – №2. – С. 55–62; Кузьмич Н.С. Чигиринщина в контексті археологічних пам'яток України // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – С. 74–78; Аленич О. Робота над «Зводом пам'яток історії та культури: Матеріали четвертої науково-практичної конференції. – Глухів: РВВГДПУ України» по Сумській області // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини, 2005. – С. 233–235; Манаєв О. Основні напрямки роботи з охорони культурної спадщини в Автономній Республіці Крим // Україна Соборна: Збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 225–229; Мельниченко О. Пам'яткоохоронна робота на Черкащині в роки незалежності України (1991–2005 рр.) // Україна Соборна: Зб. наук. статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 236–240.

ТРЕНКІН Юрій,

кандидат історичних наук (м. Черкаси)

СОЦІАЛЬНА СТРАТИГРАФІЯ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В ПЕРІОД НЕПУ

Дослідження історії українського селянства в період нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) та кооперації як форми економічних відносин буде неповним без характеристики соціального складу учасників

сільськогосподарської кооперації, так як селянство було саме тим соціально-економічним організмом, який був активним суб'єктом тогочасних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів в українському суспільстві.

Звичайно, проблематика проходження процесів кооперування в українському селянському соціумі цікавила як дослідників – сучасників кооперативного руху 20-х рр. ХХ ст. (А. Дідусенко [1], Т. Німчинов [2], М. Гуревич [3]), так і науковців періоду незалежності (В. Калініченко [4], С. Кульчицький [5], А. Морозов [6]), проте все ж певні аспекти сільськогосподарської кооперації періоду нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) висвітлені недостатньо повно, проте мають вагоме значення для об'єктивного розуміння тогочасних подій. Мова йде про характеристику соціального складу учасників сільськогосподарської кооперації.

В даній статті ми спробуємо дати оцінку тим соціальним групам, які були активними учасниками сільськогосподарської кооперації періоду непу, та з'ясувати їх роль в даному процесі.

Питання щодо соціального складу учасників сільськогосподарської кооперації мало не лише економічний характер, а й політичний, оскільки передбачало залучення до кооперації в першу чергу середняцького прошарку і особливо бідноти не лише для економічного її піднесення, а й з метою політичного впливу на заможні прошарки села, так як правляча в роки непу більшовицька партія побоювалась впливу «куркульства» на селянські маси та не вигідних для неї змін в соціальній атмосфері на селі. На жаль, радянська влада нав'язувала селянству власні цінності та ідеали, наскрізною тезою яких стала думка про те, що «куркуль» – це глитай, експлуататор бідняка [7, с.15].

На 1-й Всеукраїнській нараді КП(б)У (травень 1921 р.) було зазначено, що з метою усунення труднощів в розвитку кооперативної системи організації селян партії необхідно приділяти максимум уваги і сил для керівництва цією організацією зсередини [8, с.152].

На 1922 р. за результатами досліджень більше 500 товариств до їх складу входило 30 % незаможників, 50 % середняків і 20 % заможних [9]. Набагато сильніший економічний потенціал заможної частини українського села сприяв активнішій її кооперації на відміну від інших соціальних груп. Побоюючись, що заможне селянство буде відчутно впливати на роботу низової мережі сільськогосподарської кооперації, партія побудувала стратегію подальшого розвитку кооперативних відносин на активному залученні в них незаможного селянства з метою подальшої нейтралізації впливу заможних селян на розвиток кооперації. Для реалізації поставлених завдань було прийнято рішення XI з'їзду РКП(б), який проходив у квітні – травні 1922 р., щодо важливості та обов'язковості участі комуністів в роботі сільськогосподарської кооперації [8, с.335].

Контроль за виконанням поставлених завдань найдоцільніше було здійснювати через керівні посади в структурі кооперації, тому партія була зацікавлена у просуванні на такі посади представників комітетів незаможних селян (комнезамівців), комуністів, комсомольців. Така політика партії

пояснювалась ще й тим, що досить часто на місцях керівниками кооперації виступали люди, які очолювали її ще в дореволюційні часи. Тому партія, побоюючись їх впливу на селянські маси, підсилювала власний контроль за процесами кооперування в українському селі. Попри негативні тенденції ідеологічного засилля в господарську структуру сільськогосподарської кооперації, варто відмітити той факт, що на керівні посади назначалися не просто віддані партії члени, але й враховувався рівень обізнаності кандидатів з життям на селі, основами сільськогосподарського виробництва тощо.

Рішенням XIV-ї Партконференції 1925 р. було визначено необхідним внесення в статuti товариств таких обмежень, щоб не допускати до складу управлінь кооперативів «явно куркульські елементи». Роботу партії та всякого роду організацій бідноти та середняків, комітетів взаємодопомоги та інших потрібно було проводити в такому напрямку, щоб забезпечити інтереси незаможних та середняцьких верств [10, с.345].

Актуальним було питання з'ясування критеріїв групування селян в соціально-економічні прошарки, серед яких до уваги бралися такі характеристики як склад сім'ї, кількість робочих рук в родині, площі посівів, наявність і кількість робочої худоби, реманенту, потужність індивідуального селянського господарства, основні шляхи грошових надходжень до нього, використання сільськогосподарської техніки, наявність надлишків продукції тощо [11, с.18–36]. Досить часто об'єктивному висвітленню параметрів соціального стану груп селянства часто заважало те, що даним питанням займалося декілька державних відомств – Народний комісаріат фінансів, Народний комісаріат земельних справ, Держплан та Центральне статистичне управління (ЦСУ), які використовували різні підходи до диференційних ознак.

Варто зазначити, що класифікація соціальних груп селянства була не єдиною і відрізнялася за тим, який зміст в неї вкладали. Якщо говорити про так зване соціальне наповнення, то все сільське населення поділялося на незаможників, середняків і заможників. Такий поділ є найбільш вживаним і в літературі, і в обігу. Проте, якщо в класифікацію вкладали більше економічного змісту, то використовували класифікацію, ініційовану Центральним статистичним управлінням (ЦСУ) в 1927 р. Останнє розробило власну класифікацію соціальних груп селянства за ступенем заможності господарства, виокремивши такі групи: малосилі господарства, нижчесередні господарства, середні господарства, вищесередні господарства та міцні господарства [1, с.62].

Ще одним способом розподілу членів кооперативних товариств за соціальним складом була методика, запропонована Всеукраїнською спілкою сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації «Сільський господар», і яка базувалася на комбінуванні двох основних ознак: засівної площі та робочої худоби з розподілом селянських господарств України на 4 природно-історичні райони: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ [2, с.34]. На думку одного з керівників тогочасного кооперативного руху Німчинова Г., такий розподіл товариств

лише за двома ознаками давав ще менше можливостей безпомилково зараховувати господарство до тієї чи іншої групи [2, с.36].

Визначення соціальної структури селянства було не власне українським питанням, а мало всесоюзні масштаби. Так, в 1927 р. Рада Народних Комісарів СРСР ініціювала діяльність спеціальної комісії з метою розробки основних показників визначення соціальної структури селянства. До складу комісії ввійшли представники Раднаркому, Комуністичної академії, ЦСУ та Держплану. На нашу думку, їх класифікація носила більш виражений ідеологічний характер і пропонувала розділити сільське населення на наступні соціальні групи: 1) пролетарське господарство; 2) бідняцьке господарство; 3) середняцьке господарство (малися на увазі дрібні товаровиробники); 4) глтайське господарство (куркульське, дрібні капіталісти) [2, с.31].

Було чітко визначено основні показники соціального і майнового стану, беручи до уваги землю, сільськогосподарські машини, робочу й продуктивну худобу, будівлі тощо. Проте така класифікація і в той час не визнавалась як єдино правильна і основна. Так, Т. Німчинов критично підходив до її аналізу, вказуючи на певні недоліки. На думку дослідника, основною причиною, яка сприяла об'єктивізму оцінки стану господарств, було те, що в різних районах відрізнялися умови сільського господарювання і різною була забезпеченість засобами виробництва [2, с.32]. Тому він пропонував визначати соціальний стан за так званим «суб'єктивним чинником»: малося на увазі, що такий стан визначатимуть люди, які добре знають дане господарство (наприклад, правління товариства) [2, с.32]. Проте, на нашу думку, така система визначення соціального стану була також недосконалою. Тобто, якщо в певному селі рівень розвитку сільськогосподарського виробництва був низьким і переважна більшість господарств була бідною, то заможним вважалось таке господарство, яке в іншому районі господарювання було б середняцьким.

Проведене в середині 1923 р. анкетне дослідження дало наступні результати: на 1 серпня 1923 р. соціальний склад членів сільськогосподарської кооперації був таким: незаможних господарств – 45 %, середняцьких – 43 %, заможних – 12 % [12]. Відповідно, змінюється загальна динаміка кількості кооперованих селянських господарств, яка на кінець 1923 р. об'єднувала лише до 7 % селянських господарств, а на кінець 1924 р. їх кількість становила вже понад 12 % [13, с.7].

На підставі річних звітів кооперативних товариств і беручи до уваги основні показники соціально-економічного стану різних груп сільських господарств, керівники кооперативного руху ситуацію, наприклад, в 1925 р. оцінюють як таку, коли в переважній більшості показників переважають середняцькі соціальні групи. Серед основних показників була забезпеченість членів товариств робочою худобою (без робочої худоби, з 1 головою, з 2 головами, більше 2 голів худоби) та забезпеченість господарств членів кредитних товариств засівною площею (без засіву, з засівом до 1 десятини, з засівом 1,1 – 3 дес., з засівом 3,1 – 6 дес., з засівом 6,1 – 9 дес., більше 9,1

дес.) [14, с. 44]. Тобто, можна говорити, що за декілька років роботи сільськогосподарської кооперації активізувались процеси економічної мобільності селянських господарств за рахунок саме ефективності роботи кооперації, яка задовольняла селян виробничими засобами, сільськогосподарськими машинами та інвентарем, тягловою силою та ін.

На думку А. Дідусенка аграрна революція внесла значні зміни до економічних умов існування окремих груп селянського господарства, проте самі групи (незаможні, середняцькі, заможні) до деякої міри змінилися в процесі аграрної революції, але все ж таки тенденція, що помічалася в складі дореволюційних кредитових товариств і яка характеризувалася перевагою середняцьких груп – лишається тенденцією й для сучасного складу сільськогосподарських товариств [14, с.45].

Попри активну політику втягування в кооперацію незаможників, результатом якої було зростання їх кількості в кооперативних товариствах, заможні групи селянства все ще займали значні позиції. На думку керівників кооперативного руху, процес кооперування сильніше забезпечених засівною площею груп проходить жвавіше, ніж менше забезпечених, і це є найболючіше місце щодо питання про соціальний склад сільськогосподарських кредитних товариств [14, с.45]. Височанський П. так зазначав: «Сільськогосподарські кредитні товариства відбирають собі в члени міцніші та заможніші господарства серед усієї людности. Очевидно, що бідніше господарство має менше стимулів кооперуватися в сільськогосподарському товаристві» [10, с.342].

Головною складовою для поліпшення ситуації було вирішення фінансового питання, а саме питання розміру вступних і пайових внесків, які для бідної частини села досить часто були непомірними. Зводити ж внески членів товариств до мінімуму було не можливо, так як цим підривалась фінансова основа роботи кооперації.

Щоб відкрити бідності дорогу в сільськогосподарську кооперацію, їй було надано право виплати вступних і пайових внесків в розстрочку. Це питання вирішувалося шляхом створення кооперативними організаціями спеціальних фондів кооперування бідності за допомогою відрахувань від прибутків. За рахунок цих фондів біднякам надавались довготермінові безвідсоткові позики для сплати вступних і пайових внесків.

Другий Всесоюзний з'їзд сільськогосподарського кредиту в березні 1927 р. конкретизує форми допомоги кооперуванню бідності. Чинниками реалізації таких заходів резолюцією з'їзду було запропоновано такі практичні заходи в роботі сільськогосподарського кредитного товариства: а) розстрочувати незаможникам платежі до 3-х років, коли вони заплатять пайові внески в товариство, або закладати при сільськогосподарських кредитних товариствах фонди на пільгове кредитування бідності на оплату тих внесків; б) позачергово притягати кооперовану бідноту до обслуговування різних виробничих підприємств кооперації; в) переважно кредитувати, а так само і обслуговувати потреби господарств кооперованої бідноти покривними, зерноочисними й прокатними пунктами, а також

насінням та найпростішими сільськогосподарськими машинами та знаряддям. Рекомендувалось на цю практичну повсякденну роботу в товаристві, яка матеріально має зацікавити його членів, звернути особливу увагу [10,с.345].

В наступні роки динаміка збільшення членів сільськогосподарської кооперації була такою (дані за 1926 р., 1927 р., 1928 р., 1929 р.); незаможники – 52,6%, 55,4%, 59,7%, 62,4% відповідно; середняки – 42,7%, 40,1%, 36,0%, 34,0%; заможні – 2,5%, 2,2%, 2,7%, 2,2%) (підраховано за: [1, с.60]; [15, с.47]).

Що стосується соціального складу правлінь сільськогосподарських товариств (дані за 1927 р. та 1929 р.), то в останні роки кооперації правління було представлене такими соціальними групами як незаможники: 49,3% і 63,8% відповідно; середняки: 42,3% та 24,5%; заможні: 0,9% та 0,1% (підраховано за: [16,с.29]; [17, с.5 – 17]).

Що стосується політики партії щодо зміцнення сільськогосподарської кооперації партійними працівниками, то ситуація з динамікою росту їх кількості в складі правлінь сільськогосподарських товариств була наступною: 1927 р.: члени КП(б)У – 7,8%; члени ЛКСМУ – 1,1%; члени Комітетів незаможних селян (КНС) – 41,8%. 1929 р.: члени КП(б)У – 24,1%; члени ЛКСМУ – 7,5%; члени КНС – 62,5% (підраховано за: [16, с.29]; [17, с.15–17]).

Аналіз економічного характеру вивчення соціального складу учасників сільськогосподарської кооперації та поділ соціальних груп селян на незаможні, середняцькі та заможні дав можливість оцінити потужності селянських господарств для функціонування та розвитку кооперативних товариств в період нової економічної політики. Що стосується політичного характеру вивчення соціальних груп, то маємо зазначити активну на той час політику комуністичної партії щодо заохочення найбідніших соціально-економічних груп селян до кооперування. Така активність спричинювалась тим, що саме через кооперування бідноти і надання їй значної кількості переваг радянське керівництво намагалось посилити свій контроль за сільськогосподарською кооперацією зсередини і забезпечити в ній достатньо міцні позиції.

---

1. Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 рр.). – Х.: Радянський селянин, 1929. – 122 с.

2. Німчинов Т. Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 148 с.

3. Гуревич М. Б. Диференціація селянських господарств на Україні. – Х.: Радянський селянин, 1927. – 58 с.

4. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.). – Х.: Основа, 1991. – 131 с.; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

5. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії (Серія «Історичні зошити»). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.

6. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. – 275 с.
7. Паскаленко В.Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921 – 1929 рр.): соціально-економічний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.
8. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. В 2-х т. Т.1. 1918 – 1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1162. – Арк. 13.
10. Височанський П. Кооперативний кредит. – К.: Книгоспілка, 1929. – 407 с.
11. Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне // На аграрном фронте. – 1927. – № 10. – С. 18–36.
12. Украинский экономист. – 1923. – 8 августа.
13. Батюк І. Робота сільськогосподарської кооперації на Україні в 1924 р. // Земельник: місячник. – 1925. – №2 (лютий). – С. 4 – 12.
14. Дідусенко А. До питання про соціальний склад с-г кредитових товариств // Український агроном. – 1926. – № 10 (жовтень). – С. 42 – 45.
15. Звіт Укрсільбанку та огляд діяльності системи сільськогосподарського кредиту на Україні за 6-й операційний рік 1928-29 рік. – Х., 1929. – 47 с.
16. Кооперована громада. – 1929. – №16.
17. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Х.: Сільський господар, 1929. – 116 с.

ВОЛОШИН Ігор,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних наук
Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ СКОТАРСЬКОЇ І МОЛОЧНОЇ КООПЕРАЦІЇ «ДОБРОБУТ» У ПОДОЛАННІ АГРОНОМІЧНОЇ ТА КООПЕРАТИВНОЇ НЕОБІЗНАНОСТІ СЕЛЯНСТВА В РОКИ НЕПУ

У другій половині 1920-х рр. актуальним завданням економіки Української СРР була інтенсифікація тваринницького сектору. В цій площині перед галуззю стояв ряд завдань: підготовка племінного матеріалу в кількості, достатній для потреб народного господарства; вирішення кормової бази тваринництва; організація ветеринарно-санітарної справи; комплектування економічних районів відповідними породами худоби і законодавче оформлення цього процесу; підготовка кадрів та реорганізація вишів для потреб сільського господарства [4, с. 6].

Серед шести центрів спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, які функціонували в Україні періоду нової економічної політики («Кооптах», «Добробут», «Плодоспілка», «Бурякоспілка», «Укрсільцукор» і «Товариство насінництва»), основне завдання досвідно-технічної роботи відділів

«Доброботу» визначалося як «вишукування в умовах українського сільського господарства шляхів для підвищення продукції сільськогосподарських тварин, поліпшення якості продуктів та одночасно з цим зниження вартості виробництва» [12, с. 4].

В сучасній українській історіографії конкретно і глибинно тема діяльності в доколгоспний період Всеукраїнської спілки скотарської і молочної кооперації «Добробут» не досліджувалась. Побіжно до функціонування в згаданий вище період м'ясо-молочної галузі в своїх дослідженнях звертались такі сучасні дослідники-аграрники, як С. Биченко [2], О. Дулгерова [6], В. Лазуренко [8 – 9], В. Марочко [11], А. Морозов [13], В. Паскаленко [15], Ю. Раку [16].

Метою даної статті є аналіз заходів, які здійснювалися Всеукраїнською спілкою скотарської і молочної кооперації «Добробут» в роки нової економічної політики з метою подолання агрономічної та кооперативної необізнаності селянства, підвищення його агрокультури, зокрема культури скотарства.

Спілка «Добробут» була зареєстрована в липні й почала роботу в жовтні 1924 р. В її статуті зазначалося, що спілка ставить перед собою завдання поліпшення і розвитку м'ясомолочного тваринництва шляхом організації племінної справи, збуту і переробки продуктів тваринництва, постачання членів спілки всім необхідним для успішного ведення господарства [7, с. 51]. Членами «Добробуту» могли бути союзи як спеціалізовані, так і універсальні й змішані, що вели подібну роботу. З метою найбільш повного залучення селянства до участі в роботі «Добробуту» статут дозволяв і безпосереднє членство в ньому великих спеціалізованих сільськогосподарських товариств, що налічували більше 250 членів. Ще один центр спеціалізованої сільськогосподарської кооперації почав роботу 13 серпня 1924 р. – Всеукраїнське спеціалізоване товариство збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах».

Система м'ясомолочної кооперації «Добробут» відзначалася кваліфікованим персоналом, виробничим досвідом, глибоким знанням сутності тих чи інших господарських проблем, організовуючи, таким чином, максимально продуктивне використання кредитних коштів кооперованих ними селянських господарств.

А. Г. Морозов наводить приклад, коли селянин, який був одночасно і членом скотарсько-молочного товариства, отримуючи в кредитному товаристві кошти для придбання корови, отримував від спеціального, скотарсько-молочного, товариства допомогу у придбанні дійсно племінної тварини, зоотехнічну, ветеринарну допомогу. До його господарства прикріплювався спеціальний технічний персонал у вигляді контроль-асистентів. Вони навчали найбільш раціональним прийомам утримання і догляду за худобою, допомагали сформувати правильні раціони, навчали правильній годівлі тварин. Нерідко скотарсько-молочні товариства ще до купівлі тварини аналізували перспективи її економічної рентабельності, слідували за цим під час її утримання [13, с. 195].

Для подолання агрономічної та кооперативної необізнаності селянства, підвищення його агрокультури, в т.ч. культури скотарства, «Добробутом» здійснювалися такі заходи.

Організація досвідно-зоотехнічної роботи шляхом створення мережі станцій по аналогії з рільничими. Перші відділи скотарства виникли перед Першою світовою війною, однак були змушені згорнути свою роботу. Агрономами 1920-х рр. відзначається високоефективна робота Полтавської та Носівської досвідних станцій [20, с. 4].

Створення мережі кооперативних відгодівельних пунктів, спираючись на ресурс кооперативних цукрозаводів.

Страхування коней та великої рогатої худоби. Відзначаючи піонерський характер і перспективність такої практики, І. Личко доводив, що державне страхування, на відміну від «Добробутського», є вкрай недосконалим. Так, відшкодування, що видавалося Держстрахом у 1927 р., становило лише 1/7 від ринкової вартості тварини [10, с. 33]. Натомість, «Добробут» покривав повну вартість втраченої, внаслідок стихійного лиха, чи епізоотій, худоби при щорічному тарифі 12 крб. (напр. середня вартість коня становила 150 крб.).

Популяризація змагальності в тваринництві. Широке розповсюдження одержали різні конкурси й виставки. В системі «Добробуту» в ході таких конкурсів проводились показові годування, дойки, демонструвались раціональні прийоми догляду за худобою і її утриманням. Для їх проведення виділялись значні кошти, що направлялись виключно на виробничі цілі. Так, за наслідками конкурсу маслоробів, проведеного Малинським молокозаводом в червні 1925 р., спеціалізовані сільськогосподарські товариства-переможці конкурсу буди премійовані 6 племінними биками [19, с. 42].

Сільськогосподарська просвіта. Організація курсів для підготовки молодшого агроперсоналу, маслоробів, сироварів, контроль-асистентів. Видавалась спеціальна література. Спеціального дослідження потребує питання наскільки сприйнятливим було селянство до таких заходів, адже, як показав В. М. Лазуренко, «Агрономічна пропаганда, за небагатьма винятками, носила характер вмовляння селянства у перевагах ведення господарства у відповідності з вимогами науки» [8, с. 273]. Цікавою є думка цього ж дослідника про те, що на перших кроках своєї діяльності радянська агрономія мало чим відрізнялася від земської [8, с. 273]. Причини цього зрозумілі: діяльність земств у цьому відношенні була відносно успішною, а немало її подвижників продовжили свою діяльність у якості вже радянських агрономів.

Розробка спеціалістами «Добробуту» норм годівлі та правил утримання худоби для колективних господарств.

Створення *кооперативних пасовищ* для хоча б часткового розв'язання проблеми кормової бази тваринництва (про це детальніше йтиметься далі).

Поширення практики *контрактації*. Стимулюючими факторами для цього стали рішення X з'їзду КП(б)У (листопад 1927 р.) і XV З'їзду ВКП(б)

(грудень 1927 р.) щодо поширення практики контракції, а також ініціатива «Добробуту» перенести практику контракції із рослинництва у тваринництво [17, с. 3]. Основними напрямками, у яких здійснювалася контракція селянських господарств, стали: контракція племінного зоотехнічного матеріалу; контракція беконних свиней; контракція відгодівлі великої рогатої худоби.

Організація мережі *злучних пунктів* з метою популяризації племінної справи та масового покращення тваринного поголів'я. В цьому контексті також здійснювалася контракція племінного матеріалу свиней, корів та коней [17, с. 8]. Сума витрат на племінну справу лише по системі «Добробут» виросла з 60 тис. крб. в 1924/25 р. до 403 тис. крб. в 1926/27 р. [13, с. 240]. Для залучення до цього процесу бідняцьких господарств «Добробутом» було організовано пільгову програму, а контракційні аванси видавалися у збільшеному розмірі. Водночас до останніх висувалися більш суворі критерії: бідняцькі господарства, які підписувалися на контракцію, забезпечувалися інструкторами, однак підлягали частим інспекціям [17, с. 7].

Ветеринарне обслуговування кооперативів співробітниками агрономічних дільниць при Всеукраїнському товаристві «Добробут».

З огляду на вищесказане, не можна погодитися з думкою Л. Грушевського, що «до цього часу (кінець 1929 р. – прим. авт.) у царині тваринництва провадилась робота головним чином у напрямку кількісного вибудовування...» [4, с. 4].

Ефективність вищеназваних заходів, ініційованих товариством «Добробут», підтверджується динамікою виробництва і експорту м'ясо-молочної продукції. За даними річних господарських звітів 1924 – 1927 рр., її обсяг зріс таким чином: переробка молока зросла на 333 %; масла – на 480 %; бекону – на 833 %; яєць – на 350 % [21, с. 3; 3; с. 7].

Аби уникнути односторонності, маємо констатувати ряд проблем, які в основному залишилися поза увагою «Добробуту», або не були якісно вирішені ним. По-перше, на низькому рівні залишалося обслуговування досвідними станціями конярства [12, 4], а відтак – неефективна робота щодо удосконалення порід коней. По-друге, зростання обсягів експорту молочної продукції, зокрема масла, випереджало науково-технічне забезпечення цієї галузі [12, с. 4]. По-третє, неналежна система кормопостачання скотарства, перегляд якої міг би, окрім іншого, створити перспективи для інтегрування бідняцьких господарств у систему кооперативного господарювання [21, с. 10]. Дописувачі журналу «Українське скотарство» одностайні у тому, що недоліки годівлі худоби спричинені браком поживних речовин у раціоні, відсутністю зелених і соковитих кормів, одноманітність годівлі з перевагою грубих кормів [21, с. 5].

Крім того, агрономами 1920-х рр. відзначається ряд несприятливих для розвитку українського скотарства факторів, які не залежали від товариства «Добробут», однак мали місце впродовж майже всього періоду непу. Сюди належать: недостатній обсяг вирощування кормових культур; бідність харчового раціону тварин, зокрема на білкові речовини, що погіршує

ефективність міксування інших кормів; вивіз із республіки концентрованих кормів – макухи, висівок тощо; велика залежність тваринницького сектору від природних кормових площ, пасовищ, врожаїв сіна і ярих зернових; брак кормових резервів (наприклад, скотарство Російської імперії напередодні Першої світової війни передбачало дворічний запас корму); розв'язання зернової проблеми за рахунок розорювання природних кормових площ для скотарства [18, с. 12].

Отже, Всеукраїнська спілка м'ясо-молочної кооперації «Добробут», спираючись на міцний фундамент своїх постійно зростаючих доходів, розгорнула широку й багатосторонню роботу щодо інтенсифікації м'ясо-молочної галузі, залучаючи в цей процес бажаючі селянські господарства. Організаційно-господарські заходи, ініційовані «Добробутом», передбачали: організацію виробництва та постачання концентрованих кормів, контрактацію бугаїв, корів і свиней, закупівля за кордоном високопорідних плідників, пряме кредитування селянських господарств, у т.ч. в товарній формі – у вигляді молодняка худоби.

Іншим напрямком підвищення культури ведення скотарства селянами стало контрольно-асистентське обслуговування, облік і ведення продуктивних якостей потомства наявних плідників, організація виставок-конкурсів, курси годування і облаштування тваринницьких дворів і кооперативних приміщень, силосних ям тощо, конкурси на чистоту молока, республіканські та місцеві конкурси майстрів масло- і сировиробництва.

Широкого розмаху набула освітня діяльність «Добробуту». З цією метою організовувалися чисельні курси і школи для господарів дворів, курси контроль-асистентів, з'їзди по тваринництву, публікація інструкцій, плакатів, брошур тощо.

-
1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Харків: Книгоспілка, 1925. – 136 с.
  2. Биченко С. М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – 20 с.
  3. Відчит Українського союзу с/г кооперації «Сільський господар» за 1926 – 1927 операційний рік. – Х., 1928. – 68 с.
  4. Грушевський Л. Завдання та напрямок реконструкції скотарства на Україні // Українське скотарство. – № 11. – листопад 1929. – С. 3– .
  5. Дешко Е. Кооперація на Україні. – Х., 1927. – 100 с.
  6. Дулгерова О. М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України в добу НЕПу: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
  7. Кооперація на Україні в 1925/26 році. – Х., 1929. – 79 с.
  8. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921 – 1929 рр.). – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.
  9. Лазуренко В. М., Паскаленко В. Є. Український фермер в добу НЕПу. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2016. – 346 с.
  10. Личко І. Кооперативне страхування с.-г. худоби // Українське скотарство. – № 7. – липень 1927. – С. 32–36.
  11. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929). – К.: М. Р. Kots Publishin, 1995. – 216 с.

12. Машура С. Новим шляхом // *Українське скотарство*. – № 8 – 9. – серпень-вересень 1928. – С. 3–5.
13. Морозов А. Г. Сільськогосподарська кредитна кооперація в Україні (1921 – 1929). – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2016. – 362 с.
14. Огій Я. Нова організаційна побудова та виробничі завдання скотарської кооперації // *Українське скотарство*. – № 12. – грудень 1929. – С. 8 – 12.
15. Паскаленко В. С. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921 – 1924 рр.): соціально-економічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
16. Раку Ю. Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу // *Український селянин: зб. наук. праць*. – Випуск 11. – Черкаси, 2008. – С. 262–265.
17. Сващенко П. Контрактація в галузі скотарства та її роль в усупільненні с.-г. виробництва // *Українське скотарство*. – № 7. – липень 1928. – С. 3 – 8.
18. Селицький Е. Стан скотарства України за даними весняного опиту 1929 року та заходи до його відновлення // *Українське скотарство*. – № 11. – листопад 1929. – С. 8 – 17.
19. Сільський господар. – 1925. – № 15/16. – С. 42.
20. Уман Ю. Наші підсумки // *Українське скотарство*. – № 1. – січень 1928. – С. 3 – 7.
21. Уман Ю. Шляхи колективізації селянського скотарства // *Українське скотарство*. – № 4. – квітень 1928. – С. 3 – 7.
22. Шліхтер О. П'ятирічний план розвитку сільського господарства України та його завдання // *Українське скотарство*. – № 5. – травень 1929. – С. 1–8.

КИВГИЛА Ігор,
кандидат історичних наук,
член Наукового товариства істориків-аграрників (м. Кам'янка)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ РОЗРОБКИ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ-ПРАКТИКІВ ТА СПЕЦІАЛІСТІВ АГРАРНОЇ СПРАВИ У 20-х РОКАХ ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Метою статті є показати з історіографічної точки зору особливості науково-теоретичних розробок, направлених на реформування аграрного сектора українськими економістами та спеціалістами аграрної справи у 20-х роках ХХ століття.

У свій час до порушеної нами проблеми з позицій тих аспектів, які вони досліджували, зверталися такі відомі українські дослідники, як Ю. Волосник, О. Ганжа, О. Десятніков, В. Калініченко, Г. Капустян, С. Корновенко, С. Кульчицький, В. Лазуренко, А. Морозов, В. Смирнов, О. Сушко, Р. Лях, С. Лях, В. Нечитайло, В. Олянич [1], проте ми спробували подати власне бачення піднятої нами проблеми.

Якщо констатувати в загальному про наявність у 20-х роках ХХ ст. різного роду концепцій, що стосувались висвітлення проблем життєдіяльності українського селянства, то тут слід зазначити, що вони розглядалися в основній масі у контексті загальносоюзних тенденцій. Дослідники намагалися розібратися в причинах введення нової економічної

політики, її сутності на селі і перспективах подальшого розвитку. Особлива увага в дусі часу приділялася проблемам соціальної диференціації села, але не залишалися поза увагою і питання розвитку селянського підприємництва, землевпорядної політики та її соціально-економічним наслідкам.

В загальній масі праці дослідників періоду 20-х років ХХ ст. належною мірою позначені увагою до реальних проблем життя українського села, українського селянства.

Питанням функціонування на селі у 1920-ті роки різних видів кооперації присвячена значна маса робіт фахівців-економістів того періоду. Серед них виділяються праці П. Височанського, Т. Німчинова, О. Макаровського, І. Подольського [2]. В своїх роботах вони розробляли практичні кроки, націлені на поліпшення взаємодії кооперативного осередку та селянського господарства в процесі їх повсякденної діяльності. На основі накопиченого досвіду давалися практичні поради по збудуванню здорового балансу, прискорення обороту товарів та кредитних коштів, рекомендувалися перевірені методи аналізу господарчо-фінансового стану кредитних сільськогосподарських товариств. Аналізувалися можливі перспективи та обсяг збутових і постачальницьких операцій, приділялась увага фінансово-економічним проблемам розвитку селянських господарств.

Важливе значення для вивчення внеску українських економістів у розвиток селянського підприємництва в роки непу має література, видана в діаспорі. Так, у 1920-ті рр. активно функціонувала заснована в 1922 р. Українським громадським комітетом у Празі Українська господарська академія та Український інститут громадознавства [3], заснований 1925 р. У Польщі діяв Український науковий інститут, заснований екзильним урядом УНР в 1930 р. Зазначені наукові установи повсякденно цікавились подіями в Україні, тому їх дослідники також публікували аналітичні праці, в яких була відображена як організаційна, так і господарсько-економічна діяльність української сільськогосподарської кооперації, зверталась увага на становлення селянського підприємництва [4].

Ґрунтовні праці фахівців-практиків були присвячені системі сільськогосподарського кредиту на Україні. Так, наприклад А. Дідусенко [5] детально висвітлював загальний економічний стан селянських господарств. Серед багатьох проблемних питань, піднятих науковцем, зокрема, проблема некоректності у складанні ЦСУ офіційних таблиць градації селянських господарств доби непу. А. Дідусенко зазначав, що жодна група не відбиває повністю яку-небудь соціально-класову групу. Фактично до неї входять господарства з різних груп ЦСУ з перевагою тієї групи, яка наближається за своєю заможністю до відповідної «соціально-класової групи» [5, с. 62].

Значний внесок у розробку питання ефективності сільськогосподарського кредиту на Україні вніс Б. Черніков [6]. Йому вдалося стисло, але аргументовано проаналізувати стан основних джерел надходження грошових ресурсів до селянського господарства та напрямки їх вкладання: земля, тяглова сила, поліпшений реманент, господарські будівлі.

У 1928 р. в друкарні міста Золотоноша вийшла цікава праця українського економіста Л. Ландо [7], яка присвячувалась кооперативному кредиту в системі кооперації. Кредитна сільськогосподарська кооперація розглядалася як поєднуючий центр, який через фінансові можливості зможе найбільш ефективно впливати на одночасний розвиток виробничих зусиль селянських господарств, маючи кінцевою метою загальну інтенсифікацію сільського господарства та активне підвищення їх товарності, аж до самостійного виходу на оптові ринки.

Наукове осмислення організаційно-виробничої структури селянських господарств та його ролі в аграрному виробництві активно висвітлювали видатні вчені-аграрники І. Коротков та О. Філіповський [8]. Вони ґрунтовно розробляли питання прикладної економіки, активно функціонуючих селянських господарств, теорію їх кооперації, організації кооперативного збуту, розглядали питання агрономії.

Значний внесок в розвиток селянського підприємництва в роки непу вніс заступник Наркомзему УСРР В. Качинський, який добре знався на аграрних відносинах. Його ґрунтовні праці стосувались питанням селянської кооперації [9]. В. Качинський не сприйняв теорію кооперації російського економіста О. Чаянова та наукові ідеї представників «організаційно-виробничої концепції». Проте необхідно зазначити, що саме В. Качинський, хоч і обережно, та все ж звернув увагу на деструктивний вплив жовтневого перевороту 1917 р. для сільського господарства України, внаслідок якого відбулася ліквідація поміщицьких економій та обмеження умов розвитку заможних господарств, відтак вони змушено переходили до натурального укладу, оскільки втратили належні економічні можливості діяти на внутрішньому та зовнішньому ринках. Адже здійснення націоналізації земель, зрівняльний перерозподіл земель, соціалізація майна, на його думку, зовсім «ліквідували великі поміщицькі економії та куркульські господарства». Між тим, лише поміщицькі господарства щороку поставляли на ринок пересічно 250 млн. пудів хліба [10]. Як зазначає сучасний український дослідник В. Лазуренко, саме В. Качинський одним із перших в радянську добу при характеристиці селянських господарств доби непу вводить в науковий та публіцистичний обіг термін «фермер», «український фермер», який, на його думку, в подальшому зможе сповна прибрати на себе функції основного товаровиробника в аграрному секторі економіки [11, с. 20]. Цій проблемі В. Качинським присвячена окрема фахово і аналітично написана стаття [12]. Термін «фермерське господарство» він ототожнює з великим селянським господарством. Щоправда, при цьому товарність зернових культур вважав показником капіталістичного підприємництва. З цього видно, що йому, в певній мірі, бракувало системного бачення економіки селянських господарств, притаманного для російських вчених О. Чаянова, М. Макарова. Перекоаний соціаліст В. Качинський бачив, насамперед, «капіталістичне накопичення», але нехтував проблемами внутрішніх витрат, споживання, виконання селянським двором податково-фінансових повинностей перед державою тощо [11, с. 21].

Грунтовний аналіз цілого комплексу економічних питань тісно пов'язаних із функціонуванням підприємницького селянського господарства в складі аграрного комплексу національної економіки України радянської доби був виконаний відомим українським фахівцем в галузі аграрної статистики М. Гуревичем [13]. Автор зробив цікаву спробу пошуку критеріїв, користуючись якими можна було б об'єктивно визначити соціально-економічний стан селянського господарства. Саме М. Гуревич першим в Україні радянського періоду вдається до реанімації багатого досвіду земської статистики, запропонувавши комбіновані ознаки (розміри засівної площі – кількість робочої худоби) економічного групування селянських господарств [14]. Виходячи з цього, він, без урахування беззасівних, виділяв п'ять груп селянських господарств. Три перші – це малопотужні, нижчесередні і середні. Наступні – вищесередні та сильні.

Багато цікавих питань, які так чи інакше торкалися проблем розвитку, а звідси і товаризації селянських господарств, висвітлювали такі дослідники, як Г. Архипов, Н. Гвозд'їй, А. Атерман, Л. Бухановський [15].

У 1925 р. побачила світ праця науковця С. Луценка «Сільське господарство України та політика партії» [16]. Автор показав власне ставлення до курсу більшовиків в аграрному питанні. Він підкреслював важливу роль кооперації та констатував необхідність рівномірного розвитку промисловості та сільського господарства, відзначаючи при цьому негативні тенденції у розвитку колективних господарств, коли у заможних селян відбирали землю [16, с. 31, 52].

Значну увагу питанням показу шляхів розвитку сільського господарства в системі індустріалізації в роки непу приділяв і відомий економіст-аграрник О. Шліхтер [17]. Цікавою є його градація селянства України [18]. Він поділяв його за суто економічними критеріями на три групи. До першої, він відніс незаможне селянство. До другої – середняцьке. А от останню групу, на відміну від більшості дослідників, не кажучи вже про партійно-радянських діячів, він термінологічно визначив саме як «заможну», а не як «куркульську». Фактично, О. Шліхтер свідомо проігнорував вже усталену вульгарно-ідеологічну дефініцію, яку на той час звикли вживати для характеристики більш заможних груп села радянські партійно-державні діячі та певна частина слідуючих політичній кон'юнктурі науковців [11, с. 37].

Питання оренди землі досить оригінально висвітлив у своїй статті С. Сосновий [19]. В радянський період основними орендарями почали виступати господарства, які прагнули інтенсифікації виробництва. А це, насамперед, господарства, які вже стали на шлях товаризації і саме в ній бачили сенс і мету свого подальшого розвитку.

Зважаючи на нагальність аналізу питань, що стосувались практичних потреб сільського господарства, проблеми землевпорядкування постійно висвітлювалися в науковій літературі доби непу. До них фахово зверталися Б. Вікторов, П. Попов, О. Триліський [20].

Проблема визначення основних чинників, які впливали на підвищення товарності селянського господарства, та можливість розширення активної

участі різних прошарків селянства на сільськогосподарському ринку України була висвітлена в роботах І. Лебединського, Я. Пархомівського та інших дослідників [21].

Аналіз історіографічної бази 20-х рр. ХХ ст. стосовно піднятої нами проблеми засвідчив, що вона не оминула фахових науковців-аграрників, теоретиків та практиків-економістів. Чимало в їх роботах було актуальності і конструктиву. Однак, разом з тим, цим працям були притаманні і певні недоліки, що зумовлювалося суспільно-політичними реаліями того часу. Власне, вони були визначені загальною специфікою наукової та суспільної літератури, яка орієнтувалася переважно на практичні потреби, не кажучи вже про те, що частина праць відзначалася відверто-вульгарною політичною заданістю. Проте, попри політичні та ідеологічні складнощі і перепони, в цей досліджуваний нами проміжок часу з'явився цілий ряд праць, в яких доволі зважено і об'єктивно, із знанням справи досліджувалися соціально-економічні аспекти історії українського селянства доколгоспного періоду.

---

1. Волосник Ю. П. *Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу* / Ю. П. Волосник; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х.: НМЦ "СД", 2002. – 384 с.; Ганжа О. І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.)*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.; Десятніков О. В. *Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу // Український селянин / Інститут історії України НАН України*. – Черкаси, 2004. – Випуск 8. – С. 247–250; Калініченко В. В. *Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929 рр.)*. – Х.: Основа, 1991. – 129 с.; Калініченко В. В. *Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження*. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.; Капустян Г. Т. *Дві "правди" або українське село в двадцяті роки двадцятого століття*. – Кременчук [б. в.], 2003. – 324 с.; Корновенко С. В. *Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921–1923 рр.* // *Український селянин / Інститут історії України НАН України*. – Черкаси, 2000. – Випуск 1. – С. 41–43; Корновенко С. В., Лазуренко В. М. *Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу*. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – 188 с.; Кульчицький С. В. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.)*. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С. В. *Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації // Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. – 1982. – Вип. 8. – С. 43–55; Лазуренко В. М. *Заможне селянство України в умовах НЕПу*. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.; Лазуренко В. М. *Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія*. – Черкаси: Ваш Дім, 2005. – 220 с.; Лазуренко В. М. *Українське фермерство: злет і падіння (1921 – 1929 рр.)*. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.; Морозов А. Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу*. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.; Смирнов В. М. *Соціальна політика в Україні в період НЕПУ. Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості: монографія*. – Х.: Харків юридичний, 2010. – 294 с.; Сушко О. О. *Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УРСР (1921 – 1929 рр.)*. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 96 с.; Лях Р. Д. *Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.)*. – К.; Донецьк: Вища школа, 1975. – 116 с.; Лях С. Р. *Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу*. – К.: Вища школа, 1990. – 127 с.; Нечитайло В. В. *Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність*. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.; Олянич В. В. *Концепції організаційно-виробничого*

типу селянського сімейного господарства УСРР у літературі 20-х рр. // Збірник наукових праць. – Х., 2008. – Вип. 32. – С. 102–112.

2. Височанський П. Кооперативний кредит. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 408 с.; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – 182 с.; Німчинов Т. Т. Кредитове сільськогосподарське товариство. Основи його організації та діяльності. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – 140 с.; Німчинов Т. Т. Посередницька робота сільськогосподарської кооперації. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 89 с.; Німчинов Т. Т. Сільськогосподарське кредитове товариство. Що таке с.-г. кредитове товариство та яку користь від нього має трудове селянство. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 76 с.; Макаровський О. Вкладні операції сільськогосподарського кредитового товариства. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 145 с.; Макаровський О. Організація і практика сільськогосподарського кредитного товариства. – Х.: Книгоспілка, 1929. – 136 с.; Подольський І. Кредит для селян, де і як його одержувати та використовувати. – Х.: Радянський селянин, 1929. – 64 с.; Подольський І. Кредитові потреби сільського господарства України та засоби їх задоволення // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 31–33; Подольський І. М. Сільськогосподарський кредит. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 230 с.

3. Українська господарська академія в ЧСР 1922 – 1935. – Нью-Йорк, 1959. – 157 с.

4. Литвицький М. Організаційні завдання сільськогосподарської кооперації на Україні / М. Литвицький. – Прага, 1928. – 236 с.; Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 445 с.; Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. – Прага, 1927. – 46 с.

5. Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 рр.). – Х.: Радянський селянин, 1929. – 120 с.

6. Черников Б. Доходність елементів сільського господарства. – Одеса: ДВУ, 1925. – 82 с.

7. Ландо Л. М. Кооперативний кредит в системі кооперації. – Золотоноша, 1928. – 78 с.

8. Коротков И. П. К вопросу о методике обоснования общественных севообработок. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 87 с.; Коротков И. П. Организационно-производственные минимумы в крестьянском хозяйстве и методы их устранения. – Х.: Книгоспілка, 1926. – 210 с.; Коротков И. П. Современные вопросы организации крестьянского хозяйства в связи с общественной агрономией. – Мариуполь: Сельхозкредитсоюз, 1927. – 152 с. Филипповский А. К. Как устроить крестьянское хозяйство на Украине. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 72 с.; Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. – Х.: ДВУ, 1926. – 314 с.

9. Качинский В. Крестьянская кооперация и социализм. – Х.: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – 46 с.; Качинський В. На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні. – Х.: Червоний шлях, 1924. – 54 с.

10. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. – Х.: Гос. изд.-во Украины, 1921. – С.15.

11. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921 – 1929 рр.) / Лазуренко В. М. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.

12. Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98–106.

13. Гуревич М. Б. Из итогов 1923/24 хозяйственного года // Хозяйство Украины. – 1924. – № 2. – С. 85 – 93; Гуревич М. Б. Состояние сельского хозяйства на Украине в 1922 – 1923 сельскохозяйственном году. – Х. : Изд-во ЦСУ УССР, 1924. – 26 с.; Гуревич М. Б. Стан селянського скотарства на Україні в 1929 р. // Вісник статистики України. – 1929. – № 3. – С. 19–26.

14. Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Х.: Вид-во ЦСУ УСРР. – 1927. – XX. – 182 с.
15. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – Х.: Радянський селянин, 1928. – 44 с.; Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. – Х.: Радянський селянин, 1929. – 110 с.; Архипов Г. К. Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние. – Х.: Всеукр. гос. изд.-во, 1923. – 54 с.; Гвоздій Н. Присадибне господарство на Харківщині / Гвоздій Н. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 67 с.; Бухановський Л. Диференціація селянських господарств та селянське буряківництво на Україні // Український агроном. – 1926. – № 1. – С. 34–39.
16. Луценко С.К. Сільське господарство України та політика партії. – Х.: Пролетар, 1927. – 68 с.
17. Шліхтер О. На фронті сільського господарства / Шліхтер О. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1927. – № 11. – С. 3–5; Шліхтер О. XI роковини Жовтня // Українське скотарство: Науково-практичний журнал. – 1928. – № 11. – С. 3 – 5; Шліхтер О. Г. Підсумки аграрної політики за 10 років // Український землевпорядник. – 1927. – № 10 – 11. – С. 5 – 19; Шліхтер А. Г. Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны. – Х.: Пролетарий, 1927. – 65 с.;
18. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років // Український агроном: Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – 1927. – № 10–11. – С. 8–20.
19. Сосновий С. Аренда земель в 1924 г. / Сосновий С. // Бюллетень народного комиссариата земледелия. – 1924. – № 50. – С. 77 – 84; Сосновий С. Селянські сівозміни на Україні // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 64–77.
20. Викторов В. Прошлое и будущее землеустройства на Украине // Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Х.: Всеукр. гос. изд.-во, 1922. – С. 15–18; Попов П. Землевпорядження та його шляхи // Український землевпорядник. – 1927. – № 2. – С. 12 – 15; Триліський О. Міжокругові земельні наради і справи про сталість землекористування // Землеустрійник України. – 1926. – № 1. – С. 17–21.
21. Лебединський І. Селянський індекс на Україні. Методологічні основи його вираховування. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 83 с.; Пархомівський Я. Е. Місткість селянського ринку на Поліссі й Правобережжі // Праці семінару для вивчення народного господарства України ВУАН: Збірник соціально-економічного відділу. Вип. 4. – К.: ДВУ, 1930. – № 34. – С. 1–73; Савримович Г. П. М'ясна торгівля України: Матеріали до вивчення сучасної і довоєнної торгівлі худобою та м'ясом. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 71 с.; Беркаш В. Скотарство України та заходи до його розвитку на 10 річницю Жовтневої революції // Українське скотарство: Науково-практичний журнал. – 1927. – № 11. – С. 6–9; Кривецький С. Місткість селянського ринку України в 1924-25 році. // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 34–44; Лободюк С. Вплив Харківського ринку на молочне скотарство Харківської округи. – Х.: Книгоспілка, 1926. – 68 с.; Хрисонопуло В. А. Товарність сільського господарства и емкость деревенского рынка Зиновьевщины в 1925/26 – 1926/27 гг. – Зиновьевск, 1927. – 86 с.

ЛАЗУРЕНКО Юрій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та права

Черкаського державного технологічного університету

ФОРМУВАННЯ «КЛАСИЧНОЇ» РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ У ВИСВІТЛЕННІ СЕЛЯНОЗНАВЧИХ ПИТАНЬ ДОБИ НЕПУ

Переломним етапом у розвитку історичної науки постнепівського періоду безумовно була політична перемога Й. Сталіна. Саме вона і визначила на

десять років традиції «класичної» радянської історіографічної школи. Так, уже перші радянські роботи 1930-х рр. з історії селянства в роки непу використовували вибіркового підхід до джерел [1]. Вони і визначили історіографічну традицію 1930-х рр.

«Великий перелом» кінця 1920-х рр. в сільському господарстві та форсована індустріалізація призвели до того, що історики оминали проблеми 1920-х рр., особливо коли питання стояло про інші, не соціалістичні форми власності. Авантюристична політика і економічні перетворення Й. Сталіна спрямували радянську історичну і економічну науки в лоно волюнтаризму і апологетики комунізму, коли досвід попереднього непівського будівництва або взагалі не враховувався, або розглядався через призму колективізації.

З 1938 р. державні архіви перейшли під відомство НКВС СРСР, що закрило для науковців історичні джерела для вивчення історії сільського господарства [2]. В зв'язку з цим у працях 1930-х – першої половини 1950-х рр. переважав скоріше загальний характер інтерпретації історичних фактів ніж ґрунтовна аналітична оцінка. Замість справедливої критики та діалогу, радянські автори все більше використовували матеріали політичного характеру та ідеологічної заангажованості: твори К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна, матеріали з'їздів та конференцій комуністичної партії, які мільйонними тиражами передруковувалися. Часто в історіографії з'являлися книги та цілі дослідження, які стосувалися окремих промов чи статей Й. Сталіна. Окреме важливе місце в історіографічній традиції займав «Короткий курс історії ВКП(б)», який спочатку рекомендаційно, а потім насильно насаджувався в свідомість радянських громадян [3].

Таким чином, до виходу в світ «Короткого курсу історії ВКП(б)» дослідження сільського господарства України періоду непу фактично призупинилося. В зазначеній книзі, яку, до речі, редагував сам Й. Сталін, проблемам непу відведено дев'ятий та десятий розділи. Проте нова економічна політика показана більше через призму відбудови народного господарства та індустріалізації [4]. Недоліком зазначеної праці була односторонність у висвітленні історичних фактів та певна тенденційність. Суть непу в селі зводилась до заміни продрозкладки продродатком, союзу робітничого класу з селянством. І на цьому тлі зовсім опускалась кооперація, держторгівля, держкапіталізм, ніби їх і не було. Натомість одноосібне селянське господарство показувалось безперспективним, підкреслювалась його низька товарність. Кризи хлібозаготівель пояснювались «куркульським саботажем», в зв'язку з чим і була обґрунтована необхідність здійснювати колективізацію. Змичка між містом і селом розкривалась через дозвіл торгівлі, як тимчасового відступу, що був покликаний оживити господарське життя і підняти продуктивні сили. Такою була офіційна лінія у висвітленні непу. Новим у згаданій праці можна назвати трактування нової економічної політики як закономірного етапу руху країни від капіталізму до соціалізму, що, звичайно не відповідало дійсності. «Короткий курс» перманентно використовувався радянськими вченими фактично до самого розпаду СРСР.

Після виходу «Історії ВКП(б)» і до початку Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. з'явилося небагато праць, в яких розкривався розвиток сільського господарства в період непу [5]. В кінці 1930-х рр. М. Анісімов, К. Шуваєв, І. Лаптев, С. Альфіш, А. Аріна, Д. Лур'є зробили перші спроби написати узагальнюючі дослідження про аграрні соціалістичні перетворення 1920-х рр. та перемогу колгоспного ладу [6].

В роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. проблеми непу практично не розглядалися. Хоча і були фрагментарні дослідження періоду непу в сільському господарстві, але вони носили поодинокий характер, і були радше виключенням. Так, у 1943 р. в «Історичному журналі» була надрукована стаття Б. Ліхтера «Історія створення МТС». Науковець побіжно розглянув історію створення МТС, на прикладах показав незадовільний стан засобів виробництва в бідняцько-середняцьких господарствах, та політику влади щодо забезпечення селян технічними засобами, зокрема тракторами [7]. Лише з другої половини 1940-х рр. дослідники знову звернули увагу на період непу, зокрема у статистичних [8] та загальних виданнях [9]. Проте об'єктивної інформації було мало. Радянські дослідники констатували лише успіхи сільськогосподарського будівництва, опускаючи при цьому прорахунки та кричущі злочини. Більш об'єктивно проблематика непу знайшла відображення у творах зарубіжних вчених, які звертали увагу перш за все на рівень розвитку сільського господарства, взаємовідносини між державним апаратом та селянством, злочинну колективізацію кінця 1920-х – початку 1930-х рр. [10].

На початку 1950-х рр. в науковій періодиці поширюються статті, які підкреслювали керівну роль Комуністичної партії та робітничого класу в контексті перетворень в сільському господарстві доби непу [11]. Перехід до непу в Україні став предметом дослідження Е. Генкіної, Г. Кононенка, М. Черненко [12]. «З введенням нової економічної політики, – відмічав П. Лященко, – в руках Комуністичної партії і Радянської держави виявився такий новий стимул підвищення продуктивності сільського господарства, як особиста ініціатива і особиста зацікавленість дрібного виробника і свобода ринкових зв'язків» [13, с. 35]. Керівна роль Комуністичної партії у відновленні промисловості, налагоджені торгівлі, та у сприянні розвитку соціалістичних елементів на селі, на думку вченого, сприяли швидкому відновленню продуктивних сил. Проте П. Лященко не обійшов критикою індивідуальне селянське господарство, заявивши, що воно ніби то «не лише не здійснювало розширеного відтворення, а навпаки, дуже рідко могло здійснювати навіть просте відтворення» [14, с. 328]. Такі оцінки були продовжені в історіографії і лягли в основу навіть фундаментальних студій з економіки [15]. Таке важливе явище як контрактація сільського господарства, її особливості та роль у піднесенні продуктивних сил оглядово розглянула І. Загоскіна [16, с. 8]. Детальний аналіз впливу плану на сільське господарство в 1921 – 1925 рр. здійснив у дисертаційному дослідженні С. Ільїн [17].

Українські діаспорні вчені також цікавилися проблемами історії українського селянства 1920-х рр. Так, М. Трихрест писав, що з

впровадженням непу Україна отримала можливість вільного розвитку продуктивних сил [18]. «Неп наочно довів, – відмічав М. Трихрест, – що навіть ця недосконала аграрна система виявила такий запас творчих можливостей села, які по своїм наслідкам дорівнюють чудові ... українське сільське господарство на протязі перших трьох років непу спромоглося не лише розв'язати повністю харчову проблему України, але й значною мірою забезпечити промисловість сировиною, а також дати велику кількість продуктів на експорт» [18, с. 14]. Дослідник досить чітко прослідкував реальну динаміку розвитку продуктивних сил та визначив причини, які їх стримували: «хоча сільське господарство і розвивалося швидко – внаслідок дуже повільної відбудови промисловості, недостачі кредиту й по-суті ворожого відношення більшовиків до середніх і міцних господарств, темп інтенсифікації виробництва був затриманий, і тому навіть найсильніші господарства не спромоглися повністю використати свій потенціал праці у власному господарстві» [18, с. 15 – 16]. На початку 1950-х рр. в Лондоні вийшла ґрунтовна трьохтомна монографія англійця Е. Карра «Історія радянської Росії: більшовицька революція 1917 – 1923 рр.» [19].

Отже, вивчення продуктивних сил сільського господарства України доби непу в історіографії 1930-х – першої половини 1950-х рр. стало тематично обмеженим та теоретично далеким від досягнень світової історичної науки. Ідеологічна перемога сталінізму поставила перед вченими нові завдання, а саме – вихваляння політики правлячої партії. Натомість історія непу ігнорувалася або фальсифікувалася. Фактично історична наука стала сферою політики, а виступи партійних функціонерів предметом обговорень на шпальтах історико-економічної літератури того часу. Будь-які серйозні роботи з історії розвитку продуктивних сил сільського господарства України 1921 – 1929 рр. були відсутні.

---

1. Никулихин Я. П. Социалистическая реконструкция сельского хозяйства в первой пятилетке. – М.: Партиздат. – 1934. – 143 с.; Красавин С. Н. Первые итоги сплошной коллективизации // На аграрном фронте. – 1934. – № 12. – С. 34 – 51; Лаптев И. Д. Советское крестьянство. – М.: Сельхозгиз, 1939. – 171 с.

2. Максаков В. В. История и организация архивного дела в СССР (1917 – 1945 гг.). – М.: Наука, 1969. – 431 с.

3. О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП(б)»: Постановление ЦК ВКП(б) от 14 ноября 1938 г. // Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). – М., 1947. – С. 369.

4. История ВКП(б). Краткий курс. – М., 1938. – 346 с.

5. Генкина Э.Б. Советская страна в период перехода к новой экономической политике // Историк-марксист. – 1939. – № 5-6. – С. 38–66; Минц И. И. Переход на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921 – 1925 гг.). – М., 1940. – 56 с.

6. Анисимов Н. И. Победа социалистического сельского хозяйства. – М.: Госполитиздат, 1937. – 129 с.; Шуваев К. М. Старая и новая деревня. – М.: Сельхозгиз, 1937. – 347 с.; Альфиш С. Д. Победа колхозного строя. – Саратов, 1939. – 88 с.; Лаптев И.Д. Советское крестьянство. – М.: Сельхозгиз, 1939. – 171 с.; Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885 – 1938) / А. Е. Арина, Г. Г. Котов, К. В. Лосева. – М.: Сельхозгиз, 1939. – 407 с.; Лурье Д. Социалистическая революция и крестьянство // Большевик. – 1937. – № 21. – С. 75–91.

7. Лихтер Б. История создания МТС // Исторический журнал. – 1943. – №8 – 9. – С. 58–63.
8. Нариси розвитку народного господарства Української РСР / відп. ред. Д.Ф. Вірник; АН УРСР, Інститут економіки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – 579 с.
9. Анисимов Н.И. Советское крестьянство. – М.: Сельхозгиз, 1945. – 95 с.
10. Олещко Н. Аграрна політика більшовиків: спроба історичного аналізу. – Б.М.: Наша книгозбірня, 1947. – 104 с.; Jasny N. The Socialized Agriculture of the USSR. Plans and Performance. – Stanford (California), 1949. – 837 p.; Chamberlin W.H. The Ukraine: A Submerged Nation. – New York: The Macmillan company, 1944. – 91 p.
11. Баевский Д. А. Участие рабочих масс в социалистической переделке сельского хозяйства (1928 – 1930) // Вопросы истории. – 1953. – № 10. – С. 79 – 85; Пуговкин Г. Н. Партия Ленина-Сталина – организатор массового движения за коллективизацию сельского хозяйства в СССР // Вопросы истории. – 1952. – №12. – С. 18–47; Основные итоги борьбы за восстановление народного хозяйства СССР (1921 – 1925 гг.) / А. А. Воронцовая, Н. А. Ивницкий, А. А. Матюгин, Ю. А. Поляков // Исторические записки / отв. ред. А. Л. Сидоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 47. – С. 3–57.
12. Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921 – 1922) / Э.Б. Генкина; Акад. наук СССР, Ин-т истории; Институт истории (Москва), Академия наук СССР. – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.; Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921 – 1922 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1950. – 21 с.; Черненко Н.В. Переход к новой экономической политике на Украине. – К., 1955. – 35 с.
13. Ляшенко П.И. Народное хозяйство СССР в восстановительный период (1921 – 1925 гг.) / П.И. Ляшенко // Вопросы истории. – 1953. – № 7. – С. 32 – 55.
14. Ляшенко П. И. История народного хозяйства СССР: В 3-х т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 3: Социализм. – 644 с.
15. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / Ин-т экономики Укр. ССР; редкол.: д-р экон. наук А.А. Нестеренко и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 555 с.
16. Загоскина И.В. Роль контрактации сельскохозяйственных продуктов в подготовке массового колхозного движения (1928 – 1929 гг.) // Исторические записки: сборник статей. Вып. 39 / Академия наук СССР, Институт истории; ред. Б. Д. Греков. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 3 – 32.
17. Ильин С. С. О плановом воздействии Советского государства на крестьянское сельское хозяйство в восстановительный период (1921 – 1925 гг.) : Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. – М., 1955. – 18 с.
18. Трихрест М. НЕП на Україні. – Наша книгозбірня. Ч. 4. – Б. м., 1947. – 32 с.
19. Carr E. History of Soviet Russia: The Bolshevik Revolution, 1917 – 1923, 3 vols. London: Macmillan, 1950 – 1953.

ЛАЗУРЕНКО Олена,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України
Університету Григорія Сковороди у Переяславі (м. Переяслав)

РОЗГЛЯД СПРАВ МОРАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ХАРАКТЕРУ ТОВАРИСЬКИМИ СУДАМИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ПОЧАТКУ 1960-Х РОКІВ

Найвищою соціальною цінністю кожної демократичної держави є життя людини, її здоров'я, честь й гідність, недоторканість та безпека. Сьогодні більшість країн світу гарантують також конституційне та законодавче

регулювання права на невтручання в особисте та сімейне життя. Відповідно до сучасного українського законодавства ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України; не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [1].

Сімдесятирічний період панування радянської ідеології та нівелювання права самостійно визначати свою поведінку, самостійно визначати свої внутрішні відносини з приводу користування і розпорядження спільним майном, виховання, освіти й утримання дітей, піклування про непрацездатних членів сім'ї, праці і дозвілля, встановлювати, підтримувати та розвивати зв'язки з іншими людьми тощо значно вплинув на правову культуру українського соціуму сьогодні. Незважаючи на те, що українська держава стала на шлях захисту середовища життя людини, захисту її від свавільного втручання державних органів та будь-яких інших сторонніх осіб, проте і сьогодні недоторканість приватної сфери життя є актуальною проблемою.

Організаційні засади діяльності товариських судів представлено переважно публікаціями 1960 – 1980-х років (Г. Ліненберг та Н. Леонова [2], Н. Чечина [3], А. Бажанов [4]). Проте у радянській історіографії проблеми розгляду справ, що стосувалися особистого та сімейного життя громадян, практично не висвітлювалися. В сучасній українській історіографії втручання у приватне життя зі сторони товариських судів дотично розглядається в контексті історії повсякдення радянського соціуму [5 – 6]. Та все ж ця тема залишається малодослідженою і потребує комплексного аналізу.

Одним із механізмів втручання радянської держави в особисте життя громадян стали товариські суди. Тому метою даної статті є аналіз їх діяльності в галузі сімейно-побутових відносин на початку 1960-х років. Відповідно до мети, поставлені наступні завдання, зокрема: зробити спробу проаналізувати розгляд справ морально-побутового характеру товариськими судами Української РСР в період відлиги (початок 1960-х років); сконцентрувати особливу увагу на розгляді товариськими судами сімейних справ у досліджуваний період.

Товариські суди стали ознакою повсякденного життя радянського соціуму. У липні 1961 р. Президія Верховної Ради Української РСР затвердила «Положення про товариські суди», які характеризувалися як «виборні громадські органи, покликані активно сприяти вихованню громадян в дусі комуністичного ставлення до праці, соціалістичної власності, дотримання правил соціалістичного співжиття, розвитку у радянських людей почуття колективізму і товариської взаємодопомоги» [7]. До переліку переданих на розгляд товариських судів були включені, поруч зі справами про порушення трудової дисципліни (запізнення на роботу, пропуск без поважних причин, поява на роботі у нетверезому вигляді тощо), і справи

«про негідне ставлення до жінки, виконання обов'язків по вихованню дітей, негідне ставлення до батьків» [7].

Розширення кола справ, які підлягали розгляду у товариських судах, зумовило деякі особливості їх організаційної структури. Це було зумовлено тим, що розгляд справ морально-побутового характеру був пов'язаний зі значними труднощами і вимагав багато часу для підготовки, а також знання кримінального, громадянського, сімейного та трудового законодавства.

Складність розбору таких проступків у низці підприємств потягнули за собою створення «спеціальних» товариських судів для розгляду окресленої категорії справ. На деяких підприємствах із одиничного складу товариського суду виділялися групи членів суду (3 – 5 осіб) для розбору морально-побутових проступків. Але часто однією зі сторін побутового випадку опинялася людина, яка не працювала на даному підприємстві, і тому вона була не підвладна впливу товариського суду підприємства. Таким чином, незалежно від наявності спеціальної групи товариський суд підприємства не може розглянути проступок. Частіше всього проступки, здійснені у побуті, розглядалися товариськими судами, організованими при домоуправліннях за місцем проживання порушника. В товариські суди підприємств такі справи потрапляли рідко [2, с. 17].

В радянській літературі, яка носила рекомендаційний характер щодо організації роботи товариських судів, зазначалося, що їх головне завдання, при розгляді проступків морально-побутового характеру полягало у боротьбі за викорінення неправильних явищ, неправильної поведінки, збоченого уявлення про місце і роль людини у соціумі, який будує комунізм. Основною метою товариських судів у цих випадках ставало виховання високих принципів комуністичної моралі та моральності у радянських людей.

Варто навести тогочасні уявлення про природу правопорушень, які були зафіксовані у навчальній літературі. Так, І. С. Самощенко зазначає: «Суб'єктивними (психологічними) корінням правопорушень в розвиненому соціалістичному суспільстві є пережитки минулого у свідомості окремих радянських людей або вороже ставлення до соціалістичних порядків (наприклад, з боку переконаних агентів імперіалістичних країн)» [8, с. 13]. Далі автор підкреслює, що принципи та засади соціалізму, сутність яких закріплені в радянському законодавстві, цілком відповідають корінним життєвим інтересам всього радянського народу, тому правильно сприймаються кожною людиною та обумовлюють добровільне дотримання вимог радянського права переважною більшістю учасників суспільних відносин. Та, визнаючи, що все ж радянська дійсність не була позбавлена правопорушень, І. С. Самощенко називає й дві об'єктивні обставини, що зумовлюють їх наявність, а саме: «а) різке відставання свідомості деякої частини людей від розвитку умов їх матеріального життя; розбещуючий вплив ідеології капіталістичного світу на наших людей, особливо на молодь; залишки минулого в економіці, а головне – в побуті соціалістичного суспільства (алкоголізм, насильство в сім'ї тощо); б) спроби імперіалістичних сил перешкодити побудові комунізму» [8, с. 15].

Соціалізм, його принципи і засади, згідно радянської юридичної науки, не породжували правопорушень: «правопорушення при соціалізмі є плід того несоціалістичного, що ще існує всередині і поза нашого суспільства. Негативні явища, які мають місце в житті суспільства і окремих громадян, в роботі державних і громадських організацій (недоліки в постачанні населення, погана постановка виховної роботи тощо), не породжують правопорушень, а лише сприяють поживленню пережитків минулого, створюють умови для їх прояви» [9].

Як зазначалося вище, зазвичай побутові проступки розглядалися товарицькими судами при домоуправліннях. Якщо ж такий вид проступку здійснено робітником підприємства, то більше користі матимуть ті засідання, на яких будуть присутні представники громадських організацій з місця роботи порушника. З цією метою товарицький суд домоуправління мав повідомляти профспілкову організацію підприємства про вчинення його робітником проступку побутового характеру і про намір суду розглянути цей проступок публічно в присутності громадськості підприємства [7, с. 18].

Найважчу частину морально-побутових справ складали сімейні негаразди і сварки. Кількість злочинів на ґрунті сімейно-побутових відносин, зумовлених проблемами як соціального, так і матеріального характеру, невпинно зростала. У сільській місцевості жителі могли розраховувати лише на допомогу сільських сходів і товарицьких судів, робота яких була досить активною. Хоч втручання громадськості в сімейні справи порушувало загальні принципи особистої свободи, але в умовах відсутності психологічних служб на селі, це було єдиним засобом вирішення складних сімейних проблем [5, с. 13].

На думку доктора історичних наук Н. Лебиної, яка розглядала гендерний фон хрущовських реформ, взаємовідносин чоловіків і жінок в період часткового руйнування тоталітарних моделей шлюбно-сімейних відносин, батьківства та материнства, розгляд сімейних справ у товарицьких судах був майже завжди пов'язаний із назріваючим в родині розлученням. При цьому позиція влади в даному випадку, на думку ряду сучасних соціологів, відображала гендерні стереотипи радянського часу: «слабкий, який потребує поліпшення своєї природи чоловік і підтримувана державою в боротьбі з деградацією чоловіки жінка» [9].

З огляду на, що товарицькі суди, особливо в створених за місцем проживання, найчастіше складалися з жінок пенсійного віку, проблеми адюльтеру колись розглядали завжди з позиції засудження чоловіків. І все ж населення, і в першу чергу його сильна половина, в цілому позитивно ставився до ідеї спрощення розлучення, можливим інструментом якого багатьом бачився товарицький суд. За даними опитування 1961 – 1962 років, 11 % чоловіків і 7,7 % жінок вважали логічним передати цій суспільній структурі право розірвання шлюбу. Респонденти писали: «Вирішення цих питань (розірвання шлюбів) має бути передано на суд громадськості, бо колектив краще знає людей, ніж народний суд, який часто змушений вірити папері, а не людям ...

широку громадську думку, обговорення того чи іншого випадку розлучення ... на зборах може надати великий вплив на молодь» [9, с. 39].

Як підтверджує статистика, найчастіше причинами розлучення в радянських сім'ях була аморальна поведінка з боку одного з членів родини, або алкоголізм, аморфність, відсутність бажання розвиватись і зміцнювати сім'ю. Ініціаторами розлучення виступали як чоловіки, так і жінки. Ставлення у суспільстві до розлучених чоловіка і жінки було кардинально різним. Так, розлученому чоловікові важко було претендувати на високу посаду. Натомість розлучена жінка, яка частіше за все була і єдиною годувальницею, отримувала підтримку з боку держави. Радянська влада, втручаючись у особистий простір громадян і формуючи суспільну думку, часто лишала поза увагою очевидні речі. Держава створила культ сім'ї, де будь-які прояви нетипової поведінки засуджувались. У суспільстві розлучена жінка чи матір-одиначка автоматично отримувала клеймо аморальної жінки. Таких жінок, за свідченнями респондентів, побоювалися і остерігалися, особливо в середовищі одружених, адже вони могли становити загрозу сім'ї [6, с. 190].

Так, на розгляд товариських судів не завжди виносилися самі винуваті члени сім'ї. Іноді в родинному розладі звинувачували третю особу, над якою й проводився суд. Для прикладу наведемо ситуацію в Новоорському районі – хоча географічно це не Українська РСР, проте випадок є показовим. В радгоспі «Ударник» в першому півріччі 1962 р. розглядалася справа про «нетактовну поведінку громадянки Стиценко, яка вела себе в радгоспі негідно, розбивала сім'ї, живучи з сімейними чоловіками. Їй оголосили громадську догану, а її поведінку і рішення товариського суду описали в стінгазеті» [4].

У радянській історіографії усвідомлювалася складність розгляду сімейних справ, підкреслювався їх особливий характер, пов'язаний із інтимними сторонами життя людей. В ідеалі, розглядаючи такі справи, товариські суди, мали проявити максимально тонкий підхід, бути тактичними у спілкуванні з людьми. На думку Г. Ліненбурга, «саме тут товариські суди виступають найбільш рельєфно в ролі турботливих товаришів, які намагаються просто та душевно розібратися у причинах ненормальних сімейних відносин і допомогти своєю порадою або будь-яким іншим способом відновити мир та спокій в родині» [2, с. 43]. Більш правильною формою проведення виховної роботи товариськими судами при розгляді сімейних конфліктів, як підкреслює Г. Ліненбург, є саме проста бесіда, розмова без зайвих формальностей та «протоколів допитів», спрямованих на примирення сторін, без доведення справи до публічного розгляду.

Ю. Тищенко, досліджуючи сім'ю в Радянській Україні, зазначає, що змусити усіх зберегти шлюб держава не могла, але в повноваженнях органів влади було створити сприятливі умови для збереження сім'ї. Навіть у сучасному українському законодавстві збереглась радянська норма про

випробувальний термін перед розлученням, який надається подружжю для примирення [6, с. 191].

В практиці роботи товариських судів бували випадки, коли один із подружжя звертався в громадські організації або прямо в товариський суд з проханням вплинути на неправильну поведінку іншого з подружжя. Бесіди, домовленості про хід розбору не давали зразу ж позитивних результатів, проте коли вже призначався день публічного розгляду справи, то подружжя просило не розглядати їх сварку чи запевняли, що вони вже помирилися. У рекомендаціях щодо організації роботи товариських судів вказувалося, що правильно вчиняли ті товариські суди, які задовольняли таке прохання, не розглядали заяву, одночасно вимагаючи від винного письмового підтвердження про недопущення ним у майбутньому подібної поведінки у родині [2, с. 44].

Цей метод, а точніше тактичний прийом, визнавався правильний тому, що без проведення судового засідання давав позитивний результат: винний вже усвідомив свою неправоту, без публічного впливу досягався той результат, на який була спрямована виховна робота: людина переусвідомлювала свою помилку.

В роботі товариських судів інколи зустрічалися випадки розгляду сімейних справ «при зачинених дверях» для нерозголошення родинних таємниць за особистим проханням одного із подружжя. Проте таку практику було визнано помилковою. Адже саме остерігання осуду з боку суспільства і держави, руйнувало життя, змушувало зберігати шлюб, навіть у тих випадках, коли це робило нещасними усіх членів сім'ї і навіть дітей.

Радянська пропаганда показувала ідеальне сімейне життя, але реалії сприймалися і інтерпретувалися в радянському суспільстві інакше. Державний апарат, поставивши завдання створити образ ідеальної радянської сім'ї, всіяко сприяв зміцненню цього інституту і формуванню в громадян комуністичних моральних цінностей. Радянські громадяни через страх бути незрозумілими і засудженими робили усе можливе, аби не виділятися і підтримувати зовні державні норми і вказівки партії, подекуди, йдучи всупереч власній волі і власним ідеалам [6, с. 192].

Виховуючи громадян, товариські суди в своїй діяльності на відміну від народних судів могли керуватися не тільки нормами права, але і нормами моралі і правилами соціалістичного співжиття. Зрозуміло, їх рішення не могли суперечити нормам чинного права. Проте аналіз діяльності громадських судилищ у справах про побутові негаразди в сім'ях, конфлікти в квартирах і будинках, нерідко була суперечливою. Так, у «Довідці про роботу товариських судів колгоспів, сіл, підприємств, закладів, вуличних комітетів та домоуправлінь Черкаської області станом на 1 квітня 1962 р.» вказувалося на низку недоліків у роботі товариських судів у справах морально-побутового характеру. Зокрема зазначалося, що товариські суди покликані сприяти зміцненню соціалістичної законності, проте їх рішення інколи важко назвати законними, оскільки вони порушують права та інтереси окремих громадян [10, арк. 21].

Зокрема, товариський суд с. Сигнаївка Шполянського району у рішенні від 28 березня 1961 р. у справі П. П. Прищепи про розділ майна містить наступне: «Заборонити П. П. Прищепі з'являтися в с. Сигнаївка, щоб він не порушував спокій родини». Варто вказати, що Прищепка разом із дружиною побудував будинок у Сигнаївці і заборона проживати в цьому селі не мала ніяких підстав. Крім цього, за цією справою вже було винесено рішення народного суду, тому товариський суд не мав би його переглядати [10, арк. 22].

Товариський суд Ірдинського торфпідприємства 19 жовтня 1961 р., розглянувши справу за заявою Акуліни Махаринець про недостойну поведінку її доньки та зятя Фатенкових, відзначив: «із чисельних виступів громадян поселення Ірдинь на товариському суді, а також сусідів, котрі розкрили цю підлість зі сторони Фатенкових до матері, виявилось, що подальше проживання із родиною Фатенкових їх матері неприпустиме, оскільки ці члени релігійної секти не мають ніякої совісті людських почуттів до своєї матері». У результаті розгляду справи товариський суд прийняв рішення подати клопотання про розміщення жінки в будинок пристарілих і стягнути з її зятя засоби на її утримання [10, арк. 22].

Інший приклад. Житель села Старий Коврай Чорнобаївського району Гордієнко, будучи зобов'язаним за рішенням суду сплачувати аліменти на утримання дитини, ухилився від роботи в колгоспі і аліменти не сплачував. Народний суд звернувся до товариського суду з метою громадського впливу на неплатника аліментів. Але замість впливу товариський суд прийняв рішення просити народний суд звільнити Гордієнка від сплати аліментів, так як він за станом здоров'я не може працювати в колгоспі [10, арк. 22].

Варто підкреслити, що при розгляді подібних справ товариські суди були вправі застосовувати до правопорушника лише заходи громадського впливу, передбачені Положенням про товариські суди. Наведені ж приклади засвідчують недотримання наявного законодавства та свавілля громадських судилищ на місцях.

Таким чином, однією із категорій справ, які розглядали товариські суди Української РСР на початку 1960-х років, були справи морально-побутового характеру. Аналіз їх діяльності показав, що товариські суди реалізовували один з механізмів колективного контролю над моральністю, здійснювали пряме втручання в шлюбно-сімейні відносини та особисте життя громадян та створювали обстановку нетерпимості до будь-яких антигромадських вчинків. Проте їх діяльність не дала очікуваного результату: кількість злочинів на ґрунті сімейно-побутових відносин, зумовлених проблемами як соціального, так і матеріального характеру, невпинно зростала.

Варто наголосити, що дана стаття не вичерпує всю повноту проблеми і вона потребує подальших досліджень.

---

1. Римаренко Ю. І. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика. – К.: КНТ, 2006. – 740 с.

2. *Линенбург Г. А., Леонова Н. Н. Товарищеский суд на предприятии. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1961. – 99 с.*
3. *Чечина Н. А. К вопросу о компетенции товарищеских судов // Правоведение. – 1959. – № 3. – С. 118–122.*
4. *Суд и правосудие в СССР / под общ. ред. проф. А. Т. Бажанова и проф. В. П. Малкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yurkonsultacia.ru/zakonodatelstvo/pravosudie58.html>*
5. *Хоменко С. В. Побут і дозвілля українського села в 60-х – 80-х рр. ХХ століття : автореф. дис. к. і. н. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 27 с. – С. 13.*
6. *Тищенко Ю. А. Сім'я в Радянській Україні у 1970-х – на початку 1980-х років: погляд із сьогодення // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2017. – Вип. 48. – С. 188–193.*
7. *Положення про товариські суди Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 35. – С. 730–735.*
8. *Самощенко И. С. Правонарушение и юридическая ответственность : учебное пособие. – М.: ВЮЗИ, 1966. – 30 с.*
9. *Лебина Н. Мужчина и женщина. Тело, мода, культура. СССР – оттепель. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 208 с.*
10. *Державний архів Черкаської області. – Ф.2634. – Оп.2. – Спр. 21. Доповідні записки обкому КП України про стан злочинності і судимості в області за 1962 р. Таємно. 28 лютого 1962 р. – 2 листопада 1962 р. – 61 арк.*

САВЧЕНКО Андрій,
аспірант Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЯК ВИГРАШНЕ ПОЛЕ БОЮ У БОРОТЬБИ М. ХРУЩОВА ЗА ОДНООСІБНЕ ЛІДЕРСТВО

Після смерті Й. Сталіна у березні 1953 р. між його наступниками розгорнулася гостра політична боротьба, серед основних причин якої дослідники вказують відсутність у тоталітарній державі механізму передачі владних повноважень. На перший час між найвищими керівниками партії та держави було укладено компроміс щодо так званого «колективного керівництва».

Але фактично в кремлівській верхівці розпочалась боротьба за владу, претендентами на яку стали найближчі соратники «вождя» народів, кожен з яких по-своєму розцінював можливі масштаби і темпи змін, сутність і перспективи оновлення системи [1, 91]. Відповідно, претенденти на посаду намагались проголосити популярні у народі заходи, які підвищать саме їх авторитет в суспільстві, і робили все можливе для того, щоб переорієнтувати вищі ешелони партійно-радянського керівництва, управлінські кадри на свою сторону. Найбільшу активність в цьому проявляли Г. Маленков, голова Ради Міністрів СРСР; М. Хрущов, секретар ЦК КПРС; Л. Берія, міністр внутрішніх справ СРСР та перший заступник голови Ради Міністрів СРСР.

На думку В. Даниленка, завідувача відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України, саме між

цими кремлівськими «олігархами» і розгорнулася непримиренно гостра міжособна боротьба за владу. Прагнучи залучитись якомога ширшою підтримкою, саме названі представники кремлівської верхівки один поперед одного почали оприлюднювати найрізноманітніші починання, які торкалися всіх аспектів життя тогочасного радянського суспільства. Оскільки, попри сподівання членів «колективного керівництва», М. Хрущов не планував бути «третім», він невдовзі також розпочав наполегливу боротьбу за першість, досягти якої можна було, лише запропонувавши суспільству нові, відмінні від попередніх часів орієнтири [2, 4].

Якщо проаналізувати деякі аспекти «програм» основних політичних конкурентів, то Л. Берія і Г. Маленков виступали за зменшення ролі партійного апарату. Це було продовженням політики Й. Сталіна, який особливо в повоєнний час поступово переносив всі важелі впливу з комуністичної партії на державу. Але ці дійсно важливі інституційні зміни на той час торкнулись лише владної верхівки, в той час як вся країна продовжувала жити під тотальним впливом комуністичної партії. Це добре розумів М. Хрущов: в цій непримиренній боротьбі за владу він зробив ставку саме на партійний апарат, розставляючи на місцях на всіх важливих партійних посадах своїх прибічників. І як результат це принесло йому вагомні дивіденди, так як вплив партії на місцях все ще залишався необмеженим. Щоправда, за певним винятком, а саме збереження більшості репресивних функцій органів держбезпеки.

Виходячи саме з цього, М. Хрущов і зробив все можливе, щоб усунути з політичної арени Л. Берію, який після смерті Й. Сталіна, добившись об'єднання МВС і МДБ, відновив свій контроль над всією радянською репресивною системою. М. Хрущов зміг переконати, в першу чергу, Г. Маленкова, а згодом й інших членів «колективного керівництва» в необхідності «ліквідації» всесильного очільника МВС Л. Берії. 2-7 липня 1953 року відбувся пленум ЦК КПРС, на якому виступив Г. Маленков з доповіддю про злочинні антипартійні і антидержавні дії Л. Берії, «спрямовані на підрив радянської держави в інтересах іноземного капіталу». Пленум прийняв одностайне, як тоді і водилось, рішення – вивести Л. Берію зі складу ЦК КПРС і виключити його з лав комуністичної партії Радянського Союзу як ворога партії і радянського народу.

Боротьба за владу в тоталітарному суспільстві – це перманентний процес, який вимагає повсякденних підтверджень претендента на лідерство реальними досягненнями. В силу хронічного занепаду справ у сільському господарстві, яке в результаті недолуго-репресивної по відношенню до селянства аграрної політики Й. Сталіна на момент його смерті перебувало в просто катастрофічному стані, саме воно обіцяло швидкі дивіденди ініціаторам позитивних перетворень. До того ж, рецепти змін лежали буквально на поверхні, оскільки багато державних рішень у сфері сільського господарства, прийнятих у повоєнний час з ініціативи Й. Сталіна, буквально вражали своїм алогізмом. Виходячи з цього, сільське господарство, вочевидь, було виграшним полем бою саме для М. Хрущова, який вважав себе (і

певною мірою обґрунтовано) знавцем сільського господарства. Адже, перебуваючи на посаді першого секретаря Компартії України, він накопичив певний практичний сільськогосподарський досвід. Окрім того, М. Хрущов народився в селянській родині, і він був єдиним членом сталінського Політбюро, який часто їздив у село, багато разів розмовляв з керівниками колгоспів і радгоспів, намагався бути в курсі їх проблем.

Слід ще раз підкреслити, що внутрішньополітична лінія, яку проводив відносно розореного війною українського села Й. Сталін, була не те що хибною, а відверто алогічною, і на час його смерті завела українське село в непроглядний глухий кут. Загалом політика Й. Сталіна відносно українського села пояснювалась тим, що в нього було стійке несприйняття селянства як відсталого класу, який буцімто весь час збагачується, і де гніздяться «мікроби» приватництва. Деякі дослідники також вбачають серед причин кризового стану сільського господарства початку 1950-х рр. ще й те, що Й. Сталін так і не зміг відмовитись від принципів аграрної політики, яка базувалась власне на засадах «воєнного комунізму». Фактично, принаймі в економічному плані, відверто терористична політика привела до системного занепаду сільськогосподарського виробництва, перманентної нестачі сільськогосподарської продукції, а, відповідно, і до хронічної нестачі продовольства в країні. М. Плющ називав сільське господарство «пасинком соціалізму» і вказував, що воно з часів колективізації перебувало в стані «хронічного застою» [3, 72].

Тому сільське господарство, успіхи в якому могли в силу цілого ряду чинників дати набагато швидші позитивні результати (на відміну від промисловості), було здатне стати виграшним трампліном у боротьбі за владу. Тому не лише М. Хрущов, але й інші представники вищого партійно-державного керівництва країни намагались проголосити і очолити реалізацію популярних заходів, які б дали можливість завоювати симпатії серед широких народних мас. Виходячи з цього, саме деградоване сільське господарство, навіть незначні успіхи в якому могли підняти рівень продовольчого забезпечення населення, стало, за загальною згодою кремлівських небожителів, ключовим моментом в запеклій міжособній боротьбі за владу.

---

1. Баран В. К. *Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)*. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.

2. Даниленко В. *Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської «відлиги» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – 2008. – Вип.14. – С. 3-17.

3. Плющ М. *Проблеми розвитку аграрного сектора (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – 2011. – Вип. 16. – С. 71-82.

КУЛИНИЧ Богдан,
аспірант кафедри історії та культури України
Університету Григорія Сковороди у Переяславі (м. Переяслав)

СПОРТ ІНВАЛІДІВ НА ЧЕРКАЩИНІ

Мета даної статті – розкриття специфіки створення та діяльності на Черкащині комунального підприємства «Регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» Черкаської обласної ради».

Про діяльність КП «Регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт»» та паролімпійський рух на Черкащині досліджень не проводили, окрім деяких окремих газетних публікацій [4; 5] про виступи та досягнення спортсменів-паролімпійців Черкащини та їх тренерів. На протязі останніх років з'являлися поодинокі статті в електронних ресурсах про спортивні здобутки Черкаських паролімпійців на змаганнях різного рангу. Саме тому ця тема є цікавим об'єктом дослідження та актуальною темою, що потребує вивчення, аналізу та дослідження.

Формування спортивного руху людей з інвалідністю в Україні бере свій початок з 1989 р. Саме в цей час почали створюватись фізкультурно-спортивні та оздоровчі клуби людей з інвалідністю. У подальшому ці громадські об'єднання стали основою для створення національних федерацій спорту людей з інвалідністю з різними видами уражень: опорно-рухового апарату, порушеннями зору, слуху та інтелекту. У квітні 1992 р., ці чотири федерації об'єдналися у Національний комітет спорту інвалідів України, що на сучасному етапі представляє Україну у міжнародному паролімпійському русі, виконуючи функції Національного паролімпійського комітету, а також сприяє участі українських спортсменів у Дефлімпійських іграх. Громадськість людей з інвалідністю активно боролася за визнання соціальної значущості фізкультурно-спортивного руху та необхідності відповідної державної підтримки. Стрімкий злет масового спорту інвалідів відбувся, коли в Україні була започаткована діяльність унікальної, і поки що єдиної в світі державної системи управління фізичною культурою і спортом людей з інвалідністю. У 1993 р. рішенням Кабінету Міністрів України були створені Український центр з фізичної культури і спорту осіб з інвалідністю «Інваспорт» та 27 регіональних центрів «Інваспорт» [10].

Паролімпійським рухом на Черкащині опікується, з квітня 1993 р., Черкаський обласний центр «Інваспорт» [11].

У 2012 р. Черкаський обласний центр «Інваспорт» перейменовано на КП «Регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» Черкаської обласної ради». Метою центру є реабілітація людей з вадами зору, слуху, ураженням опорно-рухового апарату та вадами розумового розвитку засобами фізичної культури та спорту. В 1999 р. при цьому центрі створена Черкаська обласна дитячо-юнацька спортивна школа для людей з інвалідністю, яка має відділення з: легкої атлетики, кульової стрільби, футболу, плавання, голболу та пауерліфтингу [11].

Вже на наступний рік після створення Обласного центру «Інваспорт», а саме у 1995 р. – завдяки наполегливій праці всього колективу, перших тренерів-викладачів В'ячеслава Кудрявцева, Володимира Капаруліна, Олександра Бойка, спортсмени Черкаської області завоювали свої перші нагороди. Пишається на сьогодні центр своїми ветеранами, першими призерами обласних та всеукраїнських змагань: Микола Баландін, Олександр Кобець, Василь Ковальчук, Борис Баркар, Микола Кобилка, Борис Герда, Ігор Ткаченко, Алла Зубко, Наталія Кузнець Наталія Герда.

Першим міжнародну нагороду в Черкаську область привіз Антон Скачков у 1998 р. на чемпіонаті світу з легкої атлетики в м. Бірмінгем (Великобританія) виборовши бронзову медаль у стрибках у довжину. Однак на цьому не зупитися і став одним з найуспішніших спортсменів Черкаської області. На даний час, закінчивши спортивну кар'єру, Антон Скачков працює в ДЮСШ «Інваспорт» передаючи всі свої вміння і знання підростаючому поколінню [11].

Далі в хронологічному порядку розглянемо показники діяльності КП «Регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» Черкаської обласної ради» від моменту створення до 2018 р.

1993 р. – обласні змагання – 3, учасників – 30. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 45, тренерів – 4 [9].

1994 р. – обласні змагання – 4, учасників – 46. Всеукраїнські змагання – 4, учасників – 14. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 76, тренерів – 4 [9].

1995 р. – обласні змагання – 4, учасників – 50. Всеукраїнські змагання – 4, учасників – 22. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 80, тренерів – 6 [9].

1996 р. – обласні змагання – 4, учасників – 62. Всеукраїнські змагання – 7, учасників – 25. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 169, тренерів – 10 [9].

1997 р. – обласні змагання – 4, учасників – 80. Всеукраїнські змагання – 10, учасників – 33. Присвоєно звання Майстер спорту України – 1. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 179, тренерів – 10 [9].

1998 р. – обласні змагання – 5, учасників – 85. Всеукраїнські змагання – 11, учасників – 43, нагород – 17 (13 – золотих, 3 – срібних, 1 – бронзова). Міжнародні змагання – 1, учасників – 1, нагород – 2 (2 – бронзові). Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 202, тренерів – 8 [9].

1999 р. – Міжнародні змагання – 1, учасників – 1, нагороди – 2 (1 – золота, 1 – бронзова). Члени збірних команд України – 1. Присвоєно звання Майстер спорту України міжнародного класу – 1. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 266, тренерів – 16 [9].

2000 р. – Міжнародні змагання – 1, учасників – 1, нагород – 2 (2 – золоті). Присвоєно звання Заслужений майстер спорту України – 1. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 322, тренерів – 14 [9].

2001 р. – Міжнародні змагання – 1, учасників – 1 нагород – 2 (1 – золота, 1 – срібна). Нагород спартакіади «Повір у себе» – 4. Члени збірних команд України – 2. Присвоєно звання Майстер спорту України – 1, Майстер спорту України міжнародного класу – 1. Загальна кількість учасників ДЮСШ – 301, тренерів – 14 [9].

2002 р. – Нагород спартакіади «Повір у себе» – 8. Міжнародні змагання – 1, учасників – 2, нагород – 3 (3 – золотих). Присвоєно звання Майстер спорту України міжнародного класу – 1. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 337, тренерів – 14 [9].

2003 р. – Всеукраїнські змагання – 6, нагороди – 31 (15 – золотих, 11 – срібних, 5 – бронзових). Міжнародні змагання – 1, учасників – 2, нагород – 6 (5 – золотих, 1 – срібна). Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 229, тренерів – 16 [9].

2004 р. – обласні змагання – 5, учасників – 178. Всеукраїнські змагання – 12, учасників – 64, нагороди – 36 (22 – золоті, 9 – срібних та – 5 бронзових). Міжнародні змагання – 1, учасники – 2, нагороди – 7 (4 – золотих, 1 – срібних, 2 – бронзових). Присвоєно звання Майстер спорту України міжнародного класу – 1, Заслужений майстер спорту України – 1. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 334, тренерів – 19 [9].

2005 р. – обласні змагання – 7, учасники – 210. Всеукраїнські змагання – 11, учасників – 66, нагороди – 24 (14 – золотих, 8 – срібних, 2 – бронзових). Члени збірних команд України – 5. Присвоєно звання Майстер спорту України – 2. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 335, тренерів – 24 [9].

2006 р. – обласні змагання – 7, учасників – 250. Всеукраїнські змагання – 12, учасників – 78, нагород – 40 (10 – золотих, 23 – срібних, 7 – бронзових). Нагороди спартакіади «Повір у себе» – 15. Міжнародні змагання – 1, учасників – 1, нагороди – 3 (3 – срібних). Члени збірних команд України – 12. Присвоєно звання Майстер спорту України – 1. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 335, тренерів – 20 [9].

2007 р. – обласні змагання – 16, учасників – 460. Всеукраїнські змагання – 17, учасників – 85, нагород – 37 (23 – золотих, 6 – срібних, 8 – бронзових). Нагород спартакіади «Повір у себе» – 12. Міжнародні змагання – 7, учасників – 8, нагород 6 (5 – золотих, 1 – срібну). Членами збірних команд України – 13. Присвоєно звання Майстер спорту України – 1, Майстер спорту України міжнародного класу – 1. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 346, тренерів – 23 [9].

2008 р. – Всеукраїнські змагання – 18, учасників – 80, нагород – 56 (16 – золотих, 15 – срібних, 25 – бронзових). Нагороди спартакіади «Повір у себе» – 14. Міжнародні змагання – 2, учасники – 2, нагород – 1 (1 – золото) Загальна кількість спортсменів – 332, тренерів – 19 [1, 132 – 133; 9].

2009 р. – нагород на Всеукраїнських змаганнях – 96 (30 – золотих, 28 – срібних, 38 – бронзові). Присвоєно звання Майстер спорту України – 3, Заслужений майстер спорту України – 1. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 337, тренерів – 20 [9].

2010 р. – обласні змагання – 16, учасників – 590. Всеукраїнські змагання – 90, учасників – 25, нагороди – 63 (20 – золотих, 21 – срібну, 22 – бронзові). Міжнародні змагання – 5, учасників – 5, нагороди – 4 (2 – срібні, 2 – бронзові). Нагороди у спартакіаді «Повір у себе» – 11. Члени збірних команд України – 28. Присвоєно звання Майстра спорту України – 2, Майстра спорту України міжнародного класу – 3. До таборів фізичної та спортивної

реабілітації було відправлено – 23 спортсмени. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 181, тренерів – 13 [8,52 – 92; 9].

2011 р. – обласні змагання – 12, учасники – 439. Всеукраїнські змагання – 22, учасники – 91, нагород – 50 (17 – золотих, 19 – срібних, 14 – бронзових). Міжнародні змагання – 9, учасники – 7, нагород – 17 (5 – золотих, 6 – срібних, 6 – бронзових). Нагород у спартакіаді «Повір у себе» – 15. Члени збірних команд України – 15. Присвоєно звання Майстер спорту України – 3, Майстер спорту України міжнародного класу – 2. До таборів фізичної та спортивної реабілітації відправлено – 25 спортсменів. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 189, тренерів – 15 [2, 20; 9].

2012 р. – обласні змагання – 10, учасників – 342. Всеукраїнські змагання – 26, учасники – 93, нагород – 39 (16 – золотих, 11 – срібних, 12 – бронзових). Міжнародні змагання – 7, учасників – 8, нагород – 7 (4 – золотих, 3 – бронзових). Нагород у спартакіаді «Повір у себе» – 8. Членів збірних команд – 19. Присвоєно звання Майстер спорту України – 1, Майстер спорту України міжнародного класу – 3. До таборів фізичної та спортивної реабілітації відправлено – 25 спортсменів. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 180, тренерів – 16 [9].

2013 р. – обласні змагання – 13, учасників – 674. Всеукраїнські змагання – 30, учасників – 122, нагород – 43 (17 – золотих, 11 – срібних, 15 – бронзових). Нагород спартакіади «Повір у себе» – 12. Міжнародні змагання – 12, учасників – 15, нагород – 25 (8 – золотих, 12 – срібних, 5 – бронзових). Членів збірних команд України – 26. Присвоєно звання Майстер спорту України міжнародного класу – 1, Заслужений майстер спорту – 1. До таборів фізичної та спортивної реабілітації відправлено – 26 спортсменів. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 180, тренерів – 16 [9].

2014 р. – обласні змагання – 8, учасників – 258. Всеукраїнські змагання – 14, учасників – 36, нагород – 26 (10 – золотих, 3 – срібних, 13 – бронзових). Нагород спартакіади «Повір у себе» – 11. Міжнародні змагання – 9, учасників – 12, нагород – 9 (4 – золотих, 5 – срібних). Членів збірних команд України – 28. Присвоєно звання Заслужений майстер спорту України – 1. До таборів фізичної та спортивної реабілітації відправлено – 12 спортсменів. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 182, тренерів – 16 [9].

2015 р. – обласні змагання – 13, учасників – 458. Всеукраїнські змагання – 29, учасників – 50, нагород – 38 (12 – золотих, 14 – срібних, 12 – бронзових). Нагород спартакіади «Повір у себе» – 22. Міжнародних змагань – 12, учасників – 13, нагород – 18 (5 – золотих, 9 – срібних, 4 – бронзових). Членів збірних команд України – 30. Присвоєно звання Майстер спорту України – 3, Майстер спорту України міжнародного класу – 1. До таборів фізичної та спортивної реабілітації відправлено – 23 спортсмени. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 173, тренерів – 16 [9].

2016 р. – обласні змагання – 13, учасників – 497. Всеукраїнські змагання – 28, учасників – 89, нагород – 82 (37 – золотих, 15 – срібних, 30 – бронзових). Нагород спартакіади «Повір у себе» – 20. Міжнародних змагань – 14, учасників – 18, нагород – 25 (12 – золотих, 5 – срібних, 8 – бронзових).

Членів збірних команд України – 29. Присвоєно звання Майстер спорту України – 4, Майстер спорту України міжнародного класу – 2, Заслужений майстер спорту – 1. До таборів фізичної та спортивної реабілітації відправлено – 24 спортсмени. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 162, тренерів – 17 [6, 2; 9].

2017 р. – обласні змагання – 13, учасників – 500. Всеукраїнські змагання – 18, учасників – 94, нагород – 57 (17 – золотих, 17 – срібних, 23 – бронзових). Нагороди спартакіади «Повір у себе» – 25. Міжнародні змагання – 18, учасників – 25, нагород – 25 (8 – золотих, 5 – срібних, 12 – бронзових). Членів збірних команд України – 25. Присвоєно звання Майстер спорту України – 3, Майстер спорту України міжнародного класу – 1. До таборів фізичної та спортивної реабілітації відправлено – 20 спортсменів. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 176, тренерів – 17 [4, 10; 9].

2018 р. – обласні змагання – 14, учасників – 592. Всеукраїнські змагання – 38, учасників – 122, нагород – 96 (30 – золотих, 28 – срібних, 38 – бронзових). Нагород у спартакіаді «Повір у себе» – 29. Міжнародні змагання – 18, учасників – 23, нагород – 20 (6 – золотих, 6 – срібних, 8 – бронзових). Членів збірних команд України – 27. Присвоєно звання Майстер спорту України – 1, Майстер спорту України міжнародного класу – 3. До таборів фізичної та спортивної реабілітації відправлений – 21 спортсмен. Загальна кількість спортсменів ДЮСШ – 159, тренерів 18 [3, 351; 7, 229; 9].

КП «Регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» Черкаської обласної ради» проводить наступні змагання: Відкритий чемпіонат області з кульової стрільби; Відкритий чемпіонат області з шахів; Відкритий чемпіонат області з плавання; Відкритий кубок Черкаської області з футзалу, пам'яті чемпіона XII Всесвітніх ігор глухих О. Л. Стеблян; Відкритий кубок Черкащини з футзалу, пам'яті тренера К. Д. Пасічника; Обласні змагання «Спортивна родина»; Обласні змагання «Повір у себе» [8].

Отже, за роки свого становлення на Черкащині КП «Регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» Черкаської обласної ради» виховав велику кількість чемпіонів Паралімпійських ігор, переможців чемпіонатів і кубків Світу та Європи, приймав участь та проводив всеукраїнські і обласні змагання з різних видів спорту. Як бачимо із вищеподаного матеріалу діяльність КП «Регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» направлена на популяризацію паралімпійського спорту в Україні та дає змогу реалізовувати себе та розвиватися черкащанам з обмеженими фізичними можливостями.

---

1. Антоненко Н. В. Олімпійська слава Черкащини. – Черкаси: Відлуння-плюс, 2008. – 190 с.

2. Антоненко Н. В. Олімпійці, паралімпійці, дефлімпійці Черкаського Національного Університету імені Богдана Хмельницького: Методичний посібник. – Черкаси: Брама – Україна, 2011. – 38 с.

3. Голиш Г. М. Подорож златокраєм. – Черкаси: Вертикаль, 2018. – 350 с.

4. Лазоренко С. Богдан Кулинич про перемогу на Паралімпійських іграх та «не мрію» грати у воротах // *Нова Доба*. – 2017. – № 51. – С. 10.
5. Оболевич С. Уважать, а не жалеть или «притяженья больше нет...» // *Деловой партнер*. – 2004. – №27. – С. 28–29.
6. Славні вихованці Черкаського футболу // *Футбол Черкащини. Бюлетень Федерації футболу Черкаської області*. – 2016. – 23 с.
7. Страшевич В. Б. Спорт на Черкащині. Енциклопедичний довідник. – Черкаси: Вертикаль. – 2018. – 350 с.
8. Черненко В. Шлях до здоров'я. – Сміла: Блискавиця, 2010. – 120 с.
9. Статистичні дані КП «Регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» Черкаської обласної ради». Польові дослідження автора статті.
10. Офіційний сайт Національного комітету спорту інвалідів України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.2014.paralympic.org.ua/>
11. Офіційний сайт КП «Регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» Черкаської обласної ради» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://invasportcherkasy.in.ua/>
12. Офіційний сайт відділення Національного Олімпійського комітету в Черкаській області // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://noc-ch.ck.ua>

РЕЦЕНЗІЇ НА ВИДАННЯ

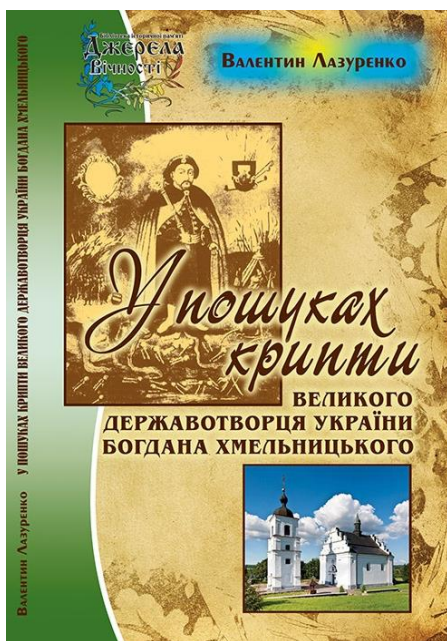

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
професор Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького, заслужений працівник культури України

ІСТОРІЯ ПОШУКУ УСИПАЛЬНИЦІ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Рецензія на видання: Валентин Лазуренко
«У пошуках крипти великого
державотворця України Богдана
Хмельницького». – Черкаси: Вертикаль,
2019. – 76 с.: фото. Бібліотека історичної
пам'яті «Джерела вічності»

Останнім часом увага науковців і громадськості прикута до проблеми пошуку місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького, що є цілком закономірним. Адже й досі ми не знаємо, де покоїться прах багатьох великих українців, завдяки яким Україна сформувалася як держава. Тому встановлення місця поховання одного з великих українців, видатного державотворця

Богдана Хмельницького, могло б започаткувати створення національного пантеону України – потужного чинника національного самоствердження.

Саме суспільною значимістю зумовлена активізація дослідницько-пошукової роботи з означеної проблеми на засадах сучасної методології та застосування новітнього обладнання. У Суботіві в центральній частині Іллінської церкви археологам, геофізикам та історикам вдалося за допомогою радарів на глибині 6 метрів виявити цікаву аномалію, що може бути криптою – ймовірним місцем поховання Б. Хмельницького. Це стало підставою для продовження досліджень з використанням новітніх технологій.

Окрім останніх результатів досліджень, важливе значення для пошуку має й історіографічний аналіз та систематизація інформації, яка нагромадилася за час, що минув після поховання гетьмана.

Попри, на перший погляд, значний масив різнопланових джерел і матеріалів, які стосуються поховання Богдана Хмельницького, їх системному аналізу належної уваги донедавна не приділялося. Одним із кроків щодо заповнення цієї прогалини стала книга «У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез», яка нещодавно побачила світ у черкаському видавництві «Вертикаль». Її автор – доктор історичних наук, професор, проректор Черкаського державного

технологічного університету, заступник голови Черкаської обласної організації НСКУ Валентин Лазуренко.

Відповідаючи на потреби часу, автор у своїй книзі робить спробу системно охарактеризувати усю наявну інформацію щодо смерті та поховання Богдана Хмельницького, результати досліджень та пошуку місця знаходження його праху і відтворити тим самим цілісну картину знань з історії проблеми. Оскільки події так, чи інакше пов'язані з Іллінською церквою у Суботові, то видається цілком логічним, що своєрідним вступом до теми став вміщений на початку книги опис цієї церкви. Вона була збудована у 1653 р. за наказом гетьмана Богдана Хмельницького як родова церква-усипальниця, яка на сьогодні є пам'яткою національного значення.

Не викликає заперечень обрання автором для викладу своїх історіографічних узагальнень проблемно-хронологічного методу і подача матеріалу тематичними блоками. Зокрема, перший блок питань стосується датування смерті та поховання Богдана Хмельницького. Проаналізувавши усі наявні відомості, автор робить висновок, що роком смерті гетьмана є 1657 рік. Не виявлено різночитань і щодо дати завершення його земного життя і поховання – 27 липня і 23 серпня (в окремих випадках дати подаються дослідниками за старим стилем).

У наступному блоці автор, розглянувши відомі на сьогодні джерела і матеріали щодо місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького, зробив висновок, що ствердно можна говорити лише про те, що помер він у Чигирині, а ховали його у Суботові. Цей висновок ґрунтований на критичному аналізі Чернігівського літопису, літописів Григорія Граб'янки, Самійла Величка і Самовидця, «Історії Русів», твору Проспера Меріме «Богдан Хмельницький», праць Михайла Максимовича, Миколи Аркаса, Сергія Соловйова, Івана Крип'якевича, Ореста Субтельного та сучасних дослідників.

Без однозначної і ствердної відповіді залишилося і поставлене автором питання «Чому місяць не ховали гетьмана Богдана Хмельницького?». У цьому контексті слухним вбачається припущення В. Лазуренка щодо того, що чимало важливої інформації можна знайти в архівах Туреччини, Польщі, Росії, Швеції, оскільки послі цих країн на момент смерті Богдана Хмельницького перебували в Чигирині, і, звичайно ж, вели записи і робили звіти про свої дипломатичні місії.

У своїй книзі автор, шукаючи відповідь ще на одне питання – «Наруга над прахом великого гетьмана: була чи не було?», дійшов висновку, що і цей епізод поки що залишається білою плямою. На його думку поширена версія про наругу над прахом Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша під час спалення Суботова польсько-шляхетськими військами на чолі з С. Чарнецьким у 1664 р. недостатньо репрезентативна, оскільки побудована виключно на Чернігівському літописі, надрукованому у XVIII ст. і не має інших підтверджень.

Один із блоків книги присвячений версіям і легендам про поховання Богдана Хмельницького за межами Іллінської церкви – в інших церквах та

місцях Чигиринщини. Автор з'ясовує, що такі міркування виникли під впливом місцевих переказів та легенд, які видаються не переконливими.

У своїй книзі автор не залишив поза увагою і постать Лавріна Капусти – військового діяча, господарника і дипломата, який був вірним соратником гетьмана, виконував багато його доручень щодо охорони, розвідки та контррозвідки. Розглядається гіпотеза про те, що він, як відповідальний за будівництво Іллінської церкви і близька до гетьмана людина, міг обладнати під нею крипту (підземний тайник) для поховання гетьмана. А потім здійснити чи не останню в своєму житті таємну операцію – перепоховати прах гетьмана, щоб над ніхто не зміг поглумитися.

Завершальний розділ своєї праці В. Лазуренко присвятив історії досліджень Іллінської церкви та прилеглої до неї території, досить детально описавши археологічні пошуки від 1920-х рр. до сьогодення. Зазначено, що найбільш ґрунтовно архітектурно-археологічні дослідження здійснювалися у 1970–1973 рр. та 2005–2006 рр. Їх результати мали дещо суперечливі результати, але в цілому дослідники дійшли висновку, що поховання Богдана Хмельницького у церкві немає.

Новий етап посилення уваги до встановлення можливого місця поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві та проведення дослідницьких робіт розпочався у жовтні 2018 р. На замовлення громадської організації «Фонд «Великий льох» всередині церкви та на прилеглий території здійснено низку геофізичних розвідок методом георадіолокації та томографії.

Автор книги зазначає, що ініціатива щодо відновлення практичної роботи з пошуку місця поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві викликала неабиякий суспільний резонанс і широке обговорення науковцями та громадськістю. Домінуючою є думка про те, щоб пошукові заходи здійснювалися з врахуванням суспільної значимості приміщення церкви і не допустили руйнування чи пошкодження пам'ятки національного значення. Зокрема, учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», що відбулася 8 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України, у своєму зверненні застерегли, що приймати рішення щодо археологічних досліджень усипальниці доцільно лише після отримання позитивних результатів георадарної ідентифікації схожої на поховальний об'єкт аномалії під час якої «слід застосовувати напів-інвазійні методи свердління та буріння у супроводі інспекційної камери».

Тобто, на сьогодні окреслено перспективні напрямки досліджень. Однак в процесі їх реалізації залишається ще багато невідомого. Тому вихід книги В.М. Лазуренка вбачається своєчасним і необхідним для подальшого науково обґрунтованого пошуку місця поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві. Незаперечними є новизна та оригінальність видання, його теоретичне та практичне значення.

Не зайвим буде також зазначити, що видання книги уможливилось завдяки фінансовому сприянню мецената і благодійника Сергія Зозулі.

ЗМІСТ

**ВОСЬМА МІЖРЕГІОНАЛЬНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”** 3

ЧИГИРИНЩИНА: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ МІКРОРЕГІОНУ

В. ЛАЗУРЕНКО

ЧИ БУДЕ РОЗКРИТА У ХХІ СТОЛІТТІ ТАЄМНИЦЯ ЗНАХОДЖЕННЯ МІСЦЯ
ОСТАННЬОГО СПОЧИНУ ДЕРЖАВОТВОРЦЯ УКРАЇНИ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО? 5

Н. КУКСА, Я. ДІДЕНКО

НОВОВІЯВЛЕНЕ ШЕВЧЕНКІВСЬКЕ МІСЦЕ НА ЧИГИРИНЩИНІ.....12

ОСВІТА НА ЧИГИРИНЩИНІ. БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА

Н. ЛЕВЧЕНКО

З ІСТОРІЇ ДОКУМЕНТІВ ПРО ОСВІТУ 18

Л. ШМИГОЛЬ

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ с.БОРОВИЦЯ
ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ 23

Ю. НАЗАРЕНКО, О. КРАВЧЕНКО

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В НОВОСТВОРЕНІЙ ЧИГИРИНСЬКІЙ
ЗОШ І-ІІІ ст. №2 в 1980 – 1990 рр. 30

О. ВСТРОВ

ДОЛЯ СТАРОЖИТНІХ ПОМІЩИЦЬКИХ БІБЛІОТЕК.....33

НАРОДНІ ПРОМИСЛИ ТА РЕМЕСЛА КРАЮ

М. КАПУСТА

З ІСТОРІЇ НАРОДНИХ ПРОМИСЛІВ ЧИГИРИНЩИНИ.....45

С. ШМИГОЛЬ

ЖУРАВЕЛЬ ІВАН ОНИСЬКОВИЧ – МАЙСТЕР ВИРОБІВ ІЗ ДЕРЕВА.....53

С. ДЯЧЕНКО, І. ХМЕЛЬОВСЬКА

РОЗВИТОК БДЖІЛЬНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ СТАНУ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ
В УКРАЇНІ.....57

Н. КУКСА

КОЛЕКЦІЯ ЗРАЗКІВ ТРАДИЦІЙНОЇ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ СЕРЕДНЬОЇ
НАДДНІПРЯНЩИНИ МАРІЇ ІВАНІВНИ ГРУШЕВСЬКОЇ.....72

В. ПОЛЩУК, О. КРАВЧЕНКО

РОЗВИТОК ІГРАШОК ТА ЗАБАВЛЯНОК НА ЧИГИРИНЩИНІ ВПРОДОВЖ
ІІ ПОЛОВИНИ ХХ ст. 79

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ, ЗАПОВІДНІ МІСЦЯ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ

Н. КУКСА

ПАМ'ЯТКИ ЛАНДШАФТУ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»: ТРИ КРИНИЦІ.....84

Н. ПРОХАЧ

СУБОТІВСЬКІ ДУБИ – ЗЕЛЕНІ ХРАНИТЕЛІ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ.....86

Я. МОСКАЛЬОВА, О. КРАВЧЕНКО

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЧЕРВОНОКНИЖНИХ ПІДСНІЖНИКІВ У ХОЛОДНОМУ ЯРУ.....91

О. ВЕТРОВ

КОРОТКИЙ ЛІТОПИС КАМ'ЯНСЬКОЇ СВЯТО-ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ:
(від року 1765 до року 2018).....94

О. ВЕТРОВ

ГРОТ У КАМ'ЯНЦІ ВИПРОМІНЮЄ АУРУ РОМАНТИЗМУ І ВІДГОМІН
АРХАЇЧНИХ МІФІВ.....103

О. ВЕТРОВ

71 РІК ТОМУ КАМ'ЯНКА СТАЛА В УКРАЇНІ ЦЕНТРОМ ВІДЗНАЧЕННЯ 150-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. С. ПУШКІНА.....118

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ ТА ХУДОЖНЯ САМОДІЯЛЬНІСТЬ ЧИГИРИНЩИНИ ТА ЧЕРКАСЬКОГО РЕГІОНУ

КІНЕМАТОГРАФ І ЧИГИРИНЩИНА

О. МІНСЬКА

АМАТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ «ЗОЗУЛЕНЬКА» ІЗ СУБОТОВА:
МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ.....124

Л. ЮЛКІНА

ХУДОЖНЯ САМОДІЯЛЬНІСТЬ с. СТЕЦІВКА (1950 – 2010-ті рр.).....133

О. ВЕТРОВ Олександр

КАМ'ЯНЧАНИ – ІНІЦІАТОРИ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ СВЯТА ПІСНІ І ТАНЦЮ
(за матеріалами тодішньої преси).....143

А. РУДЬ, Г. ДЯЧЕНКО

ФІЛЬМ Ю. Г. ІЛЛЄНКА «КРИНИЦЯ ДЛЯ СПРАГЛИХ» ЗНІМАВСЯ
НА ЧИГИРИНЩИНІ.....149

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ – УРОДЖЕНЦІ ЧИГИРИНЩИНИ

В. БУРІЙ

ЛЕВ ЖАБКО-ПОТАПОВИЧ – ПАСТОР, БОГОСЛОВ, РЕДАКТОР.....167

Д. ДРЯПАК, О. КРАВЧЕНКО, О. МИРОНЕНКО

ТВОРЧІСТЬ НАТАЛІЇ ВІТАЛІЇВНИ АТАМАСЬ.....169

Я. ДІДЕНКО
ЧИГИРИНЦІ – ЛАУРЕАТИ КРАЄЗНАВЧОЇ ПРЕМІЇ ІМЕНІ
МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА.....173

Б. КУЛИНИЧ, Л. ФРЕЙ
ВАЛЕНТИН ЛАЗУРЕНКО І УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА.....178

Н. КУКСА, А. ПЕРЕПЕЛИЦЯ
ТВОРЧИЙ ДОРОБОК САМОБУТНІХ ХУДОЖНИКІВ ЧИГИРИНЩИНИ
40–90-х рр. ХХ ст. 197

Н. ПРОХАЧ
ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ДОРОБКУ НЕВІДОМИХ АВТОРІВ СІЛЬСЬКОГО
УКРАЇНСЬКОГО ЖИВОПИСУ: САМОБУТНІЙ ХУДОЖНИК ІЗ МЕЛЬНИКІВ
МИКОЛА ДІРЯБІН.....205

ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ І ЧИГИРИНЩИНА

К. ВЕРПЕТА, О. КРАВЧЕНКО
ОСТАП ВИШНЯ ТА ЧИГИРИНЩИНА.....211

В. МЕЛЬНИЧЕНКО
МИХАЙЛО ПОНОМАРЕНКО – ПАТРІАРХ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА.....215

В. ЛАЗУРЕНКО
ОСВІТНЯ І КРАЄЗНАВЧА НИВА ВАСИЛЯ МЕЛЬНИЧЕНКА.....220

Д. СИЧ
ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ ВЕТРОВ – ПАТРІОТ, НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК
ЧЕРКАЩИНИ (до 65-річчя від дня народження почесного краєзнавця України).....229

В. ЛАЗУРЕНКО
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА
МИКОЛИ ІВАНОВИЧА БУШИНА 248

О. ВЕТРОВ
ДОБРУ ПАМ'ЯТЬ НЕ СТИРАЄ ЧАС
(до 105-річчя з дня народження Миколи Олександровича Бондаренка).....263

Є. СТРИЖАК
ІГОР КИВГИЛА: НАУКОВЕЦЬ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ.....271

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НА ЧИГИРИНЩИНІ

А. ПЕРЕПЕЛИЦЯ
РОДИНА ПРОТОІЄРЕЯ ДМИТРА ЯКОВИЧА ТОПАЧЕВСЬКОГО – НАСТОЯТЕЛЯ
СВЯТО-КАЗАНСЬКОГО СОБОРУ В ЧИГИРИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)..280

А. МАЛЬОВАНА, О. КРАВЧЕНКО
СПОДВИЖНИЦЬКА МІСІЯ НАСТОЯТЕЛЯ ХРАМУ СВЯТИХ АПОСТОЛІВ ПЕТРА
І ПАВЛА ОТЦЯ ВАСИЛЯ 289

М. КРИВЕНКО, О. КОЦУРЕНКО З ІСТОРІЇ ЧУДОТВОРНОЇ ІКОНИ БОЖОЇ МАТЕРІ СМОЛЕНСЬКОЇ «ОДИГІТРІЇ» ЧИГИРИНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТІРЯ.....	292
---	-----

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ

В. ЛАЗУРЕНКО СВІДОМО ВИГАДАНА ІСТОРИЧНА ЛЕГЕНДА, МЕТА ЯКОЇ – ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	302
--	-----

О. БРЕЛЬ ЧИГИРИН У ПАНЕГРИКУ О. БУЧИНСЬКОГО-ЯСКОЛЬДА 1678 РОКУ.....	308
---	-----

Я. ДІДЕНКО ЧИГИРИНСЬКІ ГРАФІТИ ЯК СВІДЧЕННЯ ПЕРЕБУВАННЯ В МІСТІ ВИДАТНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ	312
--	-----

О. ЯШАН ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ: 1941 – 1944 рр. (на матеріалах Чигиринщини).....	315
---	-----

А. ЗАМША, О. КРАВЧЕНКО РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ ЧИГИРИНЩИНИ (80 – 90-ті рр. ХХ ст.).....	321
--	-----

НАРОДОЗНАВСТВО – НАШІ КОРЕНІ

ФОЛЬКЛОР ТА УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО ЧИГИРИНСЬКОГО КРАЮ

О. МІНСЬКА ВОДА У ПОБУТІ ТА ВІРУВАННЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ.....	327
--	-----

О. ГОРЕНИЧ ПОРЦЕЛЯНОВА СКУЛЬПТУРА МАЛИХ ФОРМ: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗКВІТ І ЗАНЕПАД (за матеріалами приватних колекцій жителів села Суботів Чигиринського району Черкаської області).....	333
--	-----

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О. ХУДОЛЕЙ ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	343
---	-----

Ю. ТРЕНКІН СОЦІАЛЬНА СТРАТИГРАФІЯ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В ПЕРІОД НЕПУ.....	346
---	-----

І. ВОЛОШИН ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ СКОТАРСЬКОЇ І МОЛОЧНОЇ КООПЕРАЦІЇ «ДОБРОБУТ» У ПОДОЛАННІ АГРОНОМІЧНОЇ ТА КООПЕРАТИВНОЇ НЕОБІЗНАНОСТІ СЕЛЯНСТВА В РОКИ НЕПУ	352
--	-----

І. КИВГИЛА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ РОЗРОБКИ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ-ПРАКТИКІВ
ТА СПЕЦІАЛІСТІВ АГРАРНОЇ СПРАВИ У 20-х рр. ХХ ст.:
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....357

Ю. ЛАЗУРЕНКО

ФОРМУВАННЯ «КЛАСИЧНОЇ» РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ
У ВИСВІТЛЕННІ СЕЛЯНОЗНАВЧИХ ПИТАНЬ ДОБИ НЕПУ.....363

О. ЛАЗУРЕНКО

РОЗГЛЯД СПРАВ МОРАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ХАРАКТЕРУ
ТОВАРИСЬКИМИ СУДАМИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ПОЧАТКУ 1960-Х РОКІВ.....367

А. САВЧЕНКО

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ЯК ВИГРАШНЕ ПОЛЕ БОЮ У БОРОТЬБІ М. ХРУЦОВА
ЗА ОДНООСІБНЕ ЛІДЕРСТВО.....374

Б. КУЛИНИЧ

СПОРТ ІНВАЛІДІВ НА ЧЕРКАЩИНІ.....377

РЕЦЕНЗІЇ НА ВИДАННЯ

В. МЕЛЬНИЧЕНКО

ІСТОРІЯ ПОШУКУ УСИПАЛЬНИЦІ ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....384

Науково-популярне видання

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 8

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЧИГИРИНЩИНИ

Матеріали Восьмої міжрегіональної
історико-краєзнавчої конференції
“Чигиринщина в історії України”
30 квітня 2020 р.

Комп'ютерна верстка: Євген Гордієнко

Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

На першій сторінці обкладинки зображено:

герб Чигиринського району Черкаської області, малюнок без назви Т. Шевченка (1845 р.), малюнок Т. Шевченка “Богданова церква в Суботіві” (1845 р.), малюнок К. Пжишиховського “Давня церква уніатська у Медведівці” (1862 р.), представниці фольклорно-етнографічного ансамблю “Зозуленька” села Суботів Чигиринського району Черкаської області

Підписано до друку 13.05.2020.
Формат 60x84/16. Папір офсет. Гарнітура Times.
Ум. др. арк 22,79. Наклад 50 прим.

 Це видання надруковано на папері із деревини відповідної нормам екологічного лісовикористання

Надруковано ФОП Гордієнко Є.І.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.
вул. Святотроїцька, 73, м. Черкаси, 18000
тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com